

M
O
S
D
E
I
G
R
A
T
I
O

reputentur. In signum autem huiusmodi vere et perfecte

Memorie commendamus tenore
Generosi Clementis Alikes de
intercessionem, tum vero atten
nobis, in omnibus occasionib
am, Paulum, Gregorium et An
ditione illa in qua nati sunt
garię eidem amplexat nobiliu
Decernem expresse et a modo
fili eius jam nati

igore, dextra
enigalea, ten
i manu et ar

Kastélyok, udvarházak és lakóik a régi Székelyföldön

gratias deus, donavimus, et concessimus, amicum et concedi
ludis, torneamentis, duellis, monomachiis, ac aliis quibusvis
viri et expeationi generi, sub mens et perfecte nobilitatis titu
tus diu, tenent, nominari, et reputari, volumus ferre et gestare, om
biles et militi presati regni nri transilvanie, et partium hungarie eius
provincie. In eius rei memoriam firmitatemq. perpetuam, presen
tibus et futuris fili eius jam natis ac
Die octavo mensis Augusti, Anno Domini Millesimo Sex

Sepsiszentgyörgy, 2013

KASTÉLYOK, UDVARHÁZAK
ÉS LAKÓIK A RÉGI SZÉKELYFÖLDÖN

KASTÉLYOK, UDVARHÁZAK ÉS LAKÓIK A RÉGI SZÉKELYFÖLDÖN

In memoriam Demény Lajos (1926–2010)

Szerkesztette:
Tüdős S. Kinga

Sepsiszentgyörgy, 2013

A kötet megjelenését támogatta:

Kovászna Megye Tanácsa

Harghita Megye Tanácsa

Kiadja:

Székely Nemzeti Múzeum

Felelős kiadó:

Vargha Mihály igazgató

Borítóterv:

Botos Attila – Gojó

© B. Garda Dezső, Violeta Barbu, Csáki Árpád, Csoma Zsigmond, Egyed Ákos, Gebei Sándor, Hóvári János, János Mihály, Kordé Zoltán, Oborni Teréz, Papp Sándor, Pásztor Emese, Hubert Rossel, Szabó Judit, T. Orgona Angelika, Tüdős S. Kinga, Vekov Károly, 2013

© Székely Nemzeti Múzeum, 2013

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

ISBN 978-973-0-15187-9

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötészet:

T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy

Demény Lajos
1926–2010

TARTALOM

Előszó	9
--------------	---

MEGEMLÉKEZÉSEK

Barbu, Violeta: <i>In memoriam Demény Lajos</i> (October 22, 1926 – November 20, 2010)	17
Papp Sándor: „ <i>Ne készülünk arra, hogy amit adunk, azt visszakapjuk életünk folyamán.</i> ” <i>Demény Lajos emlékére</i>	24
Vekov Károly: „ <i>Soha nem a saját érdekét nézte, hanem a másokét, a közét.</i> ” <i>Gyászbeszéd Demény Lajos temetésén</i>	31

TANULMÁNYOK

Vekov Károly: <i>Tria genera Siculorum</i>	39
Kordé Zoltán: <i>A székely ispáni méltóság kezdeteiről</i>	64
Oborni Teréz: <i>A székelyek jogi helyzetének változásai a 16. század közepén</i> – <i>vázlatos áttekintés</i>	73
T. Orgona Angelika: <i>Kornisok Székelyföldön – Kornisok Partiumban</i> <i>a 16. században</i>	86
Gebei Sándor: <i>Székelyek II. Rákóczi György hadivállalkozásaiban</i>	97
Papp Sándor: <i>A bujdosó magyarok székely básbúgja.</i> <i>Törökországi adatok Mikes Kelemen utolsó éveire</i>	126
Egyed Ákos: <i>Hidvégi Mikó Ferenc történetírása</i>	152
B. Garda Dezső: <i>Lázár V. István kalandos élete</i>	165
Csáki Árpád: <i>Gr. Kálnoki Sámuel erdélyi alkancellár végrendelete (1705)</i>	221
Tüdős S. Kinga: <i>Zabolai III. Mikes Mihály és házassági szokások</i> <i>a XVI–XVII. századi székelyföldi primorok körében</i>	251
János Mihály: <i>Donátor-ábrázolások a székelyföldi templomokban</i>	280
Pásztor Emese: „ <i>Skárlát szőnyeg, táblás abrosz és habos szuperlát</i> ” – <i>háztöltözetek a fejedelemségi székely nemesi otthonokban</i>	288
Csoma Zsigmond: <i>Udvarházi, birtokrészek közötti borlogisztika</i> <i>Székelyföldön a 17. században</i>	308

ELŐADÁSOK

Hóvári János: <i>Gondolatok Mikes Kelemen (1690–1761) életútjáról</i>	327
Rossel, Hubert: <i>Des églises fortifiées au pays des Sicules</i>	343
Szabó Judit: <i>Demény Lajos kortársa, Incze László</i>	362
Képmelléklet	369

ELŐSZÓ

Az erdélyi magyar történetírás kiemelkedő egyénisége, a tudományos utánpótláson állandóan fáradozó, szakismereteit és tapasztalatait átadni kívánó, mindenben és mindenhol kortársait segítő embere volt korának Demény Lajos. „Ő volt a »bukaresti magyar«, aki az akkor kifelé is roppant hivataltos román akadémiai történettudományi intézetben »képviselte« a magyar történetírást. Amely magyar történetírás – sőt, önmagában az, aki a magyar történelemről beszél – tudottan vörös posztó módjára ingerelte a román nacionalizmusokat” – olvashatjuk Glatz Ferenc köszöntő sorait *Demény Lajos Emlékkönyvében*.¹

Demény Lajos történész, a Román Tudományos Akadémia bukaresti „Nicolae Iorga” Történettudományi Intézet tudományos kutatója, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja halálának egy esztendő évfordulója alkalmából tanítványai, barátai, tisztelői 2011. szeptember 22–23-án a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban *In memoriam Demény Lajos 1926–2010* című előadásorozattal emlékeztek meg az erdélyi magyarság kiváló egyéniségére.

A meghívott előadók: egyetemi professzorok, tudományos kutatók dolgozataikban annak a kornak a hangulatát igyekeztek feleleveníteni, amelynek a kutatására Demény Lajos az életét szentelte. Annak a népcsoportnak a kb. 150 évre terjedő történelmét faggatták, amely a magyar törzsszövetség részeként telepedett le Erdély keleti és délkeleti hegyvidékeire a XIII. század elején. A hosszú évszázadok során fontos katonai szerepet betöltő népcsoport fő feladata Erdély védelme volt a keleti sztyeppékről érkező vándor népek, majd a török, tatár betörésekkel szemben. Ezáltal különleges szerephez jutott a székelység Erdély társadalmában s megőrizte sajátos társadalmi, területi, közigazgatási és jogi szervezetét. Még pontosabban: az akkori tudatban a székelység nem a magyarságtól eltérő külön etnikum fogalmát fedte, hanem kimondottan rendi státust jelentett.

¹ Glatz Ferenc: Politikai rezsimék jönnek-mennek. A 75. éves Demény Lajoshoz, in: Violeta Barbu – Tüdős S. Kinga (szerk.): *Historia Manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv*, București–Cluj, 2001, 5. Ebben a kötetben jelent meg Demény Lajos tudományos munkásságának könyvészete is (1955–2000).

Az utóbbi idők magyar történetírása egyre nagyobb figyelmet szentel e sajtós, nyelvében, szokásaiban ősiségét továbbra is őrző népcsoport történelmének megismerésére, nem utolsósorban Demény Lajos útmutató munkássága nyomán.

A konferenciát budapesti (MTA Történettudományi Intézet, Magyar Nemzeti Múzeum, Iparművészeti Múzeum, Mezőgazdasági Múzeum), szegedi, miskolci, egri tudományegyetemokről, valamint a bukaresti RTA „Nicolae Iorga” Történettudományi Intézetéből, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemről, Sepsiszentgyörgyről, valamint Svájcból érkezett előadók tisztelték meg.

A megnyitót Violeta Barbu, a RTA „Nicolae Iorga” Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa előadása követte, aki maga is Demény Lajos munkatársa volt, s nagy tisztelői sorába tartozik. Demény Lajos tudományos és politikai szerepléséről tartott expozéját a zömében magyar nyelvű hallgatóság előtt angol nyelven tartotta, s az elhunyt munkásságát, mentalitását elismerő szavakkal méltatta, mely szerint a nemzetiségi konfliktusok megoldásának egyik hatékony eszköze az egymásra való figyelés, a másság megértése, létjogosultságának elfogadása volt.

A fejedelemség kori székelység történetéhez kapcsolódó előadások különböző szempontok alapján mutatták be e sajtós, elsősorban katonai jelleggel bíró erdélyi társadalmat. A tanulmányok a székelység középkori és korai újkorai történelméhez és művelődéstörténetéhez kapcsolódtak.

A konferenciát *Az erdélyi fejedelmek székelyeknek adott címeres levelei* címet viselő kiállítás zárta. A Magyar Országos Levéltár (MOL) okleveleiből a válogatást Oborni Teréz, a MTA Történettudományi Intézet tudományos kutatója és Tüdős S. Kinga, a RTA bukaresti „Nicolae Iorga” Történettudományi Intézet tiszteletbeli tagja végezte, a MOL akkori főigazgatója, Reisz T. Csaba szíves engedelmével és hathatós segítségével. A kiállított címeres levelek bemutatását Oborni Teréz, az ehhez kapcsolódó *Műveltséggel, írástudással szerzett címeres nemesi oklevelek a fejedelemségkori Erdélyben* című előadást Tüdős S. Kinga tartotta meg.

Mindent egybevetve: tanítványai, munkatársai úgy vélik, mesterük, barátjuk, Demény Lajos „megelégedéssel fogadta” szellemi együttlétüket. Mi pedig mást nem tehetünk, mint megfogadni testamentumnak is beillő sorait: „...zárom soraimat azzal a kívánsággal, hogy a nemzedékünket követő fiatal szakembergárda a székely történelem kutatásában is nálunknál messzebbre hajtsa a gerelyt...” (Dr. Demény Lajos, Bukarest, 1993. augusztus havában.)

A rendezvény sikerét példás összefogás biztosította. Demény Lajos szelleméhez illően minden „mecénás” félretette politikai hovatartozását és a kultúra párfogása érdekében annak fontosságára gondolva cselekedett. Dicséret és köszönet illeti a konferencia védnökét, Egyed Ákos akademikust, a rendezvény védnökeit: Kovászna Megye Tanácsának elnökét, Tamás Sándort és csapatát, közülük is Kiss Csillát, valamint a konferenciának helyet biztosító Székely Nemzeti Múzeumot. Soraink legyenek hálaadók gróf Kálnoky Tibornak, gróf Mikes Zsigmondnak, valamint Otto Fleckhammer von Aystetten úrnak, lelkes támogatóknak. Illesse köszönet Józsa Irénke tanárnőt, aki mindvégig kitartott és segített francia nyelvtudásával.

Tüdős S. Kinga

VORWORT

Das Szekler Nationalmuseum in Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe) war Schauplatz der Vortragsreihe *In Memoriam Lajos Demény 1926–2010*. Die Vortragsreihe wurde dem Geschichtswissenschaftler Lajos Demény gewidmete, der Mitglied der Rumänischen Nationalen Akademie „Nicolae Iorga“, sowie Gastmitglied der Ungarischen Nationalen Akademie war, und der mit seinem Wissen und mit seiner Menschlichkeit ein Maßstab für die kommenden Generationen gesetzt hat.

Den Erfolg der Veranstaltung hat eine vorbildhafte Kooperation zwischen dem Organisator Kinga S. Tüdös, dem Vorsitzenden des Komitatsrates von Háromszék, Sándor Tamás, den Schirmherren Professor Ákos Egyed (Gastmitglied der Ungarischen Nationalen Akademie), Graf Tibor Kálnoky, sowie den Spendern Otto Fleckhammer von Aystetten und Graf Zsigmond Mikes sichergestellt.

Die Teilnehmer, Professoren und Forscher, die mit ihren Themen die Stimmung jenes Zeitalters herbeiriefen, dessen Erforschung Lajos Demény sein Leben gewidmet hat, kamen in erster Linie aus ungarischen universitären Zentren. Sie haben ca. 150 Jahre aus der Geschichte der Volksgruppe beleuchtet, die am Anfang des 13. Jhd. sich als Teil des ungarischen Stammesverbandes an den Ost- und Südkarpaten Siebenbürgens niedergelassen hat. Im Laufe der Jahrhunderte war die wichtigste Aufgabe dieser Volksgruppe der militärische Schutz Siebenbürgens vor den Wandervölkern der östlichen Steppen, und später vor den Tataren und Türken. Hierdurch gelangte das Szeklertum zu einer besonderen Rolle in der Gesellschaft Siebenbürgens, und bewahrte seine eigenartige gesellschaftliche, territoriale und rechtliche Organisation. Genauer gesagt, hat das Szeklertum im damaligen Verständnis keine vom Ungarischen getrennte Ethnie bedeutet, sondern eine Standeszugehörigkeit.

Die ungarische Geschichtsschreibung widmete in den vergangenen Jahren eine immer größere Aufmerksamkeit der Geschichte und der Kulturgeschichte dieser Volksgruppe. Es ist sehr erfreulich, dass immer mehr Forscher ihre Aufmerksamkeit und Interessen dieser eigentümlichen, in ihrer Sprache und in ihren Sitten immer noch Archaisches bewahrenden Volksgruppe widmen.

Zu dieser Konferenz kamen eingeladene Vortragende aus Budapest (Ungarische Nationale Akademie – Geschichtswissenschaftliches Institut, Ungarisches Nationalmuseum, Kunstgeschichtliches Museum), sowie von den Universitäten aus Szeged, Miskolc, und Eger. Von der Rumänischen Nationalen Akademie – Geschichtswissenschaftliches Institut „Nicolae Iorga“, von der klausenburger Universität „Babeş-Bolyai“, sowie aus der Schweiz.

Die Vorträge zur Geschichte des Szeklertums im Fürstentum Siebenbürgen haben unter verschiedenen Gesichtspunkten die, in erster Linie militärisch geprägte, siebenbürgische Gesellschaft vorgestellt. Den Eröffnungsvortrag hat Violeta Barbu (Mitglied der Rumänischen Nationalen Akademie-Geschichtswissenschaftliches Institut „Nicolae Iorga“) gehalten, die selbst Mitarbeiterin und Verehrerin von Lajos Demény war. Der in der Mehrheit ungarischen Zuhörerschaft hat sie ihr Exposé nicht in rumänischer, sondern in englischer Sprache gehalten, Lajos Demény's Mentalität entsprechend, wonach eines der effektiven Mittel, um nationale Konflikte zu lösen, das Aufeinanderzugehen ist.

Die Themen der Vorträge ließen sich in zwei Gruppen teilen: nach Geschichte und Kulturgeschichte. Zoltán Kordé, Professor der Universität Szeged, berichtete über einige militärgeschichtliche Problemstellungen der Szekler im Mittelalter. Über die neuerliche Definition „Drei Szekler Nationen“, das heißt, „Tria Genera Sicularum“ referierte Professor Károly Vekov von der Universität „Babeş-Bolyai“, Klausenburg. Teréz Oborni, vom Geschichtswissenschaftlichen Institut der Ungarischen Nationalen Akademie, erörterte die Rechtslage des Szeklertums im 16. Jhd. Es fanden neue Erkenntnisse Erwähnung über einige Persönlichkeiten, die eine besondere Rolle in der Geschichte der Szekler gespielt haben. So zum Beispiel über die Tätigkeit des siebenbürgischen Vizekanzlers Graf Sámuel Kálnoky (Árpád Csáki, Sepsiszentgyörgy), über das Leben des Kelemen Mikes in der Türkei (Sándor Papp von der Universität Szeged), über György Rákóczi II. und dessen szekler Räten (Sándor Gebei von der Fachhochschule Eger), und über das Geschlecht der Mikó von Hidvég (Ákos Egyed, Ungarische Nationale Akademie).

Zur Kulturgeschichte des Szeklertums im 15.–18. Jhd. referierten Judit Balogh (Universität Miskolc) über *Architektur von Herrenhäusern als Mittel der Representation der adeligen Szekler im 16.–17. Jhd.*, Emese Pásztor (Museum of Applied Arts, Budapest) über *Hauseinrichtungen in den adeligen szekler Heimen im Fürstenzeitalter*, Hubert Rossel (Yvonand, Svájz) mit dem Thema

Des églises fortifiées au Pays des Sicules, Zsigmond Csoma (Ungarisches Landwirtschaftsmuseum) über *Herrschaftliche Weinlogistik im Szeklerland des 17. Jahrhunderts*.

Ein besonderes Ereignis dieser Konferenz war die Ausstellung mit dem Titel *Von siebenbürgischen Fürsten an Szekler verliehene Wappen und Adelsurkunden*. Die Ausstellungsstücke waren eine Leihgabe des Ungarischen Nationalen Briefarchivs (Budapest). Die Auswahl und die Vorbereitung der Ausstellung sind dem Direktor des Nationalarchivs, Csaba T. Reisz, Teréz Oborni und Kinga S. Tüdös zu verdanken. Teréz Oborni hat die Wappenurkunden vorgestellt und Kinga S. Tüdös hat den dazugehörenden Vortrag mit dem Titel *Durch Bildung erlangte adelige Adelsurkunden mit Wappen im Fürstenzeitalter Siebenbürgens*. Kinga S. Tüdös ist Ehrenmitglied des bukarester Geschichtswissenschaftlichen Instituts „Nicolae Iorga“.

Zu dieser Vortragsreihe gehörten noch zwei weitere, interessante Ereignisse. Graf Boris Kálnoky hat eine Ausschreibung an lokale Gymnasiasten mit einer Geldsumme dotiert zum Thema *Familien- und Lokalgeschichte*. Die Gewinner dieser Ausschreibung werden im September 2012 ihre Preise erhalten. Das zweite Ereignis war ein sehr wohltuender Ausflug am Ende der Konferenz zum nahegelegenen Zalánpatak, das ehemals im Kálnoky Besitz war und heute wieder zum Teil ist, und in dem Dorf Prinz Charls ein kleines Anwesen besitzt. Unterwegs wurde das Dorf Bodvaj besichtigt, wo im 1848-er Freiheitskampf der Szekler Áron Gábor die ersten Kanonen gegossen hat. Endstation des Ausflugs war das wunderschöne Renaissanceschloss der Grafen Kálnoky in Miklósvár, wo bei Kerzenlicht diniert wurde.

Alles in allem: seine Schüler und Mitarbeiter sind der Meinung, dass ihr Meister, Lajos Demény, diese Zusammenkunft im Geiste zum ersten Jahrestag seines Todes „mit Genugtuung zur Kenntnis nahm“. Und wir können nichts anderes tun, als seine Worte als Testament zu beherzigen: „...mein Wunsch ist es, dass die uns folgenden Generationen, die jungen Fachleute, in der Forschung der Szekler Geschichte das Speer weiter werfen, als wir es getan haben...“ (Dr. Lajos Demény, im August 1993.)

Verfasser: *Kinga S. Tüdös*

Übersetzung aus dem Ungarischen: *Zsigmond Mikes*

MEGEMLÉKEZÉSEK

Barbu, Violeta

IN MEMORIAM DEMÉNY LAJOS

(October 22, 1926 – November 20, 2010)

I would be lying if I tried to suggest what the real Professor Lajos Demény was like. I must mention that I do not deserve the honor to pay tribute to the Memory of our Professor Demény Lajos, as I knew him not as well as others scholars, who had collaborated with him for a long time. In a way, many of the things that I understood about Professor Demény came from the perspective of this privileged relationship that he had with Ms. Kinga Tüdös, my colleague at the Institute of History of the Romanian Academy; but of course this did not stop me from using my own judgment about what kind of person he was, fact which made me choose Professor Demény for super advisor of my second Ph.D. I was to be his last doctoral student.

We celebrated Professor Demény's birthday at the Institute of History „Nicolae Iorga”, together with his colleagues from the Romanian Academy and his former doctoral students. From all the studies that Kinga Tüdös and I wrote together, the volume dedicated to our Professor's 75th birthday, was the dearest to us. Hungarian historians from Romania and Hungary (Ferenc Glatz, Zsigmond Jakó, Ferenc Makk, Béla Köpeczi, Gyula Kristó, Katalin Péter, Ambrus Miskolczi, Sándor Papp, István György Tóth, Károly Vekov etc.) as well as Romanian historians (Paul Cernovodeanu, Andrei Pippidi, Daniel Barbu, Ștefan Andreescu, Alexandru Mareș) were contributors of the volume *Historia Manet. Demény Lajos Emlékkönyv*, printed by Kriterion Publishing House in 2001.

The intellectual background of Lajos Demény was completely unique. In 1940, he was a student of the Reformed High School from Marosvásárhely. In 1949, he went to Sankt Petersburg to continue his studies. Later, because of his friendship with Andrei Oțetea, who became the director of the Institute for History „Nicolae Iorga” and who valued his work greatly, Lajos Demény was affiliated with this Institution. Since 1955, when he first published in *Studii*,

the journal of the Institute for History „Nicolae Iorga”, where he worked since 1962 until retirement, Lajos Demény has waived different research directions into his scientific career of almost half a century and exerted a great influence on the history writing in Romania and Hungary.

His scholarship focused on five main projects. The paths of these directions are intertwined, are crossing over each other, are related to each other, and sometimes they split up and go parallel each on its own way.

1. Among these projects, the *old Romanian culture, the book and the printing from the 16th century* were some sort of golden thread that was precious and enduring. Precious, as the synthesis that appeared in 1986 titled *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea* [*The Romanian Book, printing and society in the sixteenth century*, Bucharest, Romanian Academy Publishing House, 1986], written in collaboration with his wife Lidia Demény has remained unique for its investigatory work, its innovative approach, and the value of its discoveries. Enduring, as few were the pieces of information and conclusions that have since then been corrected, or enhanced. The conclusions of this synthesis were printed later on in francophone¹ and in German journals.² In 1971, together with the famous Romanian linguist Emil Petrovici, Lajos Demény created a facsimile edition with the linguistic and historical study of the *For Gospels from Sibiu* so called *The For Gospels from Petersburg* (1551 to 1553): *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, Studiu introductiv filologic de Emil Petrovici. Studiu introductiv istoric de Lajos Demény, Bucharest, Romanian Academy Publishing House, 1971.³

The research that he did in the 1960's and 1970's in the libraries of the former Soviet Union and Bulgaria led to the identification of almost 20 prints from the 16th century, some of them kept only in one single copy⁴: among

¹ Le livre et l'imprimerie roumaines au XVIe siècle, *Revue Roumaine d'Histoire*, IX, 1970, 4, 625–639; Ou en est-on dans la recherche concernant les débuts de l'imprimerie en langue roumaine? *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, VIII, 1970, 2, 241–268.

² Typographische Kennzeichen der kyrillischen Druckpresse in Hermannstadt im 16. Jahrhundert. *Forschungen*, XII, 1969, 1, 25–36; Rumänische Buch- und Buchdruckgeschichte des 16. Jahrhunderts im Spiegel der Forschungen der letzten 25 Jahre, *Gutenberg Jahrbuch*, 1986, 302–321.

³ See also A szebeni szláv–román Evangeliárum, *Korunk*, 1965, 12, 1738–1743; O tipăritură slavo-română precoresiană, *Studii*, XVIII, 1965, 1001–1038; Unde s-a tipărit prima carte în limba română, *Revista Bibliotecilor*, XXII, 1969, 6, 13–16.

⁴ L'imprimerie cyrillique de Macarios de Valachie, *Revue Roumaine d'Histoire*, VIII, 1969, 3, 493–512; Tipărituri târgoviștene din secolul al XVI-lea în bibliotecile și muzeele din Moscova

them, the Slavic *For Gospels* printed by Filip Maler in Sibiu in 1546, which was the first print in Cyrillic letters that appeared in Romania.⁵

Besides the study of the Slavic and Romanian prints of the 16th century, Lajos Demény discovered and published documents from the 17th century, the Latin diploma of I. Peter given to the prince Dimitrie Cantemir,⁶ his notations on the Romanian Bible from 1688,⁷ documents related to the representatives personalities of the Transylvanian Aufklärung, as well as different other sources of history of the Romanian culture.⁸

Together with Endre Veress – who was his leading model and whose correspondence with different scholars he later published⁹ – Lajos Demény was the Hungarian historian to whom the Romanian history writing and culture are greatly indebted. In some respects, Lajos Demény owes his passion for historical sources and for archival research to Endre Veress. From these historical sources, he chose to edit a specific category, the sources of social history. From this category, he articulated his studies on social history and demographic history.¹⁰

și Leningrad, *Valachica*, 1970, 2, 143–163; Tipărituri chirilice sârbe din secolul al XVI-lea în Biblioteca Academiei Republicii Socialiste Române, *Studii și Cercetări de Bibliologie*, 1972, 12, 51–74; Ouvrages imprimés et conservés dans les bibliothèques et musées de Moscou et de Leningrad, in: Piroska Dezsényi Szemző – László Mezey (eds.): *Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976, 95–126.

⁵ Le premier texte roumain imprimé, *Revue Roumaine d'Histoire*, IV, 1965, 3, 385–412; Un capitol important din vechea cultură românească (Tetraevanghelul, Sibiu, 1546), *Studii și Cercetări Bibliologice*, supl. nr. 1, 18.

⁶ Originalul și traducerea latină a „Diplomei lui Petru I” dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzând condițiile tratatului moldo-rus din 1711, *Studii*, XXVI, 1973, 5, 1067–1078 (with Maria Holban).

⁷ Adnotări făcute de Dimitrie Cantemir pe Biblia din 1688, *Dacoromania*, 1988, 7, 266–274.

⁸ Documente românești din secolele XVI–XVIII în Arhivele Statului din Sfântu Gheorghe, *Aluta*, 1970, 9, 137–155; 1971, 3, 175–196; Noi documente turcești privitoare la istora Transilvaniei din secolul al XVII-lea, *Revista Arhivelor*, XLVII, 1970, 1, 209–237; Documente inedite referitoare la activitatea reprezentanților Școlii Ardelene, in: *Documente recent descoperite și informații arhivistice*, Bucharest, ASSP, 1983, 55–67.

⁹ Corespondența lui Andrei Veress, in: *G. T. Kirileanu sau viața ca o carte. Mărturii inedite*, Bucharest, Eminescu Publishing House, 1985, 150–165; Scrisori inedite ale lui Nicolae Iorga adresate istoricului maghiar Endre Veress, *Revista Istorică*, IV, 1993, 331–344; Corespondența dintre istoricul român Ioan C. Filitti și Endre Veress, *Revista Istorică*, VI, 1995, 7–8, 621–632; Scrisori adresate de Ioan Bogdan lui Endre Veress, in: *Omagiu Radu Manolescu*, Bucharest, 1996, 331–340.

¹⁰ Registrele militare, izvoare de demografie istorică și de cercetare a structurii sociale la secuii din secolul al XVII-lea, in: *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, 80–85.

Here also was our historian a pioneer who promoted new historical disciplines, in the same way he proposed in the history of printing the method of dating historical documents on the basis of radioactive isotopes.¹¹

2. Originally from the Mures Seat, professor Demény was attached to *the Szekler's history* all throughout his lifetime. He gave it numerous demographic sources and sources of social history (such as military conscriptions), which were all reunited in the six volumes of the collection *Székely Oklevéltár (Szekler Diplomatarium)*, the first three in collaboration with József Pataki¹² and Kinga Tüdős, the continuation of an old series founded by Károly Szabó at the end of the 19th century.¹³ The first three volumes of the new series contain juridical reports of the county of Odorhei, the others volumes contain censuses of the seats, together with a detailed explanation of the given historical background. These sources provide a multiple basis for the social, economic and demographic history, also for the history of art and civilization. The editing principles of these sources were those used by his predecessors, the diplomatic transcription being accompanied by an index volume.

His love for the Szeklers' land and people remained unchanged during his life and he returned to it in the last years of his existence. After 1990, he held numerous conferences in the country and abroad about the autonomy

¹¹ Fotografierea și reproducerea filigranelor cu izotopi, *Revista Muzeelor*, XIV, 1967, 6, 521–524; *Filigranologia în slujba cercetării cărții și tiparului în Târgoviște*, Bucharest, 1974, 47–51; Mijloace moderne de depistare și identificare a tipăriturilor în vederea completării „Bibliografiei românești vechi”, in: *Târgoviște, cetate a culturii românești*, Bucharest, 1974, 47–51.

¹² *Székely Oklevéltár. Új sorozat. I. 1569–1581*, Bucharest, 1983 (SzOkl); *SzOkl*, II, 1591–1592, Bucharest, 1985; *SzOkl*, III, 1598–1600, Bucharest, 1994; *SzOkl*, IV, 1575–1627, Kolozsvár-Cluj, 1998; *SzOkl*, V, 1635, Kolozsvár-Cluj, 1998; *SzOkl*, VI, Kolozsvár-Cluj, 2000; *SzOkl*, VII, Kolozsvár-Cluj, 2004; *SzOkl*, VIII, Marosvásárhely, 2006; A fejedelmi székely politika mérlege, in: Ferenc Glatz (coord. by): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, Budapest, 1993, 133–140; A Székely Oklevéltár új sorozata, *Aetas*, 1993, 3, 151–162; XVII. századi történelmünk kiaknázatlan forrásai: a székely katonai összeírások, *Levéltári Közlemények*, 1995, 1–2, 53–65; *Székely oklevéltár. Diplomatarium secuiesc: rezumatele actelor cuprinse în volumele I–III din seria nouă*, Bucharest, Kriterion, 1994; Székely lustrák a fejedelemségi Erdélyben, *Belvedere*, 1997, 5–6, 14–32; Quelleneditionen zur Geschichte der Szekler. Die neue Folge des „Szekler Urkundenbuchs“ (1569–1652), in: *Die Szekler in Siebenbürgen. Von der privilegierten Sondergemeinschaft zur ethnischen Gruppe*, Köln–Wien–Weimar, 2009, 61–71.

¹³ The first series of the “Szekler Archives” was published in eight volumes between 1872 and 1934 and covered the period between 1211 and 1776. The collection does not only contain charters but assessments of taxes, conscriptions, testimonies, decisions of court and parliamentary decisions as well.

and the unique character of this region,¹⁴ as well as about the history and the origin of the Csángo people from Moldavia.¹⁵ In 1977, he published a survey of the relationship between the Szeklers and the Romanian prince Mihai Viteazul.¹⁶ A year later, together with Samu Benkő and Károly Vekov, he wrote about their revolt from 1595 and 1596 in another monograph in Romanian language.¹⁷ In 1976, he provided a comprehensive perspective on all the Szeklers' resistance movements in the 16th century in *Székely felkelések a XVI. század második felében* (Bucharest, 1976).

3. *The revolts and the social movements* were a direction of social history,¹⁸ followed constantly over decades starting with his first work dedicated to the revolt from Bobâlna, the sources¹⁹ and its ties to the Jan Hus movement *Az 1437–1438-as bábolnai népi felkelés* (Bucharest, 1960), followed by a second edition from 1977 and the Hungarian version titled *Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438* (Budapest, Gondolat, 1987). Lastly, to the most powerful military revolt from the Romanian Country, the uprising of the mercenaries at the end of Matei Basarab's reign and the beginning of Constantin Serban's reign, Lajos Demény dedicated a monograph written in collaboration with Lidia Demény and Nicolae Stoicescu and titled *Răscoală semenilor sau răscoală populară? 1655, Țara Românească [The Revolt of the mercenaries or a popular revolt? 1655, Wallachia]* (Bucharest, 1968).

4. Someone who goes through Lajos Demény's biography of more than two hundred titles can notice another main research direction, *the political*

¹⁴ Die Entwicklung der Sozialen Beziehungen bei Szeklern und Ihre Rechtslage in der zweite Hälfte der 16. Jahrhundert, in: Wolfgang Kässler (hrsg. von): *Gruppenautonomie in Siebenbürgen*, Köln–Wien, 1990, 225–231.

¹⁵ A moldvai csángók az egyesülés korában, *Székelyföld*, 1998, 4, 50–59.

¹⁶ *A székelyek és Mihály vajda. 1593–1601*, Bucharest, 1977; *Secuii și Mihai Viteazul*, Bucharest, 1978.

¹⁷ *Răscoală secuilor din 1595–1596. Antecedente, desfășurare, urmări*, Bucharest, 1978.

¹⁸ Introducerea nonei în Transilvania. (Cu privire la unele premise social-economice ale răscoalei de la Bobâlna), *Studii*, XIII, 1960, 5, 179–190; Untersuchungen den bedeutensten Urkunden über den Aufstand von Bobâlna, *Nouvelles Etudes d'Histoire*, II, 1960, 149–165; Aspecte militare ale răscoalei de la Bobâlna, in: *România și tradițiile luptei armate a întregului popor*, București, 1972, 33–39; Thomas Munzer și războiul țărănesc german din 1525, *Revista de Istorie*, XXVIII, 1975, 8, 127–150; Semnificația socială și politică a răscoalei secuiești din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, in: *70 de ani de la marea răscoală a țărănilor din 1907*, Bucharest, 1977, 54–60; Cauzele, obiectivele și organizarea răscoalei din 1437–1438 oglindite în mentalitatea colectivă țărănească, *Revista de Istorie*, XL, 1987, 6, 551–563.

¹⁹ *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai*, Bucharest, 1991.

and diplomatic history. In 1974, in collaboration with his lifelong friend Paul Cernovodeanu, he published the only work ever written on the political relations between England, Moldavia, Wallachia and Transylvania.²⁰ And in 1969, in the journal *Studies*, he published also in collaboration with Mr. Cernovodeanu a comprehensive study on the trade relationships between Poland, Wallachia and Transylvania, a survey covering the last quarter of the 17th century.²¹ Like all his major works, it mixed traditional economic material with a thick description of the social impact of economic events on various facets of everyday life.

5. As all great scholars do, Lajos Demény has dealt with all the major genres of history writing: *general survey, biography, encyclopedia, dictionary*. In the 60's, he took part on the for volume comprehensive survey *History of Romania* (volumes one, two and four) that was published only after 1990, under the supervising of the Romanian Academy. When God called him to his side, he was working on *The History of the Szekler*. He dedicated to prince Bethlen a biography unique even today that was published in 1982, *Bethlen Gábor és kora*, (Bucharest, Politics Publishing House, 1982). With András Magyarai, he published the diary of István Wesselényi.²² To Páriz Ferenc Pápai,²³ Avram Iancu²⁴ and Miklós Oláh²⁵ he dedicated short biographies full of new information. He also was contributor to different historical encyclopedias such as the *Romanian Encyclopedia of History Writing* (Bucharest, Encyclopedia Publishing House, 1978), *Great Historians from Antiquity to 1800. An International Dictionary*, New York, Greenwood Press, 1989, and *Great Historians of the Modern Age*, New York, Greenwoos Press, 1991.

Revisited today, just few of the pages written by Lajos Demény are „obsolete” as information or are showing a dominant ideology. Even the studies related to social riots, popular not only in the Eastern countries but in the entire

²⁰ *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI–XVIII*, Bucharest, 1974.

²¹ Comerțul de tranzit spre Polonia prin Țara Românească și Transilvania (ultimul sfert al secolului al XVII-lea), *Studii*, XXII, 1969, 3, 465–498.

²² Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló, 1703–1706*, I–II, Bucharest, 1985.

²³ Egy XVII. századi híres erdélyi orvos: Pápai Páriz Ferenc, *Művelődés*, 1969, 5, 59–62; Pápai Páriz Ferenc, *Könyvtári Szemle*, 1969, 2, 89–91.

²⁴ With Kovách Géza: Istoricii maghiari despre Avram Iancu, in: *Avram Iancu*, București, 1972, 35–40.

²⁵ Történelmi örökségünk birtokbavétele. Oláh Miklós, a romániai magyar olvasóközönség és a valóság, *A Hét*, 1993, 4–5.

Europe of the 1960 (Barrington Moore, Eric Hobsbawm, George Rudé, Edgar P. Thompson), are nowadays catching the attention of British, Dutch, and Italian historians, such as Samuel K. Cohn Jr., Graeme Small, Steven Rigby, Peter Arnade, Genevieve Warwick, and Ernesto Screpanti, who are approaching these studies from an interdisciplinary position, directed towards political science. Revisited today, many of the pages written by Lajos Demény are appreciated by researchers for their precise and objective information, their rational construction, and the prudence of their interpretation.

Behind these pages, watched a devoted spirit, a modest and exigent scholar, who was of an extreme rigidity when it came down to compromises with the meticulousity. He had doctoral students (Kinga Tüdös, Károly Vekov, András Kovács, Dezső Garda, Sarolta Solcan and Violeta Barbu), followers and many friends whose sincere appreciation he enjoyed without the vanity of those who use this profession to gain power in the historical field.

He would have been more at ease living in the Transylvania of the Calvin princes or in the Transylvania of his beloved prince Gábor Bethlen, instead of the period he was meant to live in. As in those old times, he showed restraint and was composed, very polite and helpful, harsh with himself and generous with others. He was happy with little and gave a lot to others. He lived his faith as a daily work task, and worked as if he lived in his faith. He had goals and ideals that went beyond his limits and which took into consideration his own conscience but only to a small, very small degree other people's appreciation and the esteem of the establishment.

However, for his achievements, he was elected external member of the Hungarian Academy.²⁶ The Romanian Academy never took the initiative of such a recognition. After 1990, he engaged in politics and in different civic and religious associations. Here, similarly to his historical work, he was not interested in positions, money or distinctions. When he left us last year, the leaders of Romanian institutions did not hurry to pay a tribute to him that would have been well deserved. I repeat now what I said then, when we gathered to say our last goodbyes to him after he passed away at the end of a great suffering. Such a man would not have accepted anything that involved praise, since he lived according to the words of the evangelist: Do not trust the praise of people, but rather be liked by God. It seems to me that this has been Lajos Demény' life long endeavor and great, such a great legacy.

²⁶ Mítoszok és valóság: a székely nemzetudat történelmi háttere, *Magyar Tudomány*, 1997, 11, 1309–1321, reception speech given on the Hungarian Academy.

„NE KÉSZÜLJÜNK ARRA, HOGY AMIT ADUNK,
AZT VISSZAKAPJUK ÉLETÜNK FOLYAMÁN.”

Demény Lajos emlékére

Talán meglepő egy olyan embertől, aki soha nem tartózkodott hosszabb ideig sem Erdély területén, sem pedig Bukarestben, hogy Demény Lajos tanítványa. A mester és a tanítvány kapcsolatának meghatározó eleme a rendszeres találkozás, a szoros együttműködés, azonban a fentiek hiánya ellenére mégis meggyőződéssel vallom Demény Lajost mesteremnek. Nem járhattam hozzá egyetemi órákra, ami teljesen lehetetlen lett volna, hiszen Magyarországon csak azután tartott kurzusokat a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, és a szegedi, akkor még József Attila Tudományegyetemen, amikor már én is az oktatók közé tartoztam. Ennek ellenére a magyar, s ezen belül különösen az erdélyi történeti kutatásaim szempontjából Demény Lajos szellemisége és példája jelentette számomra a legnagyobb hatást.

Miután szegedi tanulmányaimat befejeztem s lezártam a török szakot Budapesten, az egyik első hosszabb külföldi tanulmányutam Bukarestbe vezetett. Nagy érdeklődéssel tanulmányoztam még itthon Mihai Guboglu alapvető fontosságú oszmán paleográfiai könyvét és a kétkötetes katalógusát, amelyekben a romániai közgyűjtemények oszmán-török okleveleinek regesztái olvashatók. Hosszasan készültem, hogy elsőnek a román fővárosban, majd Brassóban, Szembenben és Kolozsváron is kezembe vehessem az ott őrzött török okmányokat, amelyek reményeim szerint sok ismeretlen adatot tartalmaznak. Készültem a doktori disszertációm anyaggyűjtésére.

A bukaresti Akadémiai Könyvtárban nagyon sok segítséget kaptam Csucsuja Németh Edittől, aki felhívta a figyelmemet arra, hogy Csortán Ferenc az egyik este a Petőfi Kultúrházban előadást fog tartani a bánáti törökkori emlékekről és az Oszmán Birodalomról. Mivel a téma a kutatási területembe vágott, nagy érdeklődéssel mentem el. Itt találkoztam első alkalommal Demény Lajossal, akit feltűnő figyelem és megbecsülés vett körül a jelenlévő bukaresti magya-

rok részéről. Az előadás után röviden én is hozzászóltam a témához, ennek következtében valaki bemutatott neki. Munkásságát ismertem, bár a felsőfokú tanulmányaim alatt – azt hiszem – egyedül a *Székely felkelés 1595–1596* című, Benkő Samuval és Vekov Károllyal írt könyve volt tananyag, azonban a *Székelyek és Mihály vajda* című művét még kisfiú koromban kaptam ajándékba édesapám egyik unokatestvérétől Petru Grozán (Stein) egy rokonlátogatás alkalmából. Ugyanakkor a könyvespolcunkon állt a *Székely Oklevéltár* új sorozatának első két kötete, amelyeket pesti keresztszüleimtől kaptuk mintegy relikviaként a nyolcvanas évek elején.

Mivel az a kollégium, ahol az ösztöndíjam idején szállást kaptam, a Kogălniceanu sugárúton feküdt, s ez neki is útba esett, együtt indultunk hazafelé. Ez volt az első, s későbbben oly sokszor megismételt sétánk egyike, amelynek a helyszínei ugyan változtak, Bukarest, Bécs, Budapest, Szeged és Kolozsvár utcáin keresztül, a koreográfiája azonban mindenütt ugyanaz maradt. Mindig a jobboldalára rendelt, mert a bal fülével nem hallott jól, s hosszasan, lassan, meg-megállva beszélgettünk. Nagyon szerettem hallgatni. Ez az első hosszú séta a meleg októberi bukaresti éjszakában meghatározó maradt egész életemre. Búcsúzásakor meghívott magukhoz, s arra biztatott, hogy készítsek egy feljegyzést arról, amit el akarok végezni Bukarestben, írjam össze a kérdéseimet, gyűjtssem össze, hogy milyen kiadványokra van szükségem, s így felkészülve keressem fel néhány nap múlva.

Komolyan vettem a feladatomat, s a megbeszélte találkozónk idején átadtam neki a könyvek és cikkek listáját, s elkezdtem sorolni azokat a kérdéseimet, amelyekkel vagy a levéltári, vagy pedig a könyvtári munka során szembeütem.

Lenyűgöző volt az a historiográfiai ismeret, amelyet mind a magyarországi 19–20. századi történetírásról, mind pedig ugyanezen kor romániai szakembereiről tudott. Magyarországon akkoriban alig lehetett a hivatkozásokban romániai forráskiadásokra bukkanni, Veress Endre *Documente*-sorozata, a nagy Hurmuzaki-gyűjtemény még ha hallomásból ismert volt is számomra, addig sohasem használtam őket. Ugyanakkor rendkívül tájékozott volt a romániai kisebbségi történetírás tekintetében, hiszen személyes jó kapcsolatokat ápolt a szász Gustav Gündisch-sel és a török-tatár Tahsin Gemillel, de jól ismerte Mustafa Ali Mehmedet és a gagauz Mihai Guboglut is.

Az első konzultáción, amelyet egy sor további követett, emlékül adta nekem *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai* című könyvét. Nagyon szép kézírással írt ajánlása így szól: „Papp Sándor László fiatal turkológusnak

szeretettel ajánlja a szerző bukaresti találkozásunknak emlékére. 1993. október 12-én Bukarestben. Demény Lajos”. A búcsúzásakor elővett egy kis csomagot. Mivel látta, hogy az ösztöndíjam rendkívül szerény, készített számomra kenyeret, sajtot, almát, s felhívta a figyelmemet, hogy hol szabad s hol nem étkezni, nehogy megbetegedjek.

A további találkozóink is hasonló meghitt légkörben folytak, annyi különbséggel, hogy én mindig átadtam egy újabb listát, ő pedig rendszeresen hozta a fénymásolatokat és a köteteket. A saját könyvtára dedikált példányait, a neki küldött, szintén dedikált különlenyomatait adta nekem. Ugyanakkor nagyon szigorúan kikérdezett az elvégzett munkáról, szikár fegyelmezettséggel irányított a romániai historiográfia útjain. Mikor Bukarestből hazaindultam, így vagy úgy, de szinte minden jelentősebb, témámra vonatkozó romániai kiadvánnyal rendelkeztem, amely az utóbbi 30-40 évben megjelent. Ezek nélkül nem tudtam volna nekifogni Moldva és Havasalföld oszmán függését érintő tanulmányaimnak, s valószínűleg a török vazallusi viszony elméleti kérdései általános, összehasonlító kutatására sem adhattam volna a fejem.

Az ő segítségével ismerhettem meg Binder Pált, aki hazafelé menet Brassóban vendégül látott. Így kezdtek megvalósulni a korábbi terveim, elkezdhettem áttekinteni az erdélyi levéltárak megmaradt török iratanyagát.

A bukaresti utam után pontosan egy évvel meglepő körülmények között találkoztam vele. Az akkor induló Eötvös Ösztöndíj segítségével kijutottam Bécsbe, ahol a doktori órák látogatása mellett rendszeresen kutattam a volt udvari levéltárban (Haus-, Hof- und Staatsarchiv). Az egyik alkalommal a levéltár kutatótermében megállt mellettem Demény Lajos, kezét nyújtott, s mint ami a világon a legtermészetesebb, jelezte, hogy egy időt ő is itt fog dolgozni, hiszen a székely katonai összeírások után kutatva reméli, hogy a Hungarica gyűjteményben talál adatokat. Már néhány hete bécsi illetőségűnek tartottam magam, mégis a szokásos sétáink során nem én kalauzoltam őt a Hofburgban, hanem ő engem.

Fentebb jeleztem, hogy a beszélgetéseink egyik fő vonulata az erdélyi magyar történetírás volt. Ezen belül nagy szeretettel emlékezett meg volt tanáiról, Jakó Zsigmondról és Kelemen Lajosról. Az is kiderült számomra, hogy a kapcsolatuk nem minden tekintetben volt felhőtlen. Ezt talán annak is be lehetett tudni, hogy Demény Lajost a kolozsvári első egyetemi év befejezése után kivitték Szovjetunióba tanulni. Először valahol Szibériában kezdte meg a tanulmányait, s onnan szerencsésen átkerült Leningrádba (Szentpétervár), ahol még olyan tudósok tevékenykedtek, akik a 20. század elejének európai

színvonalán tanítottak. Egy részüket nemrégiben engedték ki a Gulágról, s a tudományos légkör a háború utáni években jelentősen szabadabb volt, mint korábban vagy később. Hazajövele után Bukarestbe helyezték, úgy emlékszem, valamilyen pártfőiskolára, bár az emlékeim hiányosak. Számára az igazi mozgásteret az jelentette, amikor a Román Tudományos Akadémia Nicolae Iorgáról elnevezett történettudományi intézetében a kisebbségi osztályra került. Ekkor nyílt arra lehetősége, hogy elkezdhesse a *Szekely Oklevéltár* újabb sorozatát. Visszatérve a kolozsvári tanáira, nem nagyon értettem, hogy a nagyhírű és tekintélyű Demény Lajos miért beszélt úgy Jakóról, mintha még mindig a hallgatója lenne. Úgy vélem, hogy Kolozsvár soha sem bocsátotta meg neki, hogy Erdélyen kívül futott be karriert.

Én személyesen nem beszéltem Jakó professzorral, egyszer hallottam élőben beszélni, Benda Kálmán temetésén, Budapesten. Ennek ellenére, Demény Lajos elbeszéléséből egy nagyon nagy tudású, karizmatikus ember képe rajzolódt ki előttem. A bécsi Burg belső udvarán, az egyik erkélyajtóra mutatva mesélte el, hogy milyen formán adta elő Jakó professzor azt, ahogy II. József visszavonta a korábban kiadott rendeleteit. Nem tudom, hogy az elbeszélés mennyire felelt meg a valóságnak, nem néztem utána. Az azonban biztos, hogy ha valahol a téma felmerül, nincs meghatározóbb emlékem annál, mint az a ködös őszi este, amikor a kutatás után hazafelé sétáltunk Bécsben.

Bár nem Kolozsváron végzett, az emlékei kitörölhetetlenek voltak. Elmesélte, miképpen próbálták hallgató korában tanáraik vezetésével az államosítástól megmenteni az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratot anyagát, eredménytelenül.

Demény Lajos több vendégtanári meghívást kapott Szegedről. Először a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszéke, Szegfű László vezetésével adott lehetőséget, hogy néhány kurzust tarthasson, talán még 1994 tavaszán. Ugyanakkor Kordé Zoltán közvetítésével az egyetemi tanszékek tanszékvezetői, Kristó Gyula és Makk Ferenc is baráti kapcsolatot ápoltak vele. Többször előfordult, hogy a két intézmény közösen teremtette elő a feltételeket, hogy meghívhassák. A bécsi doktorálásom lezárása után én magam is többször szervezkedtem ez ügyben.

Demény Lajos számára az ifjúsággal való közvetlen kapcsolat nagyon fontos volt. Nagy lelkesedéssel tartotta az óráit, amelyeket általában a kutatási témáiból válogatott össze. A főiskola történeti tanszékén tartott első előadását azzal a bejelentéssel kezdte, hogy ez az első alkalom az életében, hogy magyar felsőoktatási intézményben, magyarul tarthat meg egy órát. Erről előbb nekem sem beszélt. Bár mindent, ezt is olyan természetességgel mondta, mint

ahogy az előadást tartotta, úgy gondolom, hogy rajtam kívül mások is megértették, mekkora jelentősége volt ennek számára.

A beszélgetéseink során vissza-visszatértünk a történetírás módszertanára, s talán egészen profánul fogalmazva, a történész működése értelmére. Ez a kérdés engem is mindig nagyon foglalkoztatott, s kíváncsi voltam, hogy a különböző újabb és régibb módszerről mi a véleménye. Ismerte őket, és látszódott az elméleti tájékozottság, azonban egy máig ható igazsággal zárta le a kérdést. A közép- és kelet-európai népek történetének a megírását előbb még alapos forráskutatásokkal kell megalapozni. Ezt a kijelentést Erdélyből, sőt Bukarestből nézve könnyebb megérteni, mint a határnak ezen az oldalán. A magyar történetírás bizonyosan szerencsésebb helyzetben van, mint keleti szomszédai, azonban egy-egy téma feldolgozása közben itt is könnyen kiderül, hogy sokszor a legalapvetőbb forrásfeltárások, alapkutatások is hiányoznak. Amíg ezekkel nem végzett a történettudomány, addig az elkészülő összefoglalók, bármilyen módszertannal készülnek is, csak rövid ideig lesznek használhatók. Bár ezzel a véleményével lehet vitatkozni, én elfogadtam. A források feltárása és a precíz kiadása érdekelte talán a legjobban. Amikor Szegedre jöve hozta az újabb székely oklevéltárakat, s azok tartalmát ismertette, mindig felhívta a figyelmet, hogy egyedül az alapos mutatók felhasználásával, s abból visszakeresve a forrásrészleteket, milyen újabb szakmai eredményeket lehetne elérni a székelység történetében. A precizítására és energiájára, valamint igényességére példa, ahogy olvasta és kommentálta mások írásait, így az enyémekeket is. Sőt, a disszertációm magyar nyelvű okleveleit sorról sorra összevetette az eredetivel, hogy ne maradjanak benne elírások. A múlt bűvöletében élt, de úgy, hogy az eredeti forrásokon keresztül tartotta fenn vele az élő kapcsolatot. Azt vallotta, hogy csak az lehet igazi történész, aki fiatal korában megküzd a levéltári anyaggal, ahogy ő mondta, „megragja a nyers kutyahúst”. Csak aztán nyerheti el azt a privilégiumot, hogy nagyobb összefoglaló munkák során már a feltárt anyagokat használva dolgozhasson, vagyis: „a puhára főtt húst ehesse”. Doktoranduszaim számára én is az ő szavaival próbálom értelmezni a történetírás lényegét. Természetesen a forrásfeltárás sem lehet öncélú munka, ezt ő sem állította. Az azonban mindenkor a feladatunk, hogy a témáinkat a lehető leg szélesebb forrásbázison dolgozzuk ki, s a kiadott anyagok mellett a kora újkor elképzelhetően gazdag anyagait használjuk.

Úgy tudom, hogy Demény Lajost érdekelte a politika, s ezen belül minden, ami az erdélyi magyarság jövője számára releváns lehetett. Elmesélte, hogy Ceaușescu diktatúrájának utolsó hónapjaiban azok közé tartozott, akik

adatokat juttattak ki a romániai nemzetiségi elnyomásról, a falurombolásról. Rajta volt a begyűjtendő listáján. Különbösen is, már régen megfigyelték. A németországi kitelepülése előtt felkereste otthonában az öreg Gündisch, hogy elbúcsúzzon tőle. A beszélgetésük a Cismigiu parkban folyt, ahol kiderült, hogy neki is feladatult adták, hogy jelentést írjon róla. Ezt ő csak úgy tudta megakadályozni, hogy tudatosan került vele a személyes találkozókat. Ebből a korból visszatérően emlegette román költő barátját, Mircea Dinescut, aki kitarzott mellette ekkor is.

Ezek a témák nagyon mélyen hatottak rám. Nekem kimaradtak a hasonló megpróbáltatások az életemből, az emberi kitartásból és a méltóság megtartásából azonban (édesapámmal együtt) példának tartom magam előtt.

Idealista volt, olyan ember, aki az ideáljaiért rengeteget tett. Egy rövid ideig, az események után közvetlenül is kapcsolatba került a romániai politikával. Szenátorként tevékenykedett és oktatási miniszterhelyettesi feladatkört töltött be. Bár illuzórikus volt, hogy a teljes, Trianon előtti magyar oktatási rendszert fel lehessen állítani, hiszen az államnak ez nem volt, s lesz az érdeke, azonban az egyházak intézményei mégis jó lehetőséget mutattak számára. Azt akarta, hogy magyar kántortanító képzés induljon a magyar egyházak intézményeiben, ahol a magyar alsó szintű iskolák tanítóit képezték volna. Az akkori magasabb fizetését sem magára költötte, hanem mindent eladományozott, iskolákat, kollégiumokat támogatott. Úgy gondolta, hogy sohasem szabad feladni a reményt, bízott a magyarság erdélyi életben maradásában. Pedig a saját életének az utolsó éveit erősen nyomasztotta az, hogy az államtól megvásárolt lakásból per útján eltávolították, s a korábbi kollégái és barátai nem álltak úgy mellé, hogy fájdalommentesen egy másik lakásba költözhetett volna. Mikor ez sikerült, még akkor is megalázó támadásokat kellett eltűrnie.

A legutolsó budapesti találkozónk idején már nagyon beteg volt. Leültünk a Ráday utcában, ott beszélgettünk. Az amúgy is vékony kis ember, aki azonban tüzesen csapott az asztalra, ha úgy érezte, hogy így kell tennie, akkor csak fáradtan ült velem szemben. Nem hittem, hogy ez lesz az utolsó találkozásunk. Néhány évvel korábban, 2003-ban egy általam koordinált nemzetközi Rákóczi-féle szabadságharc-konferencián tartott előadást, s az egyik vacsorán mellettem ült. A nemzetközi társaságban hol magyarul, hol németül, máskor románul és oroszul sziporkázott. Ez volt az első s a legutolsó alkalom, hogy ilyen körben láthattam ezt a remek társasági embert.

Az utolsó beszélgetésünkre nem emlékszem. Meglepődtem, hogy a doktorok nem tiltották le a cigarettáról, ez rossz sejtéseket keltett bennem. A búcsú-

zásunkkor mondtam neki, hogy készülök Bukarestbe, s majd meglátogatom. Ezt az utolsó ígéretemet nem tudtam eddig teljesíteni. Bár Tüdős S. Kinga mindig beszámolt romló egészségéről, nem tudtam elképzelni, hogy végleg elmehet. Amikor Kinga levelét a haláláról elolvastam, hosszú ideig csak ültem magamba roskadtan. Mint minden nagy veszteséget, az ember nem tudja könnyen elfogadni.

Az élete azzal a tapasztalattal tett gazdagabbá, hogy ne várjunk különösebben semmit az élettől. Ne készülünk arra, hogy amit adunk, azt visszakapjuk életünk folyamán. Ha valaki nem számolgatja a képletes „aprópénzt”, a „befektetéseit” és a „hozamait”, s nem akarja az egyenleget kiegyenlítettnek látni, csak adni akar, csak ebben az esetben lehet elégedett. Demény Lajos nem kapta vissza az élettől azt, amit adott, amit szétszított. Elesen magára maradt egy idegenné váló világban, pedig megérdemelte volna, hogy hasonló gondoskodás vegye körül, mint amivel ő fordult mások felé. A barátai, tisztelői ugyan megmaradtak, az a nagy ölelés, amelyet a tágabb környezettől várhatott volna, elmaradt. Akik ismerték és szerették, azoknak az emlékeiben egy szigorúan élő, fegyelmezetten dolgozó, mindenkitől, elsősorban magától a maximumot váró, ugyanakkor rengeteg áldozatra kész emberként marad meg. Tanítása, művei és emberi példája, a népe iránti hűsége a legnagyobbak közé emeli.

Szeged, 2011. november havában

„SOHA NEM A SAJÁT ÉRDEKÉT NÉZTE,
HANEM A MÁSOKÉT, A KÖZÉT.”

Gyászbeszéd Demény Lajos temetésén*

A legenda még mindig él. Sokan ma is úgy tudják, hogy Bukarest volt a második legnagyobb magyar város Budapest után. Az viszont igaz, hogy itt Bukarestben mindig sok magyar élt. Az is igaz, hogy sokak számára ez a város biztosított megélhetést, de nem mindig megmaradást is a nemzeti identitás jegyében. 1918 után az erdélyi magyarságnak – kénytelen-kelletlen – itt mindig volt képvisellete. És nem volt mindegy sem akkor, sem ma, hogy milyen ez a képviselő. De a látható, illetve az itt tevékenykedő személyek és személyiségek mellett, főleg a második világháború után, egészen 1989-ig, volt itt egy népes – mi tagadás, igen vegyes – kolónia, akiket a sors vetett ide, vagy jöttek maguktól, akár a politika, akár az élet más hullámaintól idevetve. Sokan csak munkahelyet találtak itt maguknak, de igazi céljuk, élethivatásuk nem nagyon volt, eltekintve a politika fő- vagy melléksodrásának nem kevés képviselőjétől. Sokan közülük kihullva avagy kihullatva a rosta likán, megkeseredetten, hallgatásba burkolózva éltek csendes életüket. Ezek voltak az egykori politikusok, mozgalmárok. Mások a hajón, a hajótörött deszkákba kapaszkodva mulatták életüket. Kevesen voltak, akik mozgalmas életük tapasztalataiból levonták a tanulságokat és megtalálták kisebb vagy nagyobb léptékű hivatásukat, küldetésüket e világon. A művészeknek ez a visszatalálás az ösvényre könnyebben ment. De a politikusok között volt egy vékony réteg, melynek kőza rittereit legfeljebb csak szakmai berkekben jegyezték, egyeseket esetleg Erdélyben is. Voltak azonban néhányan, akiket ismertek és elismertek mind Bukarestben, mind Erdélyben. Ezen kevesek közül való volt Demény Lajos, akivel amúgy csekély 19 évet dolgozhattunk együtt a fővárosi „Nicolae Iorga” Történettudományi Intézetben. A megélt és az azelőtti kor-

* Elhangzott Demény Lajos temetésén Bukarestben, 2010. november havában.

szak valamelyes ismeretében szeretnék megemlékezni egykori mentoromról, a nem-főnök főnökömről, a történész Demény Lajosról. De nemcsak azért, mert ilyen „hivatali” szálak is kötöttek hozzá, hanem mert élete és tevékenysége példaértékű, ám ugyanakkor modellértékű is.

Demény Lajos 1926-ban született Kisfűlpösön. A hely és a dátum hosszú távon meghatározta életét. Szívós és kitartó volt, miként a falusiak többsége, aki megtanult dolgozni és megtanulta becsülni a munkát és annak eredményét. Ragaszkodott őseihez és családjához és soha nem felejtette el, hogy honnan jött, és boldog volt, ha mezőgazdasági műveltségét megcsillogtathatta. Miközben román nyelvtudása szinte predestinálta a későbbi szerepvállalásra, úgy szerette és becsülte a magyar nyelvet, mint kevesen. Nagyon sokat olvasta Bukarestben Arany János verseit, valószínűleg ennek köszönhetően, de a régi tanítóképzőnek, majd az enyedi és marosvásárhelyi református kollégiumnak is betudható, hogy több mint félévszázados bukarestisége ellenére sem felejtette el anyanyelvét, hanem szépen és ízesen beszélt az, élvezve anyanyelvünk szépségeit. Mindez azért is figyelemre méltó és tudatos ragaszkodáshoz utal, mert egyetemi tanulmányait a Szovjetunióban folytatta, és otthon csak a fiával gyakorolhatta a magyar nyelvet. Kacsaringós életpályájának szerves része és segítője volt az anyanyelv, amely megóvta őt az eltűnéstől, a beolvadástól vagy a tájba simulástól. Így maradhatott meg ő itt Bukarestben magyar történésznek és munkálkodhatott eredményesen a magyar historiográfia gyarapításán.

Baloldali elkötelezettségű ember volt fiatal korától kezdve, aki sokakhoz hasonlóan őszintén hitt is a baloldali eszmékben, ami meghatározta és meg is magyarázza életpályáját: szovjetunióbeli tanulmányait, előadótanári állását a pártfőiskolán, majd „bukása” után a messze nem oly fényes, de rendkívül felelősségteljes főszerkesztői állását az Akadémiai Kiadóban, ahol Románia történetének kötetei kerültek ki az ő közreműködésével a nyomdából. Régebbi ismerősei, de az újabbak is tisztelték elvszerűségét, azt, hogy nem tagadta le múltját és nem tagadta meg egykori elvbarátait, ismerőseit. Vallotta és következetesen alkalmazta azt az elvet, hogy soha tudatosan vagy akarattal senkinek nem szabad rosszat tenni. És mindezt akkor, amikor még mindig dúlt az osztályharc és a káderezés, amikor ő már tudta, hogy a lelkesítő szavak és szövegek, illetve a valóság között óriási szakadék tátong, és nemcsak hibák, hanem súlyos bűnök nyomják rá bélyegüket a szép, de kijátszott eszmékre. Még idejében rájött a politikai jellegű tisztségek kétes voltára és idejében vissza tudott térni a szakmához. Éveken át a kiadóban, majd a történettudo-

mányi intézetben ő volt az egyik leghitelesebb, legszavahihetőbb tisztgviselő, aki nem ragadtatta soha magát olyan kijelentésekre, melyeket később megbánhatott volna. Észérvekkel, kitűnő logikával, egyben mértéktartással és ritka taktikai érzékkel tudta mindig a maga oldalára állítani a többséget. Értékrendje következetes volt, de ugyanakkor kérlelhetetlen. Könnyörtelenül kiállt a szélsőségek ellen és a mind jobban elharapózó nacionalizmus ellen. Eszközei rendkívül változatosak, ám mindig eredményesek voltak. Kollégái politikai színtől és indíttatástól függetlenül becsülték mind elvszerűségéért, mind szakmai tudásáért. Kitűnő felkészültsége, történelmi okfejtése lehengette ellenfeleit. Szakmai tudása a legjobb köze sorolta őt, aki Erdély történetét legalább olyan jól ismerte, mint Moldvát vagy Havasalföldét, nem beszélve a világtörténelmi analógiákról és összefüggésekről.

Szakmai felkészültségét döntően két tényező határozta meg. Az egyik a Bolyai Egyetem volt, az akkor ott tanító legjobb tanároknak és elsősorban Jakó Zsigmondnak köszönhetően. A mozgalmi hangulat közepette is képes volt megtalálni a legjobb szakembert és attól tanulni módszert és elhivatottságot. Valahányszor Kolozsváron járt, mindig felkereste egykori professzorát, kapcsolatuk hasznos és gyümölcsöző volt mindkettejük számára. Ez az évtizedes kapcsolat, valójában barátság óvta őt és óvta meg a szakmaiatlanság oly gyakori veszélyeitől. Világnézeti különbségeik ellenére szót értettek és – ha kellett – együttesen cselekedtek, valójában egyazon cél érdekében, ha más úton-módon is. A szótértésnek egyetlen alapja, közös nevezője volt: a szakma és annak érdeke, azaz a tudományosság.

A másik meghatározó szakmai tényező a Szovjetunió beli, pontosabban – akkor még – leningrádi történelmizkola volt. Az akkori, feltehetőleg a legnyitottabb marxista történelmizkola európai szintű eredményeket ért el, amelyeket el is ismertek Nyugaton. Ennek volt előbb megbecsült diákja, majd később munkatársa Demény Lajos. Még akkor is az ottani oktatás magas színvonalát emlegette, amikor ez már rég nem volt sem kötelező, sem divat. Noha ellentmondásnak tűnhet, de a sokszínű témaválasztás, a képesség a változatos témák feldolgozására egyaránt írhatók Demény Lajos személyes adottságainak számlájára, de ugyanakkor az alapos és sokrétű oroszországi képzés javára is.

Ez és a szinte páratlan szorgalom magyarázza a sokszínű történelmi pályát. A középkorász Demény Lajos egyaránt tudott átfogó képet nyújtani a bábolnai felkelésről (különben ő volt, aki felfedezte ennek számos forrását, így a parasztok és a nemesek egyezségleveleit is), de a román nyomdászat kezdeteiről is.

A társadalmi mozgalmak vitték el érdeklődését a XVI. századi székely felkelésekhez és azok mozgatórugóihoz, de az 1848-as nemzeti függetlenségi törekvésekhez és eszmékhez is. Hozzá tudott szólni az erdélyi társadalom számos kérdéséhez, legyen szó gazdasági vagy társadalmi kérdésekről vagy akár az erdélyi fejedelemség koráról. A diktatúra legsötétebb korszakában is megtalálta a jövő felé mutató példaképet, akár Bethlen Gáborban, akár az erdélyi művelődési élet legjelentősebb képviselőiben. Se szeri, se száma azoknak a kisebb előadásoknak, amelyekkel Erdély városait és falvait járta, megismertetve múltunk egyik vagy másik fejezetét, szereplőit.

Történelmi munkásságának egyik kiemelkedő fejezete a *Székely Oklevéltár* új sorozatának megjelentetése. A kezdeti nehézségek nem tudták visszariasztani, akárcsak az új sorozat első kötetének olvasati gondjai. Tudta, hogy egy olyan forrást tesz közkinccsé, amely pótolja a Székely Nemzeti Múzeum elpusztult anyagának legalább egy részét, hozzásegítve a székelyföldi magyarságot önismeretének alaposabb megismeréséhez. Így sikerült neki közkinccsé tenni a székely múlt egyik legsokszínűbb és legrészletesebb forrását, megismertetnie azt nem csupán a szakma képviselőivel, hanem a szélesebb közönséggel is. Szinte utolsó pillanatig dolgozott és szervezte a kötetek másolását és átírását, még akkor is, amikor a legprózaibb gondok szakadtak az ő és családja nyakába. De nem adta fel, mert nem olyan természet volt ő.

Ma már kevesen tudják, hogy ő volt a román–magyar történezhkapcsolatok ápolásának egyik legelkötelezettebb híve, aki rendszeresen ismertette a magyar történetírás legújabb termékeit a román történezhzekkel, illetve a magyar történezhzekkel a román történetírás jeles termékeit. Nyelvtudása és elkötelezettsége tette a két nép barátságának igaz szószólójává, még akkor is, amikor ez nem számított érdemnek. A legnehezebb nacionalista korszakban is megtalálta a módját annak, hogy miként ismertesse meg a román közönséggel az erdélyi magyarság múltját és szerepét, miközben nem ezt kérték tőle. Mindig tudta, hogy mit és hogyan kell tenni, anélkül, hogy kínos kompromisszumokra kényszerült volna. 50 évi bukarestisége pillanatra sem feledtette vele, hogy honnan jött és kiknek tartozik felelősséggel. Ott és akkor segített, amikor kellett és akinek csak lehetett. És soha nem a saját érdekét nézte, hanem a másokét, a közét. Ezért volt mindig ott, ahol tenni lehetett és tenni kellett az erdélyi magyarságért, akár saját sorsát is kockáztatva. 1989-ben is így került azon kevesek közé, akik a magyarság érdekeit kívánták következetesen és annak érdekeinek megfelelően képviselni. Az első volt, aki az autonómiáról beszélt és akit ezért le is hurrogtak. Nem adta fel, akkor sem,

amikor tanügyminiszter-helyettesként vissza kellett állítani jogaiba az erdélyi magyarságot. Szolgált, mert ezt tanították neki, ha kellett, a levéltárban vagy a kutatóintézetben, ha kellett, a minisztériumban vagy a parlamentben. Magyarnak vallotta magát és akként is viselkedett. A sok-sok évtized ellenére megmaradt magyarnak és el tudta fogadtatni magát magyarként.

Legyen és maradjon az ő életpályája azon kevés bizonyítékok egyike, hogy Bukarestben is lehet szolgálni az erdélyi magyarság érdekét. Isten nyugosztalja és őrizze meg emlékét az utókor számára!

TANULMÁNYOK

TRIA GENERA SICULORUM

Egy-egy vitatott történelmi kérdés megoldására időnként új elméletek születnek, utóbb ezeket is megpróbálják meggyőzőbb érvekkel helyettesíteni. Innen az örökké változó történelemről, valójában történetírásról szóló közhiedelem, pedig egy természetes folyamatról van szó, a szakmai megújulásról. Ez a folyamat különösen az olyan esetekre áll, amikor kevés forrással rendelkezünk, melynek következtében ezek többféleképpen értelmezhetők.

Ilyen újraértelmezéssel kívánunk élni a címben szereplő *tria genera Siculorum* fogalom kapcsán. Ezt a kifejezést a történészek többsége a székely társadalomnak azzal a klasszikusnak számító három rendjével – főemberek (primorok), lófők és közszékelyek – azonosította, amely oklevélben legelőször 1487. február 4-én¹ tűnik fel. Nem sokkal később egy 1503. szeptember 15-ei oklevélben még egyértelműbb megfogalmazásban szerzünk tudomást a székely társadalom belső tagolódásáról, amit jelentésükben megerősítenek fél évszázaddal később Ferdinánd király biztosai is, Bornemisza Pál és Werner György.² Az ismertebbek közül a történész Szádeczky-Kardoss Lajos, illetve a jogtörténész Bónis György szerint nem fogadható el a *tria genera Siculorum* és a fentebb említett három társadalmi rend azonosítása. Hasonló véleményt fogalmazott meg Bodor György is a halála után megjelent gondolatébresztő

¹ *Székely Oklevéltár*. Szerkesztette Szabó Károly, majd Szádeczky Lajos, I–VII, Kolozsvár, 1872–1898, a VIII. kötetet szerkesztette Barabás Samu, Budapest, 1934. (A továbbiakban: *SzOkl*); 1487: *SzOkl*, V, 25; 1459. november 26-án az erdélyi három natio közgyűléséről beszámoló gyulafehérvári káptalani oklevél „*Siculi trium generum*” kifejezést használ. *SzOkl*, I, 183.

² 1503: „*quia Siculi sunt trifarie diuisi, sunt primi pociores, deinde Loffew, postremo plebei*”. *SzOkl*, III, 156; 1552: „*Siculi in communi omnes sunt nobiles, et ab omnibus Contributionibus exempti, sed distributi in tres ordines, quorum qui precipui sunt, vocantur nobiles, qui quasi baronum aut patriciorum loco habentur. Alii vocantur lingua eorum Lófű székelyek, ipsi latine primipilos vocant, qui quasi equestris sunt ordinis. reliqui sunt ceu plebeij, oomnes tamen, ut dictum est.*” *SzOkl*, II, 100.

könyvében.³ Az alábbiakban magunk is ez utóbbi álláspontot kívánjuk alátámasztani.

A *tria genera Siculorum* kifejezés jelentésének tisztázásához történész elődeinkhez, illetve a forrásokhoz kell fordulnunk. Egy-két kivételtől eltekintve, a történészek leggyakrabban beérték Connert János, majd Szádeczky-Kardoss Lajos műveiben foglaltak ismételtetésével.⁴ A jelenségek és folyamatok mély rétegeit az 1562-es székely felkelés társadalmi előzményeit taglalva a fejlett középkorban Jakó Zsigmond elemezte; a közelmúltban pedig átfogóan Kordé Zoltán mutatta be a források tükrében a középkori és kora újkori székely társadalom főbb, egyben sajátos vonásait, Kristó Gyula pedig két alkalommal is taglalta a székely eredetkérdés főbb vetületeit. Demény Lajosnak köszönhetően érdekes adalékokkal szolgáltak a székely társadalom fejlődéséhez az 1562-es székely felkelés kapcsán megjelentetett tanulmánykötetek, illetve a későbbi korszakokra az ugyancsak általa szerkesztett *Székely Oklevéltár* új sorozatának kötetei. Legutóbb Pál-Antal Sándor mutatta be részletesen a székely önkormányzat történetét egy egész kötetben.⁵ Kordé Zoltán és Kristó Gyula kivételével az utóbbi évtizedekben ténylegesen senki sem foglalkozott a székely társadalom korai történetével, középkori állapotával, belső tagolódásával, átalakulásával, így a *tria genera Siculorum* szókapcsolat tartalmával sem. Kordé Zoltán már említett művében is csupán egy jegyzetben utal a szakirodalom többsége által képviselt álláspontra.⁶

Ennek a helyzetnek egyik fő oka a székelységre, de elsősorban a Székelyföldre és lakóira vonatkozó források sajátos jellege. A székelyekre vonatkozó első adatok csak a XII. századból valók, azok is hadi tevékenységről szólnak, amiről folytatólagosan újabb és újabb adatokkal szolgálnak akár az elbeszélő források, akár az oklevelek, de e század végiek az első székelyföldi egyházszervezetre vonatkozó adatok is (1199-ből való a kézdi és 1235-ből a telegdi

³ Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*, Budapest, 1927, 52–53. (A továbbiakban: Szádeczky-Kardoss L.); Bónis György: *Magyar jog, székely jog*, Kolozsvár, 1942, 37; Balás Gábor: *A székelyek nyomában*, Budapest, 1984, 76. (A továbbiakban: Balás G.); Bodor György: *A székely nemzetségi szervezet*, Csíkszereda, 2006. (A továbbiakban: Bodor Gy.)

⁴ Connert János: *A székelyek intézményei a legrégebb időktől az 1562-iki átalakulásig*, Kolozsvár, 1901; Nagy Géza: Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez, *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője*, II, Sepsiszentgyörgy, 1890, 125–275.

⁵ Pál-Antal Sándor: *A székely önkormányzat története*, Marosvásárhely, 2002, lásd: 5. j. (A továbbiakban: Pál-Antal S.)

⁶ Kordé Zoltán: *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről*, Csíkszereda, 2001, 53, 50. j. (A továbbiakban: Kordé Z.)

főesperesség,⁷ illetve 1291-ből a székely ispán⁸ említése). A székelység sajátos intézményeire ténylegesen csak a XIV. századdal kezdődően szaporodnak meg az okleveles utalások. A vonatkozó oklevelek viszonylag késeiiek, ami nem a székelység nemlétére utal az illető területen, hanem a társadalmi-gazdasági fejlődés sajátos fejlődésére/jellegére, amikor az egyes társadalmi csoportok közötti viszonyok nem kerülnek olyan konfliktusba vagy érdekellentétbe, hogy ezek olyan döntésekbe csapódhassanak le, amelyek okleveles megőrkítést igényelnek. Így, főleg az Árpád-korban az oklevelek nagyon kevés konkrét adattal szolgálnak a székely társadalom belső rétegeire, illetve fontosabb intézményeire vonatkozóan.

A *Székely Oklevéltár*⁹ köteteiben az 1550-ig terjedő időszakra vonatkozóan majdnem hatszáz (összesen 589) oklevél szól valamilyen módon a székelyekről. Ezeknek nagyobb része, főleg az 1400-ig kibocsátottak, különösebben nem segítenek hozzá a középkori székely társadalom részletesebb megismeréséhez, ugyanis jobbra székelyeket vagy Székely nevű személyeket vagy településeket említenek csupán, illetve székely ispánokat. Nem nagyon akad olyan oklevél, amely lehetővé tenné a székely társadalom állapotának, majd fejlődésének bemutatását az Árpád-korban, de még a XIV. században sem.

Sőt, a legkorábbi – főleg XII., XIII. és XIV. századi – elbeszélő források, de részben néhány oklevél híradásai is, illetve a középkori Székely megnevezésű településekre vonatkozó adatok szerint a székelyekkel nem is a mai lakóhelyükön, Székelyföldön, hanem egyrészt éppen a Kárpát-medence túlsó felén, illetve ennek az Erdélyen kívüli, magyarság által megszállt és belakott terület peremvidékén találkozunk.¹⁰ Ugyanakkor csak a XIII. század második felétől kezdődően nő azoknak az okleveleknek a száma, amelyek olyan székelyeket említenek, akik a székelyföldi nyílföld mellé vitézségük és hűségük elismeréseként az erdélyi vagy Erdélyen kívüli vármegyékben szereznek birtokot királyi adományból. 1272. március 11-én Székely Péter comes fia Péter a bulgáriai hadjáratban tanúsított vitézségért Aruszeg birtokot kapja adományba V. István királytól.¹¹ Amint az kiderül egy 1270. május 2-ai oklevélből, az előző-

⁷ Vekov, Károly: *Locul de adevire din Alba Iulia*, Cluj-Napoca, 2003, Anexa 7, 1235.

⁸ *SzOkl*, I, 28.

⁹ *SzOkl*, I–VII; VIII.

¹⁰ Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez, I, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus*, XLIV, Szeged, 16–17.

¹¹ Jakó Zsigmond (bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlése): *Erdélyi*

leg Jula bán birtokában lévő Abrud(-bánya) a székely Szoboszlóé (Zubuslaus) lesz, aki azt később a gyulafehérvári káptalannak adományozza.¹² De kiállásukért V. István király mellett kapja meg az egykori Torda vár Aranyos menti birtokát a kézdi székelyek egy része, akiknek utódai napjainkig ott élnek.¹³ Az írott források tehát kezdetben főleg a székelyek katonai szerepléséről szólnak vagy a székely ispánt említik. A székelyek tulajdonnal kapcsolatos birtokjogi ügyei, tulajdon-átruházási vagy más ilyen jellegű, bíróság elé kerülő vitás ügyei eleinte Székelyföldön kívüli területekre vonatkoznak, és csak jóval később az ottaniakra. A korai okleveles adatok inkább a vármegyei vonatkozású jelenségekről, és nem a székelyföldiekről szólnak, jelezve, hogy a XV. század előtt a székelyföldi társadalmi különbségek még eléggé jelentéktelenek voltak. Ennek fő oka nemcsak az, hogy Székelyföldön eleve jóval kevesebb volt a megművelhető földek aránya, hanem főleg a falusi földközösség, a nyílföldek megléte, illetve a szerzett birtokok késői megjelenése volt. Így nyilvánvaló, hogy az ezekkel kapcsolatos vitás kérdések, a magánjogi tulajdonnal kapcsolatos, főleg peres ügyek a fent említett tényezők miatt ugyancsak megkésve jelentkeznek, akárcsak ezek írásba foglalása.

Mindezek a jelenségek, összehasonlítva a Kárpát-medence más régióival, de még az erdélyi vármegyei területekkel is, egyértelműen jelzik a székelység gazdasági, illetve társadalmi tagolódásának, rétegződésének jóval lassúbb folyamatát, amit magyarázhat az, hogy az ország peremvidékén helyezkedtek el, ahol lassúbb volt a fejlődés, de legalább annyira magyarázhatja a székelységre nehezedő állandó jellegű hadviselési teher súlyossága is, illetve az ezekből következő sajátos szabadságjogok. Azt, hogy a székelyföldi székelyek, ha akarták volna se hagyhatták csak úgy oda lakóhelyüket, illetve a közösséget, melynek tagjai voltak, I. Károly király 1326. augusztus 20-ai oklevele bizonyítja, melyben a király megengedi Salamon fia székely Domokosnak, hogy megmaradhasson birtokán és ne kötelezhessék, hogy Székelyföldön lakjon.¹⁴ Mátyás király idején, de később is a külön jegyzékbe foglalt lovas, illetve gyalog székelyek besorolását nem lehetett, azaz nem volt szabad önkényesen módosítani.¹⁵ Mindez jelzi, hogy a gazdasági (anyagi) meghatározottságú besorolás, illetve az átjárhatóság egyik csoportból a másikba ekkor már nem

Okmánytár, I, Budapest, 1997, 230, 314. (A továbbiakban: EOkmt).

¹² *EOkmt*, I, 287.

¹³ *EOkmt*, I, 294.

¹⁴ Kordé Z., 76.

¹⁵ *SzOkl*, I, 221.

volt lehetséges. Később, így a XVI. század második felében fejedelmi kegyként igen.¹⁶

Ha a székely társadalom keretében az egyes társadalmi csoportok első jelentkezését követjük az oklevelekben, feltűnik, hogy erre viszonylag későn, a XIV. század második felétől kerül sor, jelezve mind magának a társadalmi differenciálódási folyamatoknak, mind pedig az ezt tükröző székelyföldi vagy székelyföldi vonatkozású írásbeliségnek a kései jelentkezését (1400-ig alig ismerünk egy-két, ténylegesen a székely ispán által kibocsátott oklevelet). A XV. század közepétől pedig ezek okleveles jelentkezése azért ritkul meg, mert ekkortól az erdélyi vajda tölti be a székely ispáni tisztséget is és így a székely vonatkozású okleveleket a vajdai írásbeliség „termeli”, és az oklevelek többnyire csak a vajda nevét tüntetik fel. Amúgy az oklevelek egy része jogi vonatkozású, nem kis részben bírósági ügyekkel kapcsolatos. Ilyen bírósági ügyek, perek kapcsán említenek meg egyes (széki, falusi, később városi szintű) bírósági tisztségeket vagy ebben a tevékenységben meghatározott szerepet játszó, adott társadalmi besorolású személyeket.

A ténylegesen felhasználható adatoknak ez a kései jelentkezése szolgál magyarázatul arra, hogy miért inkább csak a XV. század második felétől kezdődően, de még inkább a XVI. századi adatok alapján próbálta meg a történetírás bemutatni a székely társadalmat. Ennek a ténynek következménye, hogy – néhány kivételtől eltekintve – nemcsak a történészek, hanem már a XVI. századi források is a *tria genera Siculorum* kifejezést a székelyek akkori három rendjével azonosították, nevezetesen a primorokkal, lófőkkel és közrendű székelyekkel.¹⁷

Nem találunk választ a *tria genera Siculorum* jelentésére, tényleges tartalmára a középkori elbeszélő forrásokban sem. A krónikák, illetve Anonymus elsősorban a székelyek eredetét, esetleg korai történetét ismertetik többé-kevésbé szűkszavúan a korabeli elképzeléseknek vagy információknak megfelelően.¹⁸ A XV. századdal kezdődően a székelyekre vonatkozó – külföldi és hazai – utalások, ismertetések, földrajzi-etnográfiai jellegű leírások mikor nagyon

¹⁶ Uo., II, 247, 291, 296–297.

¹⁷ Az 1505. november 23-án megtartott udvarhelyi székely nemzetgyűlés határozatainak (SzOkl, VIII, 218) XVII. századi, tehát ugyancsak kései magyar nyelvű fordításában (SzOkl, I, 306) „minden székeknek akár micsođa renden levői” szerepel a latin „*omnium generum Siculorum*” helyett.

¹⁸ Vekov Carol: *Structuri juridico-militare si sociale la secui în evul mediu*, Cluj-Napoca, 2003, 13, 19–22; Uő: *Secuii în operele umaniștilor din secolele XV–XVI*, in: *In honorem Paul Cernovodeanu*, București, 1998.

szükszavúan, mikor pedig valamelyest részletezőbben elsősorban e népcsoport sajátos és legjellemzőbb vonásait foglalják össze: nemesi jogállásukat, az ökörsütés kivételével adózási mentességüket, életmódjukat, a rovásírás használatát, de különösképpen vitézségüket és kemény erkölcsüket. A XV. századig egyáltalán nem szólnak a bennünket érdeklő társadalmi csoportokról, rétegekről, sőt, inkább egy olyan egységes képet festenek a székely társadalomról, amelyben mindenki egyenlő és minden székely nemesi jogállású. Csak a kései, XV., de főleg XVI. századi leírások kezdenek beszélni az egyes székelyföldi társadalmi csoportokról, míg I. Ferdinánd király biztosai – mintegy láttelepet készítve a XVI. század közepén a székely társadalomról – már a székely rendi társadalom képét rögzítik, amikor főemberekről, lófőkről (primipili) és közrendűekről (plebei) tesznek említést.¹⁹

Témánk szempontjából a források egy másik csoportját alkotják a székeleyekkel kapcsolatos törvények, rendelkezések, utasítások. Így elsősorban meg kell említenünk a Zsigmond-, illetve a Mátyás-kori hadi kérdésekkel kapcsolatos szabályozásokat, a királyok, vagy a király nevében eljáró tisztségviselők (pl. székely ispán), illetve a székely közgyűlések bíraskodással kapcsolatos döntéseit, nemkülönben az erdélyi három *natio* székelyekre vonatkozó határozatait, főleg Mohács, de különösen 1541 után.

Mindezek a források hallgatnak a *tria genera Siculorum* tényleges tartalmáról. Ha mégis megpróbálnánk tisztázni korabeli, pontosabban középkori jelentését, más módszerekhez kell folyamodnunk.

A *tria genera Siculorum* kifejezéssel legelőször egy 1336. július 22-i, a székely ispán által kibocsátott oklevélben találkozunk,²⁰ hogy ezután mint a bűvópatak, hol fel-feltűnik egyes székely vonatkozású oklevelekben, hol nem, amikor az oklevelek a székelyekkel vagy a székely ispánnal kapcsolatban egyszerűen csak a székely jelzőt használják.

A középkori okleveles gyakorlatban a *tria genera Siculorum* használatát illetően semmilyen törvényszerűség nem állapítható meg, ugyanis ez megtalálható mind a királyi, mind a székely ispáni, ill. a vajdai oklevelekben, ha nem is állandó jelleggel, de esetenként. Nem mutatható ki azonban semmilyen összefüggés vagy szabályszerűség e kifejezés használata és az illető oklevelek

¹⁹ „*Siculi in communi omnes sunt nobiles, et ab omnibus Contributionibus exempti, sed distributi in tres ordines, quorum qui precipui sunt, vocantur nobiles, qui quasi baronum aut patriciorum loco habentur. Alii vocantur lingua eorum Lófű székelyek, ipsi latine primipilos vocant, qui quasi equestris sunt ordinis. reliqui sunt ceu plebeij, oomnes tamen, ut dictum est.*” SzOkl, II, 100.

²⁰ DIR C, veacul XIV, III, 587. Lásd még: *EOkmt*, II, 327, 902.

tartalma, formája vagy kibocsátója között. Utalhatunk viszont Bodor György azon megállapítására, hogy „az elnevezés használata épp fordított a rendi differenciálódás tényével”.²¹

Ugyanakkor tény, hogy az oklevelek megfogalmazása szerint a *tria genera Siculorum* vonatkozik mind a székelység egészére, mind pedig az egyes székely lakóira, tehát függetlenül a széki beosztástól, ezt a kifejezést egységesen alkalmazták valamennyi székelyre. Később lehet, hogy már csak hagyományörző stíluselemként élt még a köztudatban, hogy a székelyek három félek, azaz a székelyek három különböző csoportjáról lehet beszélni. E kifejezés jelentőségét külön is aláhúzza az a tény, hogy az újkortól kezdődően létezett egy ilyen köriratú pecsét is, amelyet az oklevelek lepecsételésekor használtak a Székelyföldön. Szádeczky Lajos megemlíti egy jegyzetben, hogy a Maros széki nemesek, lófők, gyalogok és szabad székelyek közösségét lajstromba vevő 1603. február 7-i jegyzéknek az alján található egy pecsét, a kiadó szerint „címerpajzsban könyöklő kar, kivont kardon egy fejet tartva ezzel a körirattal: *Arma Trium Generum Siculorum*”.²²

Mindezek ismeretében először is szükségesnek látszik a *tria genera Siculorum* szókapcsolat jelentésének pontos meghatározása. Az első két szó látszólag nem igényel különösebb magyarázatot, ugyanis ezek eléggé érthetőek a latinul valamelyest is tudók számára. Érthető a *tria*, azaz a 'három' fogalom, tudjuk, hogy a székelyek latin neve *Siculi*, legfeljebb a *genera* gondolkoztathat el, bár az se különösebben, ugyanis a szótárak tanúsága szerint, amint ezt látni fogjuk, ez utóbbi a székelyek három nemére, fajtájára, „féleségére” utal.

A *genus, eris* görög eredetű szó (lásd γένος) latinul az előbb felsoroltakat jelenti. A „genera”, illetve a benne foglalt gyök a szótárak szerint születéssel, származással kapcsolatos, lásd a *genus, genero, gens* szavakat. A *generatur* szó azt jelenti: keletkezik,²³ a *genealogia* fogalom ugyancsak Bartal szerint származástán,²⁴ ugyanott a *genealogicus* nemzetségit jelent. A *genera* középkori

²¹ Bodor Gy., 79.

²² *SzOkl*, V, 244–246; Pál-Antal S., 323–324; A sepsiszentgyörgyi egykori Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában volt „a székelyek három nemének két régi – kivont kard hegyén átszurt szívet tartó kart ábrázoló – címeres vas pecsétnyomója a következő körirattal: *ARMATORUM TRIUM GENERUM SICULORUM*”. A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője, I, Sepsiszentgyörgy, 1891, 69.

²³ Bartal Georgius: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Budapestini, 1901, 293. (A továbbiakban: Bartal G.)

²⁴ Uo., 292.

európai jelentése Du Cange szerint *proles*, azaz 'ivadék', 'nemzetség', 'fajta',²⁵ ugyanazon szerző szerint a *generatio* jelentése: 'ág'.²⁶

Pápai Páriz szótára szerint és példákon bemutatva a *genus*, *eris* jelentése 'nemzetség', újabb keletű szóval 'fajta', amiként a *generatio* (290) és a *gens* is nemzetséget jelöl.²⁷

Finály Henrik szótára szerint (853–854) a *gener* szó annyi mint:

„1. - nemzetség („mint az emberek természet szerinti összeköttetése, vö. *gens*”), születés, származás, eredet

- előkelő származás, nemes nemzetség

- utód, ivadék, sarjadék

2. - utód, ivadék, sarjadék v. gyűnévileg utódok

3. - általában faj, nem, osztály s több efféle

A. emberről

- általában v. emberi nem

- különösen: néptörzs, népség, nép

B. állatokról (fajta)”, míg maga a *gens* ugyanazon Finály szerint: „szorosb értelemben, közös származás és saját vallásos szertartások által egyesült több családok összessége...”²⁸

A középkori magyarországi latinság szótára szerint a *genus*, *eris* első jelentése emberi nem, a második: nemzetség, valamilyen származású, illetve „fajta”, valaminek a része, fajtája.²⁹ Erre utal az 1505. november 20-ai udvarhelyi székely „nemzetgyűlés” „*omnia genera Siculorum*” kifejezése, amelyet egy kései magyar fordítás „*akármicsoda féle renden levői*” szókapcsolattal ad vissza.³⁰ Azaz itt nem a székely rendi társadalom alkotó részeiről van szó, hanem a székely társadalom különböző csoportjairól.

Egy ilyen típusú, általánosabb értelmezést sugall Györffy György, aki a *genus* szó társadalmi réteg értelmezéséhez érvként egy XIII. századi soproni oklevelet idéz, amely 1236 körül „...*testes ...de tribus hominum generibus, scilicet de servientibus regis et de iobagionibus castri et de aliis hominibus qui sunt genere*

²⁵ *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis...* Conditum a Carolo Dufresne Du Cange, T, III, Parisiis, 1844, 507–508.

²⁶ Bartal G., 202.

²⁷ *Dictionarium latino-hungaricum ... in hoc opus coactum a Francisco Páriz Pápai ... locupletatumlaboris Petri Bod, Posonii et Cibinii*, 290–291.

²⁸ Finály Henrik: *A latin nyelv szótára*, Budapest, 1884, 853. (A továbbiakban: Finály H.)

²⁹ *A középkori magyarországi latinság szótára*, IV, F–H, Budapest, 1993, 197–198.

³⁰ *SzOkI*, VIII, 218, 219; és *Corpus statutorum* I, 13, 14.

liberi”.³¹ Magunk ezt megtoldhatjuk Somi Józsa temesi ispán és főkapitány egy 1497. április 2-ai oklevelének kitételével, amely egy bírói testület kiküldése kapcsán ugyancsak a fajta/féleség jelentésén belül társadalmi–etnikai értelemben használja a fogalmat, amikor azokról a királyhoz intézett számos különféle panaszokról tesz említést, melyeket „*a trium generum incolis partium Transilvanarum*” kellett elszenvedjenek, amikor Erdély három politikai *natio*-járól esik szó.³² Megjegyzendő, hogy a Györffy által idézett esetben ez a nyelvtani konstrukció kétségtelenül társadalmi rétegekre vonatkozik (tanúk, akik az emberek háromféle [társadalmi – az én betoldásom, V. K.] csoportjából származnak, azaz itt is a „féleség” jelentés az elsődleges. Az általunk idézett, Temesváron kelt oklevél az erdélyi lakosok *három neméről/fajtájáról* szól, s ez nyilvánvalóan utalás Erdély három területi régiójának lakóira; a vármegyékben lakó nemesekre, valamint a szászöldi, illetve a székelyöldi vezető rétegre vonatkozik. Tehát az említett nyelvtani konstrukció vonatkozott és vonatkozhatott társadalmi, de nem csak társadalmi „milyenségre”. Sőt, még arra is felhívnánk a figyelmet, hogy valójában a mi példánkban, de a Györffyében is három, *más-más eredetű, egymástól eltérő embercsoportról* van szó! Tehát a hangsúly azon van, hogy eltérő eredetűek az illető személyek. És ez megfelel a genus szó hagyományos és alap értelmének. Különben a három középkori erdélyi „*natio*” egyikének esetében, még a fejlettebb szászokéban sem szól a ténylegesen létező belső, rendi tagolódásról, hanem csak kollektíve nevezi meg őket, hiszen ők képviselték közösségük egészét!³³

Összegezve a fentebb idézett véleményeket, a *gener, eris* tehát közös származású/megnevezésű embercsoportot jelöl. Ilyen jelentésben a genera – eddigi tudomásunk szerint – csakis az erdélyi székelyek vonatkozásában volt használatos.³⁴ Már említett művében Bodor György megpróbálja eljelentékteleníteni

³¹ Györffy György: *A magyarság keleti elemei*, Budapest, 1990, 71.

³² Amlacher Albert: *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Uebergang Siebenbürgens unter Erbfürsten aus dem hause Oesterreich (1690)*, in: *Archiv des Vereines für siebenbürgische landeskunde*, 15 (1880), 233.

³³ Pauler Gyula is „*a székelyek három neméről*” beszél. (*A magyar nemzet története*, I, Budapest, 1896, 215.)

³⁴ Úgy tűnik, hogy amikor Székelyföldön kívüli területek kapcsán szerepelnek székelyek, akkor csak az eredetükre utalnak, azaz hogy székely származásúak az illető személyek. Egy 1291-ei oklevélben szerepel „*Benchench de genere Siculorum*”, ami tehát elvonatkozott a székelyek hármastagolódásáról és egyetlen egységes székely közösség tagjaként jeleníti meg ezt a személyt. *SzOkI*, I, 24–25; Szabolcs megyei, ugyancsak „székely származású” (*de genere Siculorum*) személyek szerepelnek egy 1326. április 30. előtti oklevélben. Uo., III, 10–11.

és relativizálni a gener szó értelmét, majd minden különösebb indoklás nélkül kijelenti: „Én a nemzetségi értelmezést teszem magamévá”.³⁵ A továbbiakban művében a „*tria genera Siculorum*” szókapcsolatot következetesen nemzetség értelemben használja.³⁶ E kérdést illetően mi magunk a szótárak értelmezését tartjuk irányadónak, és a gener szó általánosabb értelmezését fogadjuk el. Ebből kiindulva a szóban forgó latin kifejezés vonatkozhatott etnikai, nyelvi, társadalmi szempontból egymástól különböző, de akár eltérő időpontokban megtelepedett székely csoportokra. Mivel semmilyen adat sem szól a székelységről az eltérő etnikai származásra, és annak sincs nyoma, hogy különbséget tettek volna az eltérő székelyföldi megtelepedés időpontjának okán a székelység egyes csoportjai között, az alábbiakban az esetleges társadalmi jelentés felől próbáljuk meg tisztázni a kérdést.

Valóban a székelység már említett három rendje rejtőzködik e kifejezés mögött? Amint fentebb már említettük, a történészek többsége a székelyek közismert három rendjével (főemberek, lófők, közsékelyek) azonosította ezt a szókapcsolatot. Az egyedüli gond csak az, hogy ezek a történészek ezt az állapotot mintegy állóképként és örökérvényűként, pontosabban öröktől fogva létezőként kezelték, kimondatlanul is visszavetítve ezt a XV. század végi, de főleg a XVI. századtól adatolt állapotot a korábbi évszázadokra. Ez a felfogás egyáltalán nem számol a székely társadalom fejlődésével az idők folyamán, ugyanis az nem valószínű, hogy a székely társadalom a kora középkortól kezdődően egy olyan amorf közeg lett volna, amely a Kárpát-medencei kezdetektől – mármint a honfoglalástól, illetve székelyföldi letelepedésüktől – fogva egészen a XVI. századig ugyanezt vagy csakis ezt a három társadalmi csoportot ismerte volna, és hogy 1562-ig vagy a XVI. század elejéig a székely társadalom képe egyáltalán nem változott.

Kétségtelen, hogy ez a statikus kép közvetve visszavezethető mind magának a székelységnek a jogait védő konzervativizmusára, mind e régió periférikus elhelyezkedéséből következő földrajzi meghatározottságára, nemkülönben a székelység sajátos középkori jogállásának hagyományára. A felsorolt tényezők együttesen is hozzájárultak Székelyföld társadalmának időben lassúbb rétegződéséhez, amelyek, kétségtelen, szinte predesztinálták a székelységet

³⁵ „*Maga a genus szó a vitát nem dönti el, mert igaz ugyan, hogy az legtöbbször leszármazási, vérségi közösséget jelent, de előfordulhat néha, mint Sepsiszeiken láttuk, rendi értelemben is.*” Bodor Gy., 77; Lásd erről még uo. 150, 77. j., valamint Szádeczky-Kardoss L., 24, 25, 92, 93.

³⁶ I. m., 79, 112 stb.

a konzervativizmusra, a jogainak/jogállásának védelmezésére, akár élete árán is.³⁷ Azonban még ez a magyarázat sem jogosít fel egy ilyen általánosító kép elfogadására a székelységgel kapcsolatban, megtelepedésüktől egészen az újkor kezdetéig.

Maguk a középkori elbeszélő források, de a XV–XVI. századi humanisták is egy ilyen „állóképet” közvetítenek felénk. Például akkor, amikor a székely társadalmat egységként mutatják be, értve ezalatt, hogy a székelyek valamennyien nemesek vagy egyenlők.³⁸ E források esetében ennek a jelenségnek az oka, hogy mindezeket külső szemlélők írták le, akik nem ismerték belülről és alaposabban ezt a közösséget. Az is tény, hogy ezek az állítások a nagy általánosságot véve igazak, ami azonban nem jelenti azt, hogy már az illető feljegyzések elkészültekor ne lett volna, ne léteztek volna már egymástól gazdasági-társadalmi szempontból egymástól eltérő csoportok a székely társadalmon belül.

Miközben a *tria genera Siculorum* első említése 1336-ból való, igazolva mintegy az elbeszélő források már-már sablonszerű állítását a székely társadalom állítólagos „egysíkúságáról”, egységességéről, a XV. század végéig az oklevelek nem említik a székelyek három „rendjét”. Ezt még inkább megerősítették az olyan döntések, mint Mátyás király katonai szabályzata, amely 1473-ban megtiltja, hogy a székelyek átkerülhessenek az egyik katonai, de valójában gazdasági és társadalmi különbségeket megjelenítő csoportból (lovasok, gyalogok) a másikba.³⁹

Szükségesnek tartjuk azt is leszögezni, hogy feltűnő módon mind a *tria genera Siculorum*, mind maga a széki intézménye (a széki szervezet), valamint – néhány korai esettől eltekintve – a székely társadalom belső tagoltságára vonatkozó adatok is csak a XIV. századtól kezdve tűnnek fel az oklevelekben. Ez – véleményünk szerint – nem írható sem a források pusztulásának rovására, sem a székelyföldi írásbeliség számlájára, hanem elsősorban a társadalom lassúbb fejlődésének tudható be. Viszont e fogalmak egyidejű megjelenése az oklevelekben nem jelenti feltétlen azt, hogy ezek az adatok, illetve az általuk tükrözött társadalmi jelenségek valamennyien összefüggnének egymással. Sőt,

³⁷ Itt nincs terünk részletesen szólni a székelyek „kiváltságairól”. Csak egy kései oklevél, II. Ulászló 1499. július 13-ai oklevele) tanúskodik ezek meglétéről, valamint néhány korábbi oklevél, amely a székelyföldi intézmények működésének írásos szabályozásával hozzájárult e kiváltság kialakulásának jobb megismeréséhez. *SzOkl*, III, 38–145.

³⁸ Vekov Károly: *Structuri juridico-militare la secui în evul mediu*, Cluj-Napoca, 2003, 23–29.

³⁹ *SzOkl*, I, 220–221.

az is tény, hogy a XV–XVI. század fordulójáig nem rendelkezünk egyetlenegy adattal sem, melynek alapján egyértelműen azonosítható lenne a székelyek már említett három rendje a *tria genera Siculorum*mal!

A források, legalábbis a XIV–XVI. századi okleveles adatok a székely társadalom belső tagoltsága vonatkozásában, ha mégoly szűkszavúan, három különböző, székelyekkel kapcsolatos intézménycsoportra utalnak: a katonai, az igazgatszolgáltatással kapcsolatos és a tényleges társadalmi struktúrákra vonatkozóan. Csak a XIV. századdal kezdődően, majd főleg a XV. században tűnnek fel az oklevelekben azok a sajátos katonai/bíróági tisztségek, amelyeknek egyben társadalmi jelentésük is volt, s amelyek jellemző intézményei voltak a székely társadalomnak. Nyilvánvaló, hogy a katonai, illetve bírói feladatokat ellátó, ilyen tisztségeket viselő személyek a társadalom bizalmát élvező vezető rétegből kerültek ki, akiket megkülönböztetett tisztelettel öveztek.

Katonai, közigazgatási, illetve a bíróági tevékenység vonatkozásában – a király képében, azaz képviselőként a székely társadalmat a székely ispán igazgatta, akit a király mindig Erdélyen kívüli személyek közül választott ki.⁴⁰ Egy 1441. május 13-ai oklevélben a székely ispán helyettese szerepel.⁴¹ Míg a hadi vonatkozású feladatok ellátásában a székely ispánt a széki hadnagyok (*maior exercitus, capitaneus, belliductor*) segítették, a bíróági tevékenységet ugyancsak ők látták el a székbírákkal (*iudex*) együtt.

Egy 1409. április 8-ai oklevélben szerepel a Maros széki hadnagy (*maior exercitus seu primipilus sedis Marus*), ugyanannak a neve 1409. április 10-én *maior exercituancium, primipilus sedis Marus*.⁴² Egy 1466. január 20-ai oklevélben a háromszéki hadnagy szerepel (*primipilus sive capitaneus*),⁴³ 1453. szeptember 22-én a Maros széki főhadnagy.⁴⁴ Ugyanezen tisztség megnevezése 1462. november 21-én *belliductor*.⁴⁵ (Úgy tűnik, hogy Mátyás király székelyeket illető 1473-as katonai reformjáig a hadnagy latin megnevezésére a *primipilus* szolgált, azután ez a fogalom a lovas székelyt jelölte, megkülönböztetve őt a gyalogoktól.)⁴⁶

⁴⁰ A székely ispán vitatott 1235. évi adata után a következő az 1291. március 12-ei oklevélben szereplő Moyus székely ispán.

⁴¹ *SzOkl*, III, 55–56.

⁴² *SzOkl*, V, 26, 27.

⁴³ Uo., 82–86.

⁴⁴ Uo., VIII, 82.

⁴⁵ Uo., VIII, 96–97.

⁴⁶ *SzOkl*, I, 220–221.

Hogy kik is töltötték be a hadnagyi és bírói tisztséget, és kiket is fednek a különböző megnevezések, elég nehéz megállapítani, egyrészt a fogalmak változása, másrészt az oklevelek szűkszavúsága miatt. Tény, hogy mind a széki hadnagyot, mind a székbírót nemek és ágak rendjén nevezték ki évente minden egyes székben, egy bonyolult, nemek és ágak szerinti, jóval korábbi korszakra utaló rendszernek megfelelően.⁴⁷

Össz-székely vagy széki szintű kérdések kapcsán bírósági, de más fontos ügyekben – pl. az igazságszolgáltatással kapcsolatos ügyek szabályozásában – a XV. század elejétől feltűnnek a hadnagy, a székbíró, illetve a székely „főemberek” is, a székely társadalom legfelső rétegéhez tartozó személyek. Ők többnyire *potiores/előkelők*, illetve *proceres/kiválók* néven szerepelnek az oklevelekben.⁴⁸ (1466-ban a főemberek (*pociores*) közé valóknak tartja egy oklevél a székiülöket (*seniores*) is.⁴⁹) Ennek a székely társadalmat vezető rétegnek a XVI. század közepétől a latinnal párhuzamosan feltűnő magyar neve ugyancsak változó: mikor *főnépek*, *főemberek*, *főuraink*, akiknek leszármazottai napjainkra primorként tartják számon magukat.⁵⁰

⁴⁷ Werbőczy István: *Hármaskönyve*. Fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták: Dr. Kolosvári Sándor, Óváry Kelemen, magyarázó jegyzetekkel kíséri Dr. Márkus Dezső, Budapest, 1897, P. III, t. 4, 382, 384; Kordé Z., 193–199.

⁴⁸ 1442. május 21. – *principales siculi* (SzOkl, III, 58); *pociores*, 1459. december 3. – (uo., V, 12); 1466. január 20. – *potens* (uo., 85); 1473. december 12. – *primores* (uo., I, 220); 1485. augusztus 12. – *pociores* (uo., III, 108); 1487. február 4. – *pocior Siculorum ... puta iudex vel capitaneus* (uo., V, 26); 1492. szeptember 23.: „*maiores scilicet Siculorum natu*” (uo., III, 118) vagy 1493. április 28-án: „*potiores et maioris natu Siculis*” (uo., VIII, 155); 1498. szeptember 13. – *primores* (uo., 134. és III., 140); 1501. március 23., 1502. január 24. – *potiores* (uo., 187, 192); 1503. szeptember 15. – *domini Siculorum* (uo., III, 153); 1505. november 20. – *proceres et potiores* (uo., VIII., 218); 1506. november 1. k. – *primor* (uo., 224); 1511. január 12. – *pociores* (uo., III, 177); 1519. szeptember 10. – *pociores* (uo., 204); 1519. szeptember 27. – *primores, potiores* (uo., 205); 1520. január 22. – *pociores* (uo., 207); 1521. június 7. – *primores ceterisque potiores* (uo., I, 9); 1525. április 7. – *primores, pociores* (uo., 15); 1538. szeptember 18. – *pociores* (uo., II, 52); 1552. április–május – *potiores quos vulgo nobiles* (uo., II, 96).

⁴⁹ SzOkl, III, 83; „*communitas Siculorum seruituti maiorum et seniorum, communitas senioribus sew maioribus*” (Corpus Statutorum, I, 3). Az „*una cum senioribus ac proceribus regni*” szerepel Losonczi László erdélyi vajda Tordán kibocsátott egyik oklevelében is (SzOkl, VIII, 34–35).

⁵⁰ 1554. január 25. k. – *zekel urak* (SzOkl, II, 108); 1555. április 28. – *főemberek, nemesek* (uo., II, 123, 125); 1564. – *főemberek* (uo., 179–181), 1566. január 6? (uo., 193); 1566. május 27. e. (uo., 188, 189); 1562. június 20. – *főnépek* (uo., II, 162, 164), 1566. július 11. e. (uo., 191); 1566. május 27. előtt – *feo wrajnk* (uo., II, 182, 184, 186); 1566. január 6. – *Zekelsegeonk fwsgegenek es Loffwsegeonknek kichin jeowedelmet az az hadnagsagunknak es bijrosagunknak jeowedelmet* (uo., 192, 193).

Az egykori székelyföldi „elit” a középkorban, de napjainkban is ismert latin, illetve magyar neve is a *primor*, erre vonatkozóan az első adat 1473-ban tűnik fel, majd pedig egy 1498. szeptember 13-ai oklevélből adatolt.⁵¹ Jelentését megvilágítja egy 1527. június 7-ei oklevél, amelyben a következő pontosítás olvasható: „*primores ceterisque potiores*”, ami szerint a főembereknek a „*potiores*” csoportjába tartoztak a primorok, de a „*proceres*” is, amint az kiderül egy XVI. század eleji oklevélből⁵². Mint ismeretes, a középkori magyar oklevelezésben a *proceres* fogalom az arisztokrácián belül a „*volt méltóságviselőket és ispánok*”-at jelölte, s ezért feltételezhető, hogy a Székelyföldön ezzel a fogalommal jelölhetők az egykor bíróságot vagy hadnagyságot betöltő személyeket.⁵³

Azon kívül, hogy a két latin megnevezést többnyire a főember fogalommal szokták fordítani, ismeretes, hogy a *potiores* fogalomnak van egy „hatalommal bír” (tiszttségviselő személy) jelentése is.⁵⁴ Sőt, egy 1487. február 4-ei, Marosvásárhelyre vonatkozó oklevélből ez teljesen nyilvánvalóvá válik, ugyanis ebben a *potiores* fogalom mellett egyenesen az szerepel, hogy „*puta iudex vel capitaneus*”⁵⁵, ami egyértelműen tisztázza, kiket is kell értenünk e fogalom alatt: mindazokat a székelyeket, akik nemek és ágak szerint betölthették a két legfontosabb széki tiszttséget. Ez a vezetőréteg a székelyek közül – nyilván származás, de mindenképpen jogállás tekintetében – a legjelesebb, a legtekintélyesebb személyeket foglalta magában. Erre utal az 1493. április 28-ai oklevél, amelyik szerint az elit részei a „*potiores et maioris natu Siculis*”.⁵⁶ Egy kései fordításban mind a *potiores*, mind a *proceres* és *potiores* fogalmakat – ha következtetlenül – „*elsők, kiváltképpen valók*” formában magyarították,⁵⁷ ami utal a primor fogalom használatának okára.

A fogalmaknak ilyen következtetlen használatát⁵⁸ mind az intézmény, mind az oklevelezés kialakulatlanságával magyarázni lehet. Egy azonban biztos: a két széki főtiszttség betöltése a székely társadalom vezető rétegének a kiváltsága volt.

⁵¹ Uo., I, 221; III, 134.

⁵² 1505. november 20. – „...*tam proceres et potiores, quam primipoli (!) et simplices*” (*SzOkl*, VIII, 220).

⁵³ Fügedi Erik: A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása, *Történeti Statisztikai Kötetek*, Budapest, 1970, 8–10.

⁵⁴ Finály H., 1537.

⁵⁵ Egy 1492. június 13-i oklevél „*electi potiores sedium Siculicalium*” kifejezéssel él.

⁵⁶ *SzOkl*, VIII, 155.

⁵⁷ *SzOkl*, I, 307, 308.

⁵⁸ Bodor Gy., 27.

Helyi, de főleg széki szinten és elsősorban a bírósági tevékenység során a hadnagy és a székbíró mellett feltűnnek az oklevelekben a XV. századdal kezdődően a székülők is (*seniores*).⁵⁹ Egy ilyen jogállású személy először egy 1408. április 9-ei oklevélben szerepel,⁶⁰ és jelen van az oklevelekben az egész XV., majd pedig a XVI. század folyamán. Jelenleg nem tudjuk, kik közül kerültek ki a *seniorok*: semmi közelebbit nem tudunk származásukról, konkrét feladataikról, járandóságairól. Feltehetőleg ők nem is annyira az idősebbek közül kerültek ki, hanem inkább lehettek a nemzetségfők,⁶¹ akik – amint az szentgyörgyi és bazini János vajda és székely ispán 1466. január 20-ai okleveléből kiderül – ugyancsak a székely társadalom vezető rétegéhez tartoztak.⁶²

Ha a XV. század második feléig az egyes *seniorok* valamilyen formában a bírónak segédkeztek, nem kizárt, hogy a *senior* fogalom valójában a székelyföldi főembereket vagy azok egy részét jelöli.⁶³ Ezt támasztaná alá a zabolai egyezés szövegében szereplő „*communitas senioribus sew maioribus*” kifejezés.⁶⁴

A bírósági rendszer fejlődésével a székely székekben feltűnnek az esküdtek. A zabolai gyűlés rendelkezései értelmében Kézdi szék után az esküdt intézményt bevezetik Sepsí és Orbai széken is.⁶⁵ Sepsí széken már egy 1462. május 3-ai oklevél „*iurati*”-kat említ,⁶⁶ 1493. április 28-án egy oklevélben a „*senioribus assessoribus*”⁶⁷ kifejezéssel találkozunk.⁶⁸ II. Ulászló 1499-i kiváltságlevelének tanúsága szerint a székely ispánnak segédkező esküdteket a székely főemberek közül választották ki.⁶⁹ Mindezek alapján jelenlegi ismereteink szerint nehéz megállapítani, hogy egyazon vagy két egymástól különböző jogi intézményre

⁵⁹ Pál-Antal S., 64. Az 1555. április 28-án megtartott székelyudvarhelyi közgyűlés határozataiban széktartók szerepelnek (*SzOkl*, II, 125), az 1562. június 20-i segesvári országgyűlés határozataiban székülők (uo., 163–166).

⁶⁰ *SzOkl*, III, 25–26.

⁶¹ Az 1466-os zabolai rendelkezések a székely társadalom felső rétegéhez tartozónak szerepelteti őket („*communitas Siculorum seruituti maiorum et seniorum non sit subiecta*”) Lásd *Corpus Statutorum*, I, 3.

⁶² *SzOkl*, III, 83.

⁶³ *Corpus statutorum*, I, 9–10.

⁶⁴ Uo., 3.

⁶⁵ Uo., 3–4.

⁶⁶ *SzOkl*, VIII, 96.

⁶⁷ A Kézdi széki 12 esküdt példáját átveszi Sepsí- és Orbai szék is. *SzOkl*, III, 83.

⁶⁸ 1487. február 4-én a seniornak megfelelő senator kifejezéssel is találkozunk. *SzOkl*, V, 28.

⁶⁹ „*eligendo penes se duodecim coassessores de primoribus Siculorum et aliis nobilibus ac probis hominibus*”. *Corpus statutorum*, I, 10.

– iurati és assessores – vonatkozik a már említett királyi oklevél,⁷⁰ az viszont szinte biztos, hogy ezek is, azok is a székely főemberek közül kerültek ki.

A székely rendek hagyományos felsorolásában második a lófők csoportja, akiknek latin neve *primipilus*. Ez székelyföldi vonatkozású oklevélben 1409. április 8-án tűnik fel először (maior exercitus sedis Maros),⁷¹ míg a magyar lófő fogalom Báthori István erdélyi vajda és székely ispán 1487. február 4-ei oklevelében szerepel először (*primipulus hoc est lofew*).⁷² A primipilus fogalommal már a XIII. század elején találkozunk Nyugat-Magyarországon,⁷³ de jelentése ekkor a maior exercitus szinonimája. Lehet, hogy a Zsigmond király ugyanazon évi két oklevelében szereplő „*maior exercitus seu primipilus*” és a „*maior exercituancium seu primipilus*”;⁷⁴ illetve a majd félévszázaddal később, 1466. január 20-án egy másik oklevélben szereplő „*primipilus sive capitaneus*”⁷⁵ kifejezésekben a primipilus jelentése – (fő)tiszt – megegyezik a szó elsődleges latin jelentésével, illetve a magyar hadnagy fogalommal.⁷⁶ Erre utal az 1466. január 20-ai oklevél, amely a háromszéki hadnagyról tesz említést („*primipilus sive capitaneus Kyzdi, Orbay, Sepsi*”).⁷⁷

Feltehetőleg Mátyás király székelyekre vonatkozó hadi szabályozására vezethető vissza a primipilus fogalomnak lovas értelemben történő használata, szemben a gyalog jelentésű pixidariusszal (*primipilus hoc est lofew*)⁷⁸. Ekkor a király azt is elrendelte, hogy a lófőket, illetve a székely gyalogokat, akik önkényesen nem változtathatták meg besorolásukat, külön-külön vegyék jegyzékbe.⁷⁹ A mátyási reform és a király határozott állásfoglalásával szemben a további társadalmi fejlődés eredményeként érzékenyen megnövekszik a

⁷⁰ „*altera vero medietas per capitaneum vel iudicem terrestrem illius sedis, in qua iudicium administratur, dividatur inter coassessores et iuratos primores pretactos*” (uo.).

⁷¹ SzOkl, III, 26–27.

⁷² SzOkl, V, 26.

⁷³ Zsoldos Attila: A szent király szabadjai, *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 26, Budapest, 1999, 59, 66. j.

⁷⁴ 1409. április 8., 1409. április 10. SzOkl, III, 26, 27; 1466. január 20-án: SzOkl, III, 83.

⁷⁵ SzOkl, III, 83.

⁷⁶ Lásd primipilaris = primipilus. Finály H., 1573.

⁷⁷ SzOkl, III, 82.

⁷⁸ A XIII. század elején már létezik egymás mellett két település, melyeknek neve: *Parasztzekul, Lowaszekul*. Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegefi László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica, Tomus, Szeged, XLIV*, 16.

⁷⁹ SzOkl, I, 220–221.

lófők száma, mintegy felhígul ez a réteg a XVI. század elején, amit le is reagál a marosvásárhelyi székely közgyűlés 1554. január 25. körül („*Az regij ewsthewl maradoth ló feijek, kijk nem Lajjos kirali halála vhan ló fewwe letthenek, azok megh maradgijanak az fíjzetesbewl.*”).⁸⁰

A magyar megnevezésből nyilvánvaló, hogy a lovas székely főtiszt, majd később a lovasként szolgáló székelyek megnevezése volt a primipilus.⁸¹ Mivel a lófők többet kellett költsenek felszerelésükre, beleértve a lovat is, ezért nekik ott, ahol letelepedtek és laktak, nagyobb nyílföld járt, mint a gyalog székelyeknek.⁸² Hogy a lófőség eredetileg tisztség volt, kiderül egy 1497. augusztus 13-ai oklevélből („*totalis officium suum primipilatus wulgo lofewseg*”).⁸³ Sőt, egy másik oklevélből azt is megtudjuk, hogy volt ennek a tisztségnek egy másik neve is, „*siculiatum maius in wulgari lofew nominatum*”.⁸⁴

Társadalmi jogállásukat tekintve a lófők a korabeli szóhasználat szerint nemeseknek számítottak, igaz, a főemberekhez viszonyítva alacsonyabb rangúakként tartották számon őket („*si vero fuisset inferioris status, videlicet primipilus*”).⁸⁵ II. János király 1569. június 10-i oklevele szerint jogállásuk tekintetében a lófők az egytelkes nemeseknek feleltek meg.⁸⁶

A székelyek harmadik rendjét a közsékelyek alkották. 1412. szeptember 8-án valószínűleg ők szerepelnek mint „*populi*”, azaz nép, népesség, lakosok/lakosság,⁸⁷ máskor mint *simplices*,⁸⁸ *communitas*,⁸⁹ *communis Siculus* vagy *populus et inhabitatores*,⁹⁰ majd később *communis conditionis homines*⁹¹ megnevezés alatt. Közülük kerültek ki a gyalogok, akik a latin *pixidarius* néven szerepelnek, s akikről az 1473-as oklevél tesz említést. Ez a társadalmi csoport,

⁸⁰ SzOkl, II, 108.

⁸¹ MNyTESz, II, 781.

⁸² SzOkl, I, 221. Bodor Gy., 25, 26, 48, 151; 77. és 78. j.

⁸³ SzOkl, III, 129. Egy másik oklevélben „*quedam officia primipilatus Bijrosagh appellata*” (1548) szerepel. I. m., 82, lásd még uo., 85.

⁸⁴ SzOkl, VIII, 170.

⁸⁵ Uo., V, 26.

⁸⁶ „*demptis primoribus et primipilis Siculis quos pro regni consuetudine unius sessionis nobiles haberj volumus*”. SzOkl, I, 246.

⁸⁷ Uo., VIII, 46, 47.

⁸⁸ Uo., 220.

⁸⁹ Uo., III, 83.

⁹⁰ Uo., V, 26, 28.

⁹¹ Uo., VIII, 279.

a székely közrendűeké *communitas*,⁹² *populus* és *communis siculus*,⁹³ *inhabitatores*,⁹⁴ *simplices*,⁹⁵ majd később *communis plebs Siculorum* néven is szerepel,⁹⁶ majd mint „*communitas, simplices subditi aliorum*”,⁹⁷ 1569. július 10-én pedig „*ordo plebeorum Siculorum*”-nak nevezték őket.⁹⁸ Mindezeket később, a XVI. század második felében magyarul székely községnek, azaz közösségnek,⁹⁹ illetve közembereknek nevezték.¹⁰⁰

A „*communitas*” 1466. január 20-án mint a székely főemberekkel (*pociores, seniores*) szembenálló csoport szerepel.¹⁰¹ Gondolhatnánk arra, hogy ez a réteg nem azonos a gyalogokéval, de mivel ők sosem szerepelnek a főemberekkel szembeállítva, és az előbbi felsorolás legutóbbi adata „*ordo*”-ról, azaz rendről beszél, e változatos megnevezések mögött mégiscsak a gyalogokat kell látnunk.

Valójában azonban nem csak három fő társadalmi csoportot különböztethetünk meg a Székelyföldön a XVI. században. 1503-ban *plebei* szerepelnek egy oklevélben,¹⁰² később a nehezen beazonosítható „*incolae et inhabitantes*”,¹⁰³ 1545-ben a jobbágy jelentésű *colonus*,¹⁰⁴ 1549-től a földönlakók,¹⁰⁵ illetve (béres)szolga (1564).¹⁰⁶

A fogalmaknak ebben a kavalkádjában csakis arra gondolhatunk, hogy nem csupán a különböző társadalmi csoportokat jelölő fogalomkészlet kialakulatlan, hanem a székely társadalmon belül lejátszódó differenciálódási folyamat maga is befejezetlen. A székely társadalom XVI. század eleji hármas rendi tagoltsága és a vele párhuzamosan tovább szereplő korábbi csoportnevek,

⁹² Uo., III, 83.

⁹³ Uo., 26.

⁹⁴ Uo., 28.

⁹⁵ Uo., VIII, 220.

⁹⁶ Uo., II, 151.

⁹⁷ 1538, Uo., VII, 29.

⁹⁸ Uo., II, 247.

⁹⁹ 1559, VIII, 14.

¹⁰⁰ Uo., II, 184, 186, 191.

¹⁰¹ Uo., III, 82–86.

¹⁰² Uo., 156.

¹⁰³ Uo., II, 53.

¹⁰⁴ Uo., V, 58.

¹⁰⁵ Uo., II, 83.

¹⁰⁶ Uo., 179.

a régi és új fogalmak használata jelzik, hogy még tart a társadalmi csoportok kikristályosodása és átalakulása kb. a XVI. század közepéig, amikor viszont már újabbak tűnnek fel.

Amint a fenti ismertetésből kiderül, 1500 előtt az oklevelek a székelységnek nem a kései hármaskörös tagoltságát tükrözik, hanem valójában egy kettős felosztást: az egyik csoportba tartoztak a nemeseknek nevezett, már említett főemberek, illetve az alacsonyabb besorolású lófők, a másikba a közrendűek. Ez utóbbiakat egy 1412. szeptember 8-ai oklevél a *populi* fogalommal jelöli.¹⁰⁷ 1466-ban pedig a Kézdi, Orbai és Sepszi székek zabolai constitutiói érdekelt felekként szintén csak a főembereket és a közrendűeket említi meg (*tam pocioribus tuncque communitatum prenotatarum sedium, pociores et maiores ac tota communitas*) és a közöttük kirobbant konfliktus okáról számol be („*communitas Siculorum seruituti maiorum et seniorum non sit subiecta*”), melynek során a közrendűek által a jeleseknek okozott veszteségeiről van szó (*bona seniorum tempore prenarrato guerre per dictam communitatem ablata*).¹⁰⁸ Figyelembe véve a székely társadalom e két – néha – szembenálló, ugyanakkor meghatározó csoportját, Kézdi székhez hasonlóan a másik kettőbe is bevezetett esküdtek testületét úgy határozták meg 1466-ban, hogy fele a jelesek (*seniores*), fele a közösség (*közrendűek*) soraiból kerüljön ki.¹⁰⁹ Az 1473. december 9-ei oklevelében Mátyás király is csak a székely főemberek (primores), illetve a velük szembenálló székely lovasok és gyalogok konfliktusáról beszél.¹¹⁰

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a XVI. század előtt a székely társadalom egy archaikusabb társadalmi beosztást ismert, amely két fő társadalmi csoportból állt: a főemberek, illetve a közrendűek csoportjából. Az előbbiekből kerültek ki a fő tisztségviselők (hadnagy, bíró) és velük kerültek szembe a székely közgyűlési határozatok szerint a közrendű székelyek (*quicumque Siculorum maiorum et minorum*).¹¹¹ Ezek további rétegződése alakítja majd ki azt a sokszínű társadalomképet, amelyet a XVI. századból ismerünk a Székelyföldön.

A székely társadalom tehát a rendiség kialakulása előtt csak két fő társadalmi csoportot ismert, feltehetőleg ugyanezeket az Árpád-korban is, de a XIII.

¹⁰⁷ Uo., VIII, 47.

¹⁰⁸ *Corpus Statutorum*, I, 3, 6–7.

¹⁰⁹ Uo., 5. Téves olvasat folytán egy – feltehetően más szövegvariáns – fele-fele arányról szól. *SzOkl*, I, 205; III, 83.

¹¹⁰ *SzOkl*, I, 220–221.

¹¹¹ *Corpus Statutorum*, I, 6.

században mindenképpen: egy vezető réteget, a főembereket, illetve a közrendűeket, akiket az oklevelek néha a *Siculi maiores et minores* kifejezéssel illeltek. A székely társadalomnak ez a képe, amely nyilván kora középkori, de talán még később is meglévő állapotokat tükröz, eléggé ellentmond a középkorra visszavetített és már említett három székely rend képének. Egy biztos, még 1466-ban is, amikor a székely ispán Zabolán kibocsátott oklevele Háromszék szintjén a székely társadalom belső ügyeinek szabályozásának kapcsán rögzíti azokat, csupán két társadalmi csoportot említ ez az oklevél: a potioresnek, maioresnek vagy senioresnek nevezett székely főnépeket/főembereket, s velük szemben a communitasnak nevezett közrendűeket. A XV. század korabeli székely társadalomból csak ez az egymásnak feszülő két csoport látszik, és valószínű, hogy ez lehetett a társadalmi differenciálódás első oklevelekben is lecsapódó képe. Ez a dualitás nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy e két fogalom mögött alakulófélben lehettek már más, egymástól jogállásukban különböző csoportok.

Mivel 1500 előtt elsődlegesen csak két fő társadalmi csoport meglétéről¹¹² tanúskodnak a források, majd a XVI. században valójában az ismert három rendi csoportnál sokkal több társadalmi csoportról beszélhetünk a Székelyföldön, amint azt már Szádeczky-Kardoss Lajos is megfogalmazta,¹¹³ a XV. század második feléig a *tria genera Siculorum* jelentése más volt, más kellett legyen, mint a XVI. században. Azaz, ha a XVI. században valóban a közismert három székely társadalmi csoportra vonatkoztatták, az előtt ennek a kifejezésnek egészen más volt a jelentése, és ez a jelentés a korábbi évszázadok székelységének társadalmi berendezkedésére vonatkozik.

Ha tehát a székely társadalom hármass, rendi tagolódása kései jelenség, és amennyiben az előző korszakban csak két fő társadalmi csoport mutatható ki az oklevelekben, miközben a *tria genera Siculorum* már a XIV. században is szerepel az oklevelezésben, úgy ez a szókapcsolat egy egészen más szempontú/indíttatású különbségtételre utal a székely társadalmon belül. Tehát ennek a kifejezésnek az értelmét/jelentését másfelé kell keresnünk. Ez vonatkozhat Erdélyben más-más időpontban megtelepedő székely csoportokra, de utalhat a székelyek eltérő ismérvű csoportjaira (lásd eredet, nyelvi különbségek vagy szervezési struktúrák stb.).

¹¹² Bodor Gy., 11, 25. „A székelyek a letelepüléskor, mint azt tisztségviselési rendszerük mutatja, két rendre oszlottak: a közrendre s a hadnagyság és bíróság funkcióit ellátó tisztségviselő rendre.” (Uo., 20)

¹¹³ Szádeczky-Kardoss L., 53–56, 61, 1. j.

Mivel a székelyek körében a megtelepedés időpontjának vonatkozásában nincs tudomásunk semmilyen megkülönböztetésről, főleg, hogyha helyes az a megállapítás, hogy az egyes székekben azonos volt a nemek és ágak neve és száma, a korai korszakokban a székelységnek valamilyen más szempontok szerint elkülönülő három csoportjára kell gondolnunk. És itt vissza kell térnünk Szádeczky-Kardoss Lajos, illetve Bónis György álláspontjára, akik a *tria genera Siculorum* kifejezést az egykor létezett három székely törzssel azonosították.¹¹⁴

Sajnos sem Szádeczky-Kardoss Lajos, sem Bónis György nem indokolják meg álláspontukat, amely szerint a *tria genera Siculorum* eredetileg a székelyek három törzsére vonatkozott.¹¹⁵ Viszont érzékelve e tény jelentőségét, Bónis az egyedüli, aki a székely jogról szóló kitűnő tanulmányát¹¹⁶ Werbőczy *Hármas-könyvének* székelyekről szóló passzusával kezdi. Ezt, a székelyeket elég részletesen bemutató szöveget a történészek többsége rosszul fordítja, illetve elhallgatja ennek egyik fontos elemét.¹¹⁷ Magyarul ez a szövegrész a következőképpen hangzik: „*a hadi dolgokban a legjártasabbak: az örökségekben és tisztségekben egymás közt (a régi szokás alapján) törzsek, nemzetségek és nemzetségi ágak szerint részesednek és osztozkodnak*”.¹¹⁸ Tehát a törvénykönyv a székely társadalom belső szerveződését illetően nemcsak nemekről és ágakról szól, hanem törzsekről is. Ezek fölött, mármint e kitétel megmagyarázása fölött a történészek

¹¹⁴ Uo., 53; Bónis Gy., 37.

¹¹⁵ Lásd 3. j.; lásd még: Bodor G., 80.

¹¹⁶ Bónis Gy., 8.

¹¹⁷ „*rerum bellicarum expertissimi, qui per tribus et generationes, atque lineas generationum (antiquorum more) haereditates ac officia inter sese partiuntur et dividunt*”. Vö. Werbőczy István: *Hármas-könyve*, P. III, t. 4, 382, 384. Említett tanulmányában Bodor is próbálja „kimagyarázni” Werbőczy szövegét, ugyanakkor szerinte „a »trium generum Siculi« elnevezés bizonyossága szerint, a székelyek valamikor három nemzetségből álltak”, azaz ő a törzsek szót nemzetségeknek fordítja minden indoklás nélkül (150, 77. j.), miközben művében számos helyen ír a székelyek egykor létezett törzsszervezetéről. (Uo., 19, 107, 112, 113, 114, 115, 116) és még e három „nemzetséget” is megpróbálja azonosítani (80). „Én a három nemzetséget az egész székelység letelepedés előtti szervezetének tartom” (87). Sőt, önmagának ellentmondva, szerinte „a hat nem az ősi törzsszervezet maradványa” (33).

¹¹⁸ Bodor a törzsi intézményt a nemekkel azonosítja, és ezzel a szóval fordítja le a Werbőczy művében szereplő *tribus* szót (i. m., 150, 77. j.). Miközben könyvében számos helyen utal a székelyek törzsi szervezetére, tehát elfogadja annak a létét, sőt operál is vele, egy példát nem hoz fel arra, hogy a *tribus* szót rendként kellene fordítani.. „A »trium generum Siculis« elnevezés magyarázatánál látni fogjuk, hogy e kifejezésben a *genus* szó nem tisztségviselő nemet jelent, hanem az egész székelységre kiterjedő szervezeti kategóriát, azaz nemzetséget.” Uo., 44.

többsége átsiklik, minden indoklás nélkül, pedig Werbőczy az egyedüli, akinél megtalálható az egykori székely törzsek emléke. Ugyan majd fél évszázaddal később (!) az egykori erdélyi prépost, Verancsics Antal részletesen ír a székelyekről és felsorolja a székely rendeket (miként majd később mások is), mégis Werbőczyre kell figyelniünk. A nádori tiszti birtokosaként Werbőczy, aki hosszú ideig erdélyi ítélmester is volt (1503–1516), és aki ekként a fellebbviteli eljárások során székely peres ügyekben is ítélt, nyilvánvalóan tisztában volt a székely jogszokásokkal, s ebből következően a székely társadalmi viszonyokkal. Az erdélyi és ezen belül a sajátos székely jogszokások ismerőjeként, amiről a *Hármaskönyv*ben is tanúságot tesz, Werbőczy, illetve állítása a székely tisztségek betöltéséről hitelesként fogadható el. Ugyan egyedüli tanúként, de ő őrizte meg a székely törzsi szervezet emlékét, de kétség nem férhet hozzá, hogy humanista kortársai közül ő ismerhette a legalaposabban a székelyek hagyományait és jogszokásait. Feltételezhetően a XVI. századra, de már azelőtt is jó ideje a törzsi szervezetnek nemcsak a jelentősége szűnt meg, hanem emléke is mindinkább elhalványult. Werbőczy mintegy utolsó tanúként őrizte meg az ekkorra már jelentőségét veszített intézmény emlékét.

A székely társadalom átalakulásának folyamán az Árpád-kor folyamán a törzsi intézmény jelentősége megszűnt, emléke elhalványodott, az új társadalmi struktúrák ezt mindinkább háttérbe szorították. A nemek és ágak szerepe a székely székek főbb tisztségeinek betöltésekor azonban továbbra is megmaradt, míg a törzsi besorolásnak ebben a vonatkozásban már semmilyen szerepe sem volt. Valószínűleg az egykori törzsi beosztásnak az emléke még inkább elhalványult a széki szervezet megerősödésével. E folyamattal párhuzamosan, amikor a hangsúly a széki intézményekre tevődött át, az egykori törzsek emléke mindinkább feledésbe merült.

A hosszú ideje jelentőségét veszített hármastörzsi szervezet nem foglalkoztatta sem a központi írásbeliség (a királyi kancellária), sem az ugyancsak király által kinevezett székely ispán mellett tevékenykedő írnokokat, akik a királyi kancellária gyakorlatához igazodtak. De nem tették ezt az erdélyi hiteleshelyek sem (a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent), amelyek ugyancsak a királyi kancellária okleveleit vették figyelembe saját okleveleik kiállításakor. Ennek eredményeként ha e kancelláriák szükségét érezték annak, s hogy valamiként utaljanak a székelyek ősi, részben az illető korban is működő hagyományos szervezetére, mintegy nyomatékosítva a székelyek együvé tartozását, illetve a székely társadalom egységét jogok és kötelezettségek tekintetében egyaránt, akkor használták az egykori törzsekre utaló, de azokat

már meg nem nevező kifejezést – *tria genera Siculorum* –, amely a székelyek „háromféleségének” emlékét volt hivatott megjeleníteni.

A törzsek, akárcsak a XVI. századig fennmaradt ágak és nemek szerinti tisztségviselés, egy korábbi, kora középkori korszaknak az emlékei. Miközben a hadnagyi és bírói tisztet a székek szintjén még a XVI. században is a nemek és ágak szerint töltötték be, a törzsi szervezet már régen elvesztette szervezeti/szervezési szempontból a jelentőségét és ennek emlékét utolsóként már csak Werbőczy őrizte meg.

Megmaradt azonban a székelyek egykori hármas törzsi tagolódásának egy másik emléke is. A Verancsics-gyűjteményben egy névtelen szerző által készített ismertetés a Székelyföldről, amelyik ugyan keveri a székely társadalommal kapcsolatos ismereteket, akárcsak a *tria genera Siculorum* korai, illetve kortársi (rendi tagolódásról szóló) ismereteket, de állításai összecsengnek Werbőczy állításával. „*Gentes illius regionis in tres ordines (ut scribuntur etiam litteris suis nominibus universis trium nationum Siculis, ab antiquo scitico populo ac gente sic appellati) divisae sunt. In summum, mediocre et infimum genus dividuntur...*”¹⁹ A szöveg jelentősége abban áll, hogy szerzője még érzekelte a székelyek hármas tagolódásában az eltérő eredetet, ezért használja a „*natio*” kifejezést, amely semmi esetre sem lehet elírás, ugyanis írása alapján a szerző tanult ember volt, aki tisztában lehetett a *natio* szó jelentésével. Persze nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy a középkori erdélyi oklevelezésben használatos társadalmi tartalmú *natio* fogalom használatával állunk szemben. De akkor is feltűnő, hogy a székelyek e három csoportját eltérő eredetűnek tartja.

A történeti források mellett nem hallgathatjuk el egy másik tudományág tanúságtételét sem a székelyek milyenségét, eltérő összetételét illetően. Benkő Loránd volt az, aki újólag felhívta a figyelmet a székelység körében kimutatható három székely nyelvjárásra. Érdekes mód, amint erre már a régebbi szakirodalom is felhívta a figyelmet, ezek a székely nyelvjárások kimutathatóan összefüggésben állnak egyes magyarországi régiók nyelvi sajátosságaival. Az erdélyi székely székek nyelvjárása és egyes magyarországi térségek által használt nyelvjárások között egyértelmű az összefüggés, azaz nyilvánvaló, hogy egykor az egyes székely csoportok azon vidékek lakóival laktak együtt. Ilyen szempontból Maros szék rokonságot mutat az Őrséggel, Őrvidékkel és a Pozsony környéki falvakkal, a Telegdi, más néven Udvarhely székiek a Baranya és Valkó megyei magyarság nyelvjárásával mutatnak ro-

¹⁹ Verancsics Antal: Összes munkái, II, *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*, III, Pest, 1857, 281.

konságot, míg a Sepsi, Orbai, Kézdi széki székelység nyelve szintén az Őrség, ill. az Őrvidék felé mutat.¹²⁰

Nem lehet a véletlennek tulajdonítani, hogy a székelységnél létezik ez a hármas nyelvi tagolódás, illetve kötődés és a „*tria genera Siculorum*” használata. Ez a hármas tagoltság a székely történelem egészen korai szakaszára utalhat, amely megelőzte letelepítésüket a középkori Magyar Királyság különböző végvidékein, még a székelyföldi betelepedést megelőzően.

A „*tria genera Siculorum*”, a Werbőczynél szereplő „*törzsek*” és az említett nyelvi jelenségek közötti összefüggések nem tudhatók be csupán csak a véletlennek. Ellenkezőleg, ezek alapján valószínűsíthető, hogy a honfoglaláskor a magyarsággal együtt érkező székelyeknek eredetileg volt egy sajátos szervezési formája, amely három fő csoportból („*törzsből*”) állt, amelyek a középkor folyamán lejátszódott fokozatos társadalmi és gazdasági változások nyomán lassan feledésbe merültek, átadva helyüket idővel az elsősorban főemberekből, lófőkből és közrendűekből álló rendi társadalomnak. A „*tria genera Siculorum*” kifejezés eredeti jelentése/tartalma a XV. század második felére elhalványult, és átadta helyét a közvéleményben az új társadalmi valóságnak megfelelő jelenségeknek. Ehhez valószínűleg az is hozzájárult, hogy diplomatikai szempontból a vajdai és a székely ispáni intézmény egybekapcsolása nyomán és az Erdélyen kívül lejátszódó nagy társadalmi átalakulások nyomán mindinkább háttérbe szorult az oklevelezésben használatos „*tria genera Siculorum*” kifejezés. Így valójában a székelység két szervezési formájának egymástól nagyon is eltérő rendszere, amely más-más történelmi korszak eredménye volt, egyazon megnevezés révén vált ismertté, noha tartalmilag mást és mást jelentett.¹²¹

Hogy milyen kapcsolat létezett a székely nemek és ágak rendszere, illetve a három egykori törzs („*genera*”) között, hogy miben is különböztek ezek egymástól és eredetileg mi volt ezeknek a neve, azt a további kutatások feladata lesz tisztázni.

¹²⁰ Benkő Loránd: Adalékok a székelyek korai történetéhez, *Új Erdélyi Múzeum*, I, 109–122; Uő: Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez, *Magyar Múzeum*, I, 52–61.

¹²¹ Szádeczky-Kardoss L., 53–55.

In the different documents issued in the 14th and 15th centuries we can often find the term *tria genera Siculorum*. Most of the historians identify it with the three orders of the Szeklers, well known since the end of the 15th and the beginning of the 16th centuries. These were the so called primors, the *lófős* (primipilus – those who were obliged to go to the battle on horse) and the common people. However the fact is that in the documents issued in the 14th and 15th centuries no hint is made to three social groups. What is more, in that period only the existance of two main social groups can be detected, that of the leaders including all the important officials and that of the common people.

Therefore the term *tria genera Siculorum* by that time must have had another meaning. As it has no social meaning either and it actually was used to all the Szeklers living in Transylvania, it must have referred to their origin. Stephen Werbőczy, first the judge of Transylvania, later the palatine of Hungary, who had a thorough knowledge of the law and order of the Szeklers, in his law book entitled *Tripartitum*, that is considered to have been a breakthrough, states that the Szeklers were organised in tribes, actually in genera and branches and occupied the different leading positions accordingly. Unfortunately, this statement of the great man of law is generally not taken into consideration. It is true that at the beginning of the 16th century only some faint memory of this tribal division can be traced and its place had already been taken by the three above mentioned orders in the society, yet the existance of this earlier structure can be proved by linguistic data too, as the Szeklers have three main dialects showing that once they were divided into three main branches, actually tribes. The memory of this is kept alive by the term used in the documents: „*tria genera Siculorum*”.

A SZÉKELY ISPÁNI MÉLTÓSÁG KEZDETEIRŐL

A székely ispán (*comes Siculorum*) az erdélyi székelység király által kinevezett legfőbb vezetője volt, tisztségénél fogva a középkori Magyar Királyság bárói közé tartozott. A méltóság történetének a kezdetei azonban – nem egyedülként a magyar hivataltörténetben – a múlt homályába vesznek. Ennek a viszonylagos forráshiány mellett (viszonylagos, mert mégis csak vannak gyér adatok, így nem vagyunk teljes mértékben feltevésekre, találgatásokra utalva) más okai is vannak. A probléma összefügg több, szintén bizonytalan megítélésű témával: a székely eredetkérdéssel, az Erdélybe való költözés időpontjával és lezajlásával, a korai székelység társadalmi státusával, helyzetével, az Erdélyen kívüli székely csoportokkal stb. Nem véletlen, hogy a kutatás e témakörrel többnyire csak érintőlegesen foglalkozott, s a röviden megfogalmazott vélemények korántsem mondhatóak egyöntetűeknek.¹ Ennek illusztrálására érdemes az állásfoglalások közül néhányat idézni. Connert János 1901-ben például így írt e kérdésről: „a fennmaradt okmányok alapján csak azt mondhatom, hogy a székelyispánság a 13-ik század kezdetén már fönnállott”. Bónis György ezzel szemben úgy vélekedett, hogy „a székelyekre vonatkozó okleveles adatok megjelenésével egyidőben megjelennek a székelyispánok is. A királyság tehát kezdettől fogva rajta tarthatta kezét a harcos rokonnép nemzeti szervezetén”. Bodor György szerint „a székelyispánról 1235 előtti oklevélből adatunk nem maradt, de ez még nem jelenti szükségképpen azt, hogy az első székelyispánt pontosan akkor nevezték ki”, Benkő Elek viszont úgy látta, hogy „az alkalmasint az *Andreanum* korában megalakuló székelyispánság belső tagolódását a 13. század végi, 14. század eleji szász analógiák alapján képzelhetjük el”. Kristó Gyula 1996-ban megfogalmazott felfogása szerint „1235-ben a székelyek élén megjelent a székelyispán (*comes et ductor Siculorum*)”. Ma-

¹ E témakörből eddig csak egy monografikus jellegű értekezés született, e sorok szerzőjének 2003 végén megvédett PhD-dolgozata: Kordé Zoltán: *A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig*, PhD-értekezés, Debrecen, 2003. A dolgozatnak szinte a teljes anyaga megjelent már különböző helyeken publikált tanulmányok formájában, remélhetőleg azonban hamarosan könyv formájában az értekezés egésze napvilágot fog látni.

gam a *Demény Lajos Emlékkönyv*ben megjelent tanulmányban úgy foglaltam állást, hogy „a székelyispáni tisztség felállítása Béla ifjabb király erdélyi tevékenységéhez kapcsolható, s talán már 1226 folyamán sor került rá”.² Zsoldos Attila Freisingi Ottó XII. századi német krónikás egy forráshelye kapcsán szintén véleményt nyilvánított a méltóság eredetéről: „okkal merülhet fel az az elgondolás, hogy a székelyispán tisztsége már 1146-ban is létezett”. A német krónikás ugyan „nem feltétlenül tekinthető jól értesültnek a székelyek igazgatásának kérdését illetően, ugyanakkor viszont nyilvánvaló, hogy valamilyen módon már a 11–12. században is megtörtént a székelyek beillesztése a Magyar Királyság intézményrendszerébe. Bár erről nincsenek ismereteink, az aligha tagadható, hogy a lehetséges megoldások között számolnunk kell egy – a területiális jelleget alkalmasint nélkülöző – székelyispánság létevel már a délkelet-erdélyi székelyispánság létrejötte előtt is”.³ E felfogásra támaszkodva Kristó Gyula a méltóság kialakulásával kapcsolatos, fentebb már idézett nézetét utóbb avval egészítette ki, miszerint „nem kizárt, hogy már 1146-ban létezett e tisztség”.

Szabados György csak érintőlegesen foglalkozott e kérdéssel az 1146. évi Lajta menti csata kapcsán, megfogalmazása azonban azt sejteti, hogy ő is az utóbbi két véleménnyel ért egyet: „Freisingi Ottó az 1146-os csatában a magyar előhad két külön (besenyő és székely) comes vezérlete alatt harcoló íjászszárnyáról beszél (...) az ispán a király által odaállított főrangú világi tisztségviselő volt (...) A székelyek és a besenyők élére állított vezető ispáni mivoltából következően nem közülük való és velük egyazon »nemzetiségű« (etnikumú) személy, hanem a királyi akarat által följük kinevezett ember volt.”⁴

² Connert János: *A székelyek intézményei a legrégebb időktől az 1562-iki átalakulásig*, Kolozsvárt, 1901, 116; Bónis György: *Magyar jog – székely jog*, Kolozsvár, 1942, 31; Bodor György: Az 1562 előtti székely nemzeti szervezetről, *Történelmi Szemle*, 26, (1983) 286; Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, Budapest, 1992, 31; Kristó Gyula: *A székelyek eredetéről*, Szeged, 1996, 146; Kordé Zoltán: Az Árpád-kori székelyispánok, in: Violeta Barbu – Tüdös S. Kinga (szerk.): *Historia manet. Volum omagial. Demény Lajos emlékkönyv*, București, 2001, (a továbbiakban: Kordé Z.) 202. Lásd még: Kordé, Zoltán: La haute noblesse hongroise: l'exemple des comtes des Sicules sous les rois angevins, in: *La noblesse dans les territoires Angevins à la fin du moyen âge angevine*, Rome, 2000, 446.

³ Zsoldos Attila: Confinium és marchia (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről), *Századok*, 134, 2000, 116, 105. jegyzet. Lásd még: Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Budapest, 2011, 239. (A továbbiakban: Zsoldos, A.)

⁴ Kristó Gyula: *A székelyek eredete*, Budapest, 2002, 158. (A továbbiakban: Kristó Gy.) Szabados György: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben, *Hadtörténelmi Közlemények*, 120, 2007, 488.

E rövid (és korántsem teljes) áttekintésből is kitűnik, hogy a szakirodalomban alapvetően két felfogás körvonalazódott a székely ispáni méltóság kialakulását illetően: az egyik szerint a tisztség felállítására az *Andreanum* kiadása (1224) körüli időben került sor,⁵ a másik viszont avval számol, hogy e hivatal – esetleg némileg más formában – létezett már a XI–XII. században is. A kérdés eldöntése egyáltalán nem egyszerű feladat. Az adatok szűkös mivoltára való hivatkozás ebben az esetben (sem) üres kifogás, mivel a források szinte incselkednek a kutatóval: több megoldás képét is felvillantják a távolban, de hogy ezek közül melyik valódi és melyik délibáb, azt már nem árulják el. Amennyiben mégis megpróbálunk különbséget tenni káprázat és valóság között, akkor elkerülhetetlen, hogy áttekintsük azokat a legkorábbi időkre vonatkozó forráshelyeket, amelyek a székelyekkel kapcsolatosan ispánnak (*comes*) nevezett vezetőről tesznek említést.⁶ Ilyen címmel rendelkező katonai előjáróról – mint fentebb már szó esett róla – az 1146. évi Lajta folyó menti ütközet elbeszélése során Freisingi Ottó is említést tesz. A II. Géza és Jasomirgott Henrik bajor herceg között lezajlott csata elbeszélése során a német krónikás *Gesta Friderici I. imperatoris* c. művében beszámol arról (a székelyek megnevezése nélkül), hogy Henrik herceg a magyar sereg elővédjét alkotó íjászokat „*cum duobus comitibus, qui eisdem preerant, ferme funditus delevit*”. A magyar krónika tudósít arról, hogy ezt az elővédet székelyek és besenyők alkották.⁷ Több mint fél évszázaddal később, 1210 körüli katonai esemény kapcsán egyik forrásunkban ismét *comes* néven említett tisztségviselő bukkan fel e népcsoport élén. Ezúttal az erdélyi székelyek Türje nembeli Joachim szebeni ispán vezetése alatt, szászok, románok és besenyők társaságában vonultak hadba, hogy II. András parancsára segítséget nyújtsanak Aszen Boril bolgár cárnak az ellene lázadókkal szemben.⁸

⁵ A fenti véleményeken kívül lásd még Kristó Gyula: A korai Erdély (895–1324), *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár*, 18, Szeged, 2002, 183. „A király 1224-ben egy körülhatárolt Szászföldet bízott a szebeni ispánra, és ugyanekkor tájt a körvonalazódó, területi egységgé kiépülő Székelyföldet bízta a székelyispánra.”

⁶ Kordé Z., 199–200.

⁷ Gombos, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historicae Hungaricae*, I–III, Budapestini, 1937–1938; III, 1768 (A továbbiakban: Gombos, A.); Szentpétery, Emericus: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, I–II, Budapest, 1937–1938. (A továbbiakban: *SRH*) I, 456; Kordé Zoltán: A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, (a továbbiakban: *AUSzAH*) Tom., XCII, Szeged, 1991, 21–22. (A továbbiakban: Kordé Z., *A székelyek*)

⁸ „*Rex ipse comitem Iwachinum associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis in subsidium illi transmisit, eum ille ductorem exercitus praeferendo.*” (Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I, Budapest, 1923, 926 (a továbbiakban: *RA*); lásd még:

A *Váradí Regestrum* 1217. évi bejegyzése arról tudósít, hogy a bihari vár-
népek közé tartozó „Székelyszáz” nevű száznagyság tagjai (*Bichorienses de cen-
torionatu Sceculzaz*) egy Deus nevű szabad embert azzal vádoltak meg, hogy
valójában közüjük való. Az ügyben a király parancsára Nimcha (Neuca, Ne-
uka) bihari ispán (*Nimcha ... comes Bichoriensis*) járt el, aki a várjobbágyokat
is meghallgatván, a várnépbelieket – mivel az esküt letenni nem merték – el-
marasztalta, Deus-t pedig szabad embernek nyilvánította.⁹ A következő adatot
IV. Béla egy 1235-re datált, de valamivel később kiállított oklevele tartalma-
za. A Tomaj nembeli Dénes lovászmester érdemeit taglaló diploma egyebek
mellett szót ejt arról a bulgáriai hadjáratról, melyet 1228-ra helyez a kutatás.
Eszerint II. Iván Aszen bolgár cár testvérének, Sándornak a serege egy rajtaütés
során foglyul ejtette Szoboszló fia Bogomért, a székelyek ispánját és vezérét:
„*qui etiam Bogomerium, filium Zubuslay, comitem et ductorem Siculorum, capti-
varat*”¹⁰. IV. Béla keltezetlen oklevele a nagyvátyi székelyek fölött álló ispánról
tesz említést: „*Siculi de Wagb olim per Comitem suum fuissent plurimum ag-
grauati*”¹¹. Nem tekinthetjük igazoltnak az állítólag II. András alatt (1220, illet-
ve 1224 körül) tevékenykedő Zótánnak és Simeonnak a tisztségviselését, akiket
Kállay Ferenc is csak genealógiai levezetés, illetve utalás alapján említ művében.
A modern kutatás általában nem számol e személyek hitelességével.¹²

Jakó Zsigmond: *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*,
I, Budapest, 1997, 37.)

⁹ Karácsonyi János – Borovszky Samu: *Az időrendbe szedett váradí tüzesvaspróba-lajstrom az
1550-iki kiadás hű másával együtt*, Budapest, 1903, 165. Újabb kiadás: Solymosi László –
Szovák Kornél (szerk.): *Váradí jegyzőkönyv. Regestrum Varadinense (1208–1235)*, CD-ROM,
(a továbbiakban: VR) 165.

¹⁰ DL, 58 382 (Richard Marsina: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, II, Bratislavae,
1987, 3–5). Az oklevelet – mivel a keltezés az 1235. évet IV. Béla uralkodása második esztende-
jének tünteti fel – Karácsonyi János XIII. századi hamisítványnak tekintette (Karácsonyi János:
A székelyek eredete és Erdélybe való települése, Budapest, 1905, 22). Ennek ellenére a diplomát
nem vette fel a hamis okleveleket tárgyaló művébe, sem pedig az 1908-ban megjelent *Pótlások-
ba* (Karácsonyi János: *A hamis, hibáskelt és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. [A Történelmi
Tár 1908. évi számában megjelent A Pótlások...@-kal kiegészítve]*, Szeged 1988). Szentpétery
Imre nem hamis, hanem később kiállított, visszadatált oklevélnek minősítette a diplomát (RA,
I, 608). A hadjárat időpontjára és történetére: Pauler: *A magyar nemzet története*, II, 99; Kristó
Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest, 1986, 107; Senga Toru: Béla királyfi bolgár, halicsi és
osztrák hadjárataihoz, *Századok*, 122, 1988, 41–48; 1231–1234 közötti időre datálja a had-
járatot Maria Holban: *Din cronica relatiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*, Bucureşti,
1981, 61. Id. hely: Marsina, i. m., II, 4.

¹¹ Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*, I, Kolozsvár, 1872, 15.

¹² Kállay Ferentz: *Historiai értekezés a' nemes Székely Nemzet eredetéről, hadi és polgári intéze-*

A fenti források csak megerősítik a már jelzett bizonytalanságot, mivel értelmezésük meglehetősen ellentmondásos. Freisingi Ottó adatából elvileg lehet olyan következtetést levonni, hogy ekkor (1146-ban) már létezett a székely ispáni méltóság. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen feltételezés a valószínű állítás rangjára emelkedjen, igazolnunk kell, hogy a német krónikás által említett *comes* olyan (vagy legalábbis hasonló) jog- és feladatkörökkel rendelkezett, mint amilyenekkel a későbbi forrásokból megállapíthatóan a *comes Siculorum*. Ha ezt a kapcsolatot nem tudjuk bizonyítani, akkor a legjobb esetben is csak a méltóság távoli előképéről beszélhetünk.

Melyek tehát azok a legfőbb kritériumok, amelyeket a székely ispáni méltósággal, illetve annak viselőjével kapcsolatban támaszthatunk a XIII. századtól rendelkezésünkre álló források alapján? Az ispánt minden esetben a király nevezte ki tetszésének időtartamára, de sohasem a székelyek közül. Ő volt a székelyek legfőbb előjárója, ami azt is jelenti, hogy az uralkodó és közte nem volt egy közbülső tisztségviselő. Vezető szerepe mind a három – katonai, igazságszolgáltatási és közigazgatási – jogkör vonatkozásában érvényesült, miként a legtöbb főméltóság esetében.¹³ (Szempontunkból másodlagos, hogy az egyes főtisztségek vonatkozásában melyik jogkör volt a fajsúlyosabb.) Fennhatósága csak az erdélyi székelyekre terjedt ki, nincs ugyanis olyan adatunk, amely alátámasztaná, hogy az ispán Erdélyen kívüli székely csoportok ügyében intézkedett volna. Tanulságos ebből a szempontból, hogy azok az 1323–1365 között keletkezett oklevelek, amelyek Sényői Székely Domokos jogállásával és a sásvári (Ugocsa megye) székelyek nemzetségébe való tartozásával (*versus Syculus de generatione Syculorum de Saswar*) kapcsolatos vizsgálat iratait tartalmazzák, nem tesznek említést a székely ispán szerepéről, ami az illetékesség hiányának tudható be.¹⁴

Mit tudunk tehát kihámozni az ebbe a kérdéskörbe vonható legkorábbi, soványka adatokból? Az eléggé egyértelműnek tűnik, hogy a XIII–XIV. szá-

teiről a régi időkben, Nagy Enyeden, 1829, 205; Lázár Miklós: Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig, *Századok*, 14, 1880, 732; Bodor György: Az 1562 előtti székely nemzetségi szervezetről, *Történelmi Szemle*, 26, 1983, 2, 732.

¹³ Kordé Zoltán, in: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történelmi lexikon*, Budapest, 1994, 625; Kordé Zoltán: A székelység története a szék-rendszer megszilárdulásáig, in: Márton Alfréd (szerk.): A Kárpát-medence és a steppe, *Magyar Történelmi Könyvtár*, 14, Budapest, 2001, 170–171; Pál-Antal Sándor: *Székely önkormányzat-történet*, Marosvásárhely, 2002, 61–62.

¹⁴ *Magyar Nyelv*, 35, 1931, 206B209. Idézet: 207. Sásvár lokalizálása, egy itteni székelyispánság létevel kapcsolatos feltevés kritikája: Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1988. (A továbbiakban: Kristó Gy., *A vármegyék*) 365B369, 492B495. *Saswart* a Nyitra megyei Sasvárral azonosítja Zsoldos A., 272.

zadban a székelyek nem álltak egységes irányítás alatt. A *Várad Regestrum* bejegyzése szerint a Székelyszáz nevű katonai egység a bihari várszervezetbe tartozott, tagjai – más várnépekhez hasonlóan – nem voltak birtokában a teljes szabadságnak, előljárójuk pedig a bihari ispán volt, aki a forrás szerint igazságszolgáltatási jogkört is gyakorolt felettük. Valószínű, hogy háború esetén várjobbágyaik és a bihari ispán vezetése alatt vonultak hadba, rájuk tehát katonai értelemben sem vonatkozott egy feltételezett székely ispán hatalma. Evvel azonban nem jelentettek kivételt. A nagyvátyi székelyek *comese* szintén nem a székely ispán volt, hanem a vátyi várispánság előljárója. „Az oklevelek morzsái (...) egy korán, talán már a tatárjárás körül széthullott várispánság körvonalait rajzolják elénk, amelynek élén az ispán (várispán) állt, s személyi állományát a várjobbágyok, illetve a lövők (íjászok) képezték.” Ezek közé az íjászok közé tartoztak a székelyek is.¹⁵ Megjegyzendő, hogy a vátyi székelyek korábban – mivel panaszuk szerint az ispánjuk súlyosan megterhelte őket – engedélyt kaptak a királytól, hogy meghatározott számú (száz) fegyverrel szolgálják őt a hadjáratokban. Mostani oklevelében viszont az uralkodó szolgálataikért cserében abban a kiváltságban részesíti őket, hogy miként a királyi szerviensek (*sicut seruientes regales*), személyesen és fejenként szállhatnak hadba. Eredetileg tehát a vátyi székelyek jogállása aligha lehetett magasabb, mint a kötött szabadsággal rendelkező bihari társaiké. Ne feledkezzünk meg azokról a székelyekről sem, akiknek a nemzetségéből Székely Domokos származott, s akik – helyezzük bár a várispánságot Ugocsa vagy Nyitra megyébe – ugyanolyan várnépek voltak, mint bihari vagy nagyvátyi társaik. Közülük csak azok bírtak kiemelkedni, akik saját, nemesi jogú birtokot szereztek, miként Domokos, a többiek feltehetőleg osztoztak más várnépek sorsában, ami többnyire a jobbágyság soraiba való kerülést jelentette. Ezek az adatok arra mutatnak, hogy jelentős székely csoportok a várszervezet keretein belül éltek, a várnépekkel közösen látták el katonai szolgálataikat, mégpedig a várjobbágyok és a várispán – nem pedig egy székely ispán – vezetése alatt. Igaz, e források a XIII–XIV. századból származnak, minden jel arra mutat azonban, hogy így volt ez már a XII. században is.¹⁶

¹⁵ Kristó Gy., *A vármegyék*, 292. Lásd még: Zsoldos A. 273. A vátyi lövőkre, illetve székelyekre: Kordé Zoltán: Székelyek, örök és lövők, in: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*, Szeged, 1995, 230–232.

¹⁶ Az 1217-ben említett bihari várnépek bizonyára nem ekkor kerültek ebbe a sorba, hanem jóval korábban, mint ahogy a nagyvátyi székelyek kiváltságolása is hosszabb, akár évtizedekig eltartó folyamat volt. Egyébként a székely csoportok közötti eltérő társadalmi és jogállást szemlélteni az is, hogy többen közülük szolgálai sorba kerültek: maga a *székely* szó is egy szószállító

A várkötelékben élő és szolgáló székelyek mellett éppen ebből az időszakból a kútfők két esemény kapcsán is tudósítanak önálló alakulatban küzdő székely csapatokról. A már említett 1146. évi Lajta menti ütközet mellett az 1116. évi Olsava folyónál lezajlott magyar–cseh csata kapcsán említik a székelyeket (ismét a besenyők társaságában), akik mind a két alkalommal a magyar sereg elővédjét alkották.¹⁷ Kérdés, hogy milyen társadalmi státus illette meg ezeknek a székely alakulatoknak a tagjait. Többen úgy vélték (magunk is így látjuk), hogy a székelyek és a velük együtt (de külön szervezeti egységben) harcoló besenyők között sok volt a hasonlóság. Györffy György a „besenyő szabadság”-ról azt írta, hogy „ez a szabadság nagyjából egyezett a közszekelyek szabadságával”.¹⁸ Nagyonbbrészt „a nádorispán hatósága alá” tartoztak, „mint 1224. évi szabadságlevelük az árpásiakról elárulja”.¹⁹ Az árpási besenyőknek adományozott kiváltságleveléből (1224) világosan kiderül, hogy legfőbb előjárójuk ekkor a nádor volt, ő nevezte ki a besenyők ispánját, a mindennapos kisebb ügyeket azonban a *curialis comes* intézte. Nem teljesen egyértelmű, de nagyon valószínű, hogy nem egyetlen „besenyő ispán” állt a magyarországi besenyők fölött, hanem a különböző (helyzetükben hasonló) csoportok rendelkeztek ispánokkal.²⁰

Feltehetőleg hasonló lehetett a besenyőkkel együtt említett székelyek helyzete is. Ők közvetlenül a király alá voltak rendelve, azaz a szabadságnak egy nagyobb fokozatával rendelkeztek, mint a várszervezetben élő társaik. (Ezt a szabadságot természetesen nem szabad összekeverni az erdélyi székelység által később megszerzett kiváltságokkal, azok más természetűek és nagyobb volumenűek voltak.) Egyáltalán nem lehet kizárni, hogy – miként a besenyőknek – nekik is a nádor volt a legfőbb előjárójuk. Némi – igaz, halovány és bizonytalan – megerősítést jelenthet az, hogy az 1116. évi ütközet során – a források legalábbis ezt sugallják – maga a nádorispán, Janus irányította az

mansio (szolga) neveként fordul elő elsőként a XII. század első felében (Jakubovich Emil – Pais Dezső: *Ó-magyar olvasókönyv*, Pécs, 1929), 1260-ban pedig szintén Székely nevű szolga (*mancipium*) eladományozásáról olvashatunk (Kristó Gy., 83).

¹⁷ Kordé Z., *A székelyek*, 17–24. A két csata kapcsán több vitás kérdés is felmerült a szakirodalomban, jelen alkalommal csak azokra a mozzanatokra térek ki, amelyek közvetlenül érintik témánkat.

¹⁸ Györffy György: Besenyők és magyarok, in: *A magyarság keleti elemei*, Budapest, 1990, 169.

¹⁹ Uo., 169.

²⁰ Kordé Zoltán: A magyarországi besenyők az Árpád-korban, *AUSzAH*, Tom., XC, 18–19. A nádoron kívül egyébként más méltóságok is rendelkezhetek alkalmanként a besenyők haderejével.

elővéd mozdulatait. Bár külön említés nem történik róluk, de valószínű, hogy – az 1146. évi esethez hasonlóan – egy-egy katonai vezető állt a székelyek és a besenyők élén. (Megjegyzendő, hogy a magyar krónikával ellentétben a kortárs cseh történétíró, Cosmas Pragensis nem két, hanem három csapatot említ a magyar elővéd keretében.)²¹ A besenyőkkel való összehasonlítást támogatja az is, hogy mind a két népelemmel a főléjük rendelt nádor mellett időnként más főméltóságok is rendelkeztek: a fentebb már idézett forrás szerint 1210 körül a szebeni ispán vezette bulgáriai hadjáratba a székelyeket és besenyőket (szászok és románok társaságában).

A hasonlóságok mellett természetesen vannak különbségek is a két népelem között. Bár a székelyek a besenyőkhöz hasonlóan szétszórta tömbökben, településeken éltek az ország különböző területein, az utóbbiaktól eltérően a székelység zöme Kelet-, Délkelet-Erdélyben talált magának végleges lakhelyet. Kérdés, hogy az Erdélybe való telepítés mikor és milyen ütemben zajlott.²² Szempontunkból azért is lényeges e probléma, mert elválaszthatatlan attól, hogy a XII. század elején, illetve közepe táján (a két forrás által felvillanított időpontban) vajon hol tartózkodott a székelység, illetve egyes csoportjaik. Erdélyben volt már a zömük, vagy még a szűkebb értelemben vett Magyarországon, vagy éppen úton? A legvalószínűbb talán ez utóbbi feltevés: egy részük már bizonyára Erdélyben volt (ha nem is a későbbi Székelyföldön), mások pedig még az erdőntúli területen kívül tartózkodtak. Ha így volt, akkor viszont erősen kérdéses, hogy egyetlen *comes* fennhatósága alá tartozott-e e szétszórta és szervezetileg is megosztott népcsoport.²³

²¹ Magyar krónika: *SRH*, I, 434–437; Prágai Kozma: Gombos, A., I, 807: „*tres armatas, quas vocant hospitum legiones*”.

²² A székelyek Erdélybe való költözése kemény viták tárgya a kutatásban. Önmagában már az kérdéses, hogy telepítésről vagy királyi parancsra történő költözésről van-e szó. Másik alapvető probléma az, hogy vajon a székelyek a honfoglalás óta Erdélyben éltek (erre legutóbb: Vekov Károly: A székelyek és a koraközépkori Erdély, in: Sófalvi András – Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*, Énlaka–Székelyudvarhely, 2012, 11–21), vagy az Erdélyen kívüli területekről érkeztek végleges hazájukba. Ehhez járulnak az említett kronológiai problémák. Mivel dolgozatunkat e kérdések messze elvezetnék az eredeti célkitűzéstől, ezért csak jelezni szeretném, hogy magam – miként ezt több tanulmányban is kifejtettem már – az Erdélybe történő betelepítés elméletével értek egyet.

²³ Csak a példa kedvéért jegyzem meg, hogy a *comes* kifejezés milyen eltérő tartalommal bírt ebben az időszakban: a *Váradi Regestrum* idézett adatában egyformán a *comes* cím illeti meg a bihari ispánt, illetve a királyi poroszlót, Joanchát: „*Joancham comitem, pristaldum regis*” (VR, 165). A *comes* sokrétű jelentésére: *A magyarországi középkori latinság szótára*, II, Budapest, 1991, 191–196.

Rövidre fogva a mondanivalót: megítélésem szerint nem valószínű, hogy a XII. században (legalábbis a forrásaink által említett események idején) létezett volna a székely ispáni méltóság – abban a formában semmiképp, ahogyan megismerhetjük a későbbi kútfőkből. Úgy vélem, e méltóság létrehozásának akkor érkezett el az ideje, amikor a székelység zöme már Erdélyben, az azóta is Székelyföldnek nevezett területen élt. Itt nyílt arra lehetőség, hogy az egy tömbben letelepedett népesség kiváltságokat szerezzen, katonai erejét a maga teljességében kamatoztathassa, s elkerülje a környezetébe való beolvadást. A népmozgások lezárulásával (valamint egyéb politikai tényezőknek köszönhetően)²⁴ ekkor érkezett el az ideje annak, hogy e népesség – nyilván a királyi akaratnak megfelelően – olyan szervezeti egységet vegyen fel, amely mind a királyság, mind számára (azért ne legyenek kétségeink: nem ez utóbbi volt a döntő szempont) gyümölcsöző eredményekkel kecsegtetett. E szervezeti forma legfőbb biztosítékát az újonnan felállított székely ispáni hivatal, illetve a méltóságviselő maga jelentette, aki (az erdélyi) székelység legfőbb katonai, bírói és közigazgatási előljárója lett. Innentől kezdve a székelység útja nem csak a besenyőkétől vagy a vármegyei magyarságtól vált el, hanem saját, Erdélyen kívüli társaiétól is, akik egy bő évszázad alatt beolvadtak környezetükbe, míg erdélyi sorstársaik jelentős kiváltságokra tettek szert.

Tudom, hogy sok a *ha* és a *feltéve*, ennek ellenére úgy látom, hogy az adott forráskörülmények közepette csak ebben az összefüggésben lehet helyesen értelmezni a székely ispáni méltóság létrejöttét.

L'ORIGINE DE LA DIGNITÉ DE COMTE DES SICULES

Le comte des Sicules (*comes Siculorum*) était le supérieur des Sicules de Transylvanie, nommé toujours par les rois Hongrois. L'origine de cette office n'est pas bien connue; selon certains chercheurs la dignité a existé déjà au XIIe siècle, selon d'autres a été créé seulement dans les années 1220, quand la grande partie des Sicules se trouvaient déjà sur leur territoire en Transylvanie orientale (*Terra Siculorum*). L'étude examine les sources et les argumentations de cette question et l'auteur trouve que la dignité de comte des Sicules probablement a été formé après l'installation définitive des Sicules sur la *Terra Siculorum*, peut-être par le *iunior rex* Béla, fils du roi André II, vers 1226.

²⁴ Kordé Z.

A SZÉKELYEK JOGI HELYZETÉNEK VÁLTOZÁSAI A 16. SZÁZAD KÖZEPÉN – VÁZLATOS ÁTTEKINTÉS

Az 1562. évi lázadásról meglehetősen gyakran emlékeztek meg a székelység történetével foglalkozó történeti irodalomban, sőt, maga az esemény is régóta jelent egyfajta határvonalat a székely *communitas* középkori és kora újkori története között. A székelység, mint az új erdélyi államban különállását továbbra is megőrző *natio* vagy rend, jogi helyzetének változása már az 1562 előtti évtizedekben megkezdődött, amelynek körülírására kevésbé történtek próbálkozások. Holott ez az időszak e tekintetben meglehetősen fontos, hiszen azt figyelhetjük meg, hogy egyrészt a székelyek nagyon is érzékelték ezeket a változásokat, amelyeket az új uralkodók és az új állami berendezkedés kényszerített ki, másrészt érzékelték azokat a társadalmukon belül végbemenő átalakulásokat, amelyeknek szintén nem lehetett gátat vetni. A székelyek ezeket az egyenetlenségeket észlelve tudatosan törekedtek arra, hogy az új uralkodókkal írásba foglaltassák, és ezáltal a maguk számára biztosítsák régi jogrendjüket, részben az Erdély többi lakosaitól elkülönülő közösség egésze számára, részben pedig saját rendjükön, társadalmukon belül.

A változások kezdete ahhoz az időszakhoz köthető, amikor maga az új állam is kezdett kifermálódni. Buda eleste (1541) után Izabella királyné és János Zsigmond Erdélybe kényszerült, és a velük érkező Fráter György helytartóként saját kezébe vette a terület kormányzását. A székelység országos jelentőségét nem csupán a határvédelemben, hanem a politikai életében is alátámasztja egy, még Buda eleste előtt keletkezett dokumentum. 1541. július 15-én a Budán tartózkodó királyi tanácsosok, Werbőczy István kancellár, Petrovics Péter temesi ispán, az ország dunántúli részeinek kapitánya és somogyi ispán, Fráter György váradi püspök és helytartó, Batthyány Orbán és más, az ország ügyeit irányító legfőbb politikai vezetők levelet írtak a székelyeknek. Ebben tudatták velük, hogy ugyan a Budát mintegy száz napja ostromló német hadakat Mohamed nagyvezír segítségével sikerült eltávolítani a vár alól, most azonban

fenyegetően közeledik a szultán főserége. Rendkívül szükségesnek látják tehát, hogy a legközelebbi országgyűlésen, amelyen az ország védelmének kérdését akarják megtárgyalni, a székelyek képviselői is jelen legyenek a Buda alatti táborban. Ez azért is szükséges, hogy politikailag egyöntetű döntés szülessen, amivel majd Szulejmán elé tudnak állni. Kérik tehát emiatt a székelyeket, hogy küldjenek a tárgyalásra legalább 3-4 követet, mert a veszélyhelyzet súlyos.¹

Buda eleste, majd Izabella királyné és gyermeke Erdélybe költözése új jogi keretet teremtett az itt élő nemzetek számára. A királyné, mint gyermeke, Szapolyai (II.) János Zsigmond választott magyar király gyámja és mellette Fráter György helytartó, szintén a gyermekkorú uralkodó gyámjaként kezdte meg Erdélyben és a hozzá tartozó magyarországi részekben a kormányzást. Ezek az Izabella és János Zsigmond uralma alatti területek egyelőre még nem nevezhetők fejedelemségnek, hanem inkább a Magyar Királyság keleti részein erőszakosan kialakított „államkezdeménynek”, amely az oszmán szultán befolyási övezetéhez tartozott, még akkor is, ha ezt igen nehezen akarták elfogadni és megérteni a korban. Sőt, azt is megkockáztatom, hogy egészen az 1571. évi speyeri szerződés megkötéséig ez a terület keleti Magyar Királyságnak is nevezhető.²

Az új, formálódóban lévő államalakulat, az új hatalmi berendezkedés új körülményeket teremtett a székely nemzet számára is. Korábbi jogi helyzetüket, amelyet egy összegző szóval *siculitas*nak nevezünk és a magyar nemességhez, a *nobilitashoz* hasonló jogok összességét foglalta magában, számos támadás érte a központi hatalom és kormányzat részéről. Ezek a „támadások” természetesen szoros összefüggésben voltak az új berendezkedéssel, de a változások nem csupán ennek köszönhetőek. Az alábbiakban mégis az új kormányzat és az új államiság szemszögéből nézve tekintem át vázlatosan a változások sajátosságait, mégpedig a 16. század közepén, az 1562. évi sorsdöntő székely felkelést megelőző esztendőkből, mondhatni a felkelés előestéjén. Azokat a jelenségeket igyekszem sorra venni, amelyek meghatározták a székelység közjogi, ha úgy tetszik, rendi helyzetét ezekben az esztendőkből.

¹ Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*, II, 1520–1571, Kolozsvárt, 1876, 66–68. (A továbbiakban: *SzOk*)

² Az elnevezés nem új, már Makkai László, Barta Gábor és mások is használták, az utóbbi évtizedekben azonban nem neveztük nevén ezt a Magyar Királyság keleti felén a fejedelemség előtti három évtizedben fennállt államalakulatot.

A székelyeknek nem szükséges a contributio kivetésére gyűlésbe jönniük, hiszen ez alól mentesek – írták I. Ferdinánd király biztosai 1552-ben készült jelentésükben, amikor a székelyek általános, régóta szokásban lévő adózási helyzetét írták le. Ez a mentesség azonban 1552-re már nem teljesen volt érvényben. Az újonnan formálódó erdélyi államban a székelyek jogi helyzete megbomlásának jelei az 1545. évi országgyűlésen érhetőek tetten első alkalommal. Ekkor ugyanis Fráter György, addig szokatlan módon, elrendelte, hogy az adóztatható székelyeket írják össze, külön jegyzéket készíttetett a lófokról is. Ennek a rendelkezésnek a végrehajtására minden székben hét-hét megbízottat kellett választani.³ Az összeírásnak a székelyek minden erejükkel igyekeztek ellenállni. Ezt az is mutatja, hogy a következő, 1546. évben Fráter György ismételten megparancsolta a székelyek erőszakos összeíratását.⁴ Az új államhatalomnak új bevételi forrásokra is szüksége volt, sőt a korábbiaknál is nagyobb szüksége volt, és a Szapolyai család nevében a tényleges hatalmat gyakorló György barát az 1540-es években számos alkalommal próbálkozott azzal, hogy a székelyek évszázados adómentességét megtörve, pénzbeli adófizetésre kényszerítse őket.

György barátnak azonban e téren több okból sem volt könnyű dolga. Először is, az adókiivetés erdélyi módjának évszázadok alatt kialakult szokása miatt. A Magyar Királyságban ugyanis az országgyűlések által kivetett országos adóösszegeből az erdélyi részek adóját csak a három nemzet együttes, vagy külön-külön megtartott gyűlése általi elfogadás és jóváhagyás után szedhették be, ez ügyben a királynak követet kellett küldenie Erdélybe.⁵ Ezt a szokást alátámasztja az 1552 elején Ferdinánd által Erdélybe küldött királyi biztosok, Bornemissza Pál és Werner György jelentése. Amikor ugyanis tájékozódtak az erdélyi adózás

³ Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században, in: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*, Bukarest, 1979, 24 (a továbbiakban: Jakó Zs.); *SzOkI*, V, 1296–1603, szerkesztette Szádeczky Lajos, Kolozsvárt, 1896, 58–60.

⁴ 1546. április 17. Fráter György parancslevele, in: Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae)*, I, 1540–1556, Budapest, 1875, (*Monumenta Hungariae Historica III. Magyar Országgyűlési Emlékek*) 226. (A továbbiakban: *EOE*)

⁵ 1522 : 27. art. Nagy Gyula – Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (ford. és jegyz.): *Magyar törvénytár. Corpus Juris Hungarici. 1000–1526. évi törvénycikk*, Budapest, 1899, 799. A törvénycikk azt tartalmazza, hogy ez alkalommal Erdély és Szlavón országok is kötelesek a Magyarországra kivetett adókat megadni, erről a király követe fogja értesíteni őket.

rendjéről, azt tudták meg, hogy a korábbi királyok egy kiküldött követ által kérték az erdélyiek gyűlését, hogy adják meg az adót.⁶ Az ilyen, az adót kiosztó gyűlések megszervezése sem volt egyszerű feladat az új körülmények között.

Szintén az említett, 1552. évi jelentésből tudjuk meg a következőket: amikor a király parancsára valamilyen, mindhárom nemzetet érintő közös ügy megtárgyalására gyűlést hívnak össze, akkor a székelyek csak saját földjükön, Vásárhelyen gyűlnek össze és nem hajlandók máshová menni. Követeiket pedig nem mindig küldik el a három nemzet gyűlésére, és ha elküldik is, azok nincsenek fölhatalmazva arra, hogy az ott tárgyalandó ügyben az egész székelység nevében döntsenek, így gyakran hátráltatják az ügymenetet.⁷ Ez így történt több alkalommal is a negyvenes években, és feltételezhető, hogy a jelenség oka nagyrészt az volt, hogy ily módon akadályozzák meg az adók kivetését a Székelyföldre. Nézzünk néhány példaként szolgáló esetet: 1548-ban a tordai országgyűlésen a székelyek elzárkóztak az adó megszavazásától és kijelentették, hogy arról csak saját nemzetgyűlésükön tudnak határozni. 1551-ben egyszerűen nem jelentek meg a szebeni országgyűlésen, 1552-ben pedig ugyancsak Tordán kijelentették, hogy mivel kis számban vannak jelen, az egész nemzet nevében nem dönthetnek itt, hanem csak az udvarhelyi gyűlésen.⁸ Ezekre az obstrukciós lépésekre azért kényszerült a székelység, mert előbb I. János király, és utána Fráter György is a közszükségletekre, illetve a török adóra hivatkozva gyakran kényszerítette őket a *subsidium* vonatkozó részének (*contributio*) megfizetésére.⁹ A székelyek ellenállásának kiküszöbölésére – magyarázták a biztosok – a fentebb említett okból előfordul, hogy a három nemzet számára Vásárhelyre hívják össze az országgyűlést, kifejezetten azért, hogy ha ilyenkor két nemzet felajánlja a *subsidiumot*, az a harmadik nemzet számára is kötelezően teljesítendő legyen.¹⁰

⁶ „...fuit autem temporibus priorum regum ... indicetur conventus ad oppidum Torda eoque nuntii vel commissarii a rege mitteretur, qui subsidii petitionem proponerunt...” Engel, Johann Christian: *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, III, Halle, 1801, 10–11. (A továbbiakban: Engel, J. C.)

⁷ Uo.

⁸ Liviu Moldovan – Pál-Antal Sándor: A székely önkormányzat szervezete a XVI. században, in: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*, Bukarest, 1979, 42.

⁹ Balogh Judit: A székelyek Szapolyai Erdélyében, in: Bessenyei József et al. (szerk.): *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*, Miskolc, 2004, (*Studia Miskolciensia*, 5) 13–24.

¹⁰ „...induxerunt communiter dictis tribus Nationibus Conventum ad Vásárhely, quas etiam inter se sic convincerunt, ut quod duae earum offerrent aut decernerent, id tercia approbare et ratum habere cogeretur...” Engel, J. C., 12.

A székelyek korábbi adómentességét Fráter György már korábban is igyekezett megtörni, azzal, hogy a szokásos ökörsütésen kívül pénzbeli adó fizetését rendelte el. 1543-ban az ökörsütés mellett a közszékelyek fejenként másfél forintot fizettek, és a következő évben szintén ökörsütést kért a kincstartó. György barát tisztában volt azzal, hogy az adózásra szorítás ellentétben állt a székelyek évszázados szokásjogával, ezt bizonyítja a következő eset. 1544-ben a Segesváron tartott gyűlésen Fráter György helytartó és kincstartó, tekintettel a székelyek megviselt és kimerült állapotára, amelyet az elmúlt évek rajtuk esett jogtalanságai miatt szenvednek el, magára vállalta a rájuk kivetett négyezer forintos adó megfizetését – amely adó része az ország által a szultánnak a jelen és jövő évben fizetendő adónak –, viszonzásképpen a székelyek kötelezték magukat, hogy rendkívüli ökörsütést fognak adni a helytartónak.¹¹ Fráter György ezen gesztusa nyilván nem volt teljesen önzetlen, hiszen kincstartóként neki kellett előteremteni az állam működéséhez és a Portára beküldendő adóhoz szükséges összegeket, és mivel jó gazdasági stratégia volt, feltételezhetjük, hogy az adó helyett beadott ökröket jól el tudta adni, vagy más módon hasznosítani úgy, hogy ebből bevétele származott a kincstárnak. 1545-ben fejenként egy forintot vetettek ki a székelyekre, amely kivetésből a kincstartónak összesen 3690 forintot sikerült beszednie.¹²

Az előbbieken már említett 1545. évi, a fentebbi okokból (Székely)Vásárhelyen megtartott országgyűlés döntései szigorúan jártak el.¹³ Ezek között elvi jelentőségű az a határozat, miszerint az egész országot sújtó terheket, amelyek viselésében két nemzet megegyezik, és amelyeket egyenlően vállal, a székelyeknek is ugyanazon módon viselniük és vállalniuk kell. Ezt követően szabályokat hoztak az adóztatható népesség összeírásának lebonyolítására vonatkozóan. Mindenekelőtt elrendelték, hogy a székelyek maguk közül válaszanak olyan személyeket, akik az adóztatható népességet összeírják. Kivételek ez alól a régi, őstől való lófők és a földönlakók; a közszékelység többi része adókirovás alá essen. Minden székben választani kellett továbbá két lófőt és két olyan embert, aki maga is adófizetésre köteles, ezeket megeskették, és csatlakozniuk kellett az adóösszeírókhoz, hogy azok munkáját ellenőrizzék. A rendelkezés kimondta, hogy pontosan írják össze mindazokat, akik jobbágyként élnek, ennél fogva adóztathatók. A törvény szigorúságát az is mutatja, hogy

¹¹ *SzOkl*, II, 71.

¹² Fráter György nyugtája a fentebbi összezről. 1545. december 1. *EOE*, I, 225. Lásd még: *SzOkl*, II, 73.

¹³ *SzOkl*, V, 58–60.

azok számára, akik a parancsnak nem tesznek eleget, fej- és jószágvesztés büntetését helyezte kilátásba.

Az adóztatásra vonatkozó törvénycikkek mellett ezen a gyűlésen más vonatkozásban is kemény rendelkezéseket hoztak, amennyiben meghagyták a széki tisztségviselőknél, hogy járják végig a falvakat és szigorúan lépjenek föl a rablók, tolvajok, garázdák ellen, és így teremtsenek rendet. Külön szigorral járjanak el azok ellen, aki másnak a feleségét, leányát vagy éppen szülőleányokat megtámadnak – az ilyeneket azonnali fővesztéssel büntessék. Meghatározták ezenfelül a lófők számára előírt hadi felszerelést, különbséget téve vagyoni helyzetük alapján. Azoknak, akik 50 forintnyi vagyonnal rendelkeztek, ló, sisak, vért és dárda volt a kötelező fegyverzet, a 12 forintnyi vagyonnal rendelkezők számára ló, pajsz és dárda volt az előírás, az ennél szegényebbeknek pedig csak lóval kellett hadba vonulniuk.

A fentebbi, adókivetésre vonatkozó törvények az 1540-es években igen nehezen mehettek át a gyakorlatba. Fráter György helytartó 1546 áprilisában Enyeden kiadott parancslevele ugyanis arra utasította Csík- és Gyergyószéket, hogy a sepsi- és orbaiszékieket erővel is kényszerítsék arra, hogy az adószedőket beengedjék maguk közé. A parancslevél arra hivatkozik, hogy az előző évi vásárhelyi gyűlésen a három nemzet egésze határozott úgy, hogy a székelyeket is rovás alá kell vonni.¹⁴ 1546-ban újra kivetették az egy forintos adót, 1547-ben megint ökörsütést kellett adniuk a székelyeknek, 1549-ben pedig ismét egy forintos adót fizettek.¹⁵ Ugyanezen évben a székely főemberek földjein élő jobbágyok adómentességét is felfüggesztve, azoknak is két dénár adót kellett fizetniük.¹⁶ Mindezen adóterhek megfizetése mellett György barát időnként az ökörsütés megadását is kérte a székelyektől.

1552-ben, Bornemissza Pál és Werner György királyi biztosok vizsgálódása idején a székelyek már hat-hétezer forintnyi adót fizettek évente.¹⁷ A régi időkben – írták a biztosok, már sokat emlegetett jelentésükben, a 16. század első évtizedeire utalva –, egy-egy ökörsütés során 36–40 ezer ökör is összejött, de az ő idejükben már csak 12 ezerre lehetett számítani.¹⁸ Ennek oka – magyarázták a biztosok –, hogy a szegényebbek a székely előkelők alattvalóivá lesznek, akik őket mint jobbágyokat tartják, és akiket földönlakó székelyeknek neveznek.

¹⁴ *SzOkl*, II, 74.

¹⁵ Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmányja*, Budapest, 1927, 150–152.

¹⁶ Jakó Zs., 24. Lásd még: *EOE*, I, 300.

¹⁷ Engel, J. C., 10–11.

¹⁸ Engel, J. C., 12.

Ezek aztán kivonják magukat az ökrök beadása alól azzal az ürüggyel, hogy ők másvalaki gyámsága és védelme alatt állnak. Egy ökör értéke a század közepén 3 forintra volt tehető, tehát forintra átszámítva még kevesebb számú beadott állattal számolva is jelentékeny volt a kincstár számára ez a fajta bevétel.¹⁹

Az említett jelenség, a földönlakók jobbágyokéhoz hasonló helyzetének kialakulása okai között azt tartjuk számon, hogy az elszegényedett közszékelyek így próbálták magukat mentesíteni a katonáskodási kötelezettség terhei alól. Ez az újonnan kialakuló társadalmi réteg azonban szinte ösztönözte a kialakuló új államhatalom képviselőit, hogy úgy tekintsenek rájuk, miként a magyar nemesség megadóztatható jobbágyaira. A székely társadalmon belüli átalakulás ily módon is jól nyomon követhető Fráter György helytartói kormányzásának időszaka alatt. 1548-ban a gyulafehérvári országgyűlés ismételten határozatot hozott a székelység adófizetéséről: mivel úgy látható, hogy a székelyek közül sokan szedett-vedett felszereléssel jelennek meg a katonai táborban, úgy döntenek, hogy ezek inkább fizessék meg azt az adót, amit a nemesek jobbágyai fizetnek, és ne katonáskodjanak.²⁰ Az így bejövő pénzen pedig legjobb lesz zsoldosokat felfogadni – határozták el az országgyűlésen.

I. Ferdinánd uralma, 1551–1556

Amikor 1551 nyarán ismét egyesült a keleti és a nyugati országrész I. Ferdinánd jogara alatt, a székelyek abban kezdtek reménykedni, hogy Fráter György uralmának lezárulásával szabadságaikat tovább élvezhetik, a régi rend sértetlenül helyreállhat. Igyekeztek hűségükről biztosítani az új uralkodót, cserébe viszont kiváltságaik visszaállítását kérték. Az időközben realitássá változott kényszert, a pénzbeli adófizetést azonban már nem sikerült semmissé tenni. A marosvásárhelyi székely nemzetgyűlés 1554 januárjában kelt végzése szerint a közszékelyeknek egy forint adót kell fizetniük, és a „régii östől maradt lófejek”, azaz a Lajos király halála (1526) előtti idők óta lófői rangban lévők kivételével a többi lófők ugyanúgy kötelesek adózni, mint a közszékelyek.²¹ Ez a határozat szigorúan meghagyta a székelyek megadóztatását, és az erdélyi vajdák – Dobó István és Kendy Ferenc – számára komoly befolyást engedett, hiszen

¹⁹ Szentgyörgyi Mária: *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben*, Budapest, 1962, (*Értekezések a történeti tudományok köréből*) 40, 48.

²⁰ Jakó Zs., 24.

²¹ A székely nemzetség végzése az adófizetés dolgában. Marosvásárhely, 1554. január 25. *SzOkl*, II, 108–109.

ők jelölhették ki az egyes székekben az adószedéssel megbízott személyeket. Kikötötték azonban, hogy mivel Marosszékből más szokás van érvényben, mint a többi székely székből, az itteni lófőknek a falvaiban élő „embereiket” – azaz szolgálkat – ne róják meg az adóval. A vajdák számára egyúttal megengedték, hogy ítélezhetnek „Székely országban” is, hiszen azt nyilvánvalóan tudták, hogy a király nevében a tartomány élén álló vajdák kezében van az igazságszolgáltatási főhatalom.

Érdekes jelenség, hogy már Ferdinánd rövid erdélyi uralmának ideje alatt fölmerült, hogy a székelységet a királyi hatalom szorosabb ellenőrzése alá helyezzék. 1552 májusában ugyanis Haller Péter kincstartó és a királyi jövedelmek erdélyi adminisztrátora egy Giambattista Castaldo generállal, katonai helytartóval együttesen kidolgozott javaslatot adott elő a királynak. Elhatározták ugyanis, hogy egy Ojtoz nevű erődítményt építenek az Ojtozi-szorosban, ami nemcsak azért lenne fontos, hogy az ezen az átjárón Moldva felől betörő ellenségtől megvédelmezzék az országot, hanem azért is, mert az itt elhelyezett őrség, ha szükséges, a székelységgel szembeni fellépésre is szolgálhatna. A székelyek ugyan azt kérték, hogy halasszák el a munkálatok megkezdését addig is, amíg az ő követek nem tárgyalnak a kérdésről a királlyal. Haller azonban, miután az ügyről tárgyalt Heinrich Kneyszel királyi titkárral, aki ez idő tájt éppen Erdélyben tartózkodott, azt kérte levelében a királytól, hogy azonnal rendelje el a vár építését, és élére olyan embert helyezzen, akinek hűségéről meg van bizonyosodva. Haller egyelőre úgy látta, hogy a székelyek nem kívánják megakadályozni a vár építését, de ha mégis ezt tennék, akkor az itt állomásozó királyi hadakkal rá lehet kényszeríteni őket.²²

A székelyek ezekben az években rendületlenül igyekeztek elérni I. Ferdinándnál, hogy korábbi kiváltságos jogi helyzetüket stabilizálják. 1554-ben követeket küldtek Bécsbe, Bernád Balázs és Sándor Mihály személyében. A követek feladata az volt, hogy a magyar királlyal a székelység régi szabadságait írásban is megerősíttessék. Felpanaszolták, hogy régi szabadságjogaik sérelmére Izabella és a Barát (Fráter György) uralma alatt adófizetésre kényszerítették őket különféle mesterkedésekkel. A követek megígérték a királynak, hogy ha az adómentességet újból megkapják, cserébe a továbbiakban is készek hadra kelni az ország védelme érdekében. Ferdinánd helyt adott a kérésnek, és 1554. április 26-án Bécsben kelt privilégiumlevelében elismerte és megerősítette a székelységnek a korábbi magyar királyok által adott szabadságjogait, köztük az adómentességet is, ám kikötötte, hogy az ökörsütéssel a továbbiakban is tar-

²² SzOkI, II, 103–104.

toznak.²³ Ez a döntés lényegében a korábbi jogi állapot visszaállítását jelentette volna, sőt, jelentőségét az is adja, hogy egy évszázados szokásjogot foglalt írásba. Az előző évtizedekben megindult társadalmi változásokat azonban egy királyi privilégium sem tudta visszafordítani. Ezenfelül, mivel Ferdinánd erdélyi uralma meglehetősen rövidnek bizonyult, nem tudhatni, miként folytatódott volna a székelység története a Habsburg király fennhatósága alatt.

Egy újabb fegyvertényt könyvelhettek el a székely urak, amikor az 1555. évi marosvásárhelyi gyűlésen kimondták, hogy mivel a székelyek szokásjogai az ország többi lakosainak jogaitól különböznek, abban megmaradhatnak, s ezt a Ferdinánd által kinevezett vajdák is elfogadták. Ehhez azonban hozzátették, hogy abban az esetben, ha a székelyek más lakosok ellen vétének, és emiatt közülük valakit perbe hívnak, azt a vajdai szék elé megidézhetik.²⁴

A székelység 16. század közepi jogi helyzetének és állapotának a fentebbi Ferdinánd-féle privilégium mellett kiváló leírását nyújtja az a szokásjoggyűjtemény (*Municipalis Consuetudo Siculorum ex Judiciis*), amelyet a székelyek nemzetgyűlésén, Székelyudvarhelyen állítottak össze 1555 áprilisában.²⁵ Ezt a 88 pontból álló gyűjteményt, amely a törvénykezésben köztük gyakorolt jogszokásokat foglalja magában, bemutatták Dobó István és Kendy Ferenc erdélyi vajdának, azzal a céllal, hogy saját jogrendjüket elfogadtassák velük, mint a királyi hatalom képviselőivel. A gyűjtemény nagyobb részt a különféle peres eljárások során gyakorolt szokásjogot rögzítette, számos társadalomtörténeti tanulsága közül azt emelem ki, ami egészében véve utal a székelység korabeli jogi helyzetére: a 62. pont kimondta, hogy azoknak, akik Lajos király óta lettek földönlakók, ezen állapotát tekintsek érvénytelennek, mert a székelyek mindannyian a király nemesei. Az artikulusok közül a 75. már kifejezetten hangsúlyozta a királybírák erőteljes szerepét a székeken belül, de a királyi hatalomnak ezek a képviselői nagyobb hatalmat majd csak néhány évvel később, 1559-ben kapnak.

Izabella és az 1559. évi végzések

Izabella királyné visszatérése (1556) után számos székely falu vagy mezőváros részére adott ki privilégiumlevelet, ilyen volt például Bereck, Torjavására és Udvarhely mezőváros. Utóbbi 1557-ben a királyné fölmentette mindenmű adó fizetése alól – kivéve a török szultánnak fizetendő adót – abból a cél-

²³ *SzOkl*, II, 112–114.

²⁴ *SzOkl*, III, 307.

²⁵ *SzOkl*, II, 119–127.

ból, hogy a város gazdagodjon és lakossága gyarapodjon.²⁶ A következő évben megerősítette ezt a kiváltságot.²⁷ Izabella 1558-ban Csíkszereda mezővárosát is fölmentette az adófizetés alól, kivéve a szultánnak fizetendő adót, itt azonban azzal indokolta a döntést, hogy az elmúlt háborús években a zavargások miatt igen sok kár érte a várost.²⁸ A királyné által adott városi kiváltságok néhány esetben a férje, János király által korábban adott privilégiumokat erősítették meg. Ez a fajta kiváltságolás, hogy tudniillik a székely városok csak a Portára járó ún. török adót fizették, szinte szokássá vált, miként arra fentebb utaltam, de szinte biztosra lehetett venni, hogy számos konfliktushelyzetet hoztak létre az egyes székeken belül. A társadalmi jogegyenlőséget óhajtó széki tisztségviselők és maguk a székgyűlések legtöbbször nem értettek egyet a kiváltságolással. Ezt példázza Udvarhelyszék esete, amikor is 1558-ban a szék tisztségviselői a királynéi privilégium ellenére Udvarhely városának lakosait adófizetésre és más szolgálattételekre kényszerítették.²⁹ Udvarhely olyan jellegű kiváltságot kapott ebben az oklevélben – ahogy a szöveg a királyné nevében fogalmazott –, mint amelyet a többi szabad mezővárosunk (*libera nostra oppida*) birtookol. Tartalmilag ez azt jelentette, hogy az adómentesség megadása mellett a város lakosait kivette a szék tisztségviselői, azaz a székbíró és a székkapitány joghatósága alól, és meghagyta a szék előkelőinek is, hogy tartsák tiszteletben ezeket a jogokat. Ez a portai adó kiosztását célzó uralkodói intézkedés, és ebből fakadóan a város és a szék közötti konfliktus előrevetítette, hogy a későbbiekben is számos hasonló, a jogi egység megbomlásából fakadó összeütközés keletkezik a székelység egyes önkormányzati intézményei között.

A királyné és fia uralkodásának már a kezdetén bebizonyosodott, hogy az új államhatalom tovább erősödve, szigorúbb rendszabályokat igyekszik fogantatosítani a székelységgel szemben. Az országgyűléseken legtöbbször az adófizetés és a katonáskodás rendszabályozásával foglalkoztak. Az 1558. esztendő a katonáskodás vonatkozásában hozott nagy horderejű változást: a gyulafehérvári országgyűlésen ugyanis a rendek elhatározták, hogy mivel a katonai gyülekezőhelyre a közsékelyek közül sokan nem megfelelő felszereléssel érkeztek, így ezek is inkább adót fizessenek, a jobbágyokhoz hasonlóan.³⁰ Hogy azután a észbkiekben a legszegényebb székely rétegek közül melyek és miként fizették

²⁶ *SzOkl*, II, 138–139.

²⁷ *SzOkl*, III, 316–317.

²⁸ *SzOkl*, II, 144–145.

²⁹ Izabella privilégiumlevele, Gyulafehérvár, 1558. november 10. *SzOkl*, II, 148–149.

³⁰ Jakó Zs., 25.

meg az adót, ebben nagy befolyása volt az egyes székekben rendkívül nagy befolyással rendelkező főembereknek, a primoroknak.³¹

A székelység ősi jogainak egyre nehezebben tartható bástyáin mind nagyobb rések keletkeztek már a 16. század közepére, amint az jól nyomon követhető egy országgyűlési végzés alapján, amely még a felkelés előtti időből, 1559-ből maradt fenn.³² Ebben az évben a júniusi gyulafehérvári országgyűlésen a székelységek egy *Supplex Libellus*, azaz egy kérvényt nyújtottak be a királynéhoz, amelyben korábbi szabadságaik és jogaik írásba foglalását és megerősítését kérték. Gyakorlatilag egy olyan királyi oklevélben reménykedhettek, amelyben a korábbi évszázadokban birtokolt szabadságaikat mint egységes jogrendszer foglalták írásba, és amely a következőben is biztosítani fogja számukra ezeket a jogokat. A királyné és fia nevében a kérelemre adott válasz, az uralkodói rendelkezés azonban csak részeredményt hozott. A határozat bevezetésében mindenekelőtt leszögezték, hogy amennyire azt a mostani idők lehetősége engedi, meg fognak felelni a székelység kérésének.

Az egész kérvény beadásának, és magának az akciónak az indító oka az volt, hogy egyenetlenség támadt a székelységek között. Ezt az okozta, hogy a székelységek primorok a korábbi tordai országgyűlésen a székelységre kivetett 12 ezer forintnyi adó megfizetése alól kivették az ő saját földönlakóikat (*inquilinus*), és az egész adóösszeg megfizetését a közszékelységek terheltek, ezzel fejenként másfél forint megfizetésére kényszerítve őket. A köznép ez ellen határozottan tiltakozott. A királyi felségek ezért tanácskoztak a királyi tanácsosokkal, azt követően Maros- és Udvarhelyszékben vizsgálatot folytattak, és elrendelték, hogy ezekben a székekben is be kell szedni az országgyűlésen már kivetett összeget. Egyúttal azonban megígérték, hogy a főembereket és a lófőket ezentúl nem fogják adófizetésre kényszeríteni, hanem kizárólag hadviseléssel kell szolgálniuk.³³ A hadi mustrát pedig továbbra is megtartják időnként. A királyi rendelkezés azonban azt is leszögezte, hogy a fentebbieken kívül a székelység többi része, azaz a közszékelységek, a szolgák és zsellérek mostantól kezdve ro-

³¹ Uo. lásd Jakó Zsigmond fejtegetését a kérdésről.

³² *SzOkl*, II, 150–154. Egykorú magyar fordítása: *EOE*, II, 122–126, lásd még: *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelységekről*, Csíkszereda, 2001, (*Múltunk könyvek*) 218–220, 235–236.

³³ „...mind a fűfű székelységek, azokval a ló fejekkel egyetembe, kik tudni illik igaz gyökér szerint ló fű őskötül származtanak, és kiknek az ű eleik Mátyás király és egyéb királyok ideibe jámborul és sérínyen vitézkedtenek, és véreket ontották, semmiképpen ezentúl meg nem rótatnak, sőt a régi szabadságokban, meg sértés nélkül, a vitézlő dologra, és hadakozásra tartatnak meg, kiket ű Felsőgök bizonyos időkbem meg mustráltat és készületöket meg tudatja.” *EOE*, II, 122.

vás alá fognak esni. A főemberek és a lófők pedig királyi parancsra kötelesek részben vagy egészében hadba szállni. A rendelkezés kimondta, hogy a székely városok továbbra is a Portának fizetendő adó terhét viselik, tehát ezek is mentesek más adófélék kirovása alól.

Ez a királyi rendelkezés pontosan körülírta a székeken belül a királybíró szerepét és feladatait, de azt is megszabta, hogy ha túlkapáson vagy jogtalanságon fogják őket, akkor az adott szék bíróságán kell ezért felelniük. A rendelkezés kimondta, hogy a királybírák a fejedelmek tisztartói (*officiales principum*), ezért ezentúl minden székben méltó tisztességben és megbecsülésben tartassanak, mert az ő tiszteletükben a fejedelem méltósága igazán, nyilvánvalóan és erősebben tündökölhet, a királyi felségek ugyanis az ő személyük (azaz a királybírák) által saját méltóságuk számára is megbecsülést akartak szerezni.³⁴ Ebben a rendelkezésben egyértelműen tetten érhető, hogy a királyi hatalom megpróbálta befolyását erősíteni az egyes székeken belül, és mintegy fölülről ellenőrizni a széki önkormányzatok működését. Az utasítás a királybírák rangját azzal is jelentősen növelte, hogy a bírságpénzeknek mintegy felét ők kapták meg.

Külön figyelmet érdemel a 21. pont, amelyben a királyi felségek – Izabella és János Zsigmond – kijelentették, hogy mivel a székelyek semmiféle írásos privilégiumlevelet nem tudtak bemutatni, ezért ilyet ők sem adhatnak ki és nem erősíthetnek meg, ehelyett ezeket a most kiadott artikulusokat kell megtartaniuk és eszerint kell élniük. A királyi felségek ennek a rendelkezésnek a kiadásával igyekeztek gondot viselni az ország megtartására és egyúttal a székelyek szabadságainak megoltalmazására, egyúttal a rendelkezés artikulusainak szigorú betartására szólították fel a székelyeket. Ez az uralkodói rendelkezés világosan érzékelteti, hogy az új államhatalom hogyan próbálkozott meg azzal, hogy egy – a megindult változások ellenére – viszonylag zárt társadalmi csoportot betagoljon az új állam kereteibe az adóztatással és a közrend szigorú körülírásával és betartásával. Utóbbinak a széki ítélezés és részben az öngazgatás rendjének részletekbe menő szabályozása lényegi részét képezte.

Összességképpen e vázlatos áttekintés után elmondható, hogy jól érzékelhető, ahogyan az új államalakulat az 1540–1550-es években igyekezett az állam egészébe integrálni a székelyek rendjét, mégpedig részben az adóztatás alá

³⁴ „... Judices Regios ... et officiales principum ... statuerunt itaque, ut deinceps judices regii in singulis Sedibus Siculicalibus in honore et existimacione digna habeantur, et in suo respectu, quo principis dignitas vere, aperte et in solidum elucere possit, persone enim sue et dignitatis Sacre Maiestates precipium respectum haberi volunt.” *SzOkl*, II, 151. Vö. Connert János: *A székelyek intézményei a legrégebb időktől az 1562-iki átalakulásig*, Kolozsvárt, 1901, 51–52.

vonással, részben a szokásjogokon alapuló székely jogrend bizonyos fokú, az állam igényeihez történő alakításával. Ehhez járult az a próbálkozás is, hogy az uralkodói hatalom az önkormányzatiság intézményeiben mind nagyobb részt kívánt felügyelete alá vonni az egyes székek tisztviselői karába általa kijelölt királybírák rangjának és szerepének szigorú körülbástyázásával. Mindeközben a székelység jól érzékelt e folyamatot, és a maga részéről minden lehetőséget megragadott arra, hogy visszaverje a királyi hatalom törekvéseit, régi szabadságait megőrizze, sőt írásba foglalva is megszerezze azokat. Ezt a célt azonban nem tudták elérni, sőt a székely társadalomban már egy ideje folyamatban lévő átalakulások is elősegítették az 1562. évi lázadás leverése utáni változásokat.³⁵

THE CHANGES OF THE LEGAL STATUS OF THE SZÉKELYS IN THE MIDDLE OF THE 16TH CENTURY

After the fall of Buda (1541), Queen Izabella and his son John II Sigismund of Szapolyai (electus Rex Hungariae) moved to Transylvania and a new state started to be developed in the eastern parts of the Hungarian Kingdom. At the same time, new legal frames were also created for the Székely society which gradually lost its privileges originated in the middle ages. Between 1541 and 1551 Friar Georg governed this part of the country as resident and treasurer on behalf of Queen Izabella. In order to increase taxes and pay tribute to the Ottoman Empire, Friar Georg compelled the so far exempted Székelys to pay tax in cash. It was a serious attack against their privileges. Between 1551 and 1556, during the reign of Ferdinand I of Habsburg, the two parts of the country became united for a short time and the Székelys wanted the new king to confirm their former privileges. In 1554 Ferdinand set down to exempt Székelys from taxation in cash. He only required them to pay the traditional branding of the oxen. In 1556 Izabella and his son returned and the integration of Székelys into the new state continued. They had to pay more and more taxes and this resulted in changes in the society. The impoverished Székelys were forced to enter the service of prosperous families thus the serfs lost their free and privileged position. In 1559 the Queen intended to control the autonomy of the local governments, including the administration of law and justice of the Székelys, through the chief justice even more strictly. In this way the royal authority started a process aimed at regulating the legal status of the Székelys.

³⁵ Készült az OTKA K – 82048 számú kutatási program keretében.

KORNISOK SZÉKELYFÖLDÖN – KORNISOK PARTIUMBAN A 16. SZÁZADBAN

Az Erdélyi Fejedelemség történetével foglalkozó tudományos kutatásban – a királyi országrész elit társadalmát célzó tanulmányok szaporodásával párhuzamosan – egyre inkább teret hódít a nemesség, s ezen belül a székely nemesség társadalomtörténetének, a székely nemesi karrierstratégiáknak a vizsgálata.¹

¹ A rendszerváltás előtt az arisztokrácia kutatása érthető okokból nem volt népszerű. Az utóbbi években a Magyar Királyság elitjét vizsgáló kutatások és tanulmányok igyekeznek pótolni a hiányosságokat. A teljesség igénye nélkül: Péter Katalin (témavezető): *A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században*; eredményei: <http://archivum.piar.hu/arisztokrata>; *Batthyány Ádám földesúri familiája*; Koltai András kutatási programja és prozopográfiai adataira: <http://archivum.piar.hu/batthyany/>; *A mecénás Nádasdy Ferenc. Az arisztokrata udvari kultúra formái a 17. századi Magyarországon* (témavezető Buzási Enikő): <http://barokkudvar.hu>; *Pálffy Géza: A magyar nemesség a bécsi és a prágai udvarban a 16. században* c. OTKA-pályázat. Tanulmányok: Pálffy Géza: Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században, *Történelmi Szemle*, 2009, 1, 1–20; uő: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján. Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy családok felemelkedése, *Századok*, 2009, 4, 863–882; uő: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában, *Történelmi Szemle*, 2011, 1, 63–84.

Az Erdélyi Fejedelemség számos meghatározó politikus nemesének életrajza olvasható Horn Ildikó tanulmányköteteiben: *Tündérország úrvestői*, Budapest, 2005; *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*, Budapest, 2009; Az erdélyi arisztokrácia fogalmáról: Horn Ildikó: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában, *Századok*, 145, 2011, 997–1028. Oborni Teréz tanulmánya – Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551), *Történelmi Szemle*, 2009, 1, 21–44. – a királyné körüli nemesekről is szól. A Hallerekről: Szabó András Péter: *Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája*, ELTE BTK, PhD-disszertáció, 2008; uő: A magyar Hallerek nemzetségekönyve – egy különleges forrás társadalomtörténeti háttere, *Századok*, 142, 2008, 897–942. A ruszakai Kornisokról: T. Orgona Angelika: *A göncruszakai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben (1546–1648)*, PhD-disszertáció, Budapest, 2007. (A továbbiakban: T. Orgona A. 2007)

Kifejezetten a székely nemesi, főnemesi életmód a témája Tüdös S. Kinga monográfiájának és életrajzi tanulmányának: *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Bukarest–Kolozsvár, 1998; uő: Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoki Sámuelné, in: Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemeasszonya Lorántffy Zsuzsanna*, I–II, Sárospatak, 2000. Az elit kutatásához nélkülözhetetlen az *Erdélyi testamentumok* négy kötet

Különösen izgalmas téma a székely primorok legszűkebb, felső rétegének társadalmi–gazdasági mobilitása. Kiváló példa erre a homoródszentpáli Kornis család története, melyet néhány éve Balogh Judit és Horn Ildikó dolgozott fel.² Tanulmányukból jól nyomon követhető, hogy a székely Kornis család milyen módszerekkel küzdötte fel magát az erdélyi elitbe és mi módon igyekezett megtartani pozícióját a 16. században és a 17. század első negyedében.

Az életpályák, családtörténetek – komplex voltukból adódóan – kiváló alapot teremtenek az egymással való összehasonlításra. Az Erdélyi Fejedelemség elit társadalmát vizsgálva a leginkább kézenfekvő a székelyföldi és a vármegyei nemesség összevetése, jelen esetben a homoródszentpáli és a ruszkai Kornis család karrierjének szemügyre vétele. Milyen utak voltak nyitottak egy székely, s milyenek egy vármegyei nemes számára, milyen előnyökkel, illetve hátrányokkal indultak, milyen eszközöket használhattak fel céljaik elérésére?

Alapvető különbség van ugyanis a székely és vármegyei nemesség között. Az előbbi tulajdonképpen egy paradoxon, hiszen tudjuk, a székely nemzet eredendően kollektív nemességet élvezett. Demény Lajos, Egyed Ákos, Imreh István, Jakó Zsigmond, Tüdős S. Kinga, Benkő Elek és Balogh Judit kutatásainak eredményeiből ismerjük azt a folyamatot, melynek során a székelység fokozatosan átalakult a 16–17. században. Az uralkodótól nyert, elsősorban vármegyei földbirtokadományok révén kialakult egy nagyobb birtokállománnyal rendelkező, helyi hatósági, sőt esetenként országos tisztségeket is viselő elit. Ez a székely elit a vármegyei birtokok révén betagozódott az országos nemesek sorába, általában birtokos volt a Székelyföldön is és a vármegyékben is.³

(vál., bev., jegyz. Tüdős S. Kinga, Marosvásárhely, 2003, 2006, 2008, 2011, *Erdély emlékezete*-sorozat), a székelyekhez különösen az I. kötet: *Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék*, Marosvásárhely, 2003. A székely nemesség kialakulását, életmódját, gazdasági viszonyait és kultúráját kutatja Balogh Judit. Dolgozatomhoz a következő tanulmányait használtam fel: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a XVII. század első felében*, Kolozsvár, 2005 (*Erdélyi Tudományos Füzetek*, 254); A székely társadalom Báthory Gábor korában, in: *Báthory Gábor és kora*, Debrecen, 2009, 153–173; Székely karrierlehetőségek a kora újkor kezdetén, in: Papp Klára – Püski Levente (szerk.): *Arisztokrata életpályák és életviszonyok, Speculum Historiae Debreceniense*, 4, (*A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai*) Debrecen, 2009, 47–56. (a továbbiakban: Balogh J. 2009); *Székelyföldi karrierök. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században*, Budapest, 2011. (A továbbiakban: Balogh J. 2011)

² Balogh Judit – Horn Ildikó: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története, *Századok*, 142, 2008, 4, 849–896; (A továbbiakban: Balogh J. – Horn I.) Balogh J. 2011, 57–111.

³ Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században, in: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, követ-*

Azt is tudjuk viszont, hogy a vármegyei nemesség birtokstruktúrája erősen tagolt, szórt, több vármegyére kiterjedő birtokkomplexumot alig találunk, a témával foglalkozó kutatók ezért általában a magyarországi birtokstruktúrával vetik össze az erdélyit, s megállapítják, hogy Erdélyben az esetek túlnyomó többségében nem lehet fél vármegyényi uradalmakat fellelni, mint Magyarországon. Természetesen akadtak itt is kivételesen nagy birtokosok, akik meghatározóvá váltak egy-egy megyében, de nem ez volt a jellemző. Tehát a kialakuló székely nobilis réteg ebbe a már eredendően – a magyar viszonyokat nézve – szegényesebb és lemaradóbb rendszerbe illeszkedett be, rosszabb pozícióból indulva – itt a Székelyföld kedvezőtlenebb éghajlati adottságaira gondolok, és arra, hogy a központtól távol esett – ezért a gazdasági és politikai hatalom tekintetében nem tudhatta megközelíteni még erdélyi osztályos társait sem.

Jelen dolgozat főszereplői némiképp kivételek az imént elmondottak alól. A homoródszentpáli Kornisok egész Székelyföldön egyedülálló birtokhálózatot, rokoni kapcsolatrendszerrel építettek ki, és legnagyobb székely birtokosként országos tisztségeket is sikerült szerezniük. A ruszcai Kornisoknak pedig Kornis Gáspár révén sikerült olyan gazdasági hatalmat összpontosítani, mellyel fél évszázadon keresztül Erdély katonai vezetőivé váltak, azaz az ország generálisa címet birtokolták.

A homoródszentpáli Kornisok és a ruszcai Kornisok felemelkedése egyaránt a 16. század második felére esik. A székely Kornisok esetében ez Kornis Miklós nevéhez köthető, aki szerény birtokokkal indult, tehetsége révén mégis kibontakozott karrierje: udvarhelyszéki főkapitány, majd táblai ülnök lett, 1548-ban a Fráter György mellé rendelt tanács tagja volt. 1556-ban a Petrovics Péter mellé rendelt hattagú tanácsban a székelység képviselője. Katonai, hivatali karrierje mellett komoly családapító és birtokszerző tevékenysége alapozta meg a család további sorsát. Jól házasodott, felesége, Bikli Borbála szüleitől szép vagyont örökölt. Gyermekai számára olyan házassági stratégiát dolgozott ki, amely elősegítette a család további terjeszkedését.

Két fia közül Mihály erőszakos, hatalmaskodó birtokszerzései és katonai sikerei révén emelkedett a politikai ranglétrán, 1574-től 1576-ig ő volt a székely

kezményei, Bukarest, 1979, 19–34. (A továbbiakban: Benkő S. – Demény L. – Vekov K.); Egyed Ákos: A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra, in: Benkő S. – Demény L. – Vekov K., 47–58; Imreh István: *A törvényhozó székely falu*, Bukarest, 1983; Demény Lajos: A fejedelmi székely politika és a székelyföldi népesség-összeírások (1575–1627), in: Demény Lajos (szerk.): *Székely Oklevéltár. Új sorozat*, IV, Kolozsvár, 1998; Benkő Elek – Székely Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*, Budapest, 2008; valamint Tüdös S. Kinga és Balogh Judit fent idézett tanulmányai.

sókamara-ispán. Farkas egyrészt megörökölte bátyja halála után a birtokokat, másrészt Udvarhelyszék királybírójaként maga is számottevően növelte vagyonát. Farkas nevéhez fűződik a Kornis-klientúra kiépítése, azaz: házasságok révén egy olyan átfogó kapcsolatrendszer létrehozása, mellyel Székelyföldön és azon túl is előnyöket biztosított a család számára.

A harmadik generációt képviselő Kornis Ferenc nem örökölte apja, nagypapa tehetségét, királybíróként sem tudta létrehozni a széken belüli hegemóniát. Két fontos jellemvonást említenék még: az egyik, hogy Kornis Ferenc kiskorúsága idején a tágabb rokoni kör vette át az irányítást: Kornis Farkas vejei, Petky János és Péchy Simon. A másik, hogy a családnak nem sikerült továbbörökíteni a hatalmat: Farkas 12 gyermeke közül mindössze két lány és egy fiú, Ferenc maradt életben, s az ő Samu fia még csecsemő korában meghalt. Ferenc halálával, 1625-ben a Kornis-kör is széthullott. Összefoglalva, a három generáció karrier-stratégiájának legfontosabb elemei: katonai, hivatali karrier, sikeres házasságszerzések, hatalmaskodások.⁴

A ruszakai Kornisok karrierje, a szentpáliakéval párhuzamosan, a 16. század második felében tevékenykedő Kornis Gáspárnak köszönhetően bontakozott ki. Kornis Gáspár személye egyrészt Kornis Miklóssal állítható párhuzamba, hiszen hozzá hasonlóan Gáspár pályája is kicsiny birtokokkal, az Abaúj megyei ruszakai kúriából indult, és valószínűleg ott is ért volna véget, birtokaikon csendesen tevékenykedő apjához és testvéreihez hasonlóan, de más irányt vett, mostohaapjának, Panka Péternek köszönhetően. Panka Péter személye Petky Jánoséval és Péchy Simonéval állítható párhuzamba, abban a tekintetben, hogy mint kívülről jött családtag, jelen esetben gyám-apa, ügyesen egyengette Kornis Gáspár útját. Panka egyébként az ónodi vár kapitánya volt, és kiváló üzleti érzékkel rendelkezett, ugyanis az elhagyott kolostori birtokokat sorra felvásárolta Abaújban, és ezzel nagy haszonra tett szert. Gyámfia számára olyan lányt választott, aki egyedüli örökös: Dolhay Ilona apja, Dolhay Imre tekintélyes máramarosi birtokállományát örökölte, így ezzel az első házasságával Gáspár az abaúji köznemesi létből Máramaros legnagyobb földesurává lépett elő.⁵

Máramaros legnagyobb birtokosaként sima út vezetett a megye legfontosabb tisztségei, a huszti kapitányság (1574) és a főispánság (1575) irányába.

⁴ Vass Miklós: A Homoródszentpáli Kornis-család, *Turul*, 27, 1909, 17–28; Balogh J. – Horn I.; Horn Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*, Budapest, 2009, 232–248; Balogh J. 2009; Balogh J. 2011, 57–111.

⁵ T. Orgona A. 2007, 13–21.

A kapitánysággal együtt járt a sókamara-ispáni cím is, melyet 1577–1580 között viselt.⁶

Gáspár Báthory Zsigmond fejedelemsége elején elsősorban katona volt: az ún. katonapárt meghatározó tagja. Főszerepet kapott a fejedelem ellenzékének 1594-es likvidálásában. Ekkor nagyot lépett előre: a kivégzettek birtokaival jelentősen növelte vagyonát, ezzel párhuzamosan politikailag is befutott: tanácsúr lett, a fejedelem belső körében Bocskai mellett állt, sőt, Báthory távozása után, a Habsburgok uralta Erdélyben, mivel elkötelezett Habsburg-párti volt, Erdély generálisa lett, és császári tanácsosi méltóságra (*Sacrae Caesareae Regiae-que Maiestati Consiliarius*) emelkedett. Báthory András fejedelemsége alatt a politikai hierarchiában is első lett, a fejedelem ugyanis első tanácsúrrá tette. Elérkezett pályája csúcsára.⁷

Minek köszönhető ez a meredeken ívelő életpálya? A katonai, hivatali, udvari szolgálat ideje alatt Kornis Gáspár folyamatosan növelte birtokait, összefüggő partiumi birtokhálózat kiépítésére törekedve. Az első lépés az első házassága volt, 1560 körül, Dolhay Ilonával, mellyel megszerezte Kirvát, az udvarházzal együtt, és hét egész falut és három részbirtokot.⁸ Első felesége halála után nem sokkal, 1576-ban újranősült, Szalontai Tholdi Erzsébetre, Újhelyi Zsigmond özvegyére esett választása.⁹ A Biharban birtokos Tholdiak révén rokonságba került a Partium régi arisztokráciájával.¹⁰ Katonai érdemekkel szerzett Doboka vármegyében birtokot: 1576-ban, Bekes Gáspár támadása után a Bekes-párti Károlyi László dellőapáti részjóságát kapta a fejedelemtől.¹¹ Az 1580-as években Szatmár megyében is szerzett – fejedelmi adomány útján – birokokat.¹²

⁶ T. Orgona A. 2007, 22–31.

⁷ T. Orgona Angelika: Kornis Gáspár és Bocskai István, *Kút*, 2004, III, 2, 32–40. (A továbbiakban: T. Orgona A. 2004); T. Orgona A. 2007, 42–100.

⁸ Septer, 1569. október 5. MOL P 1960, Bethlen család levéltára, 24. t. No. 6.; Gyulafehérvár, 1570. március 15. Egyetemi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, *Litterae et epistolae originales*, 16. sz. No. 171.; Gyulafehérvár, 1591. június 26., Báthory Zsigmond kiváltságlevele, in: Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó (mutatók, jegyz.): *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. 1569–1602. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602*, Kolozsvár, 2005 (*Erdélyi Történelmi Adatok*, VII, 3) No. 65.

⁹ MOL P 1960. Bethlen család levéltára, 3. cs. 24. t. No. 35., 59.

¹⁰ Sógora lett Tholdi István, a későbbi (1599–1603) tanácsúr és lippai kapitányhelyettes. Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata*, Budapest, 1980, 35, 37.

¹¹ Kádár József – Réthy László – Tagányi Károly: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, I–VII, Dész, 1900–1905, III, 253; IV, 273.

¹² A Nagybányához tartozó falvakat, melyeket Báthory István Szatmár és Németi átadásá-

1582-ben Ugocsa megyében szerzett zálogbirtokokat, Fáncksikát nemesi kúriával, Verbőcöt és Gulácsot.¹³

Gazdasági érdekeinek érvényesítése érdekében sokat tanult mostohaapjától, Panka Pétertől, gyakran túlment a törvény szabta határokon. 1572-ben a máramarosi Sugatagon erőszakoskodott a moldvai vajdával. sorozatos határsértéseire válaszul 1575-ben Teuffenbach szatmári főkapitány katonái betörték Máramarosba és elpusztították Kornis kirvai kúriáját.¹⁴ 1576-ban valószínűleg valamilyen birtokvita miatt gyűjtatta fel Kornis Gáspár a huszti katonákkal második felesége néhai férjének, Újhelyi Zsigmondnak a szöllősi kúriáját.¹⁵ 1589-ben Fanchikai Ferenc, Fanchikai János örököse perelte be őt hatalmaskodásért, mondván, jogtalanul foglalta el a fáncksikai udvarházat.¹⁶ Huszti kapitányként az öt máramarosi mezővárost, Husztot, Visket, Técsőt, Hosszúmezőt és Szigetet, melyek közvetlenül a fejedelmi kincstárnak voltak alárendelve, saját jobbágyfalvaiként kezelte, önkényeskedései miatt az oppidumok Báthory Istvánhoz fordultak, aki fellépett a jogtalanságokkal szemben.¹⁷

Tovább növelte abaúji birtokállományát 1591-ben, amikor egyetlen, még életben lévő fivére, Kornis Ferenc meghalt, és ő lett az örököse. Jogainak menten érvényt akart szerezni, elfoglalta a ruszkai kúriát, és kitúrta onnan Kornis Ferenc özvegyét, Fúló Dorottyát, akinek pedig haszonélvezeti joga lett volna benne. Pereskedett azokkal a Kornis-özvegyekkel is, akik újból férjhez mentek, de nem voltak hajlandók visszaadni kornisruszkai birtokaikat, melyek haszonélvezeti joga csak a Kornis név megtartásával illette volna őket.¹⁸

ért kapott a magyar királytól. Mátyás főherceg Rudolfnak, 1590. április 26. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Veress Endre-gyűjtemény, A göncruszkai gróf Kornis család oklevéltára, Ms 425. I. k. 436–440. Huszár Lajos: *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*, Budapest, 1995, 12–13, 22.

¹³ Lelesz, 1582. október 30. MTA KK Kornis család, I, 404.

¹⁴ Hans von Parth Johann Rueber felső-magyarországi főkapitánynak, Szatmár, 1572. november 18. MTA KK Kornis család, I, 340; Báthory István Kornis Gáspárnak, Gyulafehérvár, 1575. február 27. In: Károlyi Árpád: *Magyar missilis levelek Békés Gáspár zavargása és Báthory István lengyel királlyá való választása történetéhez (1572–1576)*, TT, 1879, 741; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, szerkesztette Szilágyi Sándor, III, 6. (EOE)

¹⁵ MOL P 604. Sipos Zsigmond családtörténeti feljegyzései, 2. cs. 42. t.

¹⁶ MOL P 1870, A Rhédey család levéltára, 3. cs. 24. t. A Dolhay család birtokjogi iratainak elenchusa 1400–1709. 43. v. No. 408.

¹⁷ MOL F 3, Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Centuriae, 5. doboz, Cent. F. No. 53; MOL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii, XXII, 488–490.

¹⁸ Báthory Zsigmond, Kassa, 1591. július 28. MOL P 1960, Bethlen család levéltára, 3.

Az 1594-ben elkobzott birtokok egy része, jutalomként, Kornis Gáspár kezére jutott, így tovább terjeszkedett a Partiumban, Bihar és Zaránd megyékben. A bihari Papmező és a zarándi Deszni ekkor vált a Kornisok fontos gazdasági bázisává.¹⁹ A legnagyobb bravúrt azonban 1596-ban hajtotta végre, amikor elvette a hirtelen elhunyt Geszthy Ferenc dévai kapitány özvegyét, zarándi Horváth Annát. Gyorsan cselekedett, a gyászév leteltét alig várta be, így azokat a birtokokat is megszerezte, melyeket Geszthy kapott Kendy Sándor és Kendy Ferenc nótázásakor. Ezzel a Királyhágón túl is megtelepedett, a Torda és Fehér vármegyei falvak, főként pedig a Küküllő megyei Radnót várának és uradalmának megszerzésével.²⁰

Ezzel a birtokállománnyal, gazdasági hatalmát tekintve, a fejedelem után ő lett a legtekintélyesebb Erdélyben. 1598-tól haláláig, 1601-ig gyakorlatilag Kornis Gáspár volt a legtekintélyesebb erdélyi politikus, gazdaságilag és politikailag egyaránt. Az Erdély átvétele miatt érkező császári biztosok úgy tudták, 8000 jobbágya van.²¹ Kornis ezzel szemben 2500 jobbágyot említett, s ha ezt is csak becslésnek tekintjük, arányaiban akkor is igen tetemes, ha meggondoljuk, hogy a Székelyföldön Kornis Ferenc 252 jobbággal a legtekintélyesebbnek számított 1614-ben.²²

Kornis Gáspár nem véletlenül mondta azt egy ízben Bocskairól és Napragi Demeter kancellárról, hogy *„őnekik ez országban nincsen annyi részek, mind az kettőnek is, mennyi énnekem, mert énnekem fiaim és leányim vannak és azoknak gyermeki, tős, gyökeres vagyok ez országba”*.²³ Tehát nemcsak hatal-

cs. 24. t. No. 71.; MTA KK Kornis család I, 453, 550.

¹⁹ Báthory Zsigmond, Gyulafehérvár, 1594. november 20. Kolozsvári Állami Levéltár, Kornis család levéltára (378 Fondul Familial Kornis), 646, No. 2.; Báthory Zsigmond, Gyulafehérvár, 1594. november 30., Kornis család levéltára, 643, No. 2.; Báthory Zsigmond, Gyulafehérvár, 1595. április 18. Kornis család levéltára, 643. No. 1. MTA KK Veress: „Geszthy Ferenc”-hez írt kiegészítések. Ms 439/11. 301.; Elenchus Litteralium Instrumentorum Familiam Kornisianam concernentium. MOL E 147 Acta Radicalia, 1. cs. 1. fasc. fol. 379.

²⁰ MOL F 3 Centuriae, 11. d. Centuria S. Nris 33, 34, 37, 38, 42.

²¹ A biztosok a császárnak, Büdöspatak, 1600. február 4. Eudoxiu de Hurmuzaki: *Documente privitoare la istoria Românilor*, XII, București, 1903, 673; Szádeczky Lajos: *Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral*, Temesvár, 1893, 474–475 (a továbbiakban: Szádeczky L.); Ungnad Pezzennek, Büdöspatak, 1600. február 4. MTA KK Kornis család I, 581. Ungnad és társai II. Rudolfnak, Gyulafehérvár, 1600. április 21. MTA KK Kornis család I, 616–620. (regesza: Szádeczky L., Nr. 150.)

²² Balogh J. 2009.

²³ Báthory Zsigmond visszafogadása ügyében tartott vizsgálat, Gyulafehérvár, 1599. no-

masabb, mint Bocskai és Napragi együttvéve, hanem hatalmát gyermekei, unokái számára örökül hagyhatja, míg a másik kettő, utódok hiányában, nem. Miként Kornis Farkas, Kornis Gáspár is rendkívül körültekintően választott párt négy lánya és három fia számára. De míg a székely politikus Erdély határain belül maradt a házasságszerzésben is, addig Gáspár szemeit Magyarországra is vetette, egyrészt, mert földrajzilag közelebb esett, másrészt, mert vagyona elegendő volt még ahhoz is, hogy fiai partiképesek legyenek a magyar arisztokrata hölgyek számára.

Négy lánya és az első fia, György még 1594, a nagy birtok- és hatalomszerzés, a nagy „kasztváltás” előtt kötött házasságot. A lányokat erdélyi, illetve partiumi középbirtokosokhoz adta hozzá: Annát Weér Mihályhoz, Zsófiát Kun Péterhez, Katát Bernád Lászlóhoz, Borbálát Mikolai Ferenchez.²⁴ György egy szatmári birtokos, Salgay Bálint ugocsi másodalispán lányát vette el. Salgay Katalin egyetlen gyermeke volt szüleinek, és komoly vagyont örökölt.²⁵

Két kisebb fia már akkor nősült, amikor Gáspár volt az ország generálisa. Boldizsár 1600-ban vette nőül Keresztúry Kristóf kővári kapitány lányát, Katalint. Itt is egyedüli örökös volt a lány, hozománya 100 000 forintra rúgott, és Belső-Szolnok megyei birtokokat, többek között a szentbenedeki kastélyt kapta hozományul, amely egyébként a 20. századig a Kornisok lakóhelye lett.²⁶ Harmadik fia, Zsigmond a nyugat-magyarországi nagybirtokos, Pálffy István lányát, Ilonát vette feleségül, így sógorságba került pl. Pálffy Miklóssal, Illésházy Istvánnal és Deregnői Daróczi Ferencsel is.²⁷ A három fiú házassá-

vember 20. – december 1. *EOE*, IV, 225–240; T. Orgona A. 2004.

²⁴ Huszt, 1595. február 1. MTA KK Kornis I, 491–492.

²⁵ Perényi Gábor végrendelete. Halmi, 1636. október 17. MOL P 1967, Perényi cs., 3. cs. 11. t. fol. 24–25.; bővebben lásd T. Orgona A. 2007, 100–101.

²⁶ Aloiso Radibrad David Ungnadnak, Gyulafehérvár, 1600. július 31. MTA KK Kornis, II, 627. (a levél regesztája téves olvasat miatti félreértéssel [„Kornis Gáspár is velők megy”]: Szádeczky L., 550.)

²⁷ A Daróczy–Illésházy–Kornis családi összefonódás több ízben segítette a Habsburg–erdélyi diplomáciát: 1608-ban a II. Mátyás és Báthory Gábor közötti kassai, 1614–1615-ben a II. Mátyás és Bethlen Gábor közötti nagyszombati tárgyalásokat. Erről újabban Oborni Teréz: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615), *Századok*, 145, 2011, 877–914. Merényi Lajos (közli): Illésházy István és Pálffy Kata végrendelete. 1596, 1612, *Történelmi Tár*, 1897, 758; Jedlicska Pál: *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnék életrajza és korához. 1552–1600*, Eger, 1897; Jedlicska Pál: *Eredeti részletek Gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s Gróf Pálffy életrajzi vázlatai*, Budapest, 1910; Pálffy Géza: *A Pálffy család felemelkedése a 16. században*, in: Anna Fundárková – Géza Pálffy

gi stratégiája azért is figyelemre méltó, mert Kornis György felesége, Salgay Katalin a kelet-magyarországi, Zsigmond felesége, Pálffy Ilona a nyugat-magyarországi, Boldizsár felesége, Keresztúry Kata pedig az erdélyi elittel hozta rokonságba a Kornisokat.

Érdemes összevetni Kornis Farkas és Kornis Gáspár iskolázottságát, kultúraptárolását. Az unitárius vallású Farkas rendkívül nyitott, tájékozott, iskolázott ember volt, jól írt görögül és latinul, szoros baráti szálak fűzték a korszak erdélyi teológusaihoz, szabadgondolkodóihoz, Gerendi Jánoshoz, Eőssy Andrásához. Saját fiait és gyámgyermekait különböző szellemi központokba küldte tanulni, Kovacsóczy Farkas kancellár támogatásával Heidelbergbe, Padovába juthattak, mint pl. (a Kornis Gáspár első fiával megegyező nevű) Kornis György, akit peregrinációja alatt ért a halál. Voltak, akiket katonai pályára szánt, ezért különböző udvarokban apródként teljesítettek szolgálatot, Kornis Miklós pl. Heidelbergben a választófejedelem udvarában töltött néhány évet.²⁸

Gáspár tájékozottsága nem volt ilyen széles spektrumú, bár feltételezhetően tudott németül, latinul és románul is. Fiait Báthory András warmiai udvarába küldte, majd pedig Pálffy Miklós seregében járták a vitézi iskolát. Mecénási tevékenységéről csak annyit tudunk, hogy egy ízben egy Miskolci Gombos Boldizsár nevű wittenbergi diák tanulmányait támogatta.²⁹

Farkas és Gáspár egyaránt sokat adtak a reprezentációra: Gáspár 1577-től kapitányként Huszt várát korszerűsítette. A munkában a legjelesebb erdélyi kőfaragó, Seres János és Keomijes Imre kolozsvári mester vett részt. Ebben az építési periódusban épült a külső hármaskapu, melyet kívülről Báthory Kristóf címere díszített, belül viszont Kornis Gáspár unikornisos címere volt látható, valamint az aláírás: GASPARVS CORNIS DE GÖNTZ RVSZKA

(ed.): *Pálffyovci v novoveku. Vzostup vznamného uhorského šľachtického rodu*. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 20. mája 2003. Bratislava–Budapest, 2003, 17–36; Pálffy Géza: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére, *Századok*, 2009, 4, 853–882.

²⁸ Vass Miklós: Kornis György külföldi tanulása, *Keresztény Magvető*, 47, 1912, 224. (A továbbiakban: Vass M.); Balogh J. – Horn I., 88–95.

²⁹ Jessenius a Jessen (Iohannes). De Universi Perfectione, Libri Duo: Sub, Nobilis et Excellentis Viri, D. Iohannis Iessenii a Iessen, Professoris Witebergensis (sic) celeberrimi, Patrocinio, A Balthasare Gombos, Miskolcino, Ungaro et Nationis Seniore, ad diem VI. Martii disputandi, publico expositi, Witebergae, Typis M. Iohannis Cratonis, Anno 1601. Szabó Károly – Hellebrant Árpád: *Régi Magyar Könyvtár*, III, 1, Budapest, 1896, 289–290, No. 978.

COMES.³⁰ Kornisnak három saját vára is volt: Papmező, Deszni és Radnót, de ezek kiépítésére már nem jutott ideje.³¹ Szép házat birtokolt viszont Gyulafehérváron, amelyről még a velencei követ is elragadtatva írta a dózsénak: „*un bellissimo palazzo!*” A palota Mihály vajda tetszését is annyira elnyerte, hogy egyszerűen kilakoltatta Kornis Gáspárt és beleköltözött.³² A székely Kornisok szerényebb anyagi lehetőségekkel építkeztek: Erdőszentgyörgyön és Homoródszentpálon létesítettek reprezentatív otthont családjuk számára.³³

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a két család között a leglényegesebb különbséget a birtokállomány mértékében láttuk. Ha igaz, ruszkai Kornis Gáspár jobbágyainak száma tízszerese volt szentpáli Kornis Ferencének. Ebből adódóan eltérő helyet foglaltak el a politikai rangsorban is. Kornis Gáspár országos tisztséget viselt, Erdély generálisa volt, míg Kornis Farkas „csak” Udvarhelyszék királybírói, illetve főkapitányi tisztségeinek birtokosa. Mivel mindkét család hasonlóan szerény helyzetből indult és hasonló képességű tagokból állt, feltételezhető, hogy birtokaik földrajzi elhelyezkedése okozta a homoródszentpáliak későbbi lemaradását: a partiumi birtokok talaja kedvezőbb volt a felemelkedésre, mint a perifériálisabb, éghajlatában is kedvezőtlenebb széki birtokoké. Mindezek ellenére műveltségben, kultúrapártolásban a székely Kornisoké az elsőség, s ez leginkább a vallásbeli különbséggel magyarázható: az unitárius felekezetűeknél megfigyelhető szellemi nyitottsággal, fogékonysággal.

A különbözőségek dacára a két család karrierstratégiája hasonló. Más-más rétegekben mozogtak, mégis ugyanazokkal az eszközökkel éltek, vagy – úgy is fogalmazhatnánk – éltek vissza.

³⁰ Szoleczky Emese: *A huszti vár története*, Budapest, 2004, ELTE BTK, PhD-értekezés; Balogh Jolán: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink, in: Galavics Géza (szerk.): *Magyarországi reneszánsz és barokk*, Budapest, 1975, 55–135; Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. sz.*, Budapest, 1985.

³¹ T. Orgona A. 2007, 59, 71.

³² Dr. Andrei Veress: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*, VI, București, 1934, 77.

³³ Vass M.

LA FAMILLE KORNIS AU PAYS DES SICULES – LA FAMILLE KORNIS DANS LE PARTIUM AU XVIE SIÈCLE

Dans la recherche scientifique sur la Principauté de Transylvanie – en parallèle avec les études sur la haute société du Royaume de Hongrie – on observe pas mal d'analyses de la vie des nobles, parmi lesquelles l'histoire sociale de la noblesse sicule et les stratégies de carrière des nobles sicules.

Avant les changements de régime, ces recherches n'étaient pas bien vues. Ces dernières années, on commence à combler ces lacunes.

Un des sujets les plus intéressants est celui qui s'occupe de la couche sociale la plus restreinte, de rang le plus élevé, celle des „Primors” sicules, les „premiers”.

Un excellent exemple est l'histoire de la famille Kornis de Homoródszentpál, retracée récemment par Judit Balogh et Ildikó Horn. Les auteurs présentent les moyens par lesquels la famille a réussi à acquérir sa place parmi l'élite de la Transylvanie et à garder sa position au cours du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle. En étudiant la haute société de la Principauté de la Transylvanie, on peut comparer la noblesse du Pays des Sicules et celle des comitats (vármegyék). Dans notre cas, il s'agit de la carrière des Kornis de Homoródszentpál et celle de la famille de Ruszka. La classe noble sicule est une société plus pauvre et plus arriérée, son pouvoir économique et politique est même bien en dessous de celui des autres nobles de la Transylvanie. D'une certaine manière, la famille Kornis est une exception à cette règle. La famille de Homoródszentpál s'est créé un réseau de domaines seigneuriaux et un système de rapports familiaux unique au Pays des Sicules. En tant que plus grand seigneur féodal sicule, ils ont obtenu des dignités de niveau national.

En analysant la stratégie de carrière des deux familles Kornis, on peut constater des similitudes. Placées à des niveaux différents de la hiérarchie, elles ont utilisé les mêmes moyens, en ont abusé, pour atteindre leurs objectifs.

SZÉKELYEK II. RÁKÓCZI GYÖRGY HADIVÁLLALKOZÁSAIBAN

Az erdélyi fejedelmek mindig s minden körülmények között leginkább kiváltságosokkal igyekeztek maguknak biztosítani a katonáskodó székelység hűségét, odaadó szolgálatát. Megkerülhetetlenül szükség volt rájuk vagy éppen a fejedelmi hatalom megszilárdításának, vagy éppen a hatalom tartós stabilizálásának érdekében, a fejedelmek székely bizalmasairól, tanácsadóiról nem is beszélve. Egyszóval, a székelység tömege a fejedelmeknek nélkülözhetetlen katonai-társadalmi bázisul szolgált, a székelység vezetői pedig az erdélyi, országos politizálásban hallatták szavukat, sőt olykor-olykor az Erdélyi Fejedelemség politikájának meghatározó személyiségeivé is váltak.

A fejedelmek székelypolitikájával, a fejedelmek és a székely társadalom viszonyának az alakulásával a modern történeti szakirodalom behatóan foglalkozott, elsősorban Imreh István, Demény Lajos, Egyed Ákos, Pál-Antal Sándor, S. Tüdős Kinga, Garda Dezső, Balogh Judit és mások eredményekben gazdag kutatásaira gondolunk.¹ A szakmunkák és az azokban közzétett dokumentu-

¹ Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*, Bukarest, 1979 (a továbbiakban: Székely felkelés); Imreh István: *A rendtartó székely falu*, Bukarest, 1973; Imreh István: *A törvényhozó székely falu*, Bukarest, 1983; Demény Lajos – Pataki József (közveteszi): *Székely Oklevéltár. Új sorozat*, I–III, Bukarest–Budapest, 1983–1994; Demény Lajos (bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi): *Székely Oklevéltár. Új sorozat*, IV–VI, Budapest–Kolozsvár, 1998–2000 (a továbbiakban: *SzOkl. Ús.*); Demény Lajos: Bethlen Gábor székely politikája, *Történeti Tanulmányok*, II, Debrecen, 1993, 23–55 (a továbbiakban: Demény L., 1993); Demény Lajos: A fejedelmi székely politika mérlege, in: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, Budapest, 1993, 133–140; Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*, I–II, Csíkszereda, 1997; Egyed Ákos: *Erdély metamorfózisa a hosszú 19. században*, I–II, Csíkszereda, 2004; Egyed Ákos: *A székelyek rövid története a meglepedéstől 1918-ig*, Csíkszereda, 2008; Pál-Antal Sándor: *Székely önkormányzat-történet*, Marosvásárhely, 2002; Pál-Antal Sándor: *A székely székek a 18. században. Marosszék 1701–1722 között*, Marosvásárhely, 2007; Pál-Antal Sándor: *A székely székek a 18. században. Csíkszék 1701–1722 között*, Marosvásárhely, 2009; Pál-Antal Sándor: *A székely székek a 18. században. Udvarhelyszék 1701–1722 között*, Marosvásárhely, 2009; Tüdős S. Kinga (válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta): *Erdélyi testamentumok I.*

mok arról tanúskodnak, hogy az erdélyi fejedelmek, Báthori Istvántól kezdve Báthori Zsigmondon, Bocskai Istvánon, Rákóczi Zsigmondon, Báthori Gáboron, Bethlen Gáboron át I. és II. Rákóczi Györggyel bezárólag, gyakran adományoztak egyéni vagy kollektív, de névre szóló kiváltságleveleket, azért, hogy a székelyek katonai potenciálját továbbra is megőrizték, a puskás gyalogok vagy a lófők közé emeltekkel feltöltsék a székelység megritkult sorait. Egyre elterjedtebb gyakorlat lett a címeres levelek adományozása is, amelynek következtében az armalisták száma gyarapodott. Ez a folyamat kiegészült – ahogyan azt Demény Lajos precízen hangsúlyozta – a „jobbágyosodás/jobbágyosítás szigorú tilalmával, akár országgyűlési határozatok, akár fejedelmi parancsok útján, vagy a jobbágysorba jutott székelyek lefoglalásával a kincstár számára, majd visszaállításukkal a hadköteles székelyek közé.”²

Vitathatatlan tény, hogy „az átgondolt és következetes fejedelmi székelypolitika” Báthori Zsigmondnál,³ ill. Bocskai Istvánnál jelenik meg először.⁴ Ennek bizonyítékául az 1595. évi székely szabadságlevél kibocsájtását, ill. Bocskai esetében az 1605. december 18-ai levelével kezdődő intézkedéssorozatot szokás említeni. 1605 végén a magyar királlyal szembeszálló bihari főúrból fejedelemmé lett Bocskai a székelyek generálisát, Petki Jánost arra utasította, hogy „minden székekre hirdettessen generális mustrát és registrom szerént mindeneknek neveket írássák föl, ráerőltetvén, hogy az lovassa sze[r]számos és kopjás, az gyalogja veres köntösben öltözzék és úgy álljon elő, mikor hadra kévántatik...”⁵ 1606. július 20-án Kassáról Petkinek küldött levélből a megismé-

Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék, Marosvásárhely, 2003; Tüdös S. Kinga (válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta): Erdélyi testamentumok II. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1551–XVI. sz. vége), Marosvásárhely, 2006; Tüdös S. Kinga (válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta): Erdélyi testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1600–1660), Marosvásárhely, 2008; Garda Dezső: Székely hadszervezet és faluközösség, Gyergyószentmiklós, 1994; Balogh Judit: A székely nemesség kialakulásának folyamata, Kolozsvár, 2005. (A továbbiakban: Balogh J. 2005)

² Demény Lajos (bevezetéssel és jegyzetekkel közléstesi): *Székely Oklevéltár. Új sorozat. IV. Székely népesség-összeírások 1575–1627*, Kolozsvár, 1998, 19–20.

³ *Székely felkelés*, 100–101. Báthori Zsigmond 1595. szeptember 15-i fejedelmi szabadságlevele a székelyeknek. Azok a székelyek nyerték vissza ősi szabadságukat, akik „az elmúlt nem régi időben [1562 óta] ... valami dologért szolgaságra és jobbágyságra vettek.” A szabadságlevél értelmezési problémáiról lásd Demény Lajos: *A székely község kiharcolja szabadsága visszaállítását* c. fejezetet, in: *Székely felkelés*, 100.

⁴ *Székely felkelés*, 126–131, *SzOkl. Ús.*, IV, 20.

⁵ Bocskai István: *Levelek*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benda Kálmán. Budapest–Bukarest, 1992, 182–183. A generális mustra elrendelésének

telt utasítás mellett – „...amiképpen meg volt hagyva mitőlünk... úgy igyekezék igazgatni és viselni az dolgokat, hogy [a székelyek] szabadságokban meg nem háborgattatván, abban épen megtartassanak”⁶ – már az „eredményesség” is kitetszik. „Kétezer lovag” és „kétezer darabont” Szamosújvárhoz való indítását parancsolta Bocskai Petkinek, azzal a kikötéssel, hogy a hadba vonulók-ról lajstrom készüljön: „regestrumban mind kapitányoknak, hadnagyoknak és mind az egész seregnek neveket felírván, meglássa kegyelmed, hogy azok közt szolgarend, béres, micsoda ne legyen, hanem ki-ki személye szerént maga legyen jelen, és annak a mását kegyelmed minékünk küldje ki”.⁷

Bocskai, a Báthori Zsigmond-i székely szabadságlevelének a megerősítésével, ill. Petki Jánosnak és a székelyekhez írt fejedelmi szavával, tekintélyével félreérthetetlenül mindenki tudtára adta, hogy nem tűri a gazdagabbaknak „az közönséges jónak szolgálatjátul”, a hadakozástól való elfordulását, a szegényebbek önkéntes jobbágyországba való menekülését. A szabadság visszaállítása a kötelesség (katonáskodás, hadiszerek előállítás, biztosítása) teljesítésével párosul, ezért Petkit mint a székelyek legfőbb előjáróját felelősség terheli a székelyek állapotáért, Bocskai szerint. Nem fogadható el az a helyzet, hogy „a mi zászlóink, némely székben hat, kiben több, kiben kevesebb, üresen állanak”. A szabadságukat visszanyert székelyeket „kegyelmed úgy oltalmazza őket mind kapitányok, királybírák és egyebek ellen is, hogy nekik adott szabadságokban épen megmaradhassanak”, szolgálatukat híven teljesíthessék.⁸

A hajdúnemesítőként is érdemeket szerzett Bocskai életében már nem tudta hasznosítani a székely összeírás jótékony hatását, de ezen a területen is példával szolgált az utódoknak.

Báthori Gábor alighogy a fejedelmi székbe ült, már az 1608. márciusi országgyűlésen megújította és megerősítette a Báthori Zsigmond-féle 1595. évi

sokszor elhallgatott, valódi oka az volt, hogy Bocskai nagyon elégedetlen volt a hozzája küldött székely lovasok, gyalogok harcértékével. Erről így írt Petki Jánosnak: „...mind lovagot, gyalogot hazabocsátottuk; kikről panaszunk méltán ilyen okokért lehet, hogy sem annyi számú, sem arra az üdőre, amint mű kívántuk volt, nem érköztenek, készületei pedig annyi számú népből, az minemű ezeknek volt, ugyancsak alávaló dolog. Ha szinte eleiben kellett volna menni az dolgoknak és szolgálatjok kívántatott volna oly szükségesség helyen, az egész székelységnek hírének, nevének gyalázatjára lött volna; kiváltképpen az gyalogság, csak azon elvetett szolgák és béresek voltak és az szolgálatra teljességgel alkalmatlanok, melynek elkészítésében és kiküldésében még gondviselést kívántunk volna.” – Uo.

⁶ Bocskai István: *Levelek*, 232.

⁷ Bocskai István: *Levelek*, 232–233.

⁸ Bocskai István: *Levelek*, 241, 242–243, 244.

szabadságlevelet,⁹ az 1608. szeptemberi Kolozsvárott zajló országgyűlés már a Székelyföld „megcirkáltatásáról” döntött. Ugyanis – állapítja meg a végzés – „a székelység közül sokan az ország szolgálatjától megvonván magokat, jobbaggyá lettek, ki miatt a közönséges szolgálatban fogyatkozás esik. Tetszett azért, hogy generális urammal n[agysá]god* cirkáltassa meg, és az hol afféle találkozik, foglalja ki az ura kezéből és restituálja priori statu. Ha penig más-szor megpróbálja, hogy ismét jobbaggyra adta magát, halállal büntetessék meg”.¹⁰ Ám a tiltás és a büntetés gyakorlatán kívül egy új módszert is bevetett. Erre az irányváltásra már Demény Lajos is felhívta a figyelmet. „Báthori Gábor volt az – írja –, aki egész katonai egységek tagjainak adományozott kiváltságlevelet, amint azt az 1614. évi összeírás is nemegyszer említi. A kollektív, de névre szóló címeres levelei közül említsük meg itt azt, amelyet 1611. június 12-én állított ki a háromszéki testőr (praetorianus) gyalogok számára és a benne, név szerint felsorolt 24 személyt a »nem nemes és jobbaggy állapotból« kiveszi és nemességre emeli. Ez az armális vagy címeres levél a legkorábbi hasonló kiváltságlevelek egyike.”¹¹ Balogh Judit történész az adományozások bővítésében a székelykérdés megoldásának új módszerét véli felfedezni. Megállapítása szerint: Báthori Gábor nem annyira „tiltásokkal kívánta féken tartani a jobbaggyosodás folyamatát [a Székelyföldön], hanem rangemelésekkel szándékozott megakadályozni az elszegényedő vagy szegényebb székelységnek a jobbaggyi sorba süllyedését”.¹²

Egyértelmű Báthori, de valamennyi erdélyi fejedelem szándéka. Hogy a hadi szolgálatra kötelezett székelyek számát növelhessék és stabilizálhassák, egyidejűleg alkalmazták a tiltást és a jutalmazást. Miközben a jobbaggyosorba süllyedést vagy menekülést tilalmazták, és a jobbaggyra került székelyek visszaemelését kezdeményezték a hadképesek és hadkötelesek közé, addig a székely társadalom „nemesítésével”, azaz a kincstár javára lefoglalt jobbaggyok eladományozásával a hagyományos társadalmi szerkezetet bomlasztották, az érdekellentéteket állandósították, a székelységen belüli megosztottságot törvényesítették. A katonáskodó és nem katonáskodó székelyek ügyének rendezése egyre bonyolultabbá vált.

⁹ Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE) VI. Szerkeszti Szilágyi Sándor, Budapest, 1880, 90. – Báthori Gábor székelyekre vonatkozó választási feltétele. „Az egész székelységet régi szabadságokban, melyben ennekélőtte való fejedelmek azolta, miolta Sigmond fejedelem ujonnan az szabadságot megadta nekik, megtartották, minden rendiben ő nagysága is megtartsa.”

¹⁰ EOE, VI, 1608–1614, Budapest, 1880, 113; nagyságod* = Petki János (1572–1612), a székelyek generálisa, kancellár, fejedelmi tanácsos.

¹¹ Demény Lajos bevezető tanulmánya, in: *SzOkl. Ús.*, IV, 22.

¹² Balogh J., 2005, 92.

Bethlen Gábor uralkodásának „első pillanatában” (1613 októberében válsztották és erősítették meg hatalmában) halaszthatatlan feladatának tekintette a székelykérdés rendezését. Hihetetlen rövid idő alatt, már 1614 februárjára elkészült a székely népesség lustrája, általános összeírása. A lustrába a korábbiaktól eltérően nemcsak a katonai szolgálatot viselő nemesek, lófők, gyalogok, hanem az arra nem kötelezett jobbágyok, zsellérek, szolgák is bejegyzésre kerültek.¹³ 1616-ban is készült összeírás az 1614. lustra elvei alapján, külön a hadkötelesekről, külön a jobbágyokról, de a csak részleteiben megőrződött 1619. évi összeírás minden korábbi conscriptionál teljesebb volt. Azon túl, hogy Székelyföld valamennyi településének minden jogállású lakosát lajstromba vették, számba vették az állatállományt (ökör, tehén, ló, juh és sertés) is. Bethlen ezen újítása egyértelműen arra mutat, hogy a székelyföldi jobbágyok megadóztatásához így készítette elő a terepet.¹⁴ A bethleni székelypolitika jelentőségét Demény Lajos ekképpen összegzi: „Az 1627. évi udvarhelyszéki lajstrommal záródó Bethlen Gábor-kori székely népesség összeírások sora tagadhatatlanul bizonyítja a fejedelmi székely politika eredményességét: a katonáskodó rétegek konszolidálását, a köztes rétegek (szabadosok vagy libertinusok és ún. szabad székelyek) és a jobbágyi állapot sokszínűségének felszámolását, a jobbágyság többé-kevésbé egységes rétegének számbavételét.”¹⁵ Kiegészítve továbbá azzal is, hogy a bethleni eljárások, utasítások meghatározták a későbbi összeírásokat, többek között I. Rákóczi György székelyföldi személyes jelenlétében végrehajtott 1635. évi generális összeírást, ami egyúttal az 1562-ben elvesztett szabadságjogok helyreállításához is vezetett.¹⁶ Ennek

¹³ Balogh Judit: A székely társadalom az 1614. évi összeírás tükrében, in: Faragó Tamás (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok*, Miskolc, 1995; Lásd még: Balogh J., 2005, 113–132, ezen belül is a Bethlen Gábor nemesítéseire vonatkozó részeket: 113–121.

¹⁴ Demény L., 1993, 23–55.

¹⁵ Demény Lajos bevezető tanulmánya, in: *SzOkl. Ús.*, IV, 25.

¹⁶ Barabás Samu (közéteszi): *Székely Oklevéltár. 1219–1776*, Budapest, 1934. (A továbbiakban: *SzOkl*) I. Rákóczi György kiváltságlevele a székelyeknek 1636. január 30., Szamosújvár. 194. sz., 373–376. „*Rákóczy György az összes székelyeknek azt a kiváltságot adja, hogy közöttük magszakadás ezentúl aggtalan halál esetén sem állhat be, sőt a magvaszakadt javai sem a kincstárra, hanem annak mindkét ágon való rokonaira szálljanak által.*” *SzOkl*, 375–376. [...] Quorum omnium ob respectum, liberalitatisque nostrae ab ipsis desideratae evidentissimum sempiternumque testimonium praefatae universitati dominorum sicularum, eorumque posteritatis utriusque sexus universis eam libertatem et immunitatis praerogativam in forma perpetui nostri privilegii benigne dandam, concedendam, donandam conferendamque duximus, ut nullo unquam deinceps tempore publicatio defectus seminis quorumcunque sine semine deficientium inter eosdem dominos siculos institui peragique, sed nec bonorum eorumdem

következtében pedig az erdélyi törvénygyűjteményben, az 1653-ban összeállított *Approbatæ Constitutiones*-ban is felbukkanhatott.

II. Rákóczi György, akárcsak az apja, a székelyek katonáskodásának a biztosítását a nagy számú kiváltságolásban, elsősorban a lófősítésben látta. 1649-ben 55 székely, 1650-ben 92, 1651–1652-ben 18, 1653-ban, a moldvai hadjárat évében 31, rá egy év múlva 12, 1655-ben, a havasalföldi katonai siker évében 821 (!) székely érdemelt ki valamilyen fokú kiváltságot a fejedelemtől.¹⁷ Bethlen Gábor egész fejedelemsége alatt 101 (legalábbis ennyi a dokumentálható) kiváltságlevellet állíttatott ki a székelyeknek, ifjabb Rákóczi György 981 privilégiumos levelével szemben. Az ifjabb György fejedelem a tömegesítés céljából – elődeitől eltérően – főleg a lófőség adományozását (517) részesítette előnyben a nobilitatio helyett.¹⁸

A székelység kora újkori történetének jeles kutatója, Balogh Judit azt is helyesen érzekelte, hogy II. Rákóczi György 1653-tól egyre inkább Csíkszékre és Háromszékre támaszkodott politikai terveinek realizálásában, a korábban jelentősebb szerepet játszó központi szék, Udvarhelyszék helyett.¹⁹ Az említett székek főemberei „Erdélyország” legbefolyásosabb embereivé emelkedtek, a fejedelemség legjelentősebb katonai, politikai hivatalainak az élén álltak: így például zabolai Basa Tamás, aki 1650-től Háromszék főkapitányaként tevékenykedett, vagy alsócsernátoni Damokos Tamás háromszéki főkirálybíró (1653), vagy zabolai Mikes Kelemen, aki az 1655-ös havasalföldi beavatkozáskor volt

deficientium statutio aliqua aut occupatio in rationem fisci nostri et successorum nostrorum legitimorum Transsilvaniae principum fieri possit et peragatur, sed eorundem *sine semine deficientium bona in suae generationis utriusque sexus homines, more tamen et consuetudine ipsorum antiquissimo observato, condescendant atque devolvantur, prout praenotatae toti dominorum sicularum universitati, eorumque posteris et haeredibus utriusque sexus universis damus, donamus, concedimus et conferimus*, (kiemelés tőlem – G. S.) et praesentes hasce nostras donationales loco perpetui privilegii ipsis indulgemus tam in communi omnibus et singulis, quam etiam singulis sedibus sicularibus seorsim asservandas, quemadmodum hasce etiam praesentes litteras nostras donationales privilegiales universis fidelibus nostris dominis etiam in tribus sedibus sicularibus Sepsi, Kizdi et Orbay existentibus et degentibus in forma privilegii nostri perpetui extradandas esse duximus harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum in arce nostra Szamos Vyuar, die 1636. trigesima mensis Januarii anno Domini Millesimo sexcentesimo trigesimo sexto. Georgius Rakoczy m. pr.

¹⁷ Az adatokat közli Balogh Judit: II. Rákóczi György és a székelyek, in: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*, Budapest, 2009, 346. (A továbbiakban: Balogh J., 2009)

¹⁸ Balogh J., 2009, 347.

¹⁹ Balogh J., 2009, 351.

a háromszékiek főparancsnoka. Említhetőek továbbá az uzoni Béliiek, közülük is Béli Pál, aki Háromszéken a főkirálybírói hivatalt viselte Damokos Tamás után 1655-ben, de ugyanígy a Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben lakozó királyhalmi Petkiek. Ez utóbbi családból Petki István főkapitány tartozott II. Rákóczi György belső bizalmasai közé; Bethlen Ferenc főudvarmester halála után, 1653 júliusában más személy nem is jöhetett szóba a főudvarmesteri tisztség betöltésénél. (Az érdekében még a fejedelemné, Báthori Zsófia is közbenjárt!)²⁰ Nem utolsósorban a szóban forgó székek megnövekedett politikai súlyát reprezentálta a katolikus vallású, zabolai Mikes Mihály kancellári (1656-tól) kinevezése is, aki II. Rákóczi György szinte valamennyi diplomáciai- és hadivállalkozásában személyesen részt vett. Horn Ildikó kutatásaiból tudjuk, hogy a II. Rákóczi György mellett működő fejedelmi tanácsra, benne a székelység képviselőire,²¹ 1653–1657 között különösen fontos szerep várt. Véleményezniük, majd javaslataikkal elősegíteniük kellett az Erdélyt veszélyeztető 1653-as moldvai és az 1655-ös havasalföldi konfliktusoknak, ill. a fejedelem lengyel korona megszerzésére irányuló 1657-es terveinek a megoldását.

1653-ban II. Rákóczi György erősen nyugtalanító hírt kapott Moldvából, egyenesen Vasile Lupu moldvai vajda bizalmi emberétől, Gheorghe Ștefan logofăt-tól (kancellártól). Amióta Lupu vajda férjhez adta kisebbik lányát, Roxandát (Rozandát) Bogdan Hmelnyickij kozákhetman fiához, Timushoz (Tyimofejhez) – hangzott a titkos üzenet –, azon mesterkedik, hogy az Erdélyi Fejedelemséget magának, Moldvát a vejének, Havasalföldet pedig a fivérének megszerezze.²² Rákóczi György anyjával úgy tudatta a Lupu mesterkedéseiről szóló információkat, hogy „az kozák hetman [Hmelnyickij] maga is, de kiváltképpen Veloczki [Ivan Vigovszkij kozák kancellár – G. S.] ...megizente, ellenünk, miólta már leányát oda adta, praktikálni kezdett”.²³ Ez a váratlan

²⁰ Balogh J., 2009, 353; Horn Ildikó: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657, in: Uő (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*, Budapest, 1993, 245–246 (a továbbiakban: Horn I.); Mordovin Maxim: Petki István, II. Rákóczi György főudvarmestere, in: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*, Budapest, 2009, 373–422. (A továbbiakban: Mordovin M.)

²¹ Horn I., 246, 261–270. A fejedelmi tanács II. Rákóczi György korában: katolikus: Haller István, Sulyok István († 1656), Mikes Mihály, Petki István; kálvinista: Serédy István, ifj. Rhédey Ferenc, Kemény János, Huszár Mátyás († 1652), Barcsay Ákos, Haller Gábor; evangélikus: Basa Tamás; unitárius: Bethlen Ferenc († 1653). Uo., 246.

²² Putyesesztrviye antiochijszkovo patriarcha Makarija v Rossziju v polovinye XVII veka opisannoje jevo szinom, archidiakonom Pavlom Aleppszkim. *Чтения в Обществе истории и древностей российских (ЧОИДР – CSOIDR)*, IV, Moszkva, 1896, 88.

²³ *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria (MHHD)*, XXIV. A két Rákóczy György

külpolitikai bonyodalom Bécs előtt sem maradt titokban. Simon Reniger (Reiniger), III. Ferdinánd konstantinápolyi rezidense uralkodójának arról számolt be, hogy Lupu a kozákok segítségével „Moldva–Havasalföld–Erdély patrónusa” akar lenni.²⁴

Lupu nagyravagyó és meggondolatlan akcióját Ştefan logofăt saját hasznára fordította, a Moldvában érlelődő társadalmi feszültséget ügyesen kiaknáztta. A görög származású Lupu vajda, aki egyébként „olvasott és nagy tudású ember”, „régie és új könyvek ismerője”, „vlach nyelvű egyházi és tudományos könyvek megjelentetője”, de a török nyelv ismerője is volt, azzal haragította magára a moldvai bojárságot, hogy kivételes előnyökhöz juttatta a görög kereskedőket, a fontosabb hivatalokat görög honfitársainak engedte át, a moldvaiakat mellőzte a közéletben.²⁵

A logofăt, megszerezve Erdély és Havasalföld (unokahúga Matei Basarab vajda felesége volt) katonai támogatását, egy összehangolt támadással Lupu vajdát foglyul ejteni és a moldvai fővárost elfoglalni szándékozott. Az elgondolásba hiba csúszott, mert a Moldva–Erdély–Havasalföld egyesítéséről álmódó vajda idejekorán értesült a kancellár árulásáról, családját és kincseit Iaşiból a lengyel határ menti Hotinba (Chocimba) menekítette, ő maga pedig lengyel területen – lengyel indigéna lévén –, Podóliában keresett menedéket.²⁶ Innen szólította segítségül a kozákokat, akik veje, Tyimofej vezetésével mintegy 12 ezren Moldvában teremtek,²⁷ és „a jó vezér nélküli” erdélyi, havasalföldi seregeket egymástól szétszakították, azokat visszavonulásra kényszerítették.²⁸ A bosszúra éhes Lupu vajda és kozák veje 1653 májusában 9 ezer kozákkal meg 6 ezred moldvaival „muntján földre” lépett,²⁹ ahol sorozatos győzelmet

családi levelezése. Budapest, 1875, 450, 467; Georg Kraus (1607–1679), az erdélyi szász krónikás, segesvári jegyző szerint Magyarországra is kiterjedt Lupu politikai kombinációja. Timus és Roxanda esküvője után a moldvai vajda III. Ferdinánd magyar királlyal, Wesselényi Ferenc nádorral és a budai pasával praktikált. Ezt az összeesküvést, a budai pasa saját hasznára gondolva, feltárta Rákóczinak és a havasalföldi vajdának, Matei Basarabnak. Lásd Georg Kraus: *Erdélyi krónika, 1608–1665*, Vogel Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel, Budapest, 1994, 207 (a továbbiakban: Kraus, G.); *Erdélyi Történelmi Adatok (ETA)*, I, Kolozsvár, 1855, 157; Kővári László: *Erdély történelme*, V, Kolozsvár, 1863, 54.

²⁴ *Жерела до исторії України–Руси т. XII. Львів*, 1911, 186. (Жерела–Zserela)

²⁵ *ЧОИДР–CSOIDR IV*, 88–89.

²⁶ *MHHD*, XXIV, 452.

²⁷ Wieliczko, Samuil: *Letopisz szobityij v Jugozapadnoj Rossziji v XVII veke*, Kijev, 1848, 133. (A továbbiakban: Wieliczko, S.)

²⁸ *Жерела–Zserela*, XII, 204–205.

²⁹ *MHHD*, XXIV, 453; Kraus szerint 16 ezer kozák, 4 ezer moldvai vett részt a havasalföldi

arattak Matei havasalföldi és a segítségére küldött erdélyi hadak fölött. A sorsdöntő csatát Tergovište környékén vívták meg zord időjárásban.

II. Rákóczi György a csata legfontosabb mozzanatairól azt írta az anyjának, hogy „nagy rettenetes záporosó, dörgés-villámlás volt, az esőt az szél mind az kozákra futta, nem is lőhetett, mint kellett volna”.³⁰ Eközben Matei Basarab vajda tüzésége zavartalanul működött, nagy pusztítást okozva a kozákokban. A csatateret – állítólag – először Lupu „görög személyei” (seimenjei, sejenjei, személyei) és moldvai katonái hagyták el, majd a kozákok fordultak vissza Iași irányába. Az üldözés „háromnapig járó föld távolságig” tartott, óriási zsákmány jutott a havasalföldi és az erdélyi seregeknek. Lupu „nehezen járható utakon” a csatavesztés utáni nyolcadik napon ért fővárosába, Tyimofej veje pedig a kozákok fővárosába, „Csigirinbe tért meg maradék csapatával”.³¹ A Moldváért folytatott küzdelem viszont ezzel még nem ért véget.

A hatalmához ragaszkodó vajda, alighogy családját biztonságba helyezte, Hmelnickijhez, a nászához, Csigirinbe sietett, hogy kozákokat toborozhasson a zsoldjába. A szokatlanul magas zsoldért felfogadott kozákokkal nemcsak az ostromlott Szucsava (Suceava) felmentése, de az ország és a hatalom visszahódítása is kivitelezhetőnek látszott.³² A moldvai események a szucsavai vár ostromában csúcsosodtak ki. 1653. július végén a Tyimofej vezette kozák felmentő sereg átverekedte magát a sziklaerőd köré vont ostromzáron és hatalmas sáncot épített maga körül a vár alatt.³³ Ștefan moldávjai és szövetségesei, Petki István, Mikes Mihály, Dániel János, Ugron János (Udvarhelyszék), Huszár Péter (Marosszék) székelyei „lövőszerszámokkal”,³⁴ Matei muntjánjai és Kondracki lengyeljei olyannyira szorosra húzták a blokádot, hogy augusztus közepére a várvédőket már az éhség és a szomjúság gyötörte. Hiába volt a kínzó éhség – „már gyűkérről él nagyobb része az kozáknak”³⁵ – a vár sorsát mégis a véletlen, Tyimofej szeptember 12-én bekövetkezett halála pecsételte

hadjáratban. Kraus, G., 211.

³⁰ *MHHD*, XXIV, 459; *ЧОИДР–CSOIDR*, IV, 1896, 98.

³¹ *ЧОИДР–CSOIDR*, IV, 1896, 98; *Жерела–Zserela*, XII, 221; Wieliczko, S., 133.

³² Grusevszkij, Mihail: *Історія України–Руси – Isztorija Ukrajni–Ruszi*, IX, 1, Kijiv, 1931, 573.

³³ *Жерела–Zserela*, XII, 250–251.

³⁴ Mordovin M., 378.

³⁵ *MHHD*, XXIV, 471–472; Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája*, s. a. r., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc, Budapest, 1980, 325 (A továbbiakban: Szalárdi J.); Kraus, G., 218–219.

meg.³⁶ Igaz, hogy ezután még kb. egy hónapon át hősiesen tartották magukat a kozákok, Kemény János friss csapatainak beérkezése után is. Keményre nem mellékesen még egy fontos feladat várt. Azt a parancsot kapta a fejedelemtől, hogy az ostromlók harci morálját állítsa helyre, „mivel ottbenn Petki uramtúl nem igen akarnak hallgatni, egyenetlenül vannak, hozza [őket] jó rendben”.³⁷ Több mint valószínű, hogy az egyenetlenség egyik oka a székely ostromlók hiányos élelmezésében keresendő, ugyanis Damokos Tamáshoz, Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék főkirálybírójához 1653. augusztus 31-én dátumozott sürgős parancs érkezett. „Odabe [Moldvában] kenyérből igen megfogyatkoztak az hadak, kihez képest kegyelmednek kegyelmesen parancsoljuk, mindgyárast szedessen Csíkban ötven forint ára kenyeret s mennél egyenesebb úton küldgye be kegyelmed...”³⁸ A moldvai konfliktus csak ősszel, amikor „az üdő szüret felé s hideg őszre” fordult, oldódott meg, amikor a „négy vagy ötödfélezer” életben maradt kozák a szabad elvonulás fejében beszüntette az ellenállást, a szucsavai várat Lupu családjával együtt Ștefan vajda kezére adták.³⁹

A győzelemittas vajda már az öröm első napjaiban, 1653. október 30-án lerótta háláját pártfogójának, II. Rákóczi Györgynek. Lupu elűzése, ill. a szultáni „bot és zászló” kijárása fejében⁴⁰ írásban kötelezte magát arra, hogy „Vaszília vajdának Szuczva várában levő minden javaiból [...] ő nagyságának azokból az jókból százezer aranyat és huszonöt ezer tallért pénzül és ezüst s arany marhául, az mint ő nagysága és arra rendeltetett emberi kívánni fogják, adok, magamra vállalván azt is, ha mostan az itt tanáltatandó jókból ki nem telnék, hogy kiteljesítem. Melyről ha kívánja ő nagysága vagy emberi, elégedendő kezeseket is avagy zálogot adok, melyről adom ezen hűtes leveletem.”⁴¹

A moldvai–kozák összefogásból támadt veszély elhárításában érdekelt lengyel király, János Kázmér sem fukarkodott az elismeréssel. A hadakozási év lezárultával a Podóliában a kozákok ellen harcoló főserégének 2 ezernyi székelységét, Ștefan vajda 2 ezer vlachját gazdagon megjutalmazta és hazabocsáj-

³⁶ *Акты Юго – Западной России (Акты ЮЗР) – Akti JUZR*, X, Szankt–Peterburg, 1878, 52–54; *ЧОИДР–CSOIDR*, IV, 1896, 107.

³⁷ *MHHD*, XXIV, 473.

³⁸ Szádeczky Lajos (szerk.): *Székely Oklevéltár*, VI, Kolozsvár, 1897, 196–197.

³⁹ *ЧОИДР–CSOIDR*, IV, 1896, 108; *MHHD*, XXIV, 481.

⁴⁰ Szilágyi Sándor (közzétette): *Erdély és az északkeleti háború*, I, Budapest, 1890, 282 (A továbbiakban: EÉKH); *Жерела–Zserela*, XII, 218; *Török–magyarkori állam okmánytár*, III, Budapest, 1870, 420–422. (A továbbiakban: TMKÁO)

⁴¹ *EÉKH*, I, 281–282.

totta,⁴² sőt Bethlen János követ által a maga és a respublica nevében megígérte, hogy „ha török tatár ellenségünk lenne, megsegítenek, kit az országgyűlésében az respublica is confirmál” – tájékoztatta anyját Rákóczi György a kedvező fejleményekről. Az Erdélyi Fejedelemség és a Rzeczpospolita szövetségének a jövőbeni zálogát a lengyel nemesség felajánlásával igyekezett elérni a király. Maga a fejedelem a lengyel indigenátust nem óhajtotta, de a felkínált alternatívától nem zárkózott el. Gyerekének, ill. leendő gyerkeinek, „ha azok közül élni akar vele, élhessen, abból is ígérték jó akaratjokat, nem csak azokra hanem híveink közül is ha akinek kívánjuk”.⁴³ (A lengyelek az ígéretüket be is váltották. Mikes Mihály, aki 1654 május–júniusában Lengyelországban járt követként, összefoglaló jelentésében kiemelte: a lengyelek, hogy hálájukat az 1653. évi sikeres együttműködésért kifejezzék, a lengyel nemességbe fogadták Rákóczi jelöltjeit. A szejm a fejedelem fia, I. Rákóczi Ferenc, Kemény János, Petki István (katolikust is illet ajánlani!) Rhédey Ferenc indigenátusát egyhangúlag megszavazta.⁴⁴

A „vesztes” félnek, a kozákságnak, személy szerint a fiát elvesztő hetmannak, Hmelnickijnek a családi tragédiáról és a moldvai veszteségekről átmenetileg meg kellett feledkeznie, hiszen Ukrajna jövőjével kapcsolatos teendők minden gondot, problémát a háttérbe szorítottak. Ezekben a nehéz, gondokkal teli napokban született meg Moszkvában az a döntés, miszerint Alekszej Mihajlovics cár az 1653 októberi zemszkij szobor (oroszországi „rendi gyűlés”) hozzájárulásával Hmelnickijt a Zaporozsjei Haddal egyetemben védelmébe veszi, mint a gondoskodó sas, védőszárnyait kiterjeszti rá és az egész Ukrajnára. Ez a határozat de facto egy hadüzenettel ért fel, hiszen Oroszország a lengyel király eddigi alattvalóinak a királytól való elszakadását, ill. a cárhoz való átállását deklarálta.⁴⁵ 1654-ben meg is indult a harc Ukrajna és lakossága fölötti uralomért.

Az egyesült orosz és kozák seregek látványos sikereket értek el 1654–1655 folyamán, Ukrajna és Litvánia minden jelentős városát (Kijev, Csernyigov, Vityebszk, Kovno [Kaunas], Vilnó [Vilnius] stb.) elfoglalták, úgy tűnt, hogy

⁴² *EÉKH*, I, 283; *MHHD*, XXIV, 447; Temberski, Stanisław: *Annales 1647–1656*, Kraków, 1897, 250, 254. (A továbbiakban: Temberski, S.)

⁴³ *MHHD*, XXIV, 477.

⁴⁴ *EOE*, XI, Budapest, 1886, 183; Mordovin, M., 385.

⁴⁵ Gebei Sándor: Ukrajna és Oroszország egyesülésének kérdéséhez (1654), *Századok*, 1985, 1, 72–89; Kertészné Varga Beáta: *Az ukrán–kozák autonómia és az orosz centralizmus*, PhD-értekezés, Szeged, 2001.

a Rzeczpospolita a végnapjait éli. Még inkább a biztos pusztulást vizionálta Svédország megjelenése a lengyel fronton. Nagyon találóan, ezt a végveszélyt hordozó, 1655–1660 közötti periódust a lengyelek a bibliai özönvízhez (Poptop) hasonlították. Ez a történetírásban „kis északi háború”-nak is nevezett időszak nem csekély fejtörést okozott magának II. Rákóczi Györgynek is. Az 1653-as lengyel–erdélyi közös hadivállalkozás Moldvában, no és az erdélyieknek adományozott indegenátusok, alapul szolgáltak ahhoz, hogy az életükért küzdő lengyelek katonai és pénzügyi segítségért forduljanak az erdélyi fejedelemhez. Rákóczi átmenetileg az 1655-ös havasalföldi zavargások lecsendesítésére való hivatkozással elhárította magától a lengyelek kérését.

Constantin Şerban Basarab vajda fizetetlen zsoldosainak (seimen, szejmének, személyek) lázadása nemcsak Constantin vajda menekülését kényszerítette ki, hanem az egész Havasalföldet viharos gyorsasággal elöntő elégedetlenség egy új vajdaválasztást eredményezett, Heriza (Hrizea Vodă) craiovai bán személyében.⁴⁶ A török engedélye nélküli hatalomváltás megakadályozására Rákóczi és Ştefan vajda kapott megbízást a Portától, akik haladéktalanul mozgósították egységeiket. 1655. március 29-én II. Rákóczi György Gyulafehérvárról megparancsolta zabolai Basa Tamás tanácsnoknak és uzoni Béli Pál háromszéki főkirálybíróknak: a „vitélő rend” készen álljon, a „lovakat abrakon, szénán tartsák”, a fegyverek kéznél legyenek, mind a lovasok, mind a gyalogok „minden órára” készen legyenek az indulásra.⁴⁷ Rákóczi és közös hadjáratának összehangolására zabolai Mikes Kelemen érkezett Iaşiba. A székelyek március végi riadóztatása kissé korainak bizonyult, a tényleges akció júniusban kezdődött el.

Például Ştefan vajda 1655. június 2-án keltezte II. Rákóczi Györgynek „Heriza Spitar” ellen („Hreza Szpatár”, Hrizea Spătar, azaz fegyverhordozó) sürgős segítségét kérő levelét. „[...] azon is kérjük N[agysá]godat, méltóztassék parancsolni az szélybeli főtiszteinek, hogy ha minket hertelenséggel háborgatni akarának, avagy valamit próbálni azok az latrok [= szejmének], mellénk jüjjenek feles vitélő renddel onnan az szélből, ne nevetessenek reánk gonosz ellenségink, mindazok között nincs jobb az egy sietségnél, mert ők most réműlt állapottal vadnak...”⁴⁸ A háromszéki főkapitány Mikes a moldvai előkészületekről és

⁴⁶ Demény Lajos – Demény Lídia: *Răsoala seimenilor sau răsoala populară?* Bucureşti, 1968; Szilágyi Sándor: *II. Rákóczy György, 1621–1660*, Budapest, 1891. Forrás: <http://mek.niif.hu/05700/05756/html/04.htm> (a letöltés ideje: 2012. február 15., a továbbiakban: Szilágyi S.); Kraus, G., 230–231.

⁴⁷ *EOE*, XI, 223–224.

⁴⁸ *EÉKH*, I, 404.

a konkrét haditervről tájékoztatta fejedelmét ugyancsak június elején: „legalább tizenkétezer emberrel” indul meg a vajda 7-én „Románvásár” (Roman) – „Bakó” (Bacău) – „Foxi” (Focșani) – „Bozavásár” (Buzău) útvonalon – írta Mikes Erdélybe. 4 ezer emberét „Szoroka, Szucsva, Nemez” (Soroka, Suceava, Neamț) védelmére hátrahagyja, 18-án minden csapatnak Focșani-nál kell táboroznia.⁴⁹

Kraus, a segesvári nótárius azt jegyezte fel a krónikájában, hogy a fejedelem június 12-én Segesvárnál 30 ezer (!) embert mustrált, és őket útnak indította tüzérséggel együtt a Barcaságon át a havasokon túlra.⁵⁰ Heriza (Hrizea) minden áron az erdélyi és moldvai hadak egyesülését igyekezett megghiúsítani, Ploiești-nél június 27-én csatát kezdeményezett. Kemény János, Boros János („törökökön való kapdozásán híres lévén”) hajdúi, székelyei és zsoldosai a skót származású Andreas Gaudi ágyúitól hathatósan támogatva, véres csatában győzedelmeskedtek. Boros 5 ezres lovassága a Bukarest felé szétfutott ellenséget üldözte, a Duna mellékét, „az drabantság kalarásság” lakhelyeit felprédálta. Rákóczi, a sikertől megittasulva, már a csatamezőn, 1655. június 28-án keltezett adománylevelével, Csontos György marosszéki hadnagy lovas pusksáit, 88 főt (név szerint felsorolva) a „Plojest melletti táborban” lőfősítette, mert azok derekasan verekedtek a csatában. Szolgálatukra továbbra is igényt tartott, feltétele csupán a fejedelem iránti hűség, további szolgálataik jó lóval, „hosszú puskával”, saját löporral és töltevényekkel történjen.⁵¹ Rákóczi a csata után pár nappal táborába érkezett Ștefan vajda előtt is demonstrálta győzelmét, a vajda elé hordatta a szemjénektől zsákmányolt 33 ágyút, zászlókat és egyéb trófeát.⁵² A havasalföldi közös akció diadalmasan befejeződött, a lázadókat totálisan megsemmisítették, vezérüket, Herizát „Sciaus pasa írásunkra kiadta, orrát el is metszették”⁵³ – tájékoztatta anyját rövid levélben a július 16-án ebéd körül a Törösvárához, Erdélybe visszaérkezett Rákóczi. A gyors kivonulásnak a törökök megnyugtatása volt az oka, hiszen a Porta előtt ki kellett nyilvánítania, hogy nem magának hódoltatta Havasalföldet. Tisztában volt azzal, amíg ebben a török tartományban tartózkodik, addig a gyanakvó Sztambul nem

⁴⁹ *EÉKH*, I, 401; *MHHD*, XXIII, Budapest, 1874, 193, 197.

⁵⁰ Kraus, G., 233.

⁵¹ *SzOkl*, VI, 203–205.

⁵² *MHHD*, XXIV, 494; Szalárdi J., 322, 337–341; Szilágyi S., <http://mek.niif.hu/05700/05756/html/04.htm> (a letöltés ideje: 2012. február 15.)

⁵³ *MHHD*, XXIV, 495; Boros János levele Rákóczinak 1655. július 17-én Heriza népszerűségéről. „[...] azt bizony jól adta isten, hogy az pasa megfogta, s kézben küldötte; mert bizony az egész ország a mellett feltámadott volna s ötet tartották volna vajdának s halált is szenvedtek volna mellette” – *MHHD*, XXIII, 207.

szolgáltatja ki Constantin vajdának a hatalomba iktató jelvényeket, a botot, a szablyát, a kaftánt, a lovat.⁵⁴ Constantin vajda sem késlekedett a függő ügyet a maga módján siettetni. Már augusztusban összeszedette a Portára beküldendő adó nagy részét. „Az vizsterünk is megindult két száz hetven erszény tallérral; maradott még hátra harmincz”⁵⁵ – közölte az újságot Rákóczival.

A hadjáratból győztesen megtérő „hadvezér” nem fukarkodott katonáinak megjutalmazásával. Csak ebben az évben – amint azt korábban már említettük – 821 (!) székely érdemelt ki valamilyen fokú kiváltságot a fejedelemtől. Moldva, Havasalföld lecsendesítése a török jóvoltából problémamentesen zajlott, „a fejedelem tárházának kárával nem vala, mert mind Moldvából, Havasalföldből esztendőnkint szép jövedelem tanálja vala”.⁵⁶ A kedvező körülmények ellenére Rákóczi egy pillanatra sem nyugodhatott meg. Ștefan moldvai vajda már augusztusban, akkor, amikor Boros és Gaudi fegyveresei még Havasalföldön vigyázták a rendet,⁵⁷ Constantin vajda és a kozákok titkos praktikájára gyanakodott. „Kosztandin vajda ... az kozákokkal való tractáival bizony olyant hozhat reánk és nagyságodra, hogy bizony mind örökre eszünkbe jó, ha nagyságod meg nem feddi.”⁵⁸ Hogy mennyire volt őszinte, s főleg igaz a Moldvából továbbított üzenet, azt eldönteni nem tudjuk, de a kozákok diplomáciai aktivitása kétségtelenül felkavarta a gyulafehérvári udvar nyugalmát.

Pontosabban: az orosz–kozák sorozatos győzelmeit Litvániában, Ukrajnában, no és a svédek viharos előretörését Lengyelországban a lengyelek diplomáciai offenzívával próbálták ellensúlyozni. Követeik Bahcsiszerajt, Sztambult, Bécset, Gyulafehérvárt a szó teljes értelmében diplomáciai ostrom alá vették. A Rzeczpospolitának mindenáron szövetségesekre kellett szert tennie a különkülön is veszélyes Oroszország és Svédország ellenében. Amíg az Oszmán és a Habsburg nagyhatalmak gyanakodva és óvatosan kezelték a lengyel–litván problémát, addig a krími kán szinte azonnal elfogadta a lengyel király és országának a szövetségbe való invitálását, de nem látszott irreálisnak az 1653. évi lengyel–erdélyi együttműködés felújítása sem.

A lengyel koronahetman, Stanisław Potocki a bolgárfalvi Sebesi Ferenc révén azzal áltatta Rákóczit 1655 szeptemberében – ekkor már Nagy-Lengyelországot (Poznań), Livónia egészét (Dünaburg, azaz Daugavpils), az új fővárost, Varsót

⁵⁴ *MHHD*, XXIII, 203.

⁵⁵ *MHHD*, XXIII, 222.

⁵⁶ Szalárdi J., 341; Kraus, G., 236.

⁵⁷ Kraus, G., 237–238.

⁵⁸ *MHHD*, XXIII, 225.

(szeptember 8.) hódoltatták a svédek, a régi fővárost, Krakkót pedig ostromolták⁵⁹ –, hogy a lengyelek inkább hajlanak az erdélyi fejedelemhez, mint másához, s erre „*maga az egész Russiával [értsd: Ukrajna – G. S.] és több nagy complex rendekkel kész volna kedveskedni és szolgálni*” (kiemelés tőlem – G. S.), – mindössze a részletek tisztázására lenne szükség.⁶⁰ A legműveltebb tanácsurak egyikére, a katolikus székely főemberre, Mikes Mihályra várt ennek a kényes problémának a letárgyalása. 1655. december 14–18-án Lublón (Stara L’ubovňa), az 1412-ben a lengyel királynak elzálogosított szepességi városban folytak a megbeszélések.

A lengyelek igazi ajánlatáról december 17–18-án folyt az eszmecsere. Mikes Mihályt idézzük: „[...] mü (lengyel nemesek), az kiknek ez megromlott hazának terhe vállunkon van és az méltóságos erdélyi fejedelemnek mind eleitől fogva ehhez az republicához való tökéletes barátsága s mind hadi ereje s szerencséje s értéke, mind privátim hozzánk való affectusa elménkben forog, n[agysá]gát ítéljük érdemesnek, az kinek kötelesek legyünk, és az kitől beneficiumot vegyünk, és az kinek reciproca dignaque meritis gratitudo per nos rependatur (viszonoztatik, értéket kiérdemelt értékkel megfizet). *Egyéb penig az nem lehet, hanem az korona.* De mivel még az legitimus koronás királyunk még él, ő felségét életében priválnunk regimenét (megfosztani uralmától) az mü hitünk kötele nem szenved, hanem Kgd (nekem mondván) tanálna oly módot fel, az melyben mind az király ő felsége regimenje fen maradna illibate (csorbítatlanul), és mind az méltóságos fejedelem n[agysá]ga contentálódhatnék. Én azt felelém: *Az én k[egyel]mes uram ő n[agysá]ga méltóságosbnak itili az koronát megérdemleni, mint sem elnyerni: mindazonáltal úgy követi az jót, hogy annak prémiumát is és jelét legitima via assequálni böcsületesnek tartja, de az regimentől (uralomtól) üres titulustól az nsga szíve oly idegen, hogy inkább akar egy ország fejedelemségi titulusa alatt hármat regálni, mintsem királyi titulus alatt váz lenni* (kiemelés tőlem – G. S.) és minden fejedelmeknél nagyobb fejedelem lenni (az melyet mindenek injuriája nélkül mondhatok) mint sem csak

⁵⁹ Kubala, Ludwik: *Wojna szwecka w roku 1655 i 1656*, Lwów, 1913, 53–54 (A továbbiakban: Kubala, L.); Stettin feől X. Károly és Arvid Wittenberg 27 150, Rigából (Svéd–Livóniából) Magnus De la Gardie 26 400 fős haddal zúdult a lengyel–litván államra. Lásd Frost, Robert I.: Potop a teoria rewolucji militarnej, *Rzeczpospolita w latach potopu*, Kielce, 1996, 161; Tesmeden, Lars: Karola X Gustawa plan kompanii polskiej 1655 r., *Studia i materialy do historii wojskowości*, Warszawa, 1973. t. XX. cz. 2. 97–98; Wimmer, Jan: Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660, *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, Warszawa, 1973, 143–146; Gebei Sándor: *II. Rákóczi György külpolitikája (1648–1657)*, Budapest, 2004, 70–90; Kármán Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*, Budapest, 2011, 299–312 (a továbbiakban: Kármán G.) stb.

⁶⁰ *MHHD*, XXIII, 245.

névvel valóság nélkül királykodni vagy bizonyos veszedelemre magát, népét javait exponálni jövend és bizontalan reménységért. [...]”⁶¹

A „királyságról való discursusba” másnap, december 18-án újabb szenátorok (Andrzej Trzebicki krakkói püspök, királyi alkancellár, Jan Gembicki plocki püspök, Dominik Zasławski krakkói vajda, Jan Tarlo lublini vajda, Jan Wielopolski biecki kastellán, Jan Zamoyski kaliszi sztarosza, Konstantyn Jacek Lubomirski sądeci sztarosza stb.) kapcsolódtak be. Központi kérdésként változatlanul a „sociale régimén” (közös uralkodás) problémáját feszegették az ékeesszólo lengyelek. Újra Mikes Mihály részletes beszámolójából idézünk: „azt kérdi az püspök [Jan Gembicki]: van-é reménység, hogy N[agysá]god pápista vallásra térne? Én azt mondom, hogy erre én mint privatus ugy felelek és mint catholicus: Minthogy fides est donum Dei, arról bizonyost ki mondhat? spiritus ubi vult, spirat. [Ahol van lélek, ott az meg is mutatkozik.] N[agysá]gtokot így informálhatom, hogy ő n[agysá]ga oly országban nevedett és olynak ura, az melyben az catholica religiónak szabados exercitiuma [gyakorlása] van, és az fejedelmek kötelesek mind az nemesi és ecclesiái szabadságnak megtartására. Az ellen ő n[agysá]ga nem csak nem cselekedett, de másoknak irigységekre az catholica religión levő szolgálínak teljes hitelt adott és udvarában nagy tisztekre emelte.”⁶²

A katolikus Mikesnek, II. Rákóczi György feltétlen hívének ez a terméketlen vita sehogyan sem volt ínyére. Véleményét nem is rejtette véka alá: „...nem igen kell disputálni, mit adnak Nagyságodnak, mert mikor Nagyságodat megkoronáznák ... akkor nagyságodnak mindent adnának, valamint per expressum nem excipiálnának. *Nagyságod kezében levén penig az fegyver, élhetne legitima auctoritásával. És plures adorant solem orientem, quam occidentem* [Többen imádják a felkelő, mint a lemenő napot – kiemelés tőlem – G. S.]”⁶³ A lengyelek családságáról sem hallgatott Mikes. „Az ő elméjek ott jár – állította a székely főember –, hogy kellene hat vagy hét százezer tallérjának lenni Nagyságodnak in omnem eventum” (végeredményben), hogy 14 ezer zsoldusukat kifizethessék. Biztosítékul átengednék a podóliai Kamenyecet, vagy három–négy más „ország házát” zálogként. Potocki marsall Mikes Mihálynak útravalóként megjegyezte: kár lenne, ha Rákóczi késlekedése másnak juttatná a koronát. Természetesen a lublói utazás – summázta küldetését az erdélyi követ – „csak diskurzus volt és én is nagyságodra, ők is az királyra halasztottak mindeneket”.⁶⁴

⁶¹ EÉKH, I, 511, 512–513.

⁶² EÉKH, I, 514.

⁶³ EÉKH, I, 515.

⁶⁴ EÉKH, I, 516–517. Sajnos arról nincs tudomásunk, hogy Mikes Mihály ismerte-e Lubló

Az erdélyi–lengyel diplomáciai kapcsolatokban egy tipikus csapdahelyzet állt elő. Rákóczinak hallatlanul imponált, hogy a lengyel állami élet jelentős főurai felkínálták neki a lengyel királyságot, a szeme előtt felvillantott lengyel korona szinte testközelbe került, de hogyan szerezhető meg? Tárgyalások útján, mert a lengyelek inkább őt részesítik előnyben a hódító svéd királlyal, X. Károly Gusztávval szemben? Lám-lám, a skandináv uralkodó 1655. október 30-ra beharangozott koronázása el is maradt,⁶⁵ a lengyelek talán mégis komolyan gondolják az ő trónra ültetését? *A fejedelem legbensőbb tanácsadója, Kemény János is megszerezhetőnek vélte a koronát a lengyelek szimpátiája, ragaszkodása mellett azért is, mert a császár sem ellenezne egy ilyen megoldást, „nem szeretetből, hanem hogy a svecusok potenciáját félvén, akarja, ha ez úton Nagyságod is összevesz svecussal”.*⁶⁶

Az Rzeczpospolitában hadakozó felek, a lengyelek, a svédek, a kozákok, a krímiek 1656. év folyamán hallatlan erős diplomáciai presszió alá vették az Erdélyi Fejedelemséget. János Kázmér lengyel király finom stílusában, „a régi barátság és szövetség” alapján változatlanul pénzügyi vagy katonai, avagy mindkét féle segítségért fordult Erdélyhez. A kölcsönök fedezetéül János Kázmér királyi birtokok elzálogosítását ígerte a fejedelemnek, a katonai segítségért pedig kilátásba helyezte a király, hogy a fejedelem fiát, az ifjú Rákóczi Ferencet, aki lengyel indigéna is volt, adoptálja, a trón utódlását neki biztosítja halála után. Kikötötte viszont, hogy Rákóczi György fiának a katolikus szellemű neveltetése a lengyel királyi udvarban folytatódjon.⁶⁷

X. Károly Gusztáv minden, csábítóbbnál csábítóbb ajánlatot bevett az erdélyi és a kozák fegyverek elnyerésért. A Vasa-dinasztia jeles katonakirálya megfelelő címet, rangot és ahhoz illő országot, a Rzeczpospolitából való területi részesedést kínált mind Rákóczinak, mind Hmelnjickijnek. A kozák hetman választhatott a svéd király hűbérese („Zaporozsje fejedelme” titulussal), vagy a kozákok szuverén uralkodója („kijevi fejedelem és a Zaporozsjei Had

titkát 1655 decemberében. Mielőtt a svédek elfoglalták volna Krakkót (1655. október 19.), a legfontosabb trófeákat, a királyi archívumot, a királyi kincstárat, a koronázási jelvényeket ekkorra már biztonságba helyezték a lengyelek. Három pecséttel (a királyi, a kancellári, az ország főmarsalli pecsétjével) lezárt ládákban Jerzy Lubomirski főmarsall a határon túli lengyel területre, a szepességi Lubló várába menekítette a pótolhatatlan értékeket. Ebben a várban őrizték 1659-ig a legféltettebb kincseket, köztük a lengyel királyi jelvényeket, de a svéd és az orosz igénykoronát is. Temberski, S., 320–321; Kubala, L., 129–130; Kłaczewski, Witold: *Jerzy Sebastian Lubomirski*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 2002, 122–123.

⁶⁵ *EÉKH*, I, 522.

⁶⁶ *EÉKH*, I, 518.

⁶⁷ *EÉKH*, II, Budapest, 1891, 88–89; *Жерена–Зсерела*, XII, 373–374; Kubala, L., 310–311.

hetmanja” titulussal) államfői státus között, országa viszont mindegyik variáció esetén a kijevi, csernyigovi és braclavi vajdaságokat foglalta volna magába. X. Károly Gusztáv „nagyvonalú” ajánlatának az ára „csupán” 30 ezer kozák szablya, mely haderőt tetszése szerint, akár a lengyelek, akár az oroszok ellen is bevethette.⁶⁸ Rákóczi szövetségbe állítása és kételyeinek eloszlatása nem volt könnyű feladat, közel fél éven át fáradoztak ezen a svéd diplomaták.

Amíg X. Károly Gusztáv május 18-i követutasítása alapján Henrik Celesztin Sternbach, Gothard Welling követek nagyon szerény területi részesedést „kínáltak” II. Rákóczi Györgynek, pontosabban Kemény János és Mikes Mihály meghatalmazottaknak – Erdély megkaphatja királyi feudumként Szepes vármegyét (comitatum Scepusiensem jure feudi a Ser.-a Rege Majestate), „a Rusz vajdaság két járását” (ex palatinatu Russiae districtus duos), a halicsit és a Lvovit, Lvov városával együtt, a „teljes függetlenség jogával” (jure summae et independentis potestatis) és az erdélyi fejedelem titulusa a magnus dux Haliciae címmel bővíthetett⁶⁹ –, addig az augusztus 12-i királyi instrukció szellemében már sokkal engedékenyebbnek mutatkoztak. Ekkor a Rzeczpospolita teljes felosztására tettek javaslatot. A kb. 800 ezer km²-es Rzeczpospolita eltüntetését sugalmazó és szorgalmazó Svédország megtalálta a megfelelő partnereket, Brandenburgot, a Zaporozsjei Hadat, az Erdélyi Fejedelemséget, a „Litván Hercegséget”, akik a lengyel nagyhatalom rovására szerették volna államiságukat, ill. országukat konszolidálni.⁷⁰ Rákóczi, annak ellenére, hogy a svéd király ajánlatára nem tudott nemet mondani, titulusairól még gondolkodott (Kis-Lengyelország királya, Kelet-Lengyelország királya, Galícia fejedelme, Kis-Lengyelország, Litván Fejedelemség dominusa).⁷¹

Az 1656. december 6-án Radnóton, Kemény János és Mikes Mihály által aláírt svéd–erdélyi szövetségi szerződés mintegy megerősítette a szeptember 7-én Gyulafehérváron megkötött erdélyi–kozák véd- és dacszövetséget, a hadikézsületek felgyorsultak.⁷² Hangsúlyozzuk, hogy mindössze a titulus kérdésében

⁶⁸ Архив Юго – Западной России (Архив ЮЗР) – Archiv JUZR, III, 6, Kijev, 1908, 156–157; Dokumenti eposi Bogdana Hmelnyickovo 1656–1657 gg. Kijev, 1911, 107–111, 112–116.

⁶⁹ *EÉKH*, II, 136–137.

⁷⁰ *EÉKH*, II, 147–148.

⁷¹ *EÉKH*, II, 180–181, 183, 185; Gebei Sándor: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében (1656–1657), *Századok*, 2000, 4, 801–848; Kármán G., 326–346.

⁷² A kozákokkal létesített szövetség: Акты ЮЗР – Akti JUZR, III, 546–547; *EÉKH*, II, 110–111; a radnóti szerződés: *EÉKH*, II, 190–196; a lengyelországi „bevonulásra” való készlődés: Kraus, G., 238. „Károly svéd király biztosította afelől, hogy a trónt mindenképpen

mutatkozott bizonytalannak, a beavatkozásról már határozott. A törvényességnek részben eleget téve Rákóczi a tanácsuraktól bekérte írásos votumaikat, az országgyűlés véleményére viszont nem volt kíváncsi. A tanácsurak véleményei csupán azt a célt szolgálták, hogy a fejedelmi döntés helyességét alátámasszák, a lengyel háború elkerülhetetlenségét indokolják. Barcsai Ákos úgy vélekedett, Erdély nem maradhat semleges ebben a konfliktusban, mert „az neutralistaság” „az veszedelemnek utoljabb súlyosabb volta” lenne. A „jó lélek ismeret s mind az igazság azt kívánja, hogy az svetusok segítsenek”.⁷³

Petki István, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék főembere szerint a svéd király ajánlatát (*coniunctio armorum*) a királyi titulus és a lengyel területek miatt nem szabad elszalasztani, sürgősen hozzá kell fogni a hadi készülődéshez.⁷⁴ A borosjenői kapitány, Haller Gábor a kedvező lehetőség megragadását egyenesen Rákóczi kötelességévé tette, hogy a „dicséretes emlékeztű embereknek” példáját és Isten akaratát kövesse. Erdély érdeke a szövetség, azért is, hogy „a jövődöben mindenik ellensége és gonosz akarója” ne legyen az országának. „...ad coniunctionem armorum most kell menni nagyságodnak” – hangzik az intelm – , hogy „az lengyel magát ne reparálhassa és erősítesse”.⁷⁵

Rhédei Ferenctől, Máramaros főispánjától a döntést – és ezzel a felelősséget is – Rákóczira hárító levél futott be Gyulafehérvárra. Ha sor kerül a lengyelországi bemenetelre, „azt kellene hirdetni, hogy nagyságod nem ellenség képen megyen Lengyelországra, hanem mediatorságra az két király között”. „Én elhiszem” – folytatja bizakodva –, hogy „ha Isten nagyságodnak jó progressust enged egyik császártúl sem leszen bántódása”, mert „jó szerencse fia” a szultán, a „római birodalmat” pedig evangélikus országok veszik körül.⁷⁶

A könnyű és biztos győzelemmel kecsegtető lengyel hadivállalkozás mágikus ereje, az apa, I. Rákóczi György politikai hagyatékának, a lengyel trón megszerzésének lehetősége, a történelmi pillanat megragadására buzdító hangok az óvatoskodók ellenvetéseit, benne a családtagok (anya és feleség) figyelmezteté-

megkapja, Rákóczi engedett is ama rábeszélésnek, hogy még ebben az évben elinduljon a lengyelországi hadjáratra.” Ágyúkat öntetett a fejedelem, lovakat vásároltatott, az enyedi fegyverkovácsok 4000 aranyozott vaskopját készítették számára”; Szalárdi J., 349. „Az portárul nagy sok tigris-, párdubcőröket hozatott [Rákóczi], nagy sok aranyas zászlókat, friss selyem lobogókat íratott, aranyoztatott, fuvalló s egyébféle aranyas kopjakkal szekereket rakatott, magának különbnél-különb drága királyi ruhákat csináltatott vala...”

⁷³ *MHHD*, XXIII, 447, 449.

⁷⁴ *MHHD*, XXIII, 454.

⁷⁵ *MHHD*, XXIII, 455–456.

⁷⁶ *MHHD*, XXIII, 452–453.

seit, egyaránt elnyomták. Süket fülekre találtak Lorántffy Zsuzsanna anyai intő szavai: „egyik fél mellett is hogy hadakoznál haszonért, szükséged arra nincsen”. Ám ha mégis háborúságra kerülne a sor, „az pápistaságnak valami ereje leszen, mind megindítják, ki nyilván, ki praktikával; tudván ők, nagy része leromlana Babilonnak, ha Lengyelországban pápista király nem lenne”.⁷⁷ Az érzelemtől mentes racionális érvelés – János Kázmér is, X. Károly Gusztáv is „kértelenségből offerálja az mit offerál”⁷⁸ – pusztába kiáltott szónak bizonyult, vakon hitt a győzelemben, vakon bízott a szövetségeseiben. Óvatlansága egészen odáig terjedt, hogy a radnóti szerződés svéd ratifikációját sem volt hajlandó kivárni!

A hadjáratba vonulás előestéjén fejedelmi helyettesítését, a helytartóságot Barcsai Ákosra, a Székelyföldet Basa Tamás gondjaira bízta, a szászokért pedig Johannes Lutsch szebeni királybíró felelt.⁷⁹ A kedvezőtlen téli időjárás ellenére az 1657. január 17-ei egynapos (!) viski országgyűlés után indult meg az erdélyi had a lengyel határ felé. A Rákóczi mellett tartózkodó Sternbach svéd királyi képviselő 18 ezer lovas, 5 ezer gyalogos és 6 ezer vlach (Wallachorum, azaz moldvai, havasalföldi) nagyságú had útra keléséről, ill. 20 ezer kozák csatlakozásáról értesítette uralkodóját 1657. február 22-i levelével.⁸⁰

A fényes királyi bevonulásról álmodozó Rákóczit keserű csalódás érte. A lengyelek, ahelyett, hogy felszabadítóként üdvözölték és fogadták volna őt, ellenségnek nyilvánították. De hogyan is képzelhette komolyan azt a fejedelmet, hogyha ő a lengyelek ádáz ellenségeivel, a svédekkel és a kozákokkal szövetezik, akkor őt a béke és a stabilitás megteremtőjének, őrének fogadják el?

Az 1656 januárjában kezdeményezett lengyel hadjárat ténylegesen nem is volt katonai értelemben hadjárat. Egyetlen jelentős csatát nem vívott Rákóczi, sem önállóan, sem a svédekkel egyesített koalíciós hadsereg keretében. A lengyelek, litvánok állandóan kitértek a döntő ütközetet hajszoló svédek, erdélyiek, kozákok elől. Nem sajnálták városaik átadását, Krakkó (1657. március 28.), Breszt (1657. május 17.), Varsó (1657. június 17.) kapitulációit, a megállás nélküli helyváltoztatással a rajtaütésekkel operáló, főleg könnyűlovasokból álló hadseregük megőrzésére törekedtek. Miután 1657 júniusában X. Ká-

⁷⁷ *MHHD*, XXIII, 510–511.

⁷⁸ *MHHD*, XXIII, 470.

⁷⁹ Kraus, G., 247; Szalárdi szerint a „locumtenensül itthon hagyattandó urak” Rhédei Ferenc, Serédi István, Barcsai Ákos voltak. Lásd Szalárdi J., 351–352.

⁸⁰ *EÉKH*, II, 273; Kraus a számbeli túlzásai ellenére is érdemes idézni. Azt állítja, hogy II. Rákóczi György 60 000 fős seregével (erdélyiek, moldvaiak, havasalföldiek) és 80 ágyúval indult Viskről, meg „120 török és egyéb, mindenféle ékességgel ellátott vezetéklóval és sok szekérral, mintha valamiféle menyegzőre indulna...” Kraus, G., 247.

roly Gusztáv hátat fordított a „győztes” Rákóczinak, harcedzett katonaságát Pomeránia felé parancsolta Dánia támadása miatt, a kozákok is Ukrajna felé vették az irányt.⁸¹ A fejedelem kétségbeesése csak fokozódott, amikor megtudta, hogy a lengyel és a magyar király, János Kázmér és I. Lipót (1657–1705) bécsi szerződése értelmében (1657. május 27.) az alighogy trónra lépett magyar király 12 ezres, lovasságot, gyalogságot, tüzérséget magába foglaló sereggel támogatja azonos hitű királytársát.⁸²

Iisztambul se nézte jó szemmel az engedélye nélküli akciót. Alapvető érdeke a Duna-medencei status quo fenntartásához kapcsolódott, ezért mind IV. Mehmed (1648–1687) szultán, mind nagyvezíre, Köprülü Mehmed idejekorán figyelmeztette Rákóczit: „ne mozogjon, mert megárt néki, békességes mostan országa, vagyon nagy gazdasága, senkitől semmi bántódása”.⁸³ Köprülü Mehmed nagyvezír már januárban, Rákóczi lengyel területre érkezése napjaiban Reniger császári rezidenssel bizalmasan azt közölte: „*Rákóczi szövetségei és háborús szerződésai a háború lángját idővel Lengyelországból saját országába vihetik*” [die Kriegsflammen aus Polen in sein Land consequenter].⁸⁴ Ugyancsak ilyen szellemben nyilatkozott meg a Portán „benn dolgozó” Harsányi Jakabnak, Rákóczi ottani titkárának: „nagyságod imide amoda ne kapjon; ... mert az nagyságod méltóságos urasága, java az portátul van, kára is innen következhetik”.⁸⁵ Barcsai helytartó 1657. február 23-i levelével arról értesítette Lorántffy Zsuzsannát, hogy három török követ érkezett hozzá. A levelek feladói a nagyvezír, a budai és a temesvári pasák voltak, a címzett természetesen a fejedelem. Mindegyik üzenet a hadjárat azonnali félbeszakítását követelte. „Az Portáról jött csauz” a megtorlást is kilátásba helyezte: „legyen vesztegségben országában, ha megindult is, térjen meg, mert rossz vége leszen”.⁸⁶ Igaza van a kortárs Enyedi Istvánnak, amikor a törököt úgy jellemezte, „mint okos ravasz nemzetet”. Most érkezett el a felelősségre vonás órája. Rákóczi lengyel betörésekor „egybekötötte a véteknek csomóit, hogy súlyosabb büntetéssel fizessen érte”.⁸⁷ Ebben a situációban IV. Mehmed szultán az iszlám örök

⁸¹ A hadjáratról: Gebei Sándor: II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, 1657, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1992, 2, 30–64.

⁸² HHuStArchiv (Bécs) Polen 69. I. fasc. 36. f. 105–108.

⁸³ *ETA*, IV, Kolozsvár, 1862, 229.

⁸⁴ *Жерела–Zserela*, XII, 432.

⁸⁵ *MHHD*, XXIII, 509.

⁸⁶ *EÉKH*, II, 380.

⁸⁷ *ETA*, IV, 225.

ellenségétől, Habsburg Lipóttól azt kérte, hogy onnan is „fenyítsék meg az erdélyit, mit ő is tüstént megteend a maga részéről s ezért csapatokat kell küldeni Erdélyországba Magyarország felől és felőle egy időben”.⁸⁸

A tragédiát előrevetítő körülmények – a nagyhatalmak fenyegetései, a harc-téri kudarcok, az erdélyi sereg demoralizálódása – újabbakkal egészültek ki. Lubomirski lengyel koronahetman „tizen negy ezred magával” több mint két héten át (június közepe – július első napjai között) akadálytalanul rontotta, pusztította „Rákóczi országát”. Bereg, Szatmár, Ugocsa vármegyék szenvedték el a legsúlyosabb csapásokat. Az „Égetést Munkácson elkezdvén circiter 300 falut elégetett nagy kegyetlenséggel, sok vért öntet kiváltképpen Beregszázban”. Kiadott kiáltványában Lubomirski az erdélyiek háborújának igazságtalanságát bizonygatta, embertelen cselekedetével pedig érzékeltetni próbálta azt az állapotot, amelyet Rákóczi katonái idéztek elő Lengyelországban. Erdély szenvedése még nem ért véget – mondotta kivonulásakor –, mert „az Török Vaskapu felől és az Tatár Moldova felől” özönli majd el ezt a földet.⁸⁹

S valóban, a török egyre fenyegetőbb hallatott magáról, IV. Mehmed szultán a legerélyesebben figyelmeztette Rákóczit: „a mi szolgálattunkból kimentél és más országban király lenni óhajtottál, amibe épen nem egyezünk bele”. A lengyelországi hadjárat okait elfogadhatatlannak minősítette, mert „ha valamely király országából egy-két várat elvesznek, azért még nem esik ki királyságából és nincs oka arra, hogy azon tartományban vagy országban padisah legyen”.⁹⁰

1657 júniusában már nem a korona megszerzése, hanem a hazatérés mi-kéntje lett az aktuális probléma. A Varsó irányából erőltetett menetben a Visztula parti Sandomierzhez érkező Rákóczi-sereget kétségbeejtő hír fogadta. I. Lipót magyar király segélycsapatai Szilézián keresztül áthaladva Krakkót kb. 4 km-nyire megközelítették, ami Rákóczi eredeti tervét egy csapásra romba döntötte. Tudniillik nemcsak a krakkói magyar helyőrséggel való egyesülésről kellett lemondani, legalábbis ezt csata nélkül nem lehetett megvalósítani, hanem a Kárpátok hágóin való sima átkelésről is. A kozákok keletre fordulása, Ukrajna irányába elkezdett vonulása Rákóczi pánikszerű reakcióját váltotta ki. Rákóczi úgy döntött, hogy a fáradt és kimerült, betegségtől legyengült embereit nagyobb kerülővel, Podólián, Moldván keresztül vezeti haza. Szinte

⁸⁸ *Magyar Történelmi Tár*, I, Pest, 1855, 232.

⁸⁹ *ETA*, IV, 232–236; Szalárdi J. 358–367.

⁹⁰ Karácson Imre (gyűjtötte, fordította): *Török-magyar oklevéltár (1533–1789)*, Budapest, 1914, 225–226.

minden elővigyázatosság híján a haza igyekvő kozákok nyomában járt, s hogy könnyebben haladhassanak, a nehéz tábori felszereléseket felgyújtatta, az ágyúkat a folyóba süllyesztette.⁹¹ Zamośćtól kezdődően állandó utóvédharcokban folytatta útját a menekülő sereg. Stefan Czarniecki lovasparancsnok pl. Magierównál és Kulikównál, „nagy kárt tett” Rákóczi hadában, 3 ezren maradtak a csatatéren, a lengyelek sok foglyot és még több zsákmányt szereztek, „az székelyekben is sokan hullattak el”.⁹² Glinianynál az utóvédet alkotó kozákság szenvedett súlyos veszteséget: „egy erdőben rút, sáros helyen a lengyelek reájok ütöttek, szekereket tülek nyervén, magokban is kárt töttek”.⁹³ Július 16-án a megtépázott had Lvovot elkerülve Ternopolba érkezett, ahol a haditanács a visszavonulás folytatásáról döntött. A kiábrándultságot fokozó parancsról tudomást sem véve, vagy 3 ezren (ad 3000 Hungarorum et Wallachorum) egyszerűen elhagyták a tábor,⁹⁴ július 19-én „indultak meg a vármegyék s az székelység, kik meg is hasonlván, haza is indult benne mintegy négy ezer”.⁹⁵ A maradék sereggel Rákóczi 21-én érte el „a Kozárország” első települését „Merzeburt” [Międzyboż – ma: Mendzsibozs], a Déli-Bug és a Buzsok (Kis-Bug) összefolyásánál fekvő települést, ahol Rákóczi kérelmére még ugyanazon a napon megkezdődtek a lengyel–erdélyi tárgyalások.⁹⁶

Mivel ezt a demoralizált, az utánpótlásától megfosztott és a teljes felbomlás szélén álló fegyveres tömeget egyetlen cél, a hazajutás reménye éltette,⁹⁷ Rákóczi a teljhatalmú megbízottját, Mikes Mihály kancellárt a mielőbbi megegyezésre utasította. Nem volt más választás, mint a kapituláció, vagyis a lengyelek által diktált feltételek azonnali elfogadása. Az ukrajnai Csornij Osztrovban (Czarny Ostrow-ban) 1657. július 22-én, alig egy napos egyeztetés után, a lengyelek valamennyi követelése teljesült, a szabad elvonulás garantálása fejében.

A katonailag és erkölcsileg vereséget szenvedett Rákóczi-had tragikus sorsát, de az Erdélyi Fejedelemség politikai helyzetét a megalázó békepontok tovább súlyosbították. Rákóczinak a svéd királlyal és a kozák hetmannal érvényes ligáját azonnali hatállyal érvénytelenítenie kellett, sőt, a Rzeczpospo-

⁹¹ Wieliczko, S., 280; Kochowski, Wezpazjan: *Lata Potopu 1655–1657*, latinból lengyelre fordította L. Kukulski, reprint, Warszawa, 1966, 296. (A továbbiakban: Kochowski, W.)

⁹² *EÉKH*, II, 423; Wieliczko, W. 282; Kochowski, W., 297.

⁹³ *EÉKH*, II, 423.

⁹⁴ *EÉKH*, II, 317.

⁹⁵ *MTT*, I, 233.

⁹⁶ *MTT*, I, 233.

⁹⁷ *MHHD*, XXIV, 523; *EÉKH*, II, 318.

lita követelésére – szükség esetén – segélyhadakat kellett a lengyel fél számára biztosítania éppen a korábbi szövetségeseivel szemben. A fejedelem esküvel megerősítve egyszer s mindenkorra lemondott a lengyel koronáról, megígérte a Krakkóban, Brestben hagyott helyőrségeinek a kivonását, a várak, városok ellenállás nélküli visszaszolgáltatását. Óriási jóvátétel, „12 hordócska arany” (1,2 millió forint) kifizetését vállalta magára a fejedelem, a krími kánnak és vezíreinek „tiszteséges ajándék” előteremtéséről kellett gondoskodnia. Kötelezte magát a lengyel földön szerzett zsákmány és egyházi ingóságok vissza- származtatására. Megalázása odáig terjedt, hogy nem csak a foglyok szabadon bocsátásába egyezett bele, hanem az Erdélyben menedéket talált lengyel vallási üldözöttek, az ariánusok kitoloncolására is igent mondott.⁹⁸

Amint a fentiekből is kitűnik, a július 22-i, Mikes Mihály aláírásával hitelesített kapitulációs okmány egy olyan lengyel–erdélyi megállapodás volt, amely a kozákok háta mögött, a kozákok tudta nélkül született. Nem véletlen, hogy a kozákok parancsnoka, Anton Zsdanovics kijevi ezereskapitány az egyezkedések megindulásának első percében riadóztatta egységeit és menekült, amíg lehetett. Ezért aligha fogadhatóak el Rákóczi kozákokat elmarasztaló sorai, amelyeket anyjának írt július 25-i levelében: „a kozák birodalmáig elkísérteté velünk magát, kötelességünknek hogy megfeleljünk, lengyelséggel mi harcoltunk ő takarodott; sok ellenkezés után kozák ígérettel váltig segített, valósággal semmit sem; az préda árt az kozákságnak, kit alig várt, hazavihesen; az ellenség fegyvere nem ártott nekünk, hanem Isten, az akadályos, lápos utak, az utaknak nem lévén tudói, az kozákság hozzá”.⁹⁹

Július 26-án Rákóczi fejedelem néhány főemberével és egy szűk fegyveres kísérettel Kemény János rábeszélésére – Mikes Mihály (Sepsiszek, kancellár), Petki István (Csíkszek, főudvarmester), Gyulaffy László (Marosszek), Ebeni István (Kolozs vm. főispánja), Bánffy Dénes (Doboka vm. főispánja), Szentpály János (Csíkszek), Teleki Mihály, Bethlen Farkas (a fejedelem fiának, I. Rákóczi Ferencnek tanulóátára), Bethlen Gergely (Bethlen Farkas testvére), Rhédey László¹⁰⁰ – hátrahagyta a körülményeknek kiszolgáltatott seregét és királyi álmaitól megfosztva Erdély felé vette útját. A bizonytalan sorsot vállaló Kemény és társai – Kornis Ferenc, Béli Pál, Huszár Péter, Damokos Tamás,

⁹⁸ *MHHD*, XXIII, 543–544, 552–559; *ETA*, IV, 239; Grondski, Samuel: *Historia belli Cosacco-Polonicí, conscripta anno MDCLVI*, Pestini, 1789, 421–422; *Жерела-Зсерела*, XII, 501–506; Wieliczko, W., 283–284; Kochowski, W., 321.

⁹⁹ *MHHD*, XXIV, 522–523.

¹⁰⁰ Szalárdi J., 383.

ebesfalvi Apafi Mihály, Apafi Boldizsár, Mikola Zsigmond stb. – a lengyel úti-
kalauzok segítségével Ternopol–Sztrij vonalon tervezték a lehető leggyorsab-
ban Máramarost elérni. A lengyelekkel szövetséges krími tatárok, akik a Rákó-
czi–Hmelnickij „ligájának és barátságának” a megsemmisítésére jelentek meg
Ukrajnában, Podóliában már július 27-én nyomára bukkantak az elcsigázott
erdélyi hadnak, „Trimbolnánál” (Trembowla, ma: Terebovlja) be is kerítették
őket. Itt teljesedett be a fényes bevonulásnak gondolt lengyelországi vállalko-
zás, bekövetkezett „Erdély Mohács óta legnagyobb tragédiája”.¹⁰¹ Július 31-én
tatár rabságba esett az ellenállni már képtelen egész erdélyi had. A rabságba ju-
tottak létszámában bizonytalanságok vannak, mert a hadra fogható katonaság
mellett jelentős számú kiegészítő személyzet tartózkodott a táborban. Kemény
János *Ruina exercitus Transylvanici* című írásában, amelynek fő mondanivaló-
ja „feci quod potui” (mindent megcselekedtem, amit tudtam) volt, megemlíti:
„Száztizenhat zászlóval voltam kornétákkal együtt. Írom igazsággal: egy nem
volt egész száz; többire ki állott huszonöt, harminc personából, harcra való pe-
dig tíz, tizenhat s húsz személyekből. Mindenesül fogva is harcra való embe-
rem négy- vagy ötezer ha lehetett.”¹⁰² Amikor Mendzsibozsnál (Międzyboźnól)
szétvált a magyar és a kozák sereg, Rákóczi hadát akkor „vagy 30 ezerre” tak-
sálta egy foglyul ejtett kozák.¹⁰³ Samuil Wieliczko, a kortárs lengyel krónikás
a magyarok veszteségeit 5 ezer halottban és „több mint négyszer annyi rabul
ejtett emberben” adta meg.¹⁰⁴ Érdekes, hogy a többször idézett Georg Kraus,
a segesvári notárius is hasonló nagyságrendről beszélt, nagyon lesújtó hang-
nemben. „28.000 lélek, az egész erdélyi tábor” rabságba került, ebből 6000 fő
katona. „A sereg többi része csőcselékből állott: béresekből, udvari szolgálkból,

¹⁰¹ Péter Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660), in: Makkai László – Szász Zoltán
(szerk.): *Erdély története 1606-tól 1830-ig*, Budapest, 1986, 719.

¹⁰² V. Windisch Éva (szöveggondozás, jegyzetek): *Kemény János művei*, Budapest, 1980, 320;
Kemény Jánossal tatár rabságot szenvedett főurak még: Kornis Ferenc (Kemény helyettese,
katolikus főúr, Kolozs főispánja), Huszár Péter (Marosszék, 1657-ben a rabságban hunyt el),
uzoni Béli Pál (Háromszék főkirálybírája 1655-től, 1661-ben szabadult), alsócsernátoni Da-
mokos Tamás (Csík-, Gyergyó-, Kászonszék főkirálybírája 1654-ben), Apafi Mihály (1661-
ben szabadult), Barcsai András (Barcsai Ákos öccse, megszökött a rabságból), Nagy Tamás,
Jármi György (aki 1659. V. 26-i levelében kéri öccsét, Jármi Ferencet, a székelyek udvari főka-
pitányát váltságdíjának előteremtésére – lásd *SzOkl*, VI, 224–225) stb.

¹⁰³ *Russzkaja isztoricseszka biblioteka*, VIII, Szankt-Peterburg, 1884, 1251.

¹⁰⁴ Wieliczko, W., 284; Egy másik lengyel kortársnál, Kochowskinál a júliusi utolsó napok
leírásában az olvasható, hogy a csatatéren „több mint 9 ezer Magyar” maradt holtan, de ennél
több rabot hajtottak el a tatárok a Krímbe. Lásd Kochowski, W., 321.

szakácsokból és egyéb söpredékből.”¹⁰⁵ A krími kán 12 ezer rab beérkezését ismerte el, az útközben elesettekről, szököttekről említést nem tett.¹⁰⁶

A tragédiába fulladt hadjáratból kimenekített II. Rákóczi György a sebtiben összehívott országgyűlésen, 1657. szeptember 3-án az ország előtti védekezése és a kudarc okainak magyarázata során fejedelmi szavával ígerte, hogy többé ilyen nem fordulhat elő: „...hogy ilyen véletlen és romlás eset ne kövessék többé az szegény hazát, k[egyel]mesen annuáljuk: az hazafiai hazájoknak határán kívül menni hadakozni semmiképpen ennek utána ne tartozzanak, hanem csak az ország gyűlésében közönséges és szabad suffragium által végeztetett és jóvá hagyott ügyben.” „Mivel penig az portának hozzánk való indulatjától függ az szegény haza mind jó s mind ellenkező sorsa, annak kedve kereséséről is szükségképen illik K[egyelme]knek jó idein gondolkodni...” „Nyavalyás szerencsétlenségben esett atyánkfiainknak megszabadításokban hogy K[egyelme]tek velünk együtt munkálkodni, s annak módjától végezni ne halassza, ... magunk penig valamire az jó isten segít bennünket, igyekezzünk azon, hogy atyai szorgalmatosságunkat magok megmaradásával experiálhassa K[egyelme]tek.”¹⁰⁷ A gyulafehérvári partialis conventuson (1657. október 25. – november 2.) a fejedelem mulasztásainak, felelősségének emlegetése ellenére is Barcsai Ákos, Mikes Mihály, Petki István, Ebeni László, Haller Gábor tekintélye még garantálta a fejedelem és az ország kölcsönös és kötelező együttműködését deklaráló „biztosítólevelét”,¹⁰⁸ de az 1658-as tatár megtorlást, pusztí-

¹⁰⁵ Kraus, G. 275, 281, 283; Úgy látszik, hogy ez a több mint húszszernyi rablétszám tudatosult a magyarországi kortársaknál is. A Zrínyi Miklós környezetéhez tartozó Vitnyédi István 23 ezer ember elhurcolásáról írt. – *MTT*, XV, Pest, 1871, 74; Pálóczi Horváth György úgy hallotta, hogy Keménnyel „utoljára csak 23 ezren maradtanak”. *MHHD*, XXXI, Budapest, 1881, 216.

¹⁰⁶ Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei, III, 109; Legutóbb Ivanics Mária és Katkó Gáspár történészek foglalkoztak a krími tatárokhoz került erdélyiek sorsával. Ivanics Mária: Rabszerzés, rabszolgamunka és rabkiváltás a Krími Kánságban. (Az 1657. évi lengyelországi hadjáratban fogságba esett erdélyiek történetéhez), *Századok*, 2007, 6, 1483–1514; Katkó Gáspár: A krími tatárok fogságába esett erdélyi sereg története (1657–1675), in: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*, Budapest, 2009, 205–240.

¹⁰⁷ *EOE*, XI, 290.

¹⁰⁸ *EOE*, XI, 316–318, 318–321; Fazakas Gergely Tamás: Bűnös-e a fejedelem? Imádságok és versek az 1657 utáni Rákóczi-propaganda kontextusában, in: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*, Budapest, 2009, 425–449; Kármán G., 388–390; Szalárdi egy hétköznapi példával illusztrálta Rákóczi alapvető tévedését. Tény, hogy a lengyel főurak a varsói trónra invitálták a fejedelmet, de az ajánlatuktól később elálltak. Rákóczi miért nem gondolt arra a mindennapos, adásvételkor lejátszódó folyamatra,

tást nem háríthatta el.¹⁰⁹ Ezt a török, tatár dúlást – Kraus véleménye szerint – Rákóczi és Petki számlájára kell írni, mert a fejedelem mindvégig a távoli messzeségből, a „Hajdúságból”, a csíki főkapitány pedig vejevel, Lázár István-nal együtt a csíki, gyergyói, kászoni erősségekből szemlélte tétlenül a dúló, fosztogató ellenséget.¹¹⁰

Való igaz, hogy Rákóczi fejedelem „furcsán” reagált az 1658-as eseményekre, de a helyzet rendezését a magyar királytól, I. Lipóttól remélte. II. Rákóczi György 1658 júniusában titkos megbízatással, megint csak az országgyűlés tudta nélkül, a hű kancellárját, Mikes Mihályt követségbe indította Bécsbe. „Országának” védelmet, pártfogást, támogatást kért, törökellenes szövetezésre ajánlotta magát. „ha ő[felső]ge segít ... készek vagyunk ő[felső]ge praesidiumát bevenni certis conditionibus”¹¹¹ – javasolta Rákóczi. Minden eshetőségre számítva, ekkoriban folyamodott a birodalmi hercegség megszerzéséért is I. Lipóthoz, habár ezzel kapcsolatos kétségeit sem hallgatta el anyja, Lorántffy Zsuzsanna előtt. „Az német állapotját jól látjuk mire való, az Sacri Romani Imperii Princepsseg nem sokat hoz az konyhára; de mégis jövőre mindent elgondolva, nem árt ha megadnák.”¹¹² Szalárdi szerint Mikes „magyari gróf nagy urakkal” is tárgyalt, közöttük olyanokkal, akik „a szegény haza megmaradását nem mind egyaránt kívánnák, a török nemzettel való abbéli ujjvonás nem kevésbé dicsértetik, javallatik, vitézi bátorsága, jó magyaros magyarsága az éggig magasztaltatik vala, jól tudván, hogy mind a szegény magyar hazának nagy romlása és magának is a fejedelemnek veszedelme is azáltal közelgetne”.¹¹³

az ezzel járó alkudozásra. Ha az egyik fél, akár az eladó, akár a vevő eláll a szándékától, a felek békésen elválnak egymástól. Ezt az egyszerű „tanpéldát” miért nem követte a fejedelem 1657-ben? Lásd: Szalárdi J., 360–361.

¹⁰⁹ B. Szabó János: Erdély katasztrófája 1658-ban. A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai, *Aetas*, 2006, 2–3, 204–218.

¹¹⁰ A tatárok 1658. augusztus 19-én ellenállás nélkül átkeltek a Bodza-szoroson, 22–27. között Brassó és környékét borították lángba, 31-én Fogaras vidékét pusztították. Szeptember első napjaiban Gyulafehérvár ismert meg a tatárok szörnyű kegyetlenkedéseit, 10-én Nagygyegyedet, 15-e körül a partiumi Szilágyságot (Somlyót, Tasnádot) égették el. Mindeközben Rákóczi fejedelem augusztus 21–30. között Tasnádon, Debrecenben, (Bihar)Ugrán, a szeptember 5–12-i héten Váradon tartózkodott. A tatárok „kitakarodása” idején a szabolcsi Kállóban, a (hajdú)dorogi, a debreceni táborban, október 7-től 16-ig pedig Váradon húzta meg magát. – Közli Gebei Sándor: Sorsfordító évek az Erdélyi Fejedelemség történetében, 1657–1660, in: Kaló Ferenc (szerk.): *Történelmi sorsfordulók*, Eger, 1999, 50–51; Kraus, G., 320.

¹¹¹ *ÉÉKH*, II, 502.

¹¹² *MHHD*, XXIV, 549.

¹¹³ Szalárdi J., 408, 424.

Jól érzékelhető, hogy az országra szakadt nehézségek közepette is Rákóczi legnagyobb gondja, problémája az volt, hogy hogyan, milyen úton-módon menthetné meg fejedelemségét, de segítségre sehonnan sem számíthatott. Most vált igazán aktuálissá a lavinaomlás előtti török üzenet. „Ha fekszel, nyugszol. Ha ülsz, kevés ember lát. Ha állasz, sokan látnak. Ha mégy, félj az eséstől. Ha esel, megtapodnak.”¹¹⁴ Így is történt. 1660. május 22-én a török csapatok legázolták Rákóczi seregét a szászfenesi csatában. A csatában halálosan megsebesült fejedelemnek még maradt ereje ahhoz, hogy a csík-, gyergyó- és kászonszéki székelység csatában tanúsított bátorságát, iránta való hűségét és kitartását megköszönje, megdicsérje. „Az seregeknek Istene maga titkos rendelése szerint igazgatván az harczoknak kimenetelit, nem kételkedünk, hogy ez tegnapi ügyünknek nem kedvezésével is ő felsége az maga dicsőségét magasztalta, úgy, hogy annál tetszetesebb legyen jövőd velünk s kegyelmetekkel való irgalmas jó tette. Kegyelmetek édes hazájához való igaz szeretetének, hozzánk való hűségének tegnap dicsíretes jelét adá, mi is vérünk ontásával s sebeinkkel pecsételtük meg kegyelmetekhez és az szegény ország megmaradásához való szeretetünket, melyet remélnünk boldogabb successussal rövid nap megmutathatunk. Isten a sebekből felgyógyítván, nem késünk kegyelmetek megmaradására gondviselésünket terjeszteni, intvén kegyelmenesen kegyelmeteket: nékünk tartozó kötelességének s hűségének úttjáról el ne tántorodgyék, mostan szerzett keresztényi híreket, neveket ellenkező cselekedetekkel be ne árnyékozza. Quibus sic facturis gratiose propensi manemus.

Datum in possessione Élesd, die 23. Maii 1660. G. RAKOCI mp. (P. H.)”¹¹⁵

A csík-, gyergyó- és kászonszéki székelységnek Rákóczihoz való életfogytig tartó ragaszkodása emberileg megható, de magatartásuk nehezen magyarázható Barcsai Ákos 1660. október 26-i levelének tükrében. És most nem arra célzunk, hogy a „törökös” Barcsait elfogadják-e vagy nem erdélyi fejedelemnek, Rákóczi árulójának kiáltották-e ki vagy nem, hanem a többi székely székkel szembeni ellenséges viszonyra gondolunk. „...vallyon nekünk nem voltak-e hittel kötelesek, azt hova teszitek, arról elfeledkeztek? Az Lázár Istvánnak tött hitetek ne violálódjék, s az nekünk praestált hitetek füstben menjen? Vallyon Keresztes mezején ki álla el mellőlünk? Marus-Vásárhelyt ki kiálta fel: ha az két natió nem akarja is, ti elébbi fejedelem mellé állotok, s karddal is behozzátok s ám meg is oltalmaztátok? *Vallyon nem ti koborlátok-e Háromszéken, Udvarhelyszékre nem ti csapatok ki?* (kiemelés tőlem – G. S.)

¹¹⁴ MTT, XV, 79.

¹¹⁵ SzOkI, VI, 228–229.

Hiszen ezek az alkalmatlanságok nem régen voltak: hogy nem szégyenlítek tagadni...”¹¹⁶

Vagy netán mégis van magyarázat a székelység egységének megbomlására? Elfogadhatónak tűnik, ha a százfenesi csatavesztést, Várad török kézre jutását jelöljük meg vízvázalstónak az egyes székek magatartásában, ami egyenesen a „német” (keresztény) – török (iszlám), Kemény János – Barcsai Ákos, Kemény János – Apafi Mihály hatalmi küzdelmébe vezeti a székelységet?

SZEKLEERS IN II. RÁKÓCZI GYÖRGY'S WAR/MILITARY UNDERTAKINGS

The author states: the Transylvanian princeps had tried all means to ensure the soldiering Szeklers loyalty and devoted services. The gross of Szekler's military and social base was an important consideration in order to solidify the Transilvanian princeps' authority. The Transylvanian Szekler leaders were opinion leaders the national politics

The “deliberate and consistent Szekler-policy of the princeps” first appears at the turn of the 16–17th century, at Zsigmond Báthory and István Bocskai. The purpose of all Transilvanian Princeps is clear: in the era the villeinage had no military liability, so to stabilize the Szeklers' obligation of the military service and possibly enhance that, they used prohibitions (for example not to move out from the area, not to assume the villein cast) and rewards (for example to give privileges in return for military duty) at the same time.

In all military action of II. Rákóczi György the Szeklers had been attended massively. For the successes in Moldavia (1653) and Wallachia (1655) nearly 1,000 Szeklers had been donated less-more significant privilege. (Not nobility!) Beside the tragic Polish campaign caused great losses for Transylvania, also broke the unity of the Szeklers. The dilemma of obligations to the “Hungarian king” or “Turkish sultan” will become to a deciding factor in for the second half of the 17th century.

¹¹⁶ *SzOkl*, VI, 228–229; Rákóczi 1659. december 13-án az anyjával azt közölte, hogy Udvarhelyszéket megvesztegetni nem sikerült, „egy szín lóval sem mentek árulónk Barcsai mellé”. „Mikes uram tegnap mene el 800 lóval, melléje vegye az székelységet.” – *MHHD*, XXIV, 580.

A BUJDOSÓ MAGYAROK SZÉKELY *BÁSBÚGJA*.
TÖRÖKORSZÁGI ADATOK MIKES KELEMEN
UTOLSÓ ÉVEIHEZ

A Rákóczi-szabadságharcot követő törökországi kuruc emigráció mindig is élénk érdeklődésre tarthat számot a magyar közönség előtt. Ezt igazolja az a nagyszámú tudományos munka, amely a témából a legutóbbi időkig napvilágot látott.¹ A 2010-ben Budapesten rendezett két konferencia, a Károli Gáspár Egyetemen és a MTA Irodalomtörténeti Intézetében újabb kutatási eredményekkel gazdagította eddigi ismereteinket. A Mikes Kelemen érintő kutatások legfontosabb megválaszolható kérdéseit Tüskés Gábor foglalta össze nemrégiben.² Az utóbbi évek két területen eredményeztek újabb levéltári anyagokat. Egyrészt a francia forrásokat szorgalmasan kutató Tóth Ferenc ismertetett újabb adatokat a francia külügyminisztérium levéltárából, amelyek kifejezetten a konstantinápolyi francia követek hagyatékából bukkantak fel.³ Másrészt nagy mennyiségű törökországi, vagy pedig török nyelvű magyarországi levéltári forrás került elő az utóbbi két évtizedben, amelynek a feltárása lassan, de biztosan halad előre. Ezek egy részét e sorok írója fedezte fel és hasznosította eddigi munkáiban,⁴ részben pe-

¹ Kun Zsuzsanna – Maczák Ibolya (összeállította Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával, bevezető Tüskés Gábor): *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia*, Budapest–Eger, 2011.

² Tüskés Gábor: Az új Mikes-kutatásokról, *Magyar Tudomány*, 172, 2011, 299–307.
Forrás: <http://www.matud.iif.hu/2011/03/08.htm> (letöltve: 2012. 03. 24.).

³ Tóth Ferenc: Egy magyar származású rodostói francia konzul levelezése. Adatok Grégoire de Keösseck, a rodostói magyar kolónia vezetője életrajzához, in: Kalmár János (szerk.): *Európai szemmel. Tanulmányok Kőpeczi Béla tiszteletére*, Budapest, 2007, 93–100; Tóth Ferenc: Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirat-történetéhez, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 108, 2004, 562–563; Tóth Ferenc: Mikes Kelemen és a francia diplomácia, *Magyar Tudomány*, forrás: <http://www.matud.iif.hu/2012/03/02.htm> (letöltve: 2012. 03. 24.).

⁴ A Rákóczi-emigráció forrásainak feltárását 1996-ban kezdtem meg az isztambuli volt nagyvezíri levéltárban (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). Időközben nagyszámú kiadatlan adatokat találtam az Országos Széchényi Könyvtárban, Karácson Imre eddig feltáratlan hagyatékában. Az összegyűjtött anyag alapján készült a *Rákóczi József hatalomra kerülési kísérlete és a Porta: Forráskritikai vizsgálatok* című tanulmányom (in: Tamás Edit (szerk.): *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Eu-*

dig Seres István isztambuli levéltári feltáró munkája eredményeképpen kerültek napvilágra.⁵ Az eddigi vizsgálatok mutatják, hogy a Mikes-kutatás elsődleges forrásai a Mikes-hagyaték, a *Törökországi levelek* és Mikes egyéb fennmaradt művei voltak, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia kritikai kiadásban jelentetett meg. A továbbiakban számítani lehet arra, hogy az eltérő nyelvterületről felbukkanó új forrásanyag alaposan árnyalni fogja a törökországi emigrációról, illetve a Mikes Kelemen életéről eddig kialakult képet.

Ezek az adatok azért is nagyon fontosak, mert amíg Mikes részletesen beszámolt a rodostói⁶ emigráció életéről abból az időszakból, amikor II. Rákóczi Ferenc és az őt követő előkelőbb urak vezették a kis közösséget, addig arról a majdnem három évről, amikor maga lépett a helyükre a közösség vezetőjeként, viszonylag kevés érdemi információt szolgáltat. A *Törökországi leveleket* azzal fejezte be, hogy édes nénjének bejelentette a kinevezését a *básbúgi* címre. Ez a régi török címzés, amely eredetileg kifejezetten katonai parancsnoki feladatot jelentett, a magyar közönség számára az ő életútján keresztül vált ismertté. A fentiek figyelembevételével a még oly hiányos részinformációkra is nagy szükség van, hogy az emigráció mindennapi életét és törökországi tevékenységét fel tudjuk tární. Az alábbiakban a saját törökországi kutatásaim alapján mutatok be néhány eddig kiadatlan okmányt, amelyek Mikes Kelemen (1690.

rópa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. I, *A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei*, 45, Sárospatak, 2003, 241–294), amelynek rövidített és okmánykiadás nélküli változata angolul is olvasható (Papp Sándor: József Rákóczi, the last Transylvanian Pretender, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 61, 2008 157–180). Az emigráció törökországi forrásainak tudománytörténeti kérdéseiről 2010-ben a Károli Gáspár Református Egyetemen tartott *Bujdosó hétköznapiak* című konferencián számoltam be. Karácson Imrénének az isztambuli munkásságáról, aki elsőnek kutatót a törökországi levéltárakban, és sok adatot feltárt az emigrációra is, lásd az alábbi tanulmányomat: Papp Sándor: Mekkora értéket képviseltek a Rákóczi-okmányok Konstantinápolyban a 20. század elején? in: Dobrovits Mihály (szerk.): *A segítő kéznek ez a mesterfogása. Oszmán levéltárak megnyitására vonatkozó kutatástörténeti adatok*, VIII, Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunaszerdahely, 2011, 270–298.

⁵ Az emigráció török vonatkozásáról az utóbbi időben Seres István adott ki több tanulmányt: Seres István: A törökországi bujdosók sírhelyei és a magyar tudóstársadalom, *Magyar Tudomány*, 2006, 12, 1464. Forrás: <http://www.matud.iif.hu/06dec/07.html> (letöltve: 2012. 03. 24.); Seres István: A bujdosók sírjai Törökországban – Kúnos Ignác életútjához, in: Hodossy Gyula (szerk.): *Vámbéry Antológia*, Dunaszerdahely, 2001, 149–160; Seres István: A bujdosók sírjai Törökországban II. – Vámbéry Ármin életútjához, in: Hodossy Gyula (szerk.): *Vámbéry Antológia*, Dunaszerdahely, 2002, 139–148; Seres István: Rákóczi Rodostója, *História*, 2004, 1, 34–35; Seres István: A Rákóczi-emigráció kutatásának törökországi forrásai, in: Tamás Edit (szerk.): *A Rákóczi-szabadságharc és Kelet-Európa I. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei*, 45, Sárospatak, 2003, 295–309.

⁶ Rodostó neve régi oszmán-török alakban Tekfúrdağı, mai török neve pedig Tekirdağ.

augusztus – 1761. október 2.) vagyoni helyzetére és a magyarok közösségének vezetése közben felmerült hivatalos ügyekre vonatkoznak.

Mielőtt azonban a források tartalmára térek, egy kényes kérdést vetek fel, amelyet korábban Bene Sándor egy érdekes és tanulságos írásában alaposan tárgyalt: egyáltalán haza akart-e Mikes Kelemen térni a törökországi bujdosásból? Bene elsősorban a *Törökországi levelek* tanulmányozása alapján arra a következtetésre jutott, hogy *nem*. Azok az információk, amelyek szerint többször próbálta volna kijárni a lehetőséget az uralkodói kegyelem elnyerésére, s amelyekről saját maga is beszámolt a leveleiben, valószínűleg kitalált történetek. A legendát, miszerint Mikes Mária Teréziánál kérelmezte volna a hazatérést, Bene Sándor így foglalta össze: „Aki nem akar hazajönni, az nem jön haza. Néha a romantikus közhelyeknek is van alapjuk; sőt, néha szilárdabb annál, mint amit maguk a hangoztatóik hisznek róluk. A Rákóczit és Mikes páros ikonná stilizáló romantikus függetlenségi szemléletet mindig zavarta, hogy az egykori hű kamarás, fejedelme halála után néhány évvel, kegyelemért folyamodott a frissen trónra lépett Mária Teréziánál. Az uralkodónő a legenda szerint megalázó módon söpörte le az asztalról a kérvényt: »*Ex Turcia non est redemptio!*« (Törökországból nincs megváltás!) Csakhogy a legendát, úgy tűnik, Mikes maga fogalmazta. Az a bizonyos folyamodvány soha semmilyen Habsburg-levéltárból nem került elő, az uralkodónő szájába adott szavak kizárólag Mikes leveleiből ismertek.”⁷ A következtetését alapvetően Mikes leveleinek kritikai vizsgálata alapján végezte el, illetve a *Törökországi levelek* kritikai kiadása közben gyűjtött kiegészítő információkra építette.⁸

Mikes 1723. december 19-én a következőket írta: „*aki [azaz Mikes Kelemen édesanyja, Torma Éva] is írja, hogy gratiát szerez, ha bé akarok menni, és hogy az uram [Rákóczi Ferenc] halandó lévén, holta után mire juthatok idegen országban*”⁹ Erre a folyamodványra a *Törökországi levelek* kiadói rá is bukkantak 1720-ból.¹⁰ Két évvel az előzetes próbálkozás után az édesanyja világosan megírta, hogy a kegyelemhez semmi másra nincs szükség, mint a saját kérelme benyújtására.¹¹

⁷ Bene Sándor: Eljutni Zágónba, *Holmi*, 2007. május, forrás: <http://www.holmi.org/2007/05/eljutni-zagonba>, letöltve: 2012. 03. 24. (A továbbiakban: Bene S.)

⁸ Bene S.

⁹ Mikes Kelemen: *Törökországi Levelek és Misszilis levelek*, sajtó alá rendezte Hopp Lajos. (A továbbiakban: Mikes: *Törökországi Levelek*); *Mikes Kelemen összes művei*, I, Budapest, 1966, 82–84, 51. számú levél, 1723. 12. 19. (A továbbiakban: Mikes K., 1966)

¹⁰ Mikes: *Törökországi Levelek*, 518.

¹¹ Mikes: *Törökországi Levelek*, 520.

Bene Sándor szerint második alkalom a hazatérésre akkor érkezett el, amikor VI. (III.) Károly császár és magyar király halálakor felmerült a kegyelem kérésének lehetősége. Erről ismételt Mikes hagyományoz egy történetet, amelyet úgy érthetünk, miszerint a császári állandó követet kérdezte volna meg a hazajövetele lehetőségéről, aki ettől elzárkózott.¹² Bene Sándor úgy vélte, hogy a féltestvérének, Huszár (Boér) Józsefnek leírt történetet nem lehet tényleges elutasításnak tekinteni, hiszen odáig el sem jutott az ügy. Sőt, ezen továbbmenve még azt is feltételezi, hogy az elutasítás ezen formája és szövege „Szó sem lehet róla (*nec nominetur in vobis*)” szintén egy irodalmi toposz.¹³ Úgy érzem, hogy a kérdés megoldásának egyetlen, azonban az eredmény bizonytalansága miatt jelen tanulmány szerzőjétől sem követett módszere az lenne, ha valaki áttekintené a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Turcica anyagát a 18. század kérdéses 20-as és 40-es éveire. Ezekben a konstantinápolyi Habsburg követjelentésekben bukkanhat fel egyedül újabb adat arra, hogy ténylegesen kérelmezte-e Mikes a hazatérést. Amiért a problémát mégsem tekintetem feleslegesnek megválaszolás nélkül is felvetni, az összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy Mikes és általában a magyarok az „öreg” fejedelem idejétől Mikes bászútságáig az eddig kiadott és kiadatlan török nyelvű források szerint jó anyagi körülmények között és biztonságban töltötték napjaikat. Az otthoni bizonytalan jövő szembeállítva a biztos és kényelmes élettel a szultán kenyerén, visszatartó tényező lehetett. Az alábbiakban néhány újabb adattal erre a lehetőségre kívánom a figyelmet felhívni.

Mikes Kelemen előtt Zay Zsigmond töltötte be a magyarok rodostói közössége élén a bászúgi tisztet. A kis magyar emigráció folyamatosan újabb személyekkel gyarapodott, így Zay halála után Mikes maradt az utolsó életben maradt bujdosó, aki még II. Rákóczi Ferencsel érkezett az Oszmán Birodalom területére. Ennek volt köszönhető, hogy a szultán őt nevezte ki muszlim időszámítás szerint 1172. rebijüláhir 20-án (1758. november 21-én, kedden, s nem 19-én, ahogy az emigráció török okmánykiadásából ismert) a magyarok vezetőjének.¹⁴ Az ünnepélyes beiktatására személyesen ment Isztambulba, s miután onnan visszatért, megírta az utolsó levelét ismeretlen néjének.¹⁵ 1758

¹² Mikes: *Törökországi Levelek*, 315–325. Huszár (Boér) József féltestvérének (1761. 03. 19.).

¹³ Bene S.

¹⁴ A Mikes Kelemen kinevezésére vonatkozó feljegyzés eredeti török szövege erősen elmosódottan Karácson Imre másolatában maradt meg. A magyar fordítás kiadására lásd: Karácson Imre: *A Rákóczi-emigráció török okmányai. 1717–1803*, Budapest, 1911, 152, Nr. CLXIX; A kézirat lelőhelye: Xantus János Múzeum, Győr, Karácson Imre-hagyaték. (A továbbiakban: Karácson I., 1911) A gyűjteményt Cagatay Çapraz volt szíves lefényképezni számomra.

¹⁵ Mikes K., 1966, 299–300, Nr. 207.

novemberétől 1761. október 2-ig szűken számítva még három évet élt, s az 1759. január 5-étől 1761. március 19-ig írt öt levelén és verses Törökország-ismertetésén kívül nem jelent meg újabb érdemleges adat az életéről.

A fenti tudománytörténeti bevezetőben utaltam arra, hogy milyen újabb dokumentumok segíthetik egy majdani emigráció-történet megírását. Nemrégiben egy konferencián tekintettem át azt a kérdést, hogy a volt oszmán állami levéltár milyen típusú adatokkal szolgálhat ebben a tekintetben.¹⁶ A továbbiakban elsősorban az általam feltárt újabb adatokkal foglalkozok. Mielőtt erre rátérek, csak érintőlegesen fel kívánom hívni arra is a figyelmet, hogy Karácson Imre 1907 és 1911 közötti isztambuli feltáró munkája, majd Ahmed Refik és Tayyip M. Gökbilgin, Fekete Lajos és Mihai Maxim oklevélkiadásai eddig is szép számban álltak a kutatás rendelkezésére.¹⁷

A kiadott okmányok mellett eddig nyolc irat bukkant fel, amelyek Mikes Kelemen básbúgi tevékenységéről szólnak. Ezek alább a mellékletben latin betűs átírásban és magyar fordításban olvashatók. Mindegyik ugyanabból a levéltári fondból került elő, amelyet Cevdet pasa rendezett a 20. század elején. Az első négy okmány pénztári bizonylat. Mint minden hasonló iraton, nem csak a kérelmező – jelen esetben Mikes Kelemen – felterjesztése olvasható, hanem az ügy aktájaként minden érintett hivatal feljegyzése megtalálható rajta.¹⁸

Az első dokumentumban Mikes Kelemen 1759 májusában jelezte a Portának, hogy a folyó év ramazán hónapra (1759. április 28-tól 1759. május 27.) eső illetményét a rodostói vám jövedelméből hiánytalanul felvette. Bejelentette, hogy átadott a vámjövedelmeket kezelő török tisztviselőnek (emin) egy átvételi

¹⁶ A Rákóczi-emigrációra és Mikes Kelemenre vonatkozó ismeretlen török iratok. Politikai játsszmák – Bujdosó hétköznapiak (1711–1761): *Rákóczi, Mikes és a bujdosók: valóság, legendák és kultusz*. 2011. május 15. KRE BTK; A konferencia ismertetésére lásd: Zila Gábor: Emlékkonferencia a Károlin a szatmári békekötés évfordulója alkalmából, *Orfeus noster*, 3, 2011, 2, 90–93.

¹⁷ Karácson I., 1911; Karácson, Imre: *Török-magyar oklevéltár 1533–1789*, Budapest, 1914; Refik, Ahmed: *Memâlik-i 'Osmanijede kral Râkôci ve tevâbi' i (1109–1154)*, Istanbul, 1333, Hilâl Matba'ası; A könyv magyar ismertetésére lásd: Ahmed Refik: Rákóczi király és kísérete az oszmánli birodalomban (Memâlik-i 'Osmanijede kral Râkodži ve tevabi'i (1109–1154), Sztambul, 1917. Kiadta a török történelmi társulat, *Levéltári Szemle*, 3, 1926, 269–273; Gökbilgin, Tayyip: Rákóczi Ferenc ve tevabiine dair yeni vesikalar, *Belleter*, 5, 1941, 577–595, Lev: CX–CXXXVI; Fekete, Ludwig: *Die Siyâgat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, I–II, Budapest, 1955, 49–50, 828–839, és a második kötetben a XCVII–XCVIII. számú faksimilék; Maxim, Mihai: Un document ottoman inedit concernant le Prince François Rákóczi II, in: Papp Sándor – Tóth Ferenc (szerk.): *Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában / Europe and Hungary in the Age of Ferenc II Rákóczi*, *Studia Caroliensia*, 2004, 3–4, 53–61.

¹⁸ Inalcık, Halil: Osmanlı bürokrasisinde aklâm ve muâmelat. *Osmanlı Araştırmaları*, 1, 1980, 1–14.

elismervényt (temessük) a neki átadott összegért cserében. A szöveg fordítása során az ügymenetet is sikerült rekonstruálni, azonban az olyan bonyolult, hogy az alábbi fordítás nem elégséges a bemutatására. Ezért röviden ismertetem. A felterjesztés ezután a defterdárhoz került, aki kérte az ügy jogosságának kivizsgálását a kincstári elszámolásokban (mahalli). A pénzügyi osztály az előző havi igazolást ellenőrizte, és megállapította egy perzsa nyelvű feljegyzésében, hogy az előző hónapban is megkapta Mikes az ellátmányát. Miután kiderült, hogy az összeg kiadása jogos, újból a defterdár feljegyzését olvashatjuk, amelyben utasítást ad az adott hónap ellátásának a kiszámítására (hesâb oluna). Erre azért volt szükség, mert a muszlim hónapokban is eltérő számú nap van, 29 és 30, így havonként változott az összeg is. A kiszámított ellátási díj után a defterdár kérelmezte az eredmények összefoglalását egy felterjesztés (telhîs) formájában. Ebből derül ki, hogy az egész procedúrára miért van szükség. Mikes felterjesztése és a defterdári megjegyzések, széljegyzetek alapján minden hónapban ki kell állítani egy portai igazolást a vám kezelője számára, hogy a kiadás jogos volt, s így a gazdasági év végén ne számítson hiánynak a magyar bászbug kifizetett javadalma. A felterjesztés oszmánli nyelven készült. Ez elé a defterdár saját kezűleg jegyezte meg, hogy engedélyezi az igazoló okirat kiállítását. Az igazolás a defterdár utasítása utáni napon el is készült, mert annak kiállítását és kiadását az ügyirat utolsó bejegyzése tanúsítja.¹⁹

A négy okmány több érdekességet rejt, amelyet a kötött, uniformizált oszmán pénzügyi nyelvhasználat ellenére is ki lehet olvasni a szövegből. Az első megjegyzés az okmányokban szereplő havi ellátmányt érinti. Tudott, hogy Mikes a kinevezésekor csak 240 akce napidíjjal rendelkezett. Ez az összeg pontosan megfelelt 1725-ben Máriási Ádám és Csáki Mihály generális napidíjának, miközben Bercsényi Miklós 600 és a fejedelem 7500 akcséra volt jogosult. Egy ezüst tallért (törökül gurus) a 18. század elején általában 120 akcséba számították, ki kell azonban emelni, hogy az akce devalvációja miatt ekkor már 160 volt az átszámítás váltószáma. A pénzromlás egy negyedével csökkentette volna az ellátmány valós, tallérra számított értékét. Ezt kikerülendő, a pénzügy kiszámította 120 akcséval a tallér számát, s ezt visszaszorozta 160-nal, hogy az elszámolásban számítási pénzként is funkcionáló akce összege a korábbi értéket adja meg.²⁰

Figyelemre méltó, hogy Mikes Kelemen a most tárgyalt két okmány szerint napi 723 akce ellátmányt kapott. Ez nominál értékben 483 akcséval több,

¹⁹ BOA Cevdet tasnifi hariciye 808/1.

²⁰ BOA Ali Emiri 919/1.

mint amit a kinevezésekor kapott. Ez a fizetésemelés a básbúgi méltóság való súlyát is mutatja. Amíg azonban Zay Zsigmond csak 300 akcse napidíjra volt jogosult, figyelmet érdemel, hogy Mikes vajon az emigráció melyik jeles méltóságának a jövedelmével összemérhető összeget kapott meg. A fenti adat szerint Bercsényi 600 akcse napidíjjal bírt, amelynek a nominál értéke, 25 százalékos inflációt követve 750 akcsét tett volna ki. Azt mondhatjuk tehát, hogy a 723 akcse napidíj nagyjából (27 akcse eltéréssel) Bercsényi Miklós jövedelmének negyedével, az inflációval megemelt összegnek felel meg.

Ez az ellátmány jogossá teszi, hogy a misszilis leveleiben a családtagjainak viszonylagos jólétéről számoljon be élete utolsó éveiben. *„Magam felől pedig azt írhatom, hogy ha bujdosásban vagyok is, de az Istennek áldása, és irgalmassága mindenkor velem volt és vagyok; és másokkal is jót tehetek, az úrnak jósága és segítsége nem lévén meghatározva, mindenek veszik az ő bő kezének irgalmasságát, egyéb szükségetet tehát nem érzek...”*²¹

Feltehető, hogy a básbúggá való kinevezése után rövidesen, talán még decemberben megkapta az emelést. Mindkét ismertett török okmány egy újabb érdekességgel is szolgál. Mikes az ellátmányát egy speciális szultáni okmánytípus hatályára vonatkoztatja: *„A fenséges megerősítő levelünk alapján (báberát-i 'álíján).”*²² A *berátot* 'kinevező levél' értelemben használjuk, s minden állami hivatalnokot ilyen típusú okmánnyal szokás beiktatni, a nagyvezírtől a várkatonáig és a szpáhiig. A vazallus államok nagyobb részének esetében pedig ezt az okmányt használták kinevező diplomaként (Krím, Moldva, Havasalföld stb., s I. Apafi Mihály idejében Erdélyben). Az okmány terminológiája elgondolkozásra késztet. Sajnos egyelőre egyetlen kuruc-emigrációból származó vezető kinevező irata sem került elő – vannak parancslevelek, amelyek csak közlik a kinevezés tényét, de a feltételek nélkül, s így nem lehet eldönteni, hogy a magyar közösség milyen formában épült be az oszmán állam közösségi autonómiájának rendszerébe. Olvasva Mikes leveleit, s látva a közösség egybetartására, a belülről választott vezetővel való irányításra történő portai szándékot, nem tűnik lehetetlennek, hogy a magyarok közösségét mint egy önálló nemzeti egységet (millet) kezelték. Hasonló rendszer mutatható ki a birodalom különböző nem muszlim vallási közösségei kapcsán is.²³ Bár a fenti

²¹ Mikes: *Törökországi levelek*, 303. Konstantinápoly, 1759. január 5. Mikes Kelemen gr. Mikes Istvánnak.

²² BOA Cevdet tasnifi hariciye 808/1–4.

²³ Papp Sándor: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban, in: *Keletkutatás*, 2011. tavasz, 25–72. Ebben a tanulmányomban

megfogalmazás nagyon erősen a fent megfogalmazott jogi státus feltételezését támasztja alá, újabb adatok felbukkanásáig csak munkahipotézisként írom le a vélekedésemet.

Mikes Kelemen básbúgi rövid három évében szomorú események is történtek, amelyekről csak a tőle fennmaradt két utolsó török irat ejt szót. Az okmány magának a magyarok vezetőjének a felterjesztése a nagyvezírhez. Egy tragikus eseményt mond el benne. Egy Rodostóban élő török, név szerint Száátcsi Mehmed, aki feltehetően a helyi katonasághoz tartozott, megpróbálta magával ragadni egy magyar asszonynak, Máriának a lányát. A támadás során a gyermekét védő anyát a török pisztolygolyóval megölte. Miután elfogták a támadót, törvény elé akarták állítani. Mikes azt kérte a nagyvezírtől, akinek a levelét írta, hogy példásan büntesse meg a törököt, hogy más ne próbálja megtámadni a magyarokat.²⁴

Nem tudom, hogy az ügy milyen fordulatot vett, a mellékletben közölt utolsó levél alapján azonban nem tűnik lehetetlennek, hogy a rodostói helyi hatalom sikeresen ellenállt a magyarok közössége jogkövetelésének, még úgy is, hogy a Porta alapvetően a tiszta, igazságos eljárásra szólította fel a feleket.²⁵

először szerepeltettem a Mikesre vonatkozó gazdasági adatokat a fenti tétel igazolására.

²⁴ BOA, Cevdet tasnifi hariciye 5500.

²⁵ BOA, Cevdet tasnifi hariciye 6203.

I.

BOA,²⁶ Cevdet Hariciye 808/1. 1172

Az okmány egy pénzügyi akta, amely azt a folyamatot mutatja be, hogy miután Mikes Kelemen básbüg felvette a havi ellátmányát a tekirdagi vámból, milyen lépcsőfokokon keresztül írta jóvá a szultáni kincstár a kiutaló intézmény, jelen esetben az izmidi vám számára a felvett összeget.

I. Mikes Kelemen igazoló elismervénye, amely szerint a rodostói (Tekfûrdağ) vámból az 1172. év ramazán hónapra eső (1759. 04. 28. – 05. 27.) havi ellátmányát felvette:

Hüve

- 1 *'an tahrîr-i hurûf oldur-ki*
- 2 *Tefûr taği gümrüğü mukat'ası mâlinden olmak üzere bâ-berât-i 'âlîşân mutasarrıf oldığı yevmî yedi yüz yigirmi üç*
- 3 *akçe nafaka bahâmızdan işbu binyüz yetmiş iki senesi ramazân-i şerîfün gürresinden gâyetine gelince bir aylık mücemmî olan yalnız yigirmi bir bin altıyüz toksan akçe nafaka bahâmızı hesâb-i gümrüğü emîmi ağa yedinden*
- 4 *âhz u kazb olmağla bî-meblag-i mezbûr 'âtî-i mûmâ ileyhün hesâbına mahsûb için yedine işbu*
- 5 *temessük verildi*

Bende-i Mikeş başbuğ hâlâ

Ö (az Isten)

Az irat megírásának az oka a következő: A fenséges megerősítő levelünk alapján a rodostói vám bevételéből napi 723 akcse összegű ellátmányt (nafaka bahâ) birtokolunk. Mivel az aga, a vám eminje most az 1172-es év ramazán hónap elsejétől (1759. április 28-tól 1759. május 27.) számított egy hónapra eső 20690 akcse ellátmányunkat egyben kifizette, hogy az említett összeg a ne-

²⁶ Az alábbi okmányok mind az isztambuli miniszterelnökségi levéltár (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, rövidítve BOA) anyagából valók.

vezett elszámolásába beleszámítson, a kezébe átvételi elismervényt (temessük) adtunk. A jelenlegi básbúg, Mikes

II. A defterdár megjegyzése a jobb felső sarokban: *mahalli* (a helyén [ellenőrizni]!)

III. A defterdári hivatal által elvégzett ellenőrzés eredménye az előző hónapról:

Be-cihet-i nafaka bahâ-i Mikeş begzâde başbuğ-i Macaluyân ki der tekfûr taği meks u ikâmet şüde kâh ve beher yevm in kadar meblağ 'an mâl-i gümrük-i Tekfûr taği

ta'yin şüde bûd 'an gurre-i cemâziyü l-evvel sene 1172 ilâ gâye-i şehri-i mezbûr sene-i minhu

in kadar-i mersûm an yed-i emîn-i gümrük Tekfûr taği ahz u kabz kerde ve be-deyn-i emîn-i mûmâ ileyh 'an-mâl-i gümrük-i mezbûre vâcib-i sene mahsûb şüde fermûde berây-i

îrâd u masraf dâde ber-mûceb-i temessük-i membûr ve der kenâr ve telhîs ve fermân-i 'âlî tezkere dâde fî 25 ramazân sene 1172.

Fî yevm-i akçe: 723

Eyyâm: 30

Akçe: 21690

Gurûş-i esedî: 180 para 10

Vech-i meşrûh üzre meblağ-i mezbûre târih-i merkûmda Tekfûr taği gümrüğü mâlinden mahsûb için îrâd u masraf tezkeresi

verildiği mukayyeddür fermân-i devetlü 'inâyetlü hazretlerindür fî 16 şevvâl sene 1172

A Rodostóban menedéket és szállást talált magyarok básbúgja, Mikes nemesúr ellátmányára vonatkozóan: az alul jelzett összeg a rodostói vámból rendeltetett megadni számára, aki átvette az említett vám eminje kezéből az 1172. év dzsemâziyülevvel hónap elsejétől az említett hónap utolsó napjáig járó (vâcib) alul megjelölt összeget. Az említett emin elszámolásában ez kötelezettségként (hiányként) jelentkezik. Hogy az évi elszámolását el tudja készíteni, a könyveléshez (îrâd u masraf)²⁷ az említett pecsétes elismervénye, a [kincstári defter

²⁷ Az *îrâd u masraf* jelentése: bevétel és kiadás. Mivel a török gazdasági hivatal valószínű egyszeres könyvelést folytatott, amely alapvetően a kiadás és a bevétel oldalait vizsgálja, úgy véltem, hogy a fogalmat egyszerűen könyvelésnek is értelmezhetem.

igazolól] széljegyzete (der-kenâr), a javaslat (telhîs) és a magas rendelet (fermân-i 'âlî) alapján utalványt állítottunk ki 1172. ramazán 10-én. (1759. 05. 07.)

A napi ellátmány összege: 723 [akcse]

A napok száma: 30

[összesen hány] akcse: 21 690

oroszlános tallér: 180 és 10 para

Bizonyos, hogy a szokásnak megfelelően az említett összegről a jelzett időben egy darab könyveléshez szükséges utalványt (îrâd-i masraf tezkeresi) állítottak ki, így a [további] rendelkezés a boldogságos és kegyelmes szultánomat illeti. 1172. sevvâl 16-án. (1759. 06. 12.) [A defterdâri hivatal tisztviselőjének] aláírása

III. Ezután a defterdâr kiszámíttatja a kérvényezett utalvány összegét: *hesâb oluna* (számolják ki!)

Vâcib-i 'an gur-re-i cemâziyü l-âhir sene 1172 ilâ gâyet-i şeh-r-i

ramazân ber-mûceb-i temessük-i

memhûr-i mesfûr ve bâ-fermân-i şerîf

fî yevm-i akçe: 723

eyyâm: 118

akçe: 85314

guruş-i esedî: 710,5

akçe: 54

Bin yüz yetmiş iki senesi cemâziyü l-âhirün guresinden sene-i mezbûre ramazânun

gâyetine gelince bu dört aylık nafaka bahâ hesâb olundukda yalnız yediyüz

on bucuk guruş elli dört akçe eder fermân devletli

sultânun hazretlerinündür

fî 17 şevvâl sene 1172 imzâ

1172. év dzsemâzîjülâhir hó első napjától a mondott év ramazán hó utolsó napjáig a nevezett pecsétes elismervénye és a szultáni rendelet szerint jár:

A napi ellátmány összege: 723 [akcse]

A napok száma: 118

[összesen mennyi] akcse: 85314

oroszlános gurus (holland tallér): 710,5

akcse: 54

1172. év dzsemázijüláhir elsejétől a mondott év ramazán hava utolsó napjáig, a négy hónapra eső ellátmány kiszámításakor az összeg pontosan 710 és fél gurust és 54 akcsét tesz ki, a parancs kiadása a boldogságos szultánomat illeti. (A defterdári hivatal tisztviselőjének) aláírása

IV. A defterdár javaslatot kért az ügyre nézve: *telhîs* (javaslat).

Felette: Telhîs mûcabince tezkere verilmek buyuruldu sahh 172 L (Şevvâl) 19

- 1 *'arz-i bendeleridür-ki*
- 2 *Macârluyândan Tekfûr tağından meks u ikâmet eden başbuğ beğzâde Mikeş nâm Macâra*
- 3 *Tekfûr tağı gümrüğü mâlinden yevmî yediyüz yiğirmi üç akçe nafaka bahâ ta'yîn olmuş olmağla*
- 4 *işbu yetmiş iki cemâziyü l-âhir gûrresinden ramazân-i şerif gâyetine dek*
- 5 *dört aylık nafaka bahâsı gümrük-i mezbûr mâlinden ahz u kabz eylediği hâvî verdiği*
- 6 *dört kit'a mûhür-i temessükdür mûcabince baş muhasebeden hesâb etdürildüğü üzre*
- 7 *yedi yüz on buçuk guruşun mâl-i gümrükden mahsûbiyçün îrâd u masraf tezkeresi*
- 8 *verilmek bânında fermân-i devletlü se'âdetlü sultânüm hazretlerinindür imza*

A felterjesztés alapján a kincstári utalvány kiállítása megparancsoltatott. Így van! 19. sevvál 1172. (1759. 06. 15.)

Szolgád felterjesztése a következő:

Mivel a magyarok közül a Rodostóban lakó és ott menedéket talált básbúgnak, a Mikes nevű magyarnak a rodostói vám jövedelméből napi 723 akcse értékű ellátmány rendeltetett, ezek az [okmányok] az 1172-ik év dzsemázijülevelvel hó első napjától ugyanezen év ramazán hó utolsó napjáig, négy hónapra

eső ellátmánya felvételét igazoló pecsétes elismervények. Ezek alapján a rendelkezés a boldogságos és fenséges szultánom őfelségén áll, hogy a [kincstár] fő számviteli osztályának számítása szerinti 710 és fél gurus vámbevételből való elszámolása miatt az elszámoláshoz szükséges utalványt kiállítsuk.

V. Valaki leellenőrizte a felterjesztést: sahh (rendben)

VI. A defterdár döntése a javaslat (*telhîs*) felé jegyezve:

telhîs mûcabince tezkere verilmek buyuruldu 19. şevvâl [11]72

Rendben van! Megparancsoltatott, hogy a javaslat (*telhîs*) alapján állítsák ki az utalványt. 1172. sevvâl 19-én (1759. 06. 15.)

VII. Az eredeti átvételi igazolás felé feljegyezték a defterdári hivatalban: *tezkere verildi fi 20. şevvâl sene 1172*

Az utalványt 1172. şevvâl 20-án állították ki. (1759. 06. 16.)

II.

BOA, Cevdet Hariciye 808/2. 1172

Az okmány igazoló elismervény, amelyet Mikes Kelemen básbúg adott a rodostói vám eminjének, hogy felvette az ellátmányát sabán hónapra. Az elszámolás részletei a 808/1. számú okmányon találhatóak.

I. Mikes Kelemen igazoló elismervénye, hogy a rodostói vámból az 1172. sabán hónapra eső (1759. 03. 30. – 04. 27.) havi ellátmányát felvette:

Hüve

- 1 *bâ'is-i tahrîr-i hurûf oldur-ki*
- 2 *Tefûr tağî gümrüğü mukat'ası mâlinden olmak üzere bâ-berât-i 'âlîşân mutasarrıf oldığı yevmî yedi yüz yigirmi üç*
- 3 *akçe nafaka bahâmızdan işbu binyüz yetmiş iki senesi şa'bân-i şerîfün gûrresinden gâyetine gelince bir aylık*
- 4 *mücemma' olan yalnız yigirmi bir bin tokuziyüz altmış yedi akçe nafaka bahâmızı hesâb gümrüğü emîmi ağa*

5 *yedinden tamamen âhz u kabz olmağla bî-meblağ-i mezbûr ağa-yi mûmâ ileyhün hesabına mahsûb*

6 *içün yedine işbu temessük verildi*

Bende-i Mikeş başbuğ hâlâ

Ö (az Isten)

Az irat megírásának az oka a következő: A napi 723 akcse összegű ellátmányunkból (nafaka bahâ), amelyet a fenséges megerősítő levelünk alapján birtokolunk, a tekirdaği vám bevételéből most az 1172-év sabán hónap elsejétől számítva egy hónapra összesen 20 690 akcse ellátmányunkat kiszámították, és ezt a vám eminje kezéből felvettük. Hogy az említett hátralék a nevezett elszámolásába beleszámítson, a kezébe átvételi elismervényt (temessük) adtunk. A jelenlegi básbúg, Mikes

II. A defterdár megjegyzése a jobb felső sarokban: *mahalli* (a helyén [ellenőrizni]) (Az ellenőrzést nem ide jegyezték fel!)

III. A defterdár megjegyzése a temessük mellé: *kayd* (bejegyezni)

III.

BOA, Cevdet Hariciye 808/3. 1172/1759

Az okmány igazoló elismervény, amelyet Mikes Kelemen básbúg adott a rodostói vám eminjének, hogy felvette az ellátmányát redzseb hónapra. Az elszámolás részletei a 808/1. számú okmányon találhatók.

I. Mikes Kelemen igazoló elismervénye, hogy a rodostói vámból az 1172. év receb hónapra eső (1759. 02. 28. – 03. 29.) havi ellátmányát felvette:

Hüve

1 *bâ'is-i tahrîr-i hurûf oldur-ki*

2 *Tefûr taği gümürüği mukat'ası mâlinden olmak üzere bâ-berât-i 'âlîşân mutasarrıf oldıği yevmî yedi yüz yigirmi üç*

3 *akçe nafaka bahâmızdan işbu binyüz yetmiş iki senesi receb-i şerifün gürresinden gâyetine gelince bir aylık*

- 4 *mücemma' olan yalnız yigirmi bir bin altıyüz toksan akçe nafaka bahâmızı
hesâb gümrük emîmi ağa yedinden*
- 5 *tamamen âhz u kabz olmağla bi-meblağ-i mezbûr ağa-yi mûmâ ileyhün
hesâbına mahsûb*
- 6 *içün yedine işbu temessük verildi*

Bende-i Mikeş başbuğ hâlâ

Ö (az Isten)

Az irat megírásának az oka a következő:

A napi 723 akcse összegű ellátmányunkból (nafaka bahâ), amelyet a fenséges megerősítő levelünk alapján birtokolunk, a tekirdaği vám bevételeből most az 1172-es év nemes receb hónapja elsejétől a végéig, egy hónapra eső összesen 20 690 akcse ellátmányunkat kiszámították, és a vám eminje kezéből felvettük. Hogy az említett összeget a nevezett aga az elszámolásába elkönnyelhesse, a kezébe átvételi elismervényt (temessük)adtunk. A jelenlegi básbúg, Mikes

II. A defterdár megjegyzése a jobb felső sarokban: *mahalli* (a helyén [ellenőrizni]!) (Az ellenőrzést nem ide jegyezték fel!)

III. A defterdár megjegyzése a temessük mellé: *kayd* (bejegyezni)

IV.

BOA, Cevdet Hariciye 808/4. 1172/1759

Az okmány igazoló elismervény, amelyet Mikes Kelemen básbúg adott a rodostói vám eminjének, hogy felvette az ellátmányát redzseb hónapra. Az elszámolás részletei a 808/1. számú okmányon találhatók.

I. Mikes Kelemen igazoló elismervénye, hogy a rodostói vámból az 1172. dzsemázijüláhir hónapra eső (1759. 01. 30. – 02. 28.) havi ellátmányát felvette:

Hüve

- 1 *bâ'is-i tabrîr-i hurûf oldur-ki*
- 2 *Tefûr tağî gümrüğü mukat'ası málinden olmak üzere bâ-berât-i 'âlîşân
mutasarrıf oldığı yevmî yedi yüz yigirmi üç*

- 3 akçe nafaka bahâmızdan işbu binyüz yetmiş iki senesi cemâziyü l-âhirün
gûrresinden gâyetine gelince bir aylık
- 4 mücemma' olan yalnız yigirmi bir bin altyüz toksan akçe nafaka
bahâmızı hesâb kümruk emîmi ağa jedinden tamamen
- 5 âhz u kabz olmağla bî-meblağ mezbûr ağa-yi mûmâ ileyhün hesâbına
mahsûb için yedine işbu
- 6 temessük verildi

Bende-i Mikeş başbuğ hâlâ

Ö (az Isten)

Az irat megírásának az oka a következô:

A napi 723 akcse összegû ellátmányunkból (nafaka bahâ), amelyet a fenséges megerôsítô levelünk alapján birtokolunk, a tekirdaği vám bevételéből mostanáig az 1172. év nemes dzsemâzijülâhir hónapja elsejétől a végéig, egy hónapra esô összesen 20 690 akcse ellátmányunkat kiszámították, és a vám eminje kezéből felvettük. Hogy az említett összeget a nevezett aga az elszámolásába elkönnyvelhesse, a kezébe átvételi elismervényt (temessük) adtunk. A jelenlegi básbûg, Mikes

II. A defterdâr megjegyzése a jobb felsô sarokban: *mahalli* (a helyén [ellenôrizni]!) (Az ellenôrzést nem ide jegyezték fel!)

III. A defterdâr megjegyzése a temessük mellé: *kayd* (bejegyezni)

V.

BOA, Cevdet Hariciye 992/1. 1173 (1760)

Mikes Kelemen igazoló okmánya, amely szerint felvette receb hónapra az ellátmányát. Az elôtte való pénzfelvétele vonatkozó okmányokat is összegyûjtötték a Portán, és négy kincstári igazolás ügyében egyszerre intézkedtek.

Hüve

- 1 *vech-i tahrîr-i hurûf oldur-ki*
- 2 *Tefûr taği gümrügi mukat'ası mâlinden olmak üzere bâ-berât-i 'âlîsân mutasarrîf oldığı*

- 3 *yevmî yedi yüz yigirmi üç akçe nafaka bahâmızdan işbu bin yüz yetmiş üç
senesi receb-i şerîf*
- 4 *gûrresinden gâyetine gelince bir aylık mücemma' olan yalnız on tokuz bin
dört yüz seksen*
- 5 *iki akçe nafaka bahâmızı hâlâ gümrük emîmi ağa yedinden tamamen
âhz olmağla meblağ mezbûr*
- 6 *ağa-yi mûmâ ileyhün hesabına mahsûb için yedine işbu temessük verildi*

Pecset: cenerâl Mikeş başbuğ-i macârluyân

Ö (az Isten).

Az irat megírásának az oka a következő: A fenséges megerősítõ levelünk alapján a tekirdaği vám bevételébõl napi 723 akcse összegû ellátmányt (nafaka bahâ) birtokolunk. Mivel a vám eminje egyben most kifizette az 1173-év redzseb hónap elsejétõl számított egy hónapra esedékes 19 482 akcse ellátmányunkat, azért, hogy az említett összeg a nevezett elszámolásába beleszámíthasson, kezébe átvételi elismervényt (temessük) adtunk. A jelenlegi básbûg, Mikes

Pecset: Mikes generális, a magyarok básbûgja

II. A defterdâr megjegyzése a jobb felsõ sarokban: *mahalli* (a helyén [ellenõrizni]!)

III. Az ellenõrzés eredménye az elõzõ hónapról, amelyet a defterdâri hivatal végzett. Jobb felsõ sarokban:

*Be-cihet-i nafaka bahâ-i Mikeş begzâde başbuğ-i Macaluyân ki der tekfûr tağı
Meks u ikâmet şüde kâh ve beher yevm in kadar meblağ 'an mâl-i gümrük-i
Tekfûr tağı*

*ta'yîn şüde bûd vâcib 'an gur-re-i zilhicce sene 1173 ilâ gâye-i şebr-i mezbûr
sene-i inhu*

*in kadar meblağ-i nakaka bahâ mesfûr 'an yed-i emîn-i gümrük Tekfûr tağı
ahz u kazb kerd ve be-deyn-i emîn-i mûmâ ileyh 'an mâl-i gümrük-i mezbûr
vâcib-i mahsûb şüde fermûde berây-i emr-i irâd u masraf dâde ber-mûceb-i
membûr temessük*

der-kenâr ve telhîs ve fermân-i 'âli tezkere dâde fî 14 şa'bân sene 1173

Fî yevm-i akçe: 694

Eyyâm: 29

Akçe: 20184

Gurûş-i esedî: 168 para 8

Vech-i meşrûh üzre meblağ-i mezbûre târih-i merkûnda Tekfûr tağî gümrüğü mâlinden mahsûb için îrâd u masraf tezkeresi verilîği mukayyeddür fermân-i devetlü 'inâyetlü hazretlerindür fî 16 şevvâl sene 1173 imzâ

A Rodostóban menedéket és szállást talált magyarok básbúgja, Mikes nemesúr ellátmányára vonatkozóan: Az alul jelzett összeg a rodostói vámból rendeltetett megadni számára, aki átvette az említett vám eminje kezéből az 1173. év zilhiddzse hónap elsejétől az említett hónap utolsó napjáig járó (vâcib) alul megjelölt összeget. Az említett emin elszámolásában ez kötelezettségként (hiányként) jelentkezik. Hogy az évi elszámolását el tudja készíteni, az említett pecsétes elismervénye, a [kincstári defter igazoló] széljegyzete (der-kenâr), a javaslat (telhîs) és a magas rendelet (fermân-i 'âli) alapján egy lekönyvelésre szolgáló kincstári parancs készült 1173. sabân 14-én. (1760. 04. 1.)

A napi ellátmány összege: 694 [akcse]

A napok száma: 29

[összesen hány] akcse: 20184

oroszlános tallér: 168

para: 8

Bizonyos, hogy a szokásnak megfelelően az említett összegről az említett időben egy darab könyveléshez szükséges utalványt (îrâd-i masraf tezkeresi) állítottak ki, így a [további] rendelkezés a boldogságos és kegyelmes szultánomat illeti. 1173. sevvâl 16-én. (1760. 06. 01.) [A defterdâri hivatal tisztviselőjének] aláírása

III. Ezután a defterdâr kiszámíttatja a kérvényezett utalvány összegét: *hesâb oluna* (számolják ki!)

Vâcib-i 'an gurre-i cemâziyülevvel sene 1173 ilâ gâye-i şehr ramazân sene-i inhuber-mûceb-i 4 kita'a temessükât-i membûr ve bâ-fermân-i şerîf

Akçe: 82824

Gurûş-i esedî: 690 para 8

Vâcib-i 'an gur-re-i receb sene 1173 ilâ gâye-i şeh'r ramazân sene-i inhu

Fî yevm: 696

Eyyâm: 89

Akçe: 61944²⁸

Vâcib-i 'an gur-re-i cemâziyü l-evvel sene 1173 ilâ gâye-i şeh'r mezbûr

Fî yevm: 696

Eyyâm: 30

Akçe: 20880

Dört aylık nafaka bahâsı hesâb olundukda yalnız altıyüz toksan gurûş sekiz para verir fermân-i devetlü 'inâyetlü hazretlerindür fî 27 şevvâl sene 1173. (1760. 06. 12.) imzâ

1173. dzsemâzijulevvel első napjától ugyanezen év ramazân hónap utolsó napjáig négy darab pecsétetes elismervény és a magas rendelet alapján jár:

82 824 akcse

[vagyis]: 690 oroslános tallér és 8 para

1173. redzseb első napjától ugyanezen év ramazân hónap utolsó napjáig jár:

akcse: 696

napok száma: 89

akcse: 61 944

1173. dzsemâzijulevvel első napjától ugyanezen év és hónap utolsó napjáig jár:

akcse: 696

napok száma: 30

akcse: 20 880

Négy hónap ellátásának kiszámításakor az eredmény pontosan 690 gurus és 8 para lett. A parancs a boldogságos és kegyelmes szultánom öngyóságáé. 1173. sevvâl 27 (1760. 6. 12.) aláírás

²⁸ Ennek pontosan 59 856 akcsének kellene lenni.

IV. A defterdár javaslatot kért az ügyre nézve: *telhîs* (javaslat)

Az ügy folytatása a 992/2-es okmányon található, ahol a javaslat (telhîs) szövege olvasható.

VI.

BOA, Cevdet Hariciye 992/2. 1173/1760

Mikes Kelemen jövedelmeit felvette a rodostói vámból, s átadta az eminek az igazoló okmányait. A kincstár javaslatot tesz a basdefterdárnak, hogy készítsék el a négy hónapi jövedelem kiadásának elszámolására szolgáló utalványt.

I. A defterdári hivatal egyik embere javaslatot (telhîs) tesz, hogy a 992/1. alatt benyújtott négy havi ellátmány kiutalásáról készítsék el az igazoló utalványt:

- 1 *'arz-i bendeleridür-ki*
- 2 *Tefûr tağında meks u ikâmet üzere olan*
- 3 *Macârluyân başbuğî şehzâde Mikeş cenerâl beher yevm*
- 4 *altıyüz toksan altı akçe nafaka bahâsı Tekfûr tağî gümrük*
- 5 *mâlınden mu'ayyen olmağla işbu yetmiş üç senesi cemâziyü l-evveli ise*
receb ve şa'bân ve ramazân şehriyeleri olan dör
- 6 *aylık nafaka bahâsı gümrük-i mezbûr mâlınden*
âhz u kazb
- 7 *eylediğini hâvî verdiği memhûr dört kit'a temessükdür*
- 8 *mûcabince baş muhasebeden hesâb etdürüldükde altıyüz*
- 9 *toksan gurûş etmekle meblağ-i mezbûrun mâl-i gümrükden mahsûb-içün*
- 10 *tezkeresi verilmek bâbında fermân devletlü se'âdetlü sultânım*
hazretletindür

Szolgád felterjesztése a következő:

A Tekfûrdágiban lakó és ott menedéket talált magyarok básbúgja, Mikes nemesúr generális ellátására a rodostói vámból minden napra 680 akcse értékű ellátmány rendeltetett. Ez a négy pecsétes elismervény igazolja, hogy az [11]73-ik év dzsemâzijülevvel, redzseb, sabân és ramazân hónapokra eső négy havi ellátmányt a nevezett vám bevételeiből felvették. Ennek alapján a fenséges és boldogságos szultánom öfelségét illeti a parancs kiadása abban az ügyben,

hogy az említett összegnek az említett vám jövedelméből való lekönnyelésre, amely kiszámítása után 690 gurus összeget tesz ki, a szükséges utalvány kiállítottassék.

II. A defterdár döntése a javaslat (telhîs) felé jegyezve: *telhîs mûcabince tezkerre verilmek buyuruldu 6 cemâziyü l-evvel sene [1]173 imzâ*

Rendben van! Megparancsoltatott a javaslat (telhîs) alapján az utalvány kiállítása 1173. dzsemâzijulevvel 6-án (1759. 12. 26.) aláírás

III. Kiállították az utalványt

tezkere verildi 6 cemâziyü l-evvel sene [1]173

A tezkerét kiállították 1173. dzsemâzijulevvel 6-án (1759. 12. 26.)

VII.

BOA, Cevdet Hariciye 5500.

Az alábbi okmány Mikes Kelemen básbúgsága idején, 1760-ban keletkezett, s arról számol be, hogy egy török katona megzavarta az addig negyven éve nyugalomban élő magyarok nyugalmaát. El akarta rabolni egy Mária nevű magyar asszony lányát, a gyermekét védő anyát pedig lelötte. Mikes a nagyvezírhez, Kodzsa-Rágib Mehmed pasához (1757. 01. 11. – 1763. 04. 07. vagy 08.) fordult, hogy a vétkes elnyerje méltó büntetését.²⁹

- 1 *Devletlü 'inâyetlü sultânüm hazretleri sağ olsun*
- 2 *bu dâ'ileri devlet-i 'alîye-i edeb-peyvende ilticâ eden Macârluyân ta'îfesi*
üzerine bâ-fermân-i 'âlî başbuğ nasb u ta'yîn ve kırk
- 3 *seneden berü Tekfûr tağında meks ü ikâmet edüb tâ'îfes-i mezbûre âsûde hâl*
ve kimesne tarafından rencide vü remûde
- 4 *olunmuş değil iken bu esnâda Tekfûr tağı sükkânından fesâd u şekâvet ile*
mê'lûf
Sâ'atçı oğlı Mehemmed nâm şaki içimüzden

²⁹ Részben latin, részben arab betűs kiadása megjelent: Gökbilgin, Tayyib: Rákóczi Ferencz ve tevabiine dair yeni vesikalar, *Bellekten*, 5, 1941, 11. számú levél. Több helyen másképpen olvastam, mint ahogy a kiadványban áll, jelzés nélkül javítottam.

- 5 *Mâriya nâm nasrânîyenün sağıre kızını cebren alub götürmek murâd
eyledükde anası dahi men' eyledüğinden anası mesfûreyi*
- 6 *bî-gayr-i hakk piştov kurşunıyla darb u helâk edüb firâr üzere iken bir tarik
ile âhz ve zâbite teslîm ve el-yevm bu tarafda*
- 7 *mahbûs olub merkûmun bu gûne hilâf-i rizâ-yi hazret-i veliyü n-ni'amı
hareketi ta'ife-i mezbûrenün 'adem-i emniyet ile teneffürlerine*
- 8 *bâ'is u bâdî olmağla fi-mâ ba'd bu misillü şekâvet-pîşelere müceb-i 'ibret
olmak için şaki-yi merkûmun t'edib*
- 9 *ü gûşmäli husûsı re'y-i vezîn-i isâbet-kirîn-i âsefânelere ihâle olundu bu
bâbda ve her hâlde emr ü fermân ve merhamet ü ihsân devletlü 'inâyetlü
sultânüm hazretlerinündür*

ed-dâ'î Mikeş başbuğ-i Macârluyân hâlâ

Boldogságos és fenséges szultánom, légy egészséges! Én (az érted imádkozó)³⁰, akit az örökké fennálló Magas Portára menekült magyarok élére a magas fermánon keresztül básbúggá kineveztek, s aki negyven év óta Tekirdağban lakom és tartózkodom, [jelentem], hogy az említett közösség mindedig békében élt, és senki sem zavarta vagy háborgatta azt. Most azonban a Száátcsiogli Mehmed nevű Tekirdağban lakozó gazember egy Mária nevű keresztény asszony kislányát erőszakkal elragadta azzal a szándékkal, hogy elrabolja. Amikor az anyja ezt megpróbálta megakadályozni, akkor az említettnek az anyját (annesi mesfûreyi)³¹ jogtalanul pisztolygolyóval eltalálta és leterítette. Miközben pedig menekült, valamely módon elfogták, és átadták az elöljárónak (tisztnek = zâbit). A mai napon pedig bebörtönözték. Ilymódon az említettnek az öngyásága jószándéka ellenére tett cselekedete a nevezett közösségben bizonytalanságot keltett, azért tehát, hogy ezekután az ugyanilyen gonosztevők számára példát statuáljanak, az említett gazember büntetését és ítéletét a megfelelő döntést hozó aszaf bölcsességű nagyvezír elé utalták. Ez ügyben és minden esetben a parancs és a fermán a kegyelmes és jószándékú boldogságos szultánom öngyáságát illeti.³²

³⁰ Másképpen: „Az irántad jóakaratot mutató”, illetve szabadabban: „jóakaró szolgád”.

³¹ Ez a kifejezés nyelvtanilag rossz. Ha arra utal, ahogy én értelmezem a szöveget, hogy a rabló lőtte meg Máriát, akkor helyesen *anne-yi mesfûreyi* lenne. Ha azonban ellentétesen kellene értelmezni, miszerint az anya lőtte le a törököt, akkor *annesi mesfûri-t* (az anyja az említettet) kellene, hogy olvassuk, s akkor nem lenne értelme, hogy a *mesfûr* (= említett) arab eredetű szó nőnemben álljon. Mivel valószínűbb, hogy a török lőtte le az anyát, így fordítottam.

³² Ez a mondat a kérvények szinte kötelező záróformulája, amely jelen esetben a nagyvezírről vonatkozik, nem a szultánra.

Az önt imába foglaló Mikes, a magyarok jelenlegi básbúgja

Felette a nagyvezír utasítása:

zâbîtu ma'rifetle mabbûs mahallinde terafû'-i şer' ve üzerine bâ'is olan mâdde tescil ve mezbûr hasire ibkâ ve keyfiyet sûret-i sicilîyle i'lâm olunmak için fermân buyuruldu

felette: imzâ

Parancs adatott ki, hogy az előljáró részvételével az elfogottat a helyszínen rendeljék a muszlim vallásjogi bíróság elé, a bebizonyosodott ügyet jegyezzék fel, a nevezett károsultat kártalanítsák, és az ügyet a kádi jegyzőkönyv másolatával ismertessék [velem]. Aláírás.

VIII.

BOA, Cevdet Hariciye 6203.

A fenti okmányban bemutatott ügy folytatása. A nagyvezír utasítása alapján a kihallgatás eredményét a Portára kellett felterjeszteni. A bűnös támogatókra talált a rodostói török katonák és tisztek között, megmásította a vallomását. Mikes Kelemen jelentette a nagyvezírnek, hogy a bűnöst nem akarják megbüntetni. Mivel félti a magyarokat a további zaklatástól, kérelmezi olyan parancsok kiadását a kádinak és a tiszteknek, miszerint az illető erőszakoskodó személyt másik kádi hivatali körzetbe költöztessék el.

- 1 *Devletlü 'inâyetlü sultânüm merhametlü hazretleri sağ olsun*
- 2 *bu dâ'ileri devlet-i 'alîye-i edeb-peyvende ilticâ eden Macâr cenerâlı olub bâ-fermân Tefûr tağında meks ve tâ'ife-i mezbûr üzere*
- 3 *bâ-fermân-i 'âlî başbuğ nasb ve otuz³³ seneden berü kimesne tarafından bir dürlü te'addî ve rencide olunmuş değil iken bundan akdem*
- 4 *Tekfûr tağı sükkânından Sâ'atcı oğlu Mehemmed nâm şaki tâ'ife-i mezbûreden Mâriya nâm nasrânîyeyi bî-gayr-i hakk piştov kursunıyle darb u helâk*
- 5 *ediüb firâr üzere iken âhz ve zâbite teslim ve keyfiyyeti der-i develet-medâra ifâde ve te'edi-yi zimmetinde istidâ'-yi 'inâyet olundukda*

³³ Itt tévedett az írnök. Helyesen kırk (negyven).

- 6 mahallinde ma'rifet-i şer'iyile revîyet ihkâk-i hakk olundunkdan sonra mezbûr min-ba'd³⁴ ibkâ ve keyfiyyet-i 'ilâm olunmak bâbında sâdır olan emr-i 'âlî-şân-
- 7 ları vurûd mezbûr 'asker yalan³⁵ iddi'âsında olub zabıtân ve'askerî tâ'ifesi kendüye me'yn ve tarafgîrleri olmağla mezbûreyi hîn-i
- 8 darbında yanında mevcûd kimesneler edâ-yi şehâdetden imtinâ' ve bir dürlü ihkâk-i hakk mümkün olmayub mezbûr Mehemmed ba'dü l-yevm kazâ-i mezbûrede turmayub
- 9 âhır kazâda ikâmet itmek üzere te'ahhüd eylediğini müş'ir-i ekreme³⁶ i'lâm olunub ancak mezbûr ziyâde mütegalibeden ve mey'n-i kesîreleri
- 10 olub kazâ-i mezbûreden te'ahhüdi üzere tardı husûsi emr-i 'âlî-şân sudûruna muhtâc olmağla merâhim-i 'âliyelerinden mercûddur-ki
- 11 tâ'ife-i mezbûrenin emn u râhatları zimmetinde 'ibretü l-gayr mezbûr Mehemmed
- te'ahhüdi üzere fi-mâ ba'd kazâ-i mezbûrda turmayub âhır
- 12 mahallde ikâmet eylemesi için bu tarafda olan yeniçeri zabıtına ve kadısına hitâben
- mü'ekkid fermân-i 'âlileri surûri bâbında emr
- 13 u fermân ve 'inâyet ü ihsân devletlü 'inâyetlü merhametlü sultânüm hazretlerinündür

ed-dâ'î cenerâl Mikeş başbuğ-i Macârluyân hâlâ

Boldogságos és fenséges szultánom, légy egészséges! Én (az érted imádkozó), aki az örökké fennálló Magas Portára menekült magyar generális vagyok, akit magas rendelet alapján a Rodostóban tartózkodóknak és a megnevezett közösségnek az élére vezetőnek neveztek ki. Harminc év³⁷ óta senki részéről sem történt semmilyen zaklatás vagy háborgatás. Nemrégiben azonban egy Rodostóban lakó gazember, Száátcsiogli Mehemmed az említett közösségből egy

³⁴ Jeleznem kell, hogy az eredeti szövegben a nálam lévő fénymásolaton elmosódott a tinta, egy mezbûre mimba'dehu alak lenne olvasható, amely nem létezik. A fenti szöveg ennek megfelelően rekonstruált.

³⁵ A yalan török szó hazugot jelent. Ebben az esetben nem keffel, hanem nunnal kellett volna írni, de a szöveg értelme ennek a szónak a jelenlétét erősíti.

³⁶ A birtokomban lévő másolat itt is elmosódott. A kiolvasott szavak értelme: felségednek ismertetni.

³⁷ Lásd a 33. lábjegyzetet. Mint ott jeleztem, az írnok tévedett, Mikes Kelemen már negyven éve élt Rodostóban a bűneset idején.

Mária nevű keresztény asszonyt jogtalanul pisztolygolyóval leterített és megölt. Menekülés közben elfogták és átadták az előjárónak (tisztnak = zábit). A tényeket jelentették a boldogságos Portára, és engedelmet kértek a jóvátétel rendezésére. A helyszínen a vallásjogi eljáráson keresztül megvizsgálták az ügyet, és kártalanítást állapítottak meg. Amikor azonban megérkeztek a magas parancsok arra nézve, hogy a tényállást bejelentsék [a Portára], az említett hamisan vallott, a tisztek és a katonák is hazudtak az érdekében, s mivel támogatói voltak, az említett [Mária] lelővésekor mellette levőket nem engedték vallomást tenni. Így semmiféle jóvátételre sem nyílt lehetőség. Ismertették őnagyságának, hogy az említett Mehemmed megígérte, hogy ezután a nevezett bírósági körzetben nem tartózkodik többé, hanem egy másik bírósági körzetbe költözik. De az említett még jobban zsarnokoskodott és hosszan hazudozott. Azért, hogy az említett bírósági körzetet elhagyja, szükség van az elüldözését előíró nemes parancs kiállítására. Ezért az az óhajunk a kegyelemmel teli őfelségéhez, hogy az említett közösség megnyugtatóására és békéjére nézve, s mások visszatartására, a nevezett Mehemmed ezután az ígérete szerint az említett bírósági körzetben ne maradjon, hanem egy másik kerületbe költözzön, amelyre vonatkozóan az itt lévő janicsár tiszteknek és a kádijuknak egyértelmű, szigorú fenséges utasítást küldjenek. Ezzel kapcsolatban a parancs és a rendelkezés, a kegyelem és a jóindulat a boldogságos és kegyelmes és jóságos szultánom őfelségét illeti meg.

Az önt imába foglaló Mikes generális, a magyarok jelenlegi básbúgja.

DER SEKLER ANFÜHRER DER UNGARISCHEN EMIGRANTEN.
NEUE TURKISCHE ANGABEN ZU DEN LETZTEN JAHREN
VON KELEMEN MIKES

Kelemen Mikes schrieb an seine Cousine in den *Briefen aus der Türkei* am 20. Dezember 1758 als letzte Eintragung die folgende Zeile: „Nunmehr bin ich alleine von den Flüchtlingen.“ Wie er selbst darauf hinweist, bedeutete diese Aussage nicht, dass er der einzige Emigrant sein musste, da die kleine Kolonie in Rodosto (Tekirdağ) später mit dem Gefolge von Joseph Rákóczi, dem Sohn des Fürsten Ferenc Rákóczi II., und mit anderen immer wieder ergänzt wurde. Der Sultan ernannte ihn am 12. November 1758 zum Oberhaupt (başbuğ) der Ungarn. Es soll betont werden, dass es über die bekannten und veröffentlichten Quellen hinaus im ehemaligen Archiv des Großwesirs in Istanbul (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) noch Hunderte von bisher unbekanntem Dokumente gibt, in erster Linie zur Wirtschaftsgeschichte der Emigration.

Aus diesem Material stammen die hier behandelten acht Urkunden, die zeigen, wie die Pforte die ungarischen Emigranten unterstützte. Die erwähnten türkischen Dokumente liefern auch einige weitere Informationen, wie die ungarische Flüchtlinge staatsrechtlich von den Osmanen betrachtet wurden. In den knapp drei Jahren, in denen Mikes die Funktion des Vorstehers der ungarischen Gemeinde erfüllte, geschahen auch traurige Ereignisse. Die letzten zwei türkischen Urkunden, die Mikes auf Türkisch schreiben ließ, berichteten über einen Mordfall einer Ungarin, und über dessen Ermittlung.

HIDVÉGI MIKÓ FERENC TÖRTÉNETÍRÁSA

A hidvégi Mikó nemzetség tagjai mint emlékirók, krónika-, napló- vagy történetírók értékes örökséget hagytak ránk. Dolgozatomban csak a 16–17. században írt és működött kiemelkedő alkotóra, Mikó Ferencre szorítkoztam. Előrebocsátom, hogy a nemzetség fogalmán egyszerűen a vérségi rokon családok együttesét értem, s azért ragaszkodtam ehhez a terminushoz, mert a hidvégi Mikó nemzetség tagjai még az említett időben is erős szálakkal kapcsolódtak egymáshoz. Bár a kérdés jeles kutatója, Köblös Zoltán megállapítása szerint a 16–17. századra az ősi Mikó nemzetség több ágra szakadt, s a hidvégi, bodoki s oltszemi előnevet használta, mindenik ág a hidvégi nemzetséget vallotta ősének. Mikó Miklós 17. századi krónikáját tanulmányozva nem volt nehéz felfigyelnem arra, hogy a családi események valóságos nemzetségi összejövedelekként is értelmezhetőek.

Közismert, hogy a Mikó nemzetség ősének első írásos említése a 13. század közepéről származik. 1252-ben IV. Béla királyunk Akadás fia Vince (Bencenc) sebesi székely comesnek adományozta Szék földjét a különböző követségekben tett szolgálataiért. Ebből az ősi családból sarjadt ki a Mikó, Mikes, Nemes és a kőröspataki Kálnoky család. A Mikó nemzetség a továbbiakban Hidvégen, Bodokon és Oltszemen volt törzsbirtokos és ugyanott tartott fenn udvarházat vagy kastélyt. A történetírás iránt a nemzetség több tagja erős vonzalmat érzett.

Az említett nemzetségi kötődéseket jól megfigyelhetjük Hidvégi Mikó Ferenc életében, aki Erdély és a Székelyföld számos településében vált birtokossá, és töltött be helyhez nem köthető magas közeleti funkciókat. Hidvégen fenn tartotta az apjától örökölt jószágot és udvarházat, miközben szorosán ápolta kapcsolatait a bodoki, oltszemi rokonokkal, valamint a messzebbre költözött családokkal is. Gyakorolt közeleti szerepe során vált birtokossá Csíkban is, ahol a közismert Mikó-vár építtetésével is maradandót alkotott.¹ Életrajzát

¹ Kelemen Lajos (közreadja): Bodoki Mikó Miklós családi krónikája, *Genealógiai Füzetek*, 1906. április, május, június, 34–36, 47–49, 59–60, 77–79, 88–89.

Nagy János írta meg a *História* alapján, s bizonyos vonatkozásokban ki is egészítette azt,² de a történetírói munkásságra lényegében véve nem tért ki.

Mikó Ferenc születésének évéről eltérő adatok jelentek meg: életrőja szerint 1585-ben (mások szerint 1584 vagy 1586-ban) született a Szék földjén fekvő Hidvégen.³ Apja Mikó János, anyja Hápportoni Forró Borbála; ezen az ágon rokon volt Kemény Jánossal, a későbbi fejedelemmel. Gyermekéveit a szülőfaluban és Brassóban töltötte, feltehetően itt is tanult. Brassó abban az időben jelentős kulturális központ volt. Aztán rövid ideig Barcsai András, később Bethlen Gábor mellett apródoskodott. Utóbbinak végig hűséges híve s politikájának erős támasza volt. Már ifjan részt vett korának számos nagy csatájában, s a szerzett tapasztalatok s rátermettsége lehetett az oka annak, hogy Báthory Gábor, Bethlen Gábor ajánlására, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék alkapitányává nevezte ki, majd Bethlen rábízta, ugyancsak az említett székben, a főkapitányi tisztséget is. Már fiatal korától diplomáciai küldetéseket teljesített sikeresen. Többször járt követként a török portán, a bécsi császári udvarnál és Berlinben is. Bethlen Gábor fejedelem főudvarmestere, kincstárnoka és tanácsadója is volt. Több funkcióját Brandenburgi Katalin és I. Rákóczi György alatt is megőrizte. Mindezekről s a maga korában történekről szól az a munkája, melyet Hidvégi Mikó Ferenc *Históriája* címen ismer a magyar történeti irodalom. A *História az 1594–1613-as időszakot tárgyalja* 203 fejezetben s évszámok szerinti tagolásban. Az 1613-as évet nem ő, hanem Bíró Sámuel írta, akiről mást nem tudunk.⁴

Az előbb említett munkából a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára öt másolati példányt őriz, ebből három az Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtárából került a mostani helyére.⁵ Egyik díszesebben kötött példány az egyenes ági leszármazott gróf Mikó Imre tulajdona volt, melynek címe: *Mikó Ferenc Históriája a maga életében történt Erdélyi dolgokról*.⁶

Az első olyan történetíró, aki felismerte Mikó Ferenc *Históriájának* a jelentőségét, Benkő József volt, ő a kéziratot lemásolta és megjegyzéseket fűzött

² Nagy János: Hidvégi Mikó Ferenc életrajza, *Keresztény Magvető*, X, 1875. (A továbbiakban: Nagy J.)

³ Nagy J., 4.

⁴ Kazinczy Gábor (közveteszi): Hidvégi Mikó Ferenc *Históriája a maga életében történt erdélyi dolgokról*. 1594–1613, *Magyar Történelmi Emlékek. II. osztály. Írók*, VII, Pest, 1863, 135–225. (A továbbiakban: *História*)

⁵ Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kéziratosztály, 571, 577.

⁶ Benkő József szerint az eredeti kézirat címe a következő volt: *Erdélyországnak siralmas változásai, melyet leírt Hidvégi Mikó Ferenc*; és Bethlen Gábor fejedelemnek ajánlotta. Lásd a 7. jegyzetet is.

hozzá. Egyébként akkor már a kézirat másolata több helyen megtalálható volt. Benkő József nagyra értékelte Mikó Ferencet, aki „Írt szép históriát ez hazának dolgairól, melyben egyenes indulattal, és a dolognak cifrázása nélkül lefestette azt az időszakot, melynél keservesebb és nyomorúságosabb állapotokon soha Erdély által nem ment, úgymint 1594-től 1613-ig”.⁷ Benkő József mellett, hogy elfogulatlan, hiteles szerzőnek jellemezte Mikó Ferencet, azon „némely dicséretes hazafiak” közé sorolta, akik „Erdély históriáját született nyelvükön is irogatták”.⁸ Szerinte Mikó Ferencet „joggal és méltán sorolták Erdély tudósai közé”.⁹ Itt jegyzem meg, hogy Benkő József nem keveset használta Mikó *Históriáját*; több helyen hivatkozott rá ilyen és hasonló megjegyzésekkel: „amint Mikó írja”, „Mikó elmondja”.

Benkő nem maradt egyedül Mikó előbb említett munkája értékének méltatásával. Orbán Balázs is a Mikó nemzetség kiváló szerepet játszó tagjának tartotta a történetírót,¹⁰ gróf Mikó Imre pedig lemásoltatta a kéziratot és maga készített tartalmi jegyzeteket a munkáról,¹¹ s egyik munkájában hivatkozott is rá. Történetírónkat Kelemen Lajos „eszes államférfiú, jó diplomata, munkájában higgadt, tömör és keresetlen elbeszélő”-ként jellemzi.¹² Ő a *Históriát* történetírói munkának, némelyek azonban naplónak, évkönyvnek tartották. Bíró Vencel ugyancsak történetíróként említi.¹³ Veress Dániel, aki figyelemre méltó esszét írt Mikó Ferencről *Egy talányos hitű emlékiró* címmel, úgy vélekedett, hogy a szerző munkája „emlékirat és személyes kortörténet”.¹⁴ De ne ragadjunk le műfaji kérdéseknél, mert ennél fontosabbnak tartjuk mondani-
valóját és történetírói jelentőségét.

Abban a korban, melyben élt és dolgozott: a Báthoryak, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idején számos historíaiíró tűnt fel Magyarországon, Erdélyben és a Székelyföldön is. Ennek egyik oka az volt, hogy megnőtt az érdeklődés a történelem iránt, amit tovább fokozhatott az, hogy a fejlettebb nyugati

⁷ Bruz Lajos (közli): Benkő József tudósítása az Erdély históriája íróinak Magyar nyelven található kézírásaikról, *Új Magyar Múzeum*, III. évf, V. füzet, 1853. május 218.

⁸ Uo., 217.

⁹ *Transsilvania Specialis*, II, Kolozsvár, é. n. (1999) 233–234. Nevezte még „igen előkelő történetész”-nek is. Uo., 394.

¹⁰ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*, III, Pest, 1869, 53.

¹¹ Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kéziratosztály, Ms. 571.

¹² *Genealógiai Füzetek*, IV, 1906, 35.

¹³ *Erdély Öröksége*, III, Budapest (é. n.), Reprint kiadás, VI.

¹⁴ Veress Dániel: *Vékára tett mécses*, Csíkszereda, 1998, 101. (A továbbiakban: Veress D.)

országokból jelentős történetírói munkák is bekerültek Erdély könyvtáiraiba.¹⁵ Az erdélyi történetírók közül nem maradhat megemlítés nélkül Baranyai Decsi Czimor János (1560–1601), Borsos Tamás (1566–1633), Gyulafi Lestár (1557–1606 körül), Nagy Szabó Ferenc (1581–1658), Szalárdi János (1601–1666), Kemény János (1607–1662) és természetesen a legkiemelkedőbb: Szamosközy István (1570–1612). Voltak köztük krónika- és emlékiratírók, kortörténetírók, nyugat-európai egyetemeket járt akademiták s Erdélyben nevelkedett domidoctusok. Szamosközy talán Erdély első, szakmailag képzett tudományos történetírója volt. A fentiekre, illetve hátrahagyott munkáikra a 19. és 20. századi magyar történetírás is sokszor hivatkozik, nagyrészt, mint forrásokra, de gyakran a véleményüket is elfogadja. A legtöbb hivatkozás és a legnagyobb elismerés Szamosközyre történik, illetve neki jár ki. Ugyanakkor – amint már láttuk – Mikó Ferencet sem felejtette el a történettudomány. A nemrég elhunyt kiváló történészek, Csetri Elek és Demény Lajos nemcsak forrásként használják, hanem értékelik a véleményét is.¹⁶

A *Históriát* olvasva kíváncsi voltam arra, hogy szerzőjének álláspontja miben tér el a kiváló és nagyra értékelt Szamosközy Istvánétól, illetve miben egyező, természetesen annak szem előtt tartásával, hogy Szamosközy hátrahagyott (s csak részben megmaradt) életműve majdhogyan összehasonlíthatatlanul nagyobb, gazdagabb, mint a Mikó Ferencé.

A felkészülés körülményei és lehetőségei a két történetíró esetében különbözőek voltak. Szamosközy történetírónak készült, európai egyetemeket járt, levéltáros volt, tehát szakmai műveltsége nyugat-európai mércével mérve is magas volt, s a történelem forrásait az akkori idők magas szintjén ismerte, gyűjtötte és kritikailag használta fel. Gondolkodásuk is több tekintetben különbözött: Szamosközy erdélyi magyar tudattal rendelkezett, és ez írásaiban is tükröződik, a székelyeket ismerte, felkeléseiket, különösen Báthori András elpusztítása miatt, erősen elítélte. És ami nem kevésbé lényeges: elutasította a törökkel való megegyezés alternatíváját, bár elfogadta, hogy szembeszállni hatalmával nem vezethetett eredményre. Latin nyelven írt munkáit sokan használták, többek közt a marosvásárhelyi krónika- és emlékiró Nagy Szabó Ferenc is.¹⁷

¹⁵ Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, 1974, 64–65.

¹⁶ Lásd Demény Lajos: *Bethlen Gábor és kora*, Bukarest, 1982; Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*, Kolozsvár, 1992.

¹⁷ Szamosközy István: *Erdély története. 1598–1599, 1603*, Fordította Borzsák István, a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István, Budapest, 1977, 36. (A továbbiakban: Szamosközy I.)

Hidvégi Mikó Ferenc nem járt egyetemre, magasabb műveltséget a fejedelmi udvarban, a keleti s nyugati diplomáciai útjain szerezte. Bizonyosan beszélt törökül és németül, ami a diplomáciai küldetéseknel nélkülözhetetlen volt. Benkő József szerint hősünk rendkívüli háborús időkben élte ifjúkorát, de „ifjúságának esztendeit nem csak fegyverviselésben, a nemesi rendnek akkori módja szerint, hanem a tudományokban is dicséretesen gyakorolta”.¹⁸ Brassóban a németet, hosszú konstantinápolyi tartózkodási alatt a törököt gyakorolhatta, s előbbi helyen és máshol megismerhette a szászok szokásait, gondolkodását, utóbbi helyen pedig a török hatalmát és gondolkodását. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy látóköre – bár tanulmányait nem tökéletesíthette az európai fővárosok valamely egyetemén – mégis messze túlmutasson a kis Erdélyország határain. És azt is megtapasztalhatta s megtanulhatta a török Porta közelében, hogy a török nem hajlandó Erdélyt saját hatalma alól kiengedni, s mire képes, ha a helyét kereső, alig létrejött Erdélyország nem fogadja el a számára kijelölt státust. Ezért a törökkel való megegyezést tartotta az egyedüli járható útnak az adott helyzetben.

Hogy ez felfogás Bethlen Gábor mellett már 1602-től végzett szolgálatai során mélyült el gondolkodásában, nem szorul bővebb magyarázatra, aki, mint közismert, az önálló erdélyi fejedelemség híve volt, s a két nagyhatalom közt inkább a kisebb rosszat jelentő török feltételeket fogadta el, mint a teljes bekebelezésre törekvő Habsburg hatalmi politikát. Mikó Ferenc már korán megvallotta, hogy Bethlen Gábort szolgálja, erőteljesen hangsúlyozva saját identitását, erdélyiségét és székelységét. A csíki vicekapitányságra való beiktatása alkalmával 1611-ben így mutatkozott be az ellenkező csíki uraknak: „Hanem az én Uram Ő Nsga Bethlen Gábor Kegyelmetek Fő Kapitánya, én annak egy Főember szolgálja, Erdélyi és igaz régi Székely Nemzet vagyok”.¹⁹

Életrajzírója, Nagy János kiemeli, hogy Bocskai István, Báthori Zsigmond, Mihály vajda s Básta korában Mikó Ferenc „tevékeny tagja volt a hazafi pártnak”. A hazafi párthoz Nagy János Székely Mózeset, majd a Habsburgokkal szembeforduló Bocskait sorolja. Mikó Ferenc Székely Mózeset bátor hadvezérként mutatja be, s magát támogatói közé számította. Bocskait kezdetben, mint aki részes volt Báthori Zsigmond politikájának alakításában, elítélte, de miután szabadságharcot indított a Habsburgok ellen, megváltoztatta véleményét és pozitívan értékelte.

¹⁸ Benkő József tudósítása, i. m., 218.

¹⁹ A kézirati példányból. Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kéziratosztály, Ms. 517. (A továbbiakban KvEKvt. Ms.)

Abban megegyezett Szamosközy és Mikó Ferenc történetírása, hogy Erdély romlásának oka elsősorban a Báthori Zsigmond által teremtett káosz, amelyhez hozzájárultak a rossz tanácsadók. Mindketten a rendi nemesi szemlélettel közelítettek a kérdéshez. De ennek a romlásnak a székelységre gyakorolt hatását, következményét illetően jól észrevehetően eltérnek nézeteik. Szamosközy a Báthori András ellen felkelő székeleyeket „durva paraszti népnek” nevezi, akiket „Mihály parancs szavára már előbb felbujtottak, hogy lázadjanak fel és irtás ki a nemességet”, s valóban felkeltek s pusztították nemcsak a nemességet, de a menekülő fejedelmet is, mert úgy gondolták, hogy a „mocskos bűnükkel a lehető legkedvesebb dolgot fogják művelni a vajdának”. Igaz, a tárgyilagos-ságra való törekvést nem nélkülöző Szamosközy leírja azt is, hogy a Báthoryak korában megfosztották a székeleyeket minden szabadságuktól, s emiatt „halálos gyűlölködésükben ki akartak irtani minden Báthorit”.²⁰

Részben másféle hozzáállást olvashatunk Mikó Ferencnél. Ő, mint katoná és a rendiségben fontos szerepet betöltő vezető székelő főember, szintén elítéli a felkelt székeleyeket, akiket Mihály vajdának sikerült a nemesség ellen fellázítani, de bánkodik sorsukon, ami a haza sorsára is kihat. Ez derül ki a következő soraiból: „Oh Istennek bűneinkért rajtunk való nagy ostora! Oh mi bolond nemzettségünknek nagy vakmerősége, istentelen kegyetlensége a ki meg nem gondoltad azt, hogy elfogyatod a te hazádnak hasznos Oszlopaikat, a kik reád gondot viselhetnének; idővel azt siratod meg, vagy magad vagy a maradékod”.²¹

Jól figyeljünk: a feltámadt székelő jobbágy-ságot – a korábban szabad székeleyeket – „nemzettségünknek” nevezi, azaz a székelő nemzet részének. Egészen kivételes abban a korban ez a mentalitás, és a székelő féltésének ez a szokatlan hangneme, amely összefüggésben lehetett történetírónk vallásos hitével, amire mindjárt kitérünk.

Bethlen Gábor nagyra értékelte Mikó Ferenc hűségét, szolgálatait, mert kora ifjúságától kezdve részt vett a közügyek intézésében, kitüntette magát udvarmesterként, jelen volt számos hadivállalkozásában. Mindezért bőségesen megjutalmazta birtokadományozásokkal, tanácsadójává fogadta. Mikót méltatói is nagy jellemként ábrázolják, s mint már szóltunk róla, Kelemen Lajos az államférfit is tisztelte benne, akárcsak életírója.

De voltak bírálói is, köztük Kemény János, aki hűtlen kezelést is próbált felfedezni nála, azt is felhozván, hogy, bár bátor ember volt, nem katonaként

²⁰ Szamosközy I., 263–264.

²¹ KvEKvt. Ms., 571, lásd *História*, 144.

szerzett hírnevet, hanem a követjárások által.²² Azonban ezeket a vádakot a kutatók megdöntötték, s már kortársai sem fogadták el. Szóba hozta Kemény János azt is, hogy Mikó Ferenc névvel unitárius, de valójában „semmi religiójú ember” volt, aki a katolikusoktól a purgatóriumot és ceremóniákat javallotta, a zsidóktól a szombatot, hitte a millenárius időket, sok előítélete volt. Az a vélemény, hogy „semmi religiójú ember” volt, mégsem állja meg a helyét, hiszen iskolát és templomot alapított Hidvégen az unitáriusoknak, s végrendeletében is jelentős összeget hagyott a kolozsvári unitárius kollégiumra.²³ Mégis, amint Veress Dániel írja, Mikónak lehetett különvéleménye minden hitfelekezettel kapcsolatban, s fenntartva unitárius voltát, inkább a „radikális antitrinitáriusok” közé sorolható. Valószínű nem véletlen, hogy Péchi Simon, a székely szombatosság kiemelkedő személye mellett fel-feltűnik a korabeli forrásokban Mikó Ferenc neve is. Valószínűleg szombatos volt,²⁴ Demény Lajos szerint bizonyosan a szombatosok közé tartozott.²⁵ De az is tény, hogy a református Bethlen Gábort és I. Rákóczi Györgyöt is híven szolgálta, akik – tudomásunk szerint – semmi kifogást nem támasztottak az ő hitével kapcsolatban. Talán Bod Péter jár közelebb az igazsághoz, amikor az írja, hogy hősünk „minden vallásból tartott valamit igaznak lenni”,²⁶ s ezért szolgálhatta – tegyük hozzá – végső soron a sokvallású Erdély békéjét. Ugyanezt tette politikájával is, amikor azt állította, hogy a két szomszédos nagyhatalom között Erdély viszonylagos függetlenségét biztosítani kell. Ez, természetesen, amint már szóltunk róla, Bethlen Gábor hatását is mutatja.

Hogyan tükröződik történetírásában a sok tapasztalat, élmény, a jelleme, politikai meggyőződése; röviden: milyen történetíró volt Hidvégi Mikó Ferenc?

Induljunk ki abból, hogy amikor történetírást emleget, túlságosan szűkszavú; nem is tartja magát történetírónak, a „híres ütközeteket leírhatják majd a historicusok” – olvashatjuk éppen egyik ütközet lejegyzése során.²⁷ De ezzel talán csak arra szeretett volna utalni, hogy nem volt lehetősége megtanulni a történetírás szabályait külföldön. Ezt annál inkább feltételezhetjük, mivel kiemelkedő hadi ismeretekkel rendelkezett, és történetírásában nagy teret fog-

²² Bővebben Nagy J., 24–27.

²³ Bővebben Veress D., 105–106.

²⁴ Uo., 106.

²⁵ Demény L., 31.

²⁶ Bod Péter: *Magyar Athenas*, (h. n.), 1766, 176.

²⁷ *História*, 159.

lal el a hadiesemények ismertetése. A fent említett kijelentésénél fontosabbnak tartjuk azt a megnyilatkozását, hogy amit ír, azt nem a maga kedvteléséből teszi, hanem „pro memoria”²⁸ az utókornak szánja, ami, tegyük hozzá, tipikusan történetírói célkitűzés volt abban a korban, ti. tanulságok által való tanítás. Erdély történelmét írta meg 1594–1612 között, évekre osztva, de nyomon követi az események alakulását a következő években, illetve felhívja a figyelmet, hogy erről vagy arról a kérdéstről már esett szó. Visszaul a már leírtakra, máskor jelzi, hogy bizonyos kérdéstről még szólni fog: „mint feljebb megírom”, „mint tovább megolvashatod” kifejezésekkel szólítja meg elképzelt olvasóit. Nagy értéke történetírásának az anyanyelvűsége, eredetileg is anyanyelvén írt. Tömörségre törekvése látható, nyelvezete székelyes, közvetlen. Példaként idézem: „megfenyegete a Porta, hogy ne bolondoskodjunk, hanem ha egészség kell, térjünk vissza Országunkba, s ulyünk vesztég”.²⁹ (Ezt Erdővidék háromszéki falvaiban ma is így mondanák.) Itt kell megjegyezni, hogy a *História* kiadása során Mikó nyelvének eredetisége valamelyest sérült, ezért a nagyobb idézeteket a legjobb kéziratából vesszük át.

Arra a kérdésre, hogy ki s mi alakítja a történelmet, Mikó Ferencnél csak konkrét események során találtam utalást. Elég gyakran olvashatunk Isten akarataról, hol mint segítő–mentő felsőbb hatalomról, hol mint büntetést osztogatóról. Isten verése volt egyik nagy csata elvesztése, holott „nekünk jobb, több, szebb, felesebb hadunk vala mint a vajdának,³⁰ de igen felfuvalkodott állapottal valánk, elhittük vala magunkat, az Istent elfelejtettük vala, oka is lőn szerencsétlenségünknek”. Máskor azt írja, hogy az erdélyi fejedelem „Istennek kegyelmes Dispozíciójából Ellenségein győzelmet” vett.³¹ Tehát Isten emberi cselekedetek által valósítja meg akarátát. És ezzel már tovább lép a vallásos hitnél az események okainak keresésében. Valószínű nem tévedünk, ha Mikót a korai oknyomozó történetírók közé soroljuk.

Már említettük, hogy Erdély romlásának okát Báthory Zsigmond oktalan cselekedeteiben látta, akár Szamosközy, amiért a fejedelem rossz tulajdonságai mellett a rossz tanácsadók a felelősek. Miután már háromszor elhagyta az országot s lemondott a fejedelemségről, a tanácsadók újra visszahozták, amiért elmarasztalja őket: „Oh! mi bolond nemzettségeink, kik akkor elsőik vóltatok

²⁸ „Térek én a magam dolgaira, mindazonáltal akartam pro memoria behozni. Ezekben az állapotokban találta az országot Bethlen Gábor.” (*História*, 180)

²⁹ KvEKvt. Ms., 571.

³⁰ Radu Șerban.

³¹ KvEKvt. Ms., 571; *História*, 219.

a haza gondviselésében, kik együtt nőttek, laktatok véle, még is az ő álhatatlanságát, rosz pusilanimitássát meg nem esmertétek, háromszor ezelőtt ide hagyván Országát, végső veszedelmetekre visszahozátok; úszhatnak, mint eddig is, maradékitok az ő miá !/! reánk jött veszedelemben”.³² A másik alapvető oka az ország szomorú állapotának a törökkel való béke elvetése. És erre is a tanácsosok vették rá a fejedelmet, s „hadat indítanak, az egész ország népét hadra vivék, okot semmit nem adván rá a török”.³³ Oldalakat idézhetnénk arról, hogy történetírónk racionális okait keresi az egyes eseményeknek is, nemcsak a nagy változásoknak, de feleslegesnek tartjuk, remélve, hogy a fentiekben eléggé hangsúlyoztuk Mikó Ferenc oknyomozó igyekezetét.

Bármely történetírónál megkerülhetetlen az a kérdés: honnan gyűjtötte adatait s hogyan használta fel azokat. Ezek, különösen az utóbbi a tudományos történetírás próbája. Abban a korban a kortárs Szamosközy tette a legmagasabbra a mércét tudatos forráskutatásaival és azok megrostálásával. Ennek módját – amint említettük – megtanulta a nyugati egyetemeken. Mikó Ferencnek azonban mint domidoctusnak erre nem volt lehetősége, ezért rendkívül óvatosan nyilatkozik adatainak forrásairól. Ő elsősorban az általa látott s hallott eseményekről ír magabiztosan, amiről nem tud, arról nem szól – jelentette ki; azokat „megírták a kik benne forgottak; én azokban, akkor hazán kívül lévén, nem forogtam”. De nem hallgat az olyan eseményekről, amelyekről, ha személyesen nem is „forgott” azokban, de megbízható személyektől hallott. A török „civile bellum”-ról azért értekezik, mert „ezt szava meghihető emberektől megtanultam és hallottam oda be való bujdosásimban azután”.³⁴ Fontos volt számára – ahogyan ma mondanók – az adatközlők szavahihetősége. Lényegest jegyzett le akkor is, amikor nem másra, hanem Bethlen Gáborra hivatkozik, mint adatainak forrására. Figyeljük csak: „mert bizonynyal írom, az én kegyelmes uramnak én is belsőbb s elsőbb szolgácskája lévén, sokszor esküvéssel való beszédéből hallottam, hogy soha Szebennek bevételéről nem volt híre... Úgy hidd azért, édes atyámfia, valamint feljebb íram: úgy láttam, hallottam csak, mert bizonyára talám én is vettem volna valamit eszembe, ha urammal közlötték volna”. Jól látható, hogy sokat adott hősünk a források hitelességére, s az sem mellékes, hogy történetírásában benne van az is, amit Bethlen Gábortól hallott, illetve az, aminek akaratlanul is fültanúja volt. Írásos forrásokra nem hivatkozik, sem elődök vagy kortársak írásainak használatáról

³² *História*, 150. (31).

³³ Uo., 139.

³⁴ Uo., 180.

nem értesülünk. Azt azonban joggal feltételezzük, hogy nem volt ismeretlen számára a Bethlen Gábor által szervezett gyulafehérvári könyvtár, s olvashatott kéziratokat is. És olvashatott olyan külföldről behozott könyveket, amelyek történelemmel, politikával foglalkoztak. Minderre Bethlen Gábor személyisége is ösztönözhetette, aki közismerten könyvszerető, művelődés- és tudománypártoló fejedelem volt. Ezzel kapcsolatban az is sokatmondó, hogy (Benkő József szerint) Mikó Ferenc Bethlen Gábornak ajánlotta munkáját.

Mikó Ferenc korának történetét írta meg, sajnos, csak 1612-ig. S bár évekre bontva szól a koráról, láthatóan az egész korszak szintézise foglalkoztatta, mellyel jóval túlhaladta a krónika- és emlékiró kortársait. Lássuk ezt a kérdést valamivel részletesebben.

A *Históriát* politikai eseménytörténetként is megközelíthetjük. Olyan kifejezéseket használ, mint „interregnum”, és ennek következményeit is számba veszi, vagy utalhatunk a „civile bellum”-ról szóló véleményére. És konkrétan hivatkozhatunk például az 1600. évi lécfalvi országgyűlés tömör leírására, vagy Bocskai erdélyi fejedelemmé választására. Jól látta Erdély és Magyarország, illetve az erdélyi és magyarországi magyarok viszonyának, kapcsolataik alakulásának a fontosságát mindkét fél, sőt az egész magyarság szempontjából. A magyar „egy nemzet”, ezért sem a hajdúság pusztításait, sem Forgács Zsigmond erdélyi hadjáratát nem tudja megbocsátani, bár tudja, hogy ők is csak eszközök valamilyen hatalmi harcban. A „német”, azaz a császári beavatkozás miatt Erdély helyzete megromlott, de „azt csak távol néznék a magyarországi urak: rólunk pedig reájok is veszedelem bőven kiáradott vala... Mert megtanuld, édes atyámfia! hogy minékünk mindenkor veszedelmünk Magyarországból volt, mikor egymást nem értettük: viszont, igen szép csendességünk, mint nekik, nekünk is akkor volt, mikor egymás értelmében és szeretetében voltunk. Ezután is csak addig tartatik meg a Magyar Nemzetnek mind becsülete, békessége, míg az úgy léssen; de mihelyt eszébe vészi ezt mind a két nagy szomszéd, hogy különben vagyon, hidd el, bizony rád várjad a veszedelmet”.³⁵ Az idézett sorokat Bocskai szabadságharca kapcsán, Bocskai szellemében írta Mikó, akinek fejlett politikai koncepcióját mindenképpen jól kifejezi.

A magyar–magyar viszony mellett Mikó Ferenc sohasem tévesztette szem elől a székelyek helyzetének alakulását. Ő az erdélyi három rendi nemzet intézményében a székelyeknek a többivel egyenlő jelentőséget tulajdonított, és ebben az ő tudatos székely identitásának döntő szerepe volt. Erről már idéztük a csíkszéki kapitányi beiktatáskor tett vallomását. Most arra szeretnék kitérni,

³⁵ KvEKvt. Ms., 571.

hogy a törtéírárásában hogyan nyilvánult meg az ő székely főemberi gondolkodása, hangsúlyozzuk: főemberi, jobbágytartói gondolkodása. Emlékeztetünk arra, hogy az előzőekben összevetettük hősünk elvi állásfoglalását a kortárs történetíró Szamosközyével, amit itt nem tartunk szükségesnek megismételni. Ehelyett lássuk, mit írt mint történetíró a legnagyobb székely társadalmi kérdésről, a közsékelyek eljobbágyosításáról, valamint e társadalmi rendnek régi szabadságjogaik visszaszerzéséért folytatott küzdelméről. Természetesen ennek itt csak néhány aspektusát villanthatjuk fel.

A székelyföldi jobbágyok azért vettek részt a Báthory Zsigmond által vezetett havasalföldi török elleni hadjáratban 1595-ben, mert „erre a hadra tekintve adták volt meg a szabadságot”. De „onnan megjövén, nem durála a szabadság, mert nem kezdetek vala jámborul élni a szabadsággal”. Vagyis szerinte a szabadságot visszakapták, de ezzel nem tudtak jámborul élni. Csakhogy pár év múlva, 1599-ben Mihály vajda azért tudta felkelteni a székelyeket, mert szabadságot ígért nekik, de a „székelység feltámada a nemesség ellen, házokat dúlni, égetni kezdék, az egész Székelységen nem lón olyan fő ember háza, kit el nem rontottak, égettek, dúltak”, aztán a csíkiak megölték a menekülő fejedelmet, Báthory Andrászt. A felkelés kiterjedt és a nemességet pusztította: „Nem volt akkor sem főembernek, sem igaz nemes embernek a Székelységen semmie, sőt a kit hol kaphattak, örömet megölték, arról nem is volt semmi büntetés.”³⁶ Ebből vonta le azt a már idézett következtetését, hogy a székelység megsemmisíti azt a vezető réteget, amely gondot viselne rá, s ennek a jövőben súlyos következményei lesznek. De ez végső soron Isten büntetése: „Istennek bűneinkért rajtunk való nagy ostroma!” Ebben a gondolkodásban keveredik a vallási felfogása a nemesi szemlélettel: a nemes a hazának „hasznos oszlopa”, az egyszerű székelyek gondviselője. Elítéli a székelyeket, akik „készek az ő országoknak vérei, fiai, urai ellen, a vajda mellett vívni, élni, halni”. A harcokban azonban „sok szegény bolond székely atyánkfia vesze; megesek nekik a szabadság, a nemes emberek levágása, kergetése.”

A nemesség azonban nem maradt tétlen; több helyen „referálják” a székely felkelőket s a Lécfalvára összehívott gyűlésen törvényt hoznak arról, hogy a régi lófő és darabont rend megmarad szabadságában, de „a szabad székelyek esének utóbbi uroknak jobbágyágára”. Ebbe azonban a székelység nem nyugodott bele, és Báthory Zsigmond ígéretére mellé állt, s „magát hűséggel visel”. A jobbágyágra vetett volt szabad székelyek tehát oda álltak, ahonnan jogaik megadását remélték. Ezt jól tudta Bocskai István, hiszen maga is támo-

³⁶ KvEKvt. Ms., 571.

gatója volt annak az erdélyi politikának, amely a jobbágyrendszer székelyföldi megerősítését eredményezte. És látta azt a hatalmas küzdelmet, amelyet a székelység jogai védelmében folytatott, ezért amikor elindította a Habsburg-ellenes szabadságháborút, jogaik rendezése útján maga mellé állította a székelyeket. Ezt Mikó láthatóan megnyugvással írja le. A székelység megnyerésében „pedig fő és a dolognak kezdője lévén Dersi Petky János, mert ő nyitá fel a székelységnek szemét, ő vala a ki megmutogatója, hogy eddig is Isten ellen, hazájoknak romlásával, lelkeknek veszedelmével szolgáltak a németnek”.³⁷ Petki Keresztúrra gyűlést hívott össze s itt „renunciálnak a német hűségnek, és Bocskai Istvánhoz követeket küldének”.³⁸ Más forrásokból tudjuk, hogy Székelykeresztúron székely nemzetgyűlést tartottak, s ott a nemesi és a közrend egyezséget kötött Bocskai támogatásáról, valamint az egymás elleni küzdelem abbahagyásáról.³⁹

Amit érdemes megjegyezni: Mikó Ferenc igyekezett tárgyilagosan írni a székelység helyzetéről és küzdelmeiről, láthatóan féltette a székely nemzetet a belső küzdelmek kiéleződése miatt, s amiatt, hogy Mihály vajdának sikerült maga mellé vonnia őket. Mihály „tyrannus” volt, aki pogány módra uralkodott. Féltette a székely nemességet is, amelynek hivatását abban látta, hogy gondviselője legyen a köznépnek.

Mikó Ferenc történetírásának vonalvezetésében a török támogatásával fenntartható Erdély önállóságának eszméje volt meghatározó. A történetek, események szereplőinek jellemzésében egyféle türelmesség, tárgyilagosságra való törekvés figyelhető meg, ami a vallásbeli meggyőződésével állott kapcsolatban. Ezekkel és a valóban történelemformáló eseményfolyamatok felismerésével sajátos hely illeti meg a tudományos történetírást előkészítő-megalapozó székely történetírók sorában. Ezt munkájának felhasználása, *Históriájának* értékelése, idézettségi mutatója mindennél meggyőzőbben bizonyítja. Kétségkívül hajlama és tehetsége volt a históriaíráshoz.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Egyed Ákos: *A székelyek rövid története a meglepedéstől 1918-ig*, Csíkszereda, 2006, 121–123.

FERENC MIKÓ OF HIDVÉG (1584–1635)

Ferenc Mikó of Hidvég (1584–1635) is one of the most renowned members of the Mikó-family, originating from the 13th century. He was not only a remarkable soldier and diplomat, but also a historiographer. He was a squire near Gábor Bethlen, the Prince of Transylvania and participating in a number of battles by his side. He commissioned the construction of the famous fortress of Csíkszereda/Miercurea Ciuc, named later after him.

His autobiography is known today under the title *História* (History) and is dedicated to presenting the period between 1594–1613, giving also a retrospective overview (the year 1613 is not presented by Ferenc Mikó of Hidvég, but by Sámuel Bíró). He considers the causes for the destruction of Transylvania the anti-Turk policy of Zsigmond Báthori. He observes correctly and describes very accurately the most important Szekler movements for regaining the liberties lost in 1562. Although he disapproves the uprising, he is deeply compassionate about the unkind fate of the Szekler population, as opposed to their previous liberties. In the same time, he recognized that the ancient Szekler equality is already in the past and that the existence of different social estates is the result of unavoidable transformation.

His memoirs are written in Hungarian, give testimony of original thinking and he thrived to always offer a synthesis. His historiography has influenced the mentality, as well as methods of Hungarian history of the future.

LÁZÁR V. ISTVÁN KALANDOS ÉLETE

Talán kevés gyergyói főember volt megáldva olyan katonai képességekkel, mint Lázár V. István. Állítjuk ezt annak ellenére, hogy a XVI–XVII. századokban a székely hadvezetésben kiváló katonai erényekkel rendelkező személyként tartották számon Lázár I. Andrást, Lázár I. Ferencet, Lázár II. Istvánt, Lázár II. Andrást, Lázár III. Istvánt és édesapját, Lázár IV. Istvánt. De hát hogyan is került a Lázár család a székely főemberek közé? Miként emelkedtek ki a Lázárok Csíkszék közösségéből Kászsonszék, Gyergyószék és Maroszsék főembereivé?

A Lázár családról az első hiteles okleveles feljegyzés a XV. század első éveiből származik, mely a család egyik ősenek a csíkjenőfalvi Lázár Bernárdot tünteti fel. 1406-ban Csíkjenőfalván az ottani közlakosok között ugyanis egy bizonyos egyezés történt Lázár Bernárd és Balasko Ferencz jelenlétében.¹

Lázár Bernárd felesége Szilveszter ágbeli primor családból származó leány volt. Házasságukból született Lázár Bálint, vagy más néven Nagy Lázár, akit már székely főemberként említettek a kor okirataiban. Lázár Miklós a család történetírója szerint a címeres levelet, vagyis a primori rangot annak köszönhetette, hogy a csíkszenttamási Lázárok házassági kapcsolataik révén rokonságba kerültek a csíkszenttamási Szilveszter családdal, illetve Becz Jakabbal. Ezek a főemberi rangot még IV. László királytól kapták, melynek bizonyító okiratát gróf Lázár Miklós is látta családi levéltárunkban.² A család tényleges kiemelkedése a székely gyalogok és lófők közösségéből Lázár Bálint nevéhez kötődött, aki kiállt a kászoniak önállósodási törekvései mellett és hozzájárult kiváltságlevelük visszaszerzéséhez. A csíki főemberek egy része ugyanis nem ismerte el a kászoniaknak Zsigmond király által adományozott kiváltságlevelét, sőt a kásznai önállósodási törekvéseket felvállaló Pataki Antalt elfogták, és egy ideig fogságban tartották. Lázár Bálint azonban kiszabadította fogságából Pataki Antalt, akivel a kásznai lakosság jelenlétében a következő egyezséget

¹ Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*, I, Kolozsvártt, 1872, 100–101. (A továbbiakban: *SzOk*); Lázár Miklós: *A gróf Lázár család*, Kolozsvár, 1858, 17. (A továbbiakban: Lázár M.)

² Lázár M., 18.

kötötte: Pataki megígérte neki a kászoni hadnagyi és székbírói tisztségeket, cserébe felvállalta a kászoniak érdekvédelmét a csíki főemberekkel szemben. Ezzel párhuzamosan a kászoni közösség befogadta Lázár Bálintot a Halom nembe, vállalva egyben, hogy ezt megelőzően mind a hat nemből egyszer betölthesse a székbírói vagy a hadnagyi tisztséget. Lázár Bálint teljesítette ígését. 1462-ben Mátyás király ítélőmestereivel, Bodó Gáspárral és Gergellyel nemcsak ismertette a kászoniaknak a Zsigmond király által biztosított kiváltságait, hanem meggyőzte az uralkodó tisztségviselőit a kászoni közösség panaszának jogosságáról. Ezt követően Lázár Bálint az említett két ítélőmesterrel együtt Mátyás királyhoz ment, aki az említett időszakban Medgyesen tartózkodott. Itt megújította kérését a király előtt, aki a Zsigmond császártól adományozott oklevelet megerősítette. Az örömet azonban üröm követte. A csíkiak ugyanis a csíkszenttamási primort bosszúból a királyellenes összeesküvésben való részvétellel vádolták be az uralkodónál, amiért a király még Medgyesen elfogatta és „*vasra verve Tóthországba, Pöhötybe*” vitette, ott börtönben tartotta több mint tíz hónapig. Lázár Bálint csak a kászonszékiek könyörgésére szabadult meg a fogságból, akik követeket küldtek a királyhoz kiszabadítása érdekében. A fogság idején a vasbilincs azonban annyira felsértette a két lába szárát, hogy nem tudott a saját lábán hazajönni, hanem haza kellett szállítsák. Kászonszékbe való visszatérése után haláláig – ami valószínűleg 1470 előtt következhetett be – ott a székbíróiságot és hadnagyságot élete végéig felváltva viselte.³

Mikor kerülhetett sor a Lázár család szárhegyi otthonalapítására? A szárhegyi kastélynál végzett ásatások jelzik, hogy a XV. század második felében már egy kis udvarház létezhetett a mai építmény helyén. Ez azt is jelentheti, hogy Lázár Bálint fia András, a kászoni tisztség- és vagyonszerzéséhez hasonló módon, már 1465. után primori birtokhoz juthatott Gyergyószárhegyen. Mivel apja nem tudta betölteni a kászoniak által adományozott hat nembeli tisztséget, ő volt az, aki apjának ezt a jogát örökölte. Tény az, hogy Kászonszékben felváltva viselte ő is a hadnagyi és a székbírói tisztségeket. Hatalmát bizonyítja, hogy 1506-ban Lázár András elnökölt az agyagfalvi székely nemzetgyűlésen.⁴ A XVIII. századi urbáriális összeírásokban a konskriptorok székely örökségnek minősítették a Lázár család szárhegyi jószágát.⁵ A Lázár család székely

³ Kászonszék Csíkszéktől külön válásának története, *Nemzeti Társalkodó*, 1835. augusztus 18.; *SzOkl*, I, 297–301.

⁴ *SzOkl*, I, 316.

⁵ Kolozsvár, Állami Levéltár, Urbáriumok és gyűjtemények levéltára, X. csomó. Lázár-összeírások, 1773.

öröksége Szárhegyen a középső tízesben helyezkedett el. A szárhegyi széky örökséget Lázár András esetleg primipilátus megvásárlásával szerezhet- te, vagy pedig, mint ahogy azt a legújabb régészeti ásatások is bizonyítják, az ősi XIII. századi templomot a XV. század második felében újjáépítette Gyergyószárhegyen. A szárhegyi bíró 1864-es, Pesty Frigyesnek küldött jelentésében jelezte, hogy a templom falára feljegyezték az építés befejezésének időpontját, vagyis az 1488-as esztendő. A régészek az építési munkálatok befejezését jelző táblát nem találták meg, de az épületet a XV. század második felére datálták.⁶ Lázár Miklós, a család történetírója szerint 1494. március 28-án Lázár I. András a szárhegyi templom számára VI. Sándor pápától „*pro festo annunciationis B. V. Mariae*” bullát kapott.⁷ Elképzelhető, hogy a községnek tett ezen szolgálataért fogadhatták őt be a szárhegyiek, hiszen anyagi erőforrásainak köszönhetően vállalhatta a templom átépítésével járó költségeket. A templomépítéssel járó érdem, a széky társadalomban betöltött hatalma mellett, döntő módon befolyásolhatta a pápaságot búcsú engedélyeztetésében.

Lázár András a következőképpen osztotta szét gyermekei között vagyonát: Jánosnak és Ferencnek jutottak a marosszéki (nyárad)szentannai birtokok, Bernárdnak a csíkszenttamási jószágok, míg Lázár Ferenc a szárhegyi vagyont kapta a kászoni örökséggel együtt. Lázár Ferenc apja halála után – 1515 vagy 1516-tól fogva – Kászonszék tisztségeit viselte felváltva, hol székbírója, hol hadnagya volt a székeknek, melynek 1462-ben kapott kiváltságait tiszteletben tartotta. Sorsát azonban hátrányosan befolyásolták az 1519–1521 közötti széky felkelés eseményei.

Bözödi György két tanulmányában is foglalkozott az 1519–1521. évi széky mozgalmak történetével.⁸ Dolgozataiban a marosvásárhelyi történetíró rámutatott arra, hogy 1519-ben olyan általános lázongás tört ki a széky székekben, hogy Szapolyai János vajda három esztendőn át nem tudott megbirkózni vele. Az 1519–1521. közötti eseményekkel érdemben Demény Lajos történész is foglalkozott.⁹

⁶ Florin Golgátean – Zsolt Molnár – Tamás Emödi – Loránt Darvas: Cercetări arheologice efectuate la castelul de la Lázarea, *Ephemeris Napocensis*, 2001, XI, 301–329.

⁷ Lázár M., 31.

⁸ Bözödi György: *Széky bánja*, Kolozsvár, 1938, 16–20. (A továbbiakban: Bözödi Gy., 1938) Uő: Probleme privind mișcările social-economice ale secuilor înainte de răscoală din 1562, *Studii de istorie*, București, 1968, 7–34. (A továbbiakban: Bözödi Gy., 1968)

⁹ Demény Lajos: *Széky felkelések a XVI. század második felében*, Bukarest, 1976. (A továbbiakban: Demény L.)

De hát melyek is voltak a XVI. század eleji felkelés eseményei? 1519. januárjában a hét székely szék gyűlést hívott össze Székelykeresztúrra, s innen 1519. január 22-én felszólították Torda vármegye nemességét, hogy a közöttük fennálló írott kötelezettség értelmében – mely szerint egymást, ha jogaikban és szabadságaikban elnyomatnának, segíteni tartoznak – minthogy a vajda őket elnyomja, megnevezett napra gyűljenek Tordára, ahova ők is elküldik követeket tanácskozás végett.¹⁰ A székelyek 1519 tavaszán fellázadtak. A mozgalom központja Csíkban volt. A lázadás leverésére a vajda kénytelen volt Budáról Erdélybe jönni hadaival. Június közepe táján Székelyudvarhelyről levelet küldött Brassó város tanácsához, melyben a Csíkban dúló lázadás leverésére 300 lovas és 50 puskás gyalogot kért segítségül. Szapolyai János a király nevében szólította fel a szász várost a segélynyújtásra, s úgy állította be a csíki eseményeket, mintha a székely felkelés nem is ellene, hanem a király ellen irányulna.¹¹ Június végén Szapolyai János a barcasági Prázsmáron táborozott és ide gyűltek össze részben az ő pártján álló székely főrendiek is, hogy a felkelők ellen szervezkedjenek. A vajda és az említett főrendiek kölcsönös szerződést kötöttek egymással, melynek értelmében a jövőben minden székely pártütést és lázadást közös erővel és fellépéssel akadályoznak meg.¹² Szigorú intézkedéseket helyeztek kilátásba a lázadók és a pártütők ellen. Úgy döntöttek, hogy a felkelők fejüket és javaikat, hitüket és becsületüket veszítsék el, a Székelyföldről űzessenek ki, s a három székely rend között a vajda és a székelység megkegyelmezése nélkül ne lakhassanak.¹³

A prázsmári határozat és egyezség betartását azokra nézve is kötelezőnek tartották, akik a gyűlésen nem vettek részt. A határozat kimondta, hogy *„akik pedig ezen törvényszabály megállapításában távollevők vagy azok nem tudása miatt részt nem vettek, azok mostantól számított tizenöt nap alatt a vajda előtt jelenjenek meg, s a hozott határozatokhoz járuljanak hozzá; különben azokon, akik vakmerőségből részt venni nem akarnának, e vonakodásuk nem segít, azok is, mint a jelenvoltak, egyenlő kötelezettség alatt állóknak fognak tekintetni.”*¹⁴

A székely főrendiek egy részének és a szász székek támogatásával Szapolyai Jánosnak sikerült rövid időre elfojtani a székelyek lázadását. Budára való távozása után, 1520 januárjában újra kitört a lázadás. A csíki felkelőkhöz

¹⁰ SzOkl, I, 198–199.

¹¹ SzOkl, III, 201–202.

¹² SzOkl, I, 337–339.

¹³ SzOkl, I, 339.

¹⁴ Uo.

a háromszéki községek is csatlakoztak, akik a vajdával szövetséges áruló főrendieket kiűzték a székéből, birtokaikat és házaikat feldúlták. A menekülő főembereket Brassó város tanácsa fogadta be. A brassóiak támogatták a Szapolyai-párti székely főrendieket a székely felkelés leverésének megszervezésében. A lázadók azonban legyőzték az ellenük induló alvajda seregét, és Udvarhely felé vették útjukat, hogy az ottani felkelőkkel egyesüljenek. Az események hatására a vajda váratlanul visszatért Erdélybe és csapatait Udvarhelyen vonta össze. A lázadók a Homoród völgyében gyülekeztek. Az ütközetre Daróc és Homoródszentpál között került sor. A véres csatában mindkét oldalról sokan veszítették életüket, de végül is a túlerőben lévő Szapolyai János seregei győztek. A vajda a felkelők vezetőit – akiket el tudott fogni – kivégeztette, s akiket pedig nem tudott elfogni, vagyonukat, örökségüket elkoboztatta és párthíveinek adományozta.

1520 decemberében ismét kitört a lázadás. Szapolyai Jánosnak csak 1521 februárjában sikerült levernie a felkelést. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a vajda az 1521. februári marosvásárhelyi gyűlésen száműzetéssel és vagyonekbobzással büntette a lázadókat. A felkelés végleges leverését bizonyítja az a tény, hogy Brassó tanácsa 1521. február végén a székely felkelés leverésének hírére közönetét fejezte ki a vajdának.¹⁵

Az 1519–1521-es évi székely felkelések során Lázár Ferenc és Lázár János a felkelők között voltak számon tartva. Az a tény, hogy Csík képezte a lázadás központját, szintén a Lázár család tagjainak szerepét jelzi a Szapolyai-ellenes megmozdulás sorozatban. Ezt a helyzetet Marosszékben kihasználta Tóth Miklós fia János, aki a vajda és az alvajda segítségével megpróbálta visszaszerzeni benefalvi jobbágyságait. Próbálkozását siker koronázta. 1519. szeptember 5-én Székelyvásárhelyen Szapolyai János erdélyi vajda és a székelyek ispánja alvajdájával, Barabási Lénárttal és Marosszék tizenkét esküdt székbírójával Benefalva szabad székely lakosait Tóth Miklós fiának Jánosnak jobbágyságait süllyesztették ítéletükben.¹⁶

Lázár János és Lázár Ferenc valószínűleg támogathatták a jobbágysorba süllyedt benefalviaknak a szabad státuszuk visszaszerzéséért folytatott küzdelmét. Ezért is, de valószínűleg a csíki magatartásuknak köszönhetően is, a vajda törvényszéke által hűtlenségi bűnben fej- és jószágvesztésre ítélték őket. A jószágvesztés a Lázárok Kisfalud birtoka esetében a helység határának Marosvásárhely felől eső fele részére vonatkozott. Erdély vajdája a felkelés

¹⁵ Bözödi Gy., 1938, 16–20; Bözödi Gy., 1968, 7–34; és Demény L., 33–36.

¹⁶ *SzOkI*, II, 7.

végöss leveréséig ezt a birtokrészt nem merte senkinek sem eladományozni. Ezen elkobzott, s a vajdának mint bíró kezére került részt Szapolyai János vajda 1521. február 18-án Szentgyörgyi Tóth Jánosnak, néhai Miklós fiának és örököseinek adományozta. Mindjárt másnap, február 19-én megtörtént ezen fele rész kihatása, s az adományt megkapó Tóth János beiktatása. A beiktatás után harmadnapra, 1521. február 21-én Marosvásárhelyt János vajdától ezen adományozott birtokra Tóth János függő pecsétes kiváltságlevelet kapott, melynek révén törvényesítették Kisfalud fele részének a Szentgyörgyi Tóth János birtokába jutását.¹⁷ Ezen kiváltságlevél szerint a két Lázár testvér némely székelyek házáinak fölégetése és széthányása miatt marasztaltatott el örökös hűtlenségben. Abból a tényből, hogy a két Lázár testvér hűtlensége címén Kisfaludnak csak a fele adományoztatott el, a két fivér ellentétes magatartására következtethetünk. Lázár Ferenc örökölte atyja befolyását a székely közösségen belül. A mohácsi vész után egy ideig János király pártjához csatlakozott, s ezért tőle Erdélyben több jószág tulajdonába került. Királyi adományként megkapta Vécs várát, a tekei birtokot, a Kolozs megyei Szászkerkedet, Magyarországon pedig 1528-ban megkapta a Komárom megyei Bikal nevű jószágot.¹⁸ Felesége a szászfülpösi Bykli Katalin volt, ami azt jelentette, hogy Lázár Ferenc birtokai Szászfülpösré is kiterjedtek. A jelentős birtokadományozások ellenére a szárhegyi főember 1528-ban Ferdinánd ellenkirály oldalára állott, amit a Habsburg ellenkirálynak az erdélyi három nemzetbeli párthívei legfőbbjeihez, Bethlen Elekhez, Pempflinger Márkhoz és Lázár Ferenchez írt levele is bizonyít, melyben tudatja velük, hogy erdélyi vajdává Perényi Pétert nevezte ki.¹⁹ Szapolyai Jánostól való elpártolásáért 1529-ben Báthory István erdélyi vajda – aki időközben Erdély nagy részét Szapolyai részére visszafoglalta – elfogatta a szárhegyi főembert. Lázár Ferenc elfogatása után elvesztette Székelyföldön kívüli adományozott birtokainak egy részét, köztük a vécsi kastélyt is.²⁰ Ezt János király 1529. július 22-én Lippán kelt adománylevelében oly záradékkal, illetőleg biztosítással adományozta Ártándi Pál máramarosi főispánnak és testvéreinek, Balázsnak hogy ha némely hívei kérelmére Lázár Ferencnek megkegyelmezne is, e várát neki vissza nem adja, hanem az Ártándiak birtokában hagyja. Lázár Ferenc János királytól később kegyelmet kapott. 1536. március 27-én Szapolyai János arra utasította a kolozsmonostori konventet, hogy Gyergyai Lázár

¹⁷ Az 1535-i ítélet melléklete.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Kállay: *A nemes székely nemzet eredetéről*, Nagyenyed, 1829, 216.

²⁰ *SzOkI*, II, 19–20; Lázár M., 115.

Ferencet iktassa be a felségsértő Harinai Farkastól a Kolozs vármegyei Akna nevű helységben elkobzott részjóságba. Ennek ellenére Majlád István, János király erdélyi vajdája még 1536-ban elfogatta Lázár Ferencet és 1536. április 24-én Szászrégenben lefejeztette.

Lázár I. Ferenc kivégzése után a szárhegyi főember gyergyói, csíki és kászoni birtokait mint székely örökségeket testvére, szentannai Lázár János örökölte, aki bár Marosszéken, Szeredaszentannán lakott, megkapta Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek királybíróságát is.

Lázár János 1549. évi végrendeletében öt fiát, Istvánt, Ferencet, Imrét, Jánost és Mihályt, illetve két leányát említette. Leányai közül az egyik férjnél, a másik pedig hajadon volt. Őt fia közül István és Mihály kapta a gyergyói jóságot, Kászont, Lázárfalvát és Csíkszenttamást, minden ehhez tartozó örökségekkel. A másik három fia, Imre, Ferenc és János pedig a szentannai uradalmat, a kisaludi malmot és jóságot örökölték. Mivel ez a rész kisebb volt a kászoni, csíki és a gyergyói jóságoknál, hozzá csatolták a szentannai háznál maradt minden ingó vagyont. Lázár János arany- és ezüstműiből a szentannai egyház felépítésére is hagyományozott. A gyergyai (szárhegyi) kápolna számára egy örökséget rendelt, hogy abból papot tarthassanak. Ezúttal a marosvásárhelyi barátok és apácák is nyertek tőle adományokat, amelyek kitetszenek a végrendeletből.

1549. után tehát a gyergyói, csíki és kászoni jóságokat szentannai Lázár János két fia, István és Mihály örökölték. Mivel Lázár Mihály viszonylag korán és magtalanul halt meg, a Szárhegy központú vagyon reális örököse 1549-től kezdődően csak Lázár István maradt. Lázár János végrendelete szerint azonban segítenie kellett marosszéki testvéreit, vagyis Lázár Imrét, Jánost és Ferencet.

Szentannai Lázár János halála után a szárhegyi vagyon reális örököse *Lázár II. István* volt. Ő birtokolta a gyergyószéki és a kászonszéki jóságokat, továbbá Lázárfalvát és Szenttamást, minden ehhez tartozó örökséggel. Lázár János végrendelete szerint segítenie kellett marosszéki (szentannai) gyermekeit is. A Bogáthi családból választott feleséget magának, akitől négy gyermeke született: III. István, Druzsina, Anna és II. András.

A XVI. századi Erdély társadalmi-politikai változásai hátrányosan befolyásolták Székelyföld közlakosainak életmódját. Az új politikai környezet egyre elviselhetetlenebbé tette a székelységekre háruló katonai terheket, amelyeket tovább növelt az ökoradó, az ún. segélyek, és az új portai adó bevezetése. Ezek a kötelezettségek felülmúlták a székely köznép anyagi erőit és teherbírását. A székely köznép fokozatosan paraszti sorba szorult, míg egyes főemberek ha-

talma egyre inkább azonosult a vármegyei nemesekével. A közsékelyek, akik már a XVI. század első felében is mindent elkövettek közszabadságuk megvédéséért, nem fogadták szívesen az ősi kiváltságnak tekintett adómentesség megcsorbítását. A gyulafehérvári országgyűlésnek pedig az a döntése, amely a székelyekre 3000 forint adót vetett ki, és elrendelte fejenkénti hadszolgálatukat, az általános okok mellett az 1562-es felkelés kiváltó okát képezte.²¹ Lázár II. István 1562-ben testvérével, szentannai Lázár II. Jánossal együtt a lázadók oldalán részt vett a székely felkelésben, amikor is a székelyek ősi szabadságjogaik védelmére, Balassa és Székely Antal erdélyi vajdák biztatására fellázadtak II. János király ellen. Miután Radák László legyőzte a pálfalvi Nagy György által vezetett lázadó sereget a „vajai” réten, Lázár Istvánt társaival együtt elfogták.

Mivel magyarázható Lázár II. István részvétele az 1562-es évi székely felkelésben? Véleményünk szerint Lázár István magatartásában, akárcsak Kornis Mihály, Farkas Pál, Lázár János és Bernárd Ferenc esetében is, a Habsburg politika befolyását feltételezhetjük. Következésképpen a felkelés leverése után a megtorlás nemcsak a közsékelyek ellen irányult, de maga Lázár István is fogságba került, és csak az 1566-os tordai diétán kapott kegyelmet.²² Ezen az országgyűlésen ugyanis a főnépeknek és lófőknek sikerült meggyőzniük a fejedelmet, hogy rájuk kell alapoznia székely politikáját az elszegényedett közsékelyek ellenében.²³ Az új politikai irányvonalat tükrözte az 1566. július 11-én kelt oklevél is, amelyben János Zsigmond többek között 57 jobbágyot adományozott Szárhegyen Lázár Istvánnak.²⁴ Négyévi rabsága után Lázár II. István Szárhegyre tért haza, és csak az 1577. évi pestisjárvány idején költözött át Kászónba, az ott lévő jószágára. 1579-ben azonban ismét Szárhegyen tartózkodott. Ekkor ugyanis egy szárhegyi szolgájának örökséget adományozott a Szent Margit asszony nap után való szombaton, vagyis 1579. július 18-án.²⁵ Halála valószínűleg 1579–1583 között következhetett be. Minderre egy 1583-ból származó, Báthory Zsigmond fejedelem által csíkszentmártoni Becz Imre részére adott adománylevélből következtethetünk, melyből megtudjuk, hogy „annak előtte Lázár István a fejedelmi javakból Kászonszékben 13 jobbágytelket foglalt el Impérfalván, Felsőfalván, és Jakabfalván, és hasonlólag Felsőfal-

²¹ Demény L., 42.

²² *SzOkl*, II, 193; Lázár M., 123.

²³ Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században, in: *Székely felkelés 1595–1596*, Bukarest, 1979, 29.

²⁴ *SzOkl*, II, 209.

²⁵ Lázár M., 122–123.

ván három primipilari örökséget”.²⁶ Ezeket a foglalásokat Báthory Zsigmond Becz Imrének adományozta a királybírói kinevezéssel együtt. Ez azt is jelentette, hogy az említett örökségeket és jobbágytelkeket Lázár II. István mint Csík-, Gyergyó- és Kászonszék királybírója szerezhette.

Lázár II. István gyermekeinek – főleg pedig ezek leszármazottjainak – életútjai kisebb-nagyobb jelentőséggel bírtak a későbbi Erdély történetében. *Lázár III. István* Szárhegyen lakott, de 1588. június 29-én Báthory Zsigmond fejedelemtől Szászfaluban egy részjóságot és egy nemesi kúriát kapott.²⁷ Tevékenyen részt vett a tizenöt éves háborúban. 1596. október 24-én Miksa főherceg vezetése alatt harcolt a törökök ellen a mezőkeresztesi csatában, ahol egy török golyótól átlöve lelte halálát a Csíncse folyó melletti mocsárban. *Lázár Anna* Kemény Boldizsárhoz ment feleségül, ahhoz a személyhez, aki tagja volt Báthory István lengyelországi kíséretének. Házasságukból született a csatában fiatalon elesett Péter és Kemény Anna, Bethlen Farkas történetíró későbbi felesége. Lázár Anna halála után Kemény Boldizsár második házasságából született Kemény János, a későbbi fejedelem. *Lázár Druzsina* iktári Bethlen Farkashoz ment feleségül. Házasságukból született Bethlen Gábor, a későbbi fejedelem és Bethlen István. A család szárhegyi és kászoni birtokait *Lázár II. András* örökölte. Még apja – Lázár II. István – életében tagja volt Báthory István 1576. évi lengyelországi kíséretének. Ennek ellenére 1583-ban Báthory Zsigmond megfosztotta őt 13 jobbágytelkétől és 3 lófő örökségtől. Ezért a veszteségért – valószínűleg cserébe – adományképpen megkapta Gyergyószentmiklóst 3500 császári tallérért. Sőt, az 1647-ből származó hiteles tanúvallomásokból megtudjuk, hogy Lázár András azelőtt egész Gyergyóra kapott adománylevelet, amely alkalommal az esküt letevők többsége a következőképpen vallott: „*Tudom, hogy itt Gyergyóban az Lázárok jószágáa ősjóság, mind örökség a Lázárok bírták, nem acquisitum. Azt is tudom, hogy az nemes embereken kívül és veres darabontokon éppen bírta Gyergyót Lázár András egy ideig.*”²⁸ Más tanúvallomásokból a következőket olvashatjuk: „*Tudom azt, hogy negyvennégy embereken kívül az megholt Lázár András éppen bírta Gyergyót.*”²⁹ Az esküt tevők harmadik csoportja a következőképpen fo-

²⁶ Uo.

²⁷ Vass Miklós: A királyi könyvek székely oklevelei, *Erdélyi Múzeum*, 1900, 551. (A továbbiakban: Vass M.)

²⁸ Kolozsvár, Állami Levéltár, Meggyesfalvi Lázár család levéltára. Leltári szám 1192, Fond 384, dosszié 42. (A továbbiakban: KÁL, Lázár csal. lvt.)

²⁹ Uo.

galmazott: „*Azt is tudom, hogy Lázár András éppen bírta Gyergyót egy ideig az lófő és darabontokon kívül.*”³⁰

Lázár II. András a XVI. század utolsó két évtizedének legnagyobb hatalmú főura volt Gyergyóban. Hatalmát a Báthory István oroszországi hadjáratában való részvételének, jól kiszámított házasságának, és részben királybírói tiszttségének is köszönhette. A rendelkezésünkre álló kútfők szerint 1593 és 1597 között töltötte be Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkirálybírói tiszttségét, de a szárhegyi főembernek az alkirálybírók kinevezésében is meghatározó szerepe volt. Házassága is hozzásegítette őt politikai hatalmának a növekedéséhez. Báthory Zsigmond fejedelem főgondnokának és a korabeli Erdély legbefolyásosabb főtisztviselőjének a lányát, Zombori Erzsébetet vette feleségül. Házassága révén tovább növelte a családjának a birtokait. Ezek közé tartozott Bölye, Mindszent, Tóhát, Kok, Egerbegy és Aranyosgyéres.³¹

1592-ben megváltoztatta vallását és áttért a református hitre. A gyergyószentmiklósi, gyergyóalfalvi, gyergyóújfalvi és a szárhegyi templomokból az oltárokat kidobatta és a szentképeket elégettette. A katolikus papok helyett református vallású papokat hozatott. Rövid idő múlva azonban visszatért a katolikus vallásra. Ekkor ugyancsak ő rakatta vissza az oltárokat az említett négy templomban.³²

1596-ban felkelés tört ki a régi szabadság visszaszerzésének érdekében. A gyergyói lázadás megfékezésére Apafi Miklóst bízta meg Bocskai István, aki Lázár András értesítésére 2000 főnyi lovas és gyalog haddal a parajdi úton és a Bucsintetőn táborot ütött. A gyergyói felkelők serege Újfaluban gyűlt össze, hogy elállják a hegyi utat. De előbb az egész éjszakán át virrasztva nagy áldomást ittak a medve bőrére, egymást vitézségre buzdítva. A hegy lábánál fekvő Alfaluban észrevették Apafi Miklós tábortüzeit. Az öreg Kovács János egyházi éjjel átsietett Újfaluba s jelentette az ellenség közeledését a dorbézoló atyafiaknak. *„Ezek álmatlanul és részeg fővel indultak Apafi seregével szemben, aki bekerítette őket, s visszaüzte őket a faluba s ott részint levágattak, részint elfogatván, kivégeztettek; némelyek a házakba menekülve, tűz által pusztultak el családostól s kevesen menekülhettek meg a vérfürdőből. Elesett az ütközetben 27, hárman vasnyársra húzattak, öten felakasztattak; néhány ház csűröstől, asztagostól felégett. Vezérük Gál János is halállal lakolt. A csíkiak és kászsóniak hallván a gyergyaiak veszedelmét, letették a fegyvert s visszatértek uraik, főként*

³⁰ Uo.

³¹ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 611.

³² Uo.

Lázár András szolgálatába. Apafi útjából nagy zsákmánnyal tért meg otthonába (Ebesfalvára).³³

Más források szerint a gyergyói lázadóknek meg kellett ütközniük Szárhegyen Lázár II. András királybíró seregével. Az ütközetre a kastély melletti Tóskert nevű helyen került sor, ahol a felkelők legyőzése után 500 embert végeztek ki.³⁴

Lázár II. András egyéniségéről több kortársa is megemlékezett. Csíkszentkirályi Bors János „*ama nagy emlékezetű, királyát és hazáját szerető Lázár Andrásnak*” nevezte. Bőjthi Gáspár „*durva, vad és míveletlen embernek*” mutatta be. A két értékelés szerintünk nem mond ellent egymásnak.

Lázár IV. István Lázár II. András és Zsombori Erzsébet fia volt. Felserdülése után részt vett Báthory Gábor fejedelem harcaiban: Nagyszében ostrománál, a Radu Şerban vajda elleni, 1610. december 29. és 1611. március 16-a közötti havasalföldi háborúban.³⁵

Katonai érdemei, illetve Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor fejedelmek általi megbecsülése felbátorította őt arra, hogy mint a Lázár család szárhegyi ágának ivadéka, perbe idézze gyámját, Petki Jánost és gyalakuti Lázár V. Jánost, hogy nagyapjuknak Szentannán magtalanul meghalt testvére utáni részét kiadja. Miután kiderült, hogy ők a peresek nagyapjának, a Gyergyóban lakó és szárhegyi Lázár II. Mihály nevű nagybátya magtalan elhalálózásával az ő szülei sem adtak osztályrészt a gyalakutiaknak, kénytelen volt a pert elenyésztetni. Szerencsésebb volt a gyergyói javak visszaszerzésében. Mivel a székely szabadság visszanyerésével Gyergyószentmiklós szabad településsé vált, óriási jövedelemtől esett el családja. Kárpótlásul Báthory Gábor fejedelem a gyergyói, vagyis a pircskei vámot Lázár IV. Istvánnak adományozta, ami a település vásárjogának biztosítása után igen nagy bevételt biztosított a gyergyószárhegyi primornak.³⁶

Nősülését anyagi megfontolások is befolyásolhatták. Csíksomlyói Székely Miklós csíki főkapitánynak, Báthory Gábor fejedelem főlovászmesterének a leányát, Székely Ilonát vette feleségül, akinek anyósa lengyel főnemesi családból származott, és aki az oklevelekben Rhabianka Dorothea néven jelent meg.³⁷

³³ Baronyai Decsi János: Magyar Históriaja, 1592–98, *Monumenta Hungariae Historia*, XV, II, 17, 246; Nagy Szabó Ferenc memoriáléja, *Erdélyi Történelmi Adatok*, I, 46.

³⁴ Uo.; Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*, Budapest, 1927, 128–129.

³⁵ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 614.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

Erélyesen lépett fel a Lázár család kászoni jogainak és jövedelmeinek a védelmében. Többször is rendre utasította csicsói Kelemen Mihályt, Csík-, Gyergyó- és Kászonszéknek 1614 előtti főkirálybíróját. Lázár István főleg a csíkcicsói primornak azon rendelkezése ellen tiltakozott, hogy Kászonszékben ő nevezte ki az alkirálybíró, holott ezt a jogot az ősi egyezményhez ragaszkodva Lázár István magának követelte. Ilyen jellegű igényeit Kelemen Mihály, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék XVII. század eleji főkirálybírója is kénytelen volt elfogadni. Későbbi hiteles esketésekből ugyanis kiderül, hogy Lázár István maga nevezett ki és tartott magának Kászonszékben egy alkirálybíró, aki a szék jövedelmének felét Szárhegyre szolgáltatta be. Sőt, Lázár István gyakran Kelemen Mihály csíki főkirály bíraskodása ellen is tiltakozott, s azt állította, hogy törvényesen őt illetné meg a királybírói tisztség. Bethlen Gábor fejedelemmé választása után leváltotta Kelemen Mihályt királybírói tisztségéből, és Lázár IV. Istvánt, az unokatestvérét nevezte ki e tisztségbe.³⁸ A kinevezéssel párhuzamosan megerősítette őt a gyergyószentmiklósi vámszedés jogával.

Bethlen Gábor, birtokai növelésében is segítette Lázár IV. Istvánt. Ezt bizonyítja Bethlen Gábornak 1615. szeptember 9-én Kolozsvárt írt levele a Kraszna megyeiekhez, melyben megparancsolta, hogy a Lázár István anyjáról mint fiára szállott, de Zsombori Gábortól elzálogosított és eltékozlott javakat adják vissza Lázár Istvánnak.

Nemcsak rokona és gyermekkori játszótársa volt Lázár IV. István Bethlen Gábornak, hanem a fejedelem első rendű aulae familiárisnak is kinevezte. Mint katonai képességekkel megáldott személy részt vett a fejedelem minden háborújában. A különböző hadjáratokban való kimagasló katonai teljesítményeiért 1624. július 27-én Bethlen Gábor neki adományozta Szászerked és Oláhsolymos nevű falukat Kolozs megyében és Serling nevű falut Doboka megyében.³⁹

1626-ban Lázár István és Székely Ilona jelen voltak Kassán Bethlen Gábor fejedelem és Brandenburgi Katalin lakodalmán. A fejedelmi lakodalom után néhány hónappal később felesége egy fiúval örvendeztette meg Lázár IV. Istvánt. A szárhegyi primor 1629-ben veszítette el első feleségét, Székely Ilonát.

Bethlen Gábor halála után bizalmasa maradt unokatestvére özvegyének. Ezért Brandenburgi Katalin fejedelemasszony 1630. március 9-én kinevezte őt biztosának, szentpáli Szentpáli János megbetegedése esetére az udvarhelyi

³⁸ Vass M., 550.

³⁹ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 614.

fejedelmi vár némely ügyei ellen támadt követelések kiderítésére, és az udvarhelyszéki és háromszéki különböző hitfelekezetek közt létező viszályoknak a fejedelemnő országgyűlésen tett ígéretének a teljesítésére. Hozzá hasonló biztosok voltak még apanagyfalvi Apafi György, hévízi Sükösd György, Literatti Dávid közhalmi királybíró.⁴⁰

Lázár IV. István magatartására, életmódjára a vagyonszerzésre való törekvés, a szabad székelyeknek a jobbágysorba süllyesztése volt jellemző. Gyergyószárhegyen a Lázár IV. István erőszakos foglalásaira, a szabad székelyeknek jobbágysorba való süllyesztésére az 1616-os évi összeírás adataiból következtethetünk, amikor is a konskriptorok az őslófők székely örökségének, a Lázár család részéről való birtokbavételének módszereit jegezték fel:⁴¹

- „1. *Kouacz Mihály obyt, fia János
eöreökseget Lázár Jstuan biria.*
2. *Daragiczi János debilis, édes fiahoz Mihályhoz praetendallia jussát, ugj referallia, hogy az Fogarassi hidon atta meg neky szegen Vrunk.*
3. *Deák Péter obyt, fia[i] Jstuan, Gergely, Jmreh Killienffaluaban Cziriak Ferencz tartia, eöreökseget Lazar Jstuan biria.*
4. *Péter Balas obyt, fiai Jstuan, Barrabas, Gergely tartia. Jozagat Lazar Jstuan V. foglalta el.*
5. *Szász Giörgj Lazar Jstuan V. Jobbagia, kit az Commissariusok is nalla hattak, de fiat noha fel szabadítottak eöreöksegestől, mind az által ismét el foglalta Lazar Jstuan Vram.*
6. *Nagy Thamas eöreökseget Lázár Jstuan V. foglalta el.*
7. *Sigmond János fia András néma. Lazar Jstuan vram foglalta el.*
8. *Nagy Gergely obyt, fia Péter, eöreökseget Lazar Jstuan Vram foglalta el.*
9. *(!) Oláh Lukacz obyt, fia Jstuan Gitroban lakik Josizagat] Lázár Jstuan Vram foglalta el.*
10. *Czikj [...]ha³ Deseö András,
eöreökseget Lazar Jstuan [Vram] foglalta el.*
11. *Veres Jstuan [...] Lazar Jstuan V. foglalta el.*
12. *Balogh Balinth obyt, fia János, Lazar Jstuan V. tartia közit fiahhoz, eöreöksege szabados.*
13. *Ruszkka Jstuan, fia Mihály uagus. Lazar Jstuan Vram tartia közit hozza mind eöreöksegestől.*
14. *Minczor Péter vagus, eöröksegehez Lazar Jstuan V. tart számott*

⁴⁰ Uo.

⁴¹ SzOkI, IV, 574–575.

15. *Farkas Péter fiaj Mihály, János, Lazar Jstuannek eöltek uolt egj jobbgiat megh, eö tartia jussát hozzaiook. Mihály akkor az loual uolt, ugj referalliak az számadó emberek, de sziluaru mentek uolt es ugj eset az halál.*

16. *Czibi Balas oby, feleseget Tott János tartia, Lázár Jstuan V. praetendallia jussát V. D.*

17. *Balyko János abs., fia János, Lazar Jstuan V. tartia jussát hozza V. D.*

18. *Fodor János fia Ferencz, Lazar Jstuan foglalta el.*

19. *Az számadó emberek mondgiak, hogj Lazar Jstuan V[ram] foglalt el egy darab falu eöreökeget, kin Szeöcz Gergely lakot.”*

Nem nehéz felismernünk, Lázár IV. István minden alkalmat kihasználta vagyona növelésére, jobbgyai számának a gyarapítására. A lehetőségére álló eszközökben nem nagyon válogatott, amit az a tény is bizonyít, hogy az apa halála után legtöbbször erőszakosan elfoglalta a család vagyonát, az árvákat és a hozzátartozókat jobbgyorsora kényszerítette.

A fenti időszakban Lázár IV. István más gyergyói településeken is jelentősen növelte jobbgyainak számát, illetve birtokainak nagyságát.

A szárhegyi főúrnak Gyergyószentmiklóson négy ősjobbgya volt. A fejekötött jobbgyok esetében a Békény-patak menti helységben az összeírók a következő tényállást jegyezték fel:

– öt család eredetileg Kacsó Andrásnak kötötte le magát, a lustra időpontjában azonban már Lázár István jobbgyai voltak.

– a had előtt ugyancsak öt család – köztük darabontok és libertinusok – oltalomért Lázár Istvánhoz folyamodtak, akinél jobbgyanak kötötték le magukat.

Alfaluban 1616-ban a Lázár családnak két ősjobbgyát jegyezték fel. A fejekötött jobbgyok esetében a következő állapotról olvashatunk a lustrában:

– ételért Lázár Istvánnak adta magát

– 2 személy az ősztlől Lázár Istvánnak jobbgyaként szolgált (s ezért valószínűleg mentesült a hadszolgálattól).

– 1 személy is „oda szolgál, nem tudni mi okon”.

– 1 személy is „oda szolgál, nem mennek a hadba”.

– 3 személy „oda szolgál”.

Ezek a személyek a hadszolgálattól való mentesítésért a jobbgyorsort választották.

Csomafalván a fejekötött jobbgyok közül Huszár János „Lázár Istvánnak adta magát oltalomért”, Dávid András pedig ugyanaz a Lázár István oltalmazta. Mindketten a hadszolgálattól való mentesítésért választották a jobbgyorsort.

Ditróban három ősjobbágya volt Lázár Istvánnak. 1616-ban azonban a katonai összeírásban tízen vállalták a Lázár Istvántól való jobbágyi függést „*hadi mentségért*”.

Gyergyóújfaluban Lázár Istvánnak négy ősjobbágya volt, ennek ellenére itt is egy fejekötött jobbágyra tett szert.

A *Kászonokban* az említett esztendőben a szárhegyi főember ősjobbágyai mellett Jakabfalván és Impérfalván növelte fejekötött jobbágyainak a számát.

Lázár István foglalásainak módszereire következtethetünk egy 1633-ból származó okiratból is. Hobaj Péterné elbeszélése szerint „*egyszer ide hittuk volt ebédre, akkor monda uramot apjának, a számára tartaná a közit (a Békény jusson való részt) hozza de én hitem szerint vallom, hogy mi semmit nem ígértünk ökegyelmének.*”⁴² A foglalás tényét bizonyítja a hatalmaskodó főúr feleségének az 1680. november 16-i adománya: „*A Belkény jusson való tulsó részt a kin a fellyül meg nevezett háznak csüre ez előtt volt, tekintetes néhai Lázár István úr özvegyi Keresztúri Chrisztina asszony a vizitációkor vicárius úr kívánsága szerint a templomhoz eresztette.*”⁴³

Lázár IV. István első neje halála után folytatta a szárhegyi kastély építését. Az új építménynek új alakot adott azzal, hogy 1631-ben még egy bástyát építtetett hozzá és 1632-ben az egész kastélyt kijavította.⁴⁴ Ekkor az épületegyüttes az ún. asszonyok házával bővült. Ez a rész a konyha és más gazdasági tevékenységeket kiszolgáló helységeket foglalt magába. Közéjük tartozott 6 négyzetméter alapterületű, hűsítésre használt szabad tűzhely és egy 12 négyzetméter alapterületű boltozatos katlan. Az 1632-es évi bővítéskor több jobbágylakást számoltak fel. Előkerültek ugyanis a faltól 100 méterre egy jobbágylakás maradványai. Ez egy földes padlójú, hegyoldalba épített ház lehetett, mely szegényes, egyszerű kivitelezésű edényanyaggal rendelkezett. Az épületegyüttes bővítése csakis a jobbágylakhelyek elköltöztetése révén volt lehetséges.

A szárhegyi kastély építéstörténete híven tükrözi a szabad székely közösségből kiemelkedett Lázárok kényelmi és reprezentációs igényeinek fokozatos növekedését anyagi lehetőségeik függvényében. Míg a korai korszakra igen

⁴² Ferenczi György: *Regestrum Ecclesiae S. Nicolai in Giorgio Factum per Georgium Ferenczi Sacerdotem, 1629*, in: Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténeti adatok*, Kolozsvár, 1860, 127. (A továbbiakban: Ferenczi Gy.)

⁴³ Ferenczi Gy., 128.

⁴⁴ Molnár Ștefan – Zrínyi Andrei – Tarisznyás Martin – Keresztes Iuliu – Kovács Dionisie: *Însemnări pe marginea cercetărilor de la castelul feudal din Lăzarea, Acta Musei Porolissensis*, 2, 1978, 105–116; Munteanu, Luminița: *Cercetări arheologice și istorice efectuate la castelul Lăzarea, Cercetări Arheologice*, 7, 1984, 245–273.

jellemző, 1532-ben épült három sejtés, földszintes (?) kapuépület környezetébe leginkább valamilyen kisebb méretű lakóház és gazdasági épületek szerény együttesét tudjuk csak elképzelni – esetleg az udvar közepét átszelő, XVII. századi paloták helyén – a kevés jobbágyú, gazdasági lehetőségeiről sem éppen nevezetes szárhegyi birtokközpontban, addig Bethlen Gábor fejedelem unokatestvére, Lázár IV. István a XVII. század elején Csík-, Gyergyó- és Kászonszék főkirálybírójaként már divatos, bástyára emlékeztető saroktoronyokkal és pártázatos várfalakkal védett udvarú kastélyt építtetett magának, amelynek külön „palotája” épült a székgyűlések számára, s jelentősen kibővítette vagy újjáépítette az udvar közepét átszelő lakóépületet is. Unokája, gróf Lázár Ferenc nosztalgikusan jegyezte meg róla, hogy szinte egész Gyergyó a jobbágya volt, amíg I. Rákóczi György Bethlen Gábor intézkedéseit követve hadkötelessé nem tette ismét a katonáskodás elől jobbágyosorba menekült alattvalóit.⁴⁵

Lázár IV. István ugyanis ebben az időben feleségül vette Kovacsóczi Zsuzsannát, Mikola János özvegyét és Erdély kancellárjának, Kovacsóczi Istvánnak a testvérét. Bár látszólag ez a nőülése is érdekházasságnak tűnt, második nejét annyira szerette, hogy tiszteletére végeztette a kastély bővítési munkálatait, és később, 1638-ban annak két falut: Szászkerkedet és Serlinget 2000. tallérig kötötte le számára, aki e falvakat azután mint özvegy is bírta egészen 1663-ig. 1633-tól Lázár István gyámja lett mostohafiának, Mikola Zsigmondnak, akinek részére átvette Szász Lóna gazdasági ügykezelését, amelyet I. Rákóczi György úgy adományozott Mikola Zsigmondnak, hogy fiú- és leánymaradéka- inak a kihalásával a nevezett jószág Lázár Istvánra és örököseire szálljon. 1637. január 25-én a szárhegyi főember sógorasszonya, Telegdi Zsófia Kovacsóczi Istvánné Görgényben kiadott végrendeletében Lázár Istvánnak egy aranyos botot hagyományozott. Lázár IV. István újabb birtokokkal (jószágokkal) gyarapította a családi vagyont: Tancs és Dextrád, Solymos, Mezőszentmárton (Kolozs megyében), Pókakeresztúr és Kapus (Torda megyében) birtokbavételével.⁴⁶

Bár Bethlen Gábor és I. Rákóczi György a legbuzgóbb kálvinista fejedelmeknek számítottak, Lázár IV. István ellenszegült a jezsuiták számkivetésének és ezzel nyíltan vállalta a katolikus hite melletti kiállást. Szárhegyre szerzetes barátokat telepített. Gyergyószárhegyen ugyanis a Szármány-hegy oldalán kereszt alakban épített öt kápolna állott, melyeket a monda szerint a Lázárok

⁴⁵ Nagy László: *Székelyek a hadak útján*, Budapest, 2001, 215.

⁴⁶ Sebestyén, Gh. – V.: *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963, 38. 40; Sebestyén Gh.: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987; KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 614.

egyik Rómából hazatért őse – valószínűleg Lázár I. András – álmában történt szent megintés következtében építtetett, s azokat erős védőfallal vette körül. E kápolnák őrzésére Lázár IV. István, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékek főkapitánya 1642-ben P. Kolozsvári Bertalan magyarországi salvatorianus ferencset meghívta Szárhegyre, kihez 1643-ban P. Esio Fulgentius is csatlakozott, kit a három évvel azelőtt alapított erdélyi „custodia” kormányzására küldtek Rómából, de P. Szalainai István, az eddigi eustos a kormányzást neki nem adta át. P. Esio azonban nem tért vissza Rómába, hanem elment Szárhegyre P. Bertalanhoz, laikus testvérük a Salvatorianus Provinciából való fráter Cslunai István volt. A szárhegyi ferences kolostor létrehozása tehát Lázár IV. István nevéhez kötődött.

I. Rákóczi György fejedelemmel való viszonya ellentmondásosnak tekinthető. Kezdetben igen nagy bizalmatlansággal viselkedtek vele mint a Bethlen család rokonával. Az 1635. november 8-i csíkszeredai mustra alkalmával a fejedelem elvette Lázár IV. Istvántól azokat a jobbágyokat, akikkel az 1614-i medgyesi országgyűlés előtt rendelkezett. Rövid idő múlva azonban visszaadta Lázár IV. István jobbágyait. 1636. március 2-án I. Rákóczi György fejedelem külön rendeletben parancsolta Csíkszéknek, hogy tartsák kellő rendbe „*Lázár Istvánnak mind azon jobbágyait, a melyek az elmúlt mustrán nála hagyattak, mind pedig amelyeket, ő törvényre halasztott, és legyenek felügyelettel nehogy engedetlenségre lázítsák őket.*”⁴⁷ A fejedelem mindezen cselekedetei valószínűleg a szalontai csatával voltak kapcsolatban.

Gyakran azonban úgy tekintettek rá, mint a fejedelem hű emberére, „*bejárójára*”, aki csatáinak kiváló harcosa volt, s ezért az uralkodó kegyét is élvezte. 1637 nyarán rövid időre kegyvesztetté vált. 1637 júliusában, Ilyés napja tájt a csíki főkapitány, Petki István Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék tisztjeivel lefoglalta Lázár Istvánnak Gyergyószékből levő minden ingó és ingatlan javait. Ekkor őt letartóztathatták, amit bizonyít az a tény is, hogy csupán egy esztendő múlva, vagyis 1638-ban tiltakozott a kolozsmonostori káptalan előtt a gyergyói vámnak a többi, gyergyói és kászsónszéki javainak a lefoglalása ellen. Fogságáról Haller Gábor naplójában a következőképpen emlékezett meg: „*Az bejárókba Lázárt és Szalánczit tették kalitkába.*”⁴⁸ Valószínűleg sikerült tisztáznia magát a felvetett vádakkal szemben, ami vagyonának visszaadásához vezetett. Sőt, bizalmának visszaadása jeléül I. Rákóczi György követségbe küldte őt Pozsonyba.

⁴⁷ Lázár M., 145.

⁴⁸ Lázár M., 144.

A harmincéves háborúban való részvétellel kapcsolatban I. Rákóczi György „tizenhárom éves passzivitás után 1643-ban a hadba lépés mellett döntött”. Az 1644. február 17-én „szétküldött kiáltványában a portugáliai és azt követő 1639-es katalán felkelésre, valamint a protestánsokat az 1638-as országgyűlésen ért sérelmekre” hivatkozott. „A királyi hajdúkkal, a két román vajdaság csapataival és a magyarországi török parancsnokok katonáival megerősített erdélyi hadsereg a szövetségesek támogatása nélkül kezdi meg hadműveleteit a királyság területén.”⁴⁹

Az erdélyi had jelentős részét az a 9000 székely alkotta, akiket a gyulafehérvári országgyűlés befejezése után, 1644. január 14-én mozgósított.⁵⁰ A korabeli forrásokból tudjuk, hogy I. Rákóczi György 1643 decemberében ágyúkat öntetett Gyulafehérváron. 1644. február 1-én „az egész hadfőlkelés készen volt. A fejedelem maga állott a had élére.” Február 2-án táborát három csoportra osztva indult el. „Erdély volt a fő táborozó, élelmet és hadi szekeret szállító hely; az itt felhalmozott készletről intézték a szállítást”.⁵¹ A fejedelem a későbbiekben is Lázár IV. Istvánt egyik legjelentősebb tisztjének tartotta. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a szárhegyi főember mint Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkapitánya a csíki, gyergyói és a kászsóni századok vezetőjeként vett részt a hadjáratban. A hadjárat során Palánknál a fejedelem serege megütközött a császári hadakkal. I. Rákóczi György a csata után visszavonta seregeit a csataterről. Lázár IV. István 1644. május 9-én a Putnokhoz közel eső Kövecses nevű Gömör megyei helységben lelte halálát. Haláláról Haller Gábor a következőket írta naplójába: „az elmúlt éjjel (május 9-én) szegény Lázár István uram, estve semmi gondja nem lévén, holt meg.”⁵²

Második feleségétől nem született gyermeke. Az első felesége utáni két gyermeke - Erzsébet és István – nem voltak jó viszonyban mostohaanyjukkal. Ezért második neje, özvegysége ideje alatt, első férjétől való fiához költözött Szamosfalvára. Besztercén halt meg 1663-ban.

1644-ben Lázár IV. István helyét Szárhegyen az 1626-ban született fia, Lázár V. István vette át. Az ifjú tizennyolc éves korában apja mellett – míg élt – tagja volt az erdélyi hadnak, de csak a háború befejezése után tért haza

⁴⁹ Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története. II. 1606-tól 1830-ig*, Budapest, 1986, 704–705.

⁵⁰ Szilágyi Sándor (szerk.): A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése, *MTE sorozat*, 24, Budapest, 1875, 298, 311, 325. (A továbbiakban: *A két Rákóczi György*); *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, X, 79–80. (A továbbiakban: *EOE*); *SzOkI*, VI, 176–179.

⁵¹ Uo.

⁵² Lázár M., 145.

Szárhegyre. A fejedelemnek ugyanis szüksége volt a csíkiak, gyergyóiak és a kászoniak által elismert tisztokra. Mivel a fejedelmi hadnak mintegy fele székelyekből állott, az elhúzódott hadjárat alatt, 1644-ben és 1645-ben a székelyek végig a táborban tartózkodtak. Erről tanúskodnak forrásaink. Így – példának okáért – 1644. december 31-én Ónodról írt levelében a fejedelem elrendelte, hogy az egész székelység legyen készenlétben. 1645. április 9-én kelt levelében megparancsolta, hogy Dániel János udvarhelyszéki alkapitány „1000 lovasal, s 2000 gyaloggal kijönni ne késsék..., jószerével és módjával jöjjön, az több székelység is minden órában készen legyen”. 1645. május 7-én Rákóczi Zsigmond jelentette apjának, hogy Szombatfalván hadi szemlét tartott a székelyek felett. 1645. június 12-én I. Rákóczi György megírta feleségének, hogy ifjabb Rákóczi György „hozhatna székelyt, lovas[t és] gyalogot ki legalább 2000[-et], többet is”. Az 1645. évi kászonszéki összeírásban gyakran találkozunk a hadból betegen hazatértekkel, vagy olyanok nevével, akik a hadjáratban estek el. Több székely kapott a fejedelemtől szabadságlevelet a hadjáratban való részvétele és vitézsége kapcsán. A többi között I. Rákóczi György 1646. január 5-én 25 ditrói és gyergyóremetei székely libertinust emelt a gyalogpuskások közé.⁵³

A hadműveletek bejezése után, Lázár V. István mostohaanyjával, Kovácsóczi Zsuzsannával hosszú ideig pereskedett az özvegy által lefoglalt családi levelekért és jószágokért. Lázár V. Istvánt 1650-ben II. Rákóczi György fejedelem legközelebbi híveként említették. A következő esztendőben, 1651-ben a gyergyói lovasok hadnagyává nevezték ki. Lázár V. István Petki István csíki főkapitány és II. Rákóczi György fejedelem főudvarmesterének és tanácsosának a leányát, királyhalmi Petki Katalint vette feleségül. Bár e házasság létrejöttét az anyagi szempontok és a társadalmi státus is befolyásolták, a művelt és bátor feleségét nagyon szerette, aki házasesetük során szerető, hű és segítő társa volt. Felesége műveltségét bizonyítja az erdélyi, havasalföldi és moldvai fejedelmekhez, erdélyi nagyurakhoz írt leveleinek nyelvezete és stílusa. Nemcsak a magyar nyelvet, hanem a latint is igen jól ismerte.

Az 1646-os évben Gyergyószárhegyen is érezte hatását a pestisjárvány. Ferenczy György regestruma szerint a járványnak katasztrofális hatásai voltak a Gyergyói-medencében. Mivel a vikárius feljegyzésében nem történt említés a halálesetek pontos számáról, a katonai összeírások alapján próbáljuk pontosítani az emberveszteségek nagyságát. Így, míg az 1643-as esztendei összeírásban 887 családot jegyeztek fel a Gyergyói-medencében, addig az 1654-es

⁵³ *A két Rákóczi György*, 298, 311, 325; *EOE*, 79–80; *SzOkI*, VI, 176–179.

lustrában 439 családfőt írtak össze. Feltételezésünk szerint a különbséget adó 448 család nagy része a járvány áldozatává vált. A szárhegyi áldozatok közül 1646-ban Fráter Istvánt és P. Fulgentiust jegyezték fel.

Havasalföldön 1654 márciusában kitört a dorobáncok és a szeimenek lázadása. Constantin Şerban, a vajda, II. Rákóczi György fejedelemhez fordult segítségért. 1654-ben II. Rákóczi György felkérésére Lázár V. István összeírta a havasalföldi hadjáratra készülő nemeseket és darabontokat.

1655-ben II. Rákóczi György fejedelem Constantin Şerban havasalföldi vajda segítségére sietett hadseregével, akivel 1655. június 26-án Târgovişten szerződést kötött, ez után következtek a tényleges hadműveletek. A harcok során az erdélyi seregben a székely hadak egy részét Petki István és Lázár István vezették. Ezekben a harcokban Lázár V. István a fia leírása szerint rendkívüli vitézséggel harcolt a lázadók ellen.

1657-ben Lázár V. István a csíki, a gyergyói és a kászoni hadak élén Lengyelországba ment, ott is közvetlenül a fejedelem mellett harcolt, de miután a háború szerencsétlenül végződött az erdélyi hadak számára, szárhegyi jószágára vonult vissza. A gyergyószentmiklósi vikárius, az események kortársa, Ferenczy György a következőképpen mutatta be a korabeli eseményeket: *„Immár ez két esztendőben semmi jót nem cselekedhettem, mert az ezer 6 száz 57. esztendőben in Januáριο megindula Rákóczi György urunk az egész erdélyi haddal és magyarországi hajdúsággal Lengyelországra és többet rontának el háromszáz templumnál, kiknek minden javait lehozván, aláverék őket az lengyelek Tatárország felé, holott az egész hadat mind rabságba ejtvén, maga kevesed magával elszaladván kijöve Erdélybe, az egész hadat többet harminczkét ezernél vünnek el az tatárok, kik között csak nagyságok urak és címeres nemes emberek voltak többen ezernél, az kik most is oda vannak. És jöve Octóberben egy basa Erdélyben az török császártól, az ki országgyűlést tön Meggyesen és Rákóczit kiküldé Erdélyből 1-a Novembris, de Januáriusban is egy más gyűlés lön az kiben más postálya jöven az császárnak, kit mikor Rédei elbocsátott volna, Rákóczit urunk utánnok küldvén elvágatá őket és Erdélyt magának foglalá Februáriusban. És az török mind Havasalföldről, s mind Moldvából kiüzé a vajdákat, kiket Rákóczi urunk tött vala Márciusban. És Rákóczi urunk az előtti István vajdát bebocsájtja ismét Moldvába, de hadát odaveszti és maga alig szalada ki Erdélybe. A moldvai oláhok kijövének a Gyergyai havasba és mind fejöt és mind meddő juhokat elvünnek 4 Augusti. Csíkből is sokat. Iten Augustusban kijö sok török és tatár Havasalföldiről és egész Erdélyt égetik, rabolják, az leányoknak asszonynepeknek tíznek is, többnek is hajokat összekötik*

és kezeket hátra, s úgy hajtják őket mint az barmot: vittek azért el Erdélyből rabot kilencven öt ezeret.”⁵⁴

Lázár V. István 1658 elején Szárhegyen tartózkodott. Itt kapta meg a fejedelem január 20-i, Gyaluból írt levelét. II. Rákóczi György fejedelem levelében leírja, hogy: „noha ő rendeltetett ki a csíkiak felültetésére, mindazonáltal ne legyen áruló, hanem kövesse Petki István példáját, ki igaz híve”. Lázár Istvánhoz írt sorait II. Rákóczi György a következő szavakkal zárta: „Mi nem vagyunk sógora kegyelmednek, mint Rhédei uram, de jó ura, fejedelme vagyunk, voltunk.” Lázár V. István a nehéz helyzetben lévő fejedelemhez való hűséget választotta. Válaszképen II. Rákóczi György még 1658 februárjában első rendű „*aulae familiaris*”-ának nevezte ki, és az ezzel járó fizetést a csíki harmincadok jövedelméből rendelte kiadni. 1658-ban Lázár István mint a gyergyói lovasok százados hadnagya valószínűleg részt vett II. Rákóczi György moldvai hadjáratában, később pedig a csíki hadak mustálására rendelték ki. Gyakorlatilag Lázár V. István a csíki főkapitányi tisztség feladatkörét is betöltötte, mivel apósa, Petki István mint helytartó nem lehetett jelen a csíki katonai ügyek szervezésében. Legtöbbet a csíkszeredai várban tartózkodott, mivel részben ő volt a gyámja a tatár fogságban lévő Damokos Tamás csíki főkirálybíró árváinak,⁵⁵ másrészt pedig a várat képessé akarta tenni a katonai védelemre. Az augusztusi-szeptemberi események idején valószínűleg nem tartózkodott Szárhegyen, legalábbis erre enged következtetni Ferenczi György gyergyószentmiklósi vikárius leírása. A gyergyószentmiklósi pap ugyanis mint kortárs mutatta be az 1658. augusztus-szeptemberi eseményeket. Leírása ellentmond a Tatárdomb hagyományához kötődő mondavilágnak, ezért szükségesnek tartjuk írásának közzétételét: „*Augusztusban Taplócát elégették Gyergyóban az moldvai oláhok. Item die 6 kijövének az oláhok Moldovából Gyergyóba többen három ezernél egy kapitánalja kozák is, Ditrót meggyújtják és az gyergyóiak eleikbe állának kevesen, talán harmadfél százan Szárhegyen alól Gábor Deák előttök jára és az Jézus kiáltásban eljöve az angyal és úgy megrettenté az moldvai hadat, hogy az oláhokban tizen nyolcad fél száz maradott ide, de az gyergyóiakban csak tizenöt esett el, és zászlót is 24. nyertek el az moldvaiaktól. Szárhegyen alól egy halomba többet raktak ötödfél száznál, a többit az farkasok s hollók ölték meg, ezek is 1658. esztendőben lönek Septemberben.*”⁵⁶

⁵⁴ Ferenczy Gy., 147.

⁵⁵ Damokos Tamás a felesége révén jutott a csíkszeredai vár birtokába, miután feleségül vette hidvégi Mikó József özvegyét.

⁵⁶ Ferenczy Gy., 147.

Miután a törököknek sikerült II. Rákóczi György helyett Barcsai Ákost Erdély fejedelmének tenni, ez utóbbi igyekezett megnyerni Lázár V. Istvánt a maga részére. Barcsai Ákos 1659. január 18-án felajánlotta számára a gyergyószentmiklósi harmincadokat.⁵⁷ Lázár V. István azonban végig II. Rákóczi György híve maradt. 1659-ben Petki István távolléte miatt vejeként továbbra is ő helyettesítette a csíki főkapitányi tisztségben. II. Rákóczi György többször is utasította a csíkiakat arról, hogy „*addig míg Petki megérkezik*”, „*mindenekben Lázár Istvántól függjen*”. Lázár V. István Szárhegyen menedéket biztosított a koronavesztett és Erdélybe szökni kényszerült III. Mihnea havasalföldi vajdának. A fejedelem két levelében is megköszönte Lázár Istvánnak a vajdának szárhegyi otthonában való fogadását. Az egyik levél szerint a köszönetet a következőképpen fogalmazta meg: „*hogy Mihne vajdát böcsülettel látta, kegyelmedtől vettük kegyelmesen*”. A másik levélben a következőket olvashatjuk: „*Mihne vajdával az mit kegyelmed cselekedett, vettük nagy kegyelmességgel.*”⁵⁸

A Lázár család levéltárában fennmaradt a havasalföldi uralkodónak 1659. szeptember 26-án Görgény-szentimréről írt levele, melyben Szeben felé hívta a szárhegyi nagyúrt. A levél tartalma a következő: „*...Mi levelet vévén ma az Fejedelemtül Ö N(agysá)gátul, holnap meg indulunk Szeben felé hogy ö N(agysá)gával szemben legyünk. Nem tudjuk mit írt légyen kegyelmednek az Fejedelem, de akár mint légyen az dolog de nekünk úgy tetszenék ha ö N(agysá)ga az felülés felől nem parancsolt, bár csak két száz jó válogatott lovas puskást küldene Urunk (II. Rákóczi) mellé, úgy hisszük kedves dolgot cselekszik Keg(ye)l(me)tek. Az Kgd kedves társának hosszú életet jó szerencsét kívánunk Kgd-dal együtt. Ke-gyelmed ajánlja barátságos jó akaratomkat Gábor Deák Uramnak és az király-bírónak is. Mi az míg élünk az Kgd atyafiságában meg nyugodva lévén el nem felelkezünk kgd is azt cselekedje. Éltesse Isten kegyelmedet jó egészségben sok eszten-dőkig. Dátum ex Görgény-Szent Imre die 26. 7-bris 1659.*

Spect. Gener. Vestrae Fráter benevolus Michel Raduly Princeps Valachiae.”⁵⁹

II. Rákóczi Györgynek Tövisről és Kolozsvárról 1659. szeptemberében írt felszólításaira Lázár V. István Gyergyóból Marosvásárhelyre ment, ahol lovasaival és kopjásaival, Petki Istvánnal, Kapi Györggyel és a Mikesekkel II. Rákóczi Györgyöt újból Erdély fejedelmévé választották. E gyűlés idején fogatta el, fejedelmi parancsra, Lázár V. István idősebb Cserei Mihályt, aki II. Rákóczi Györgyöt „*mocskos szavakkal*” illette. Röviddel ezután szabadon bocsátotta né-

⁵⁷ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 626.

⁵⁸ Uo., dosszié 623.

⁵⁹ Uo., dosszié 619.

hány százados hadnagy kezességén, addig, míg a fejedelem az őt sértő személy előállítását parancsolni fogja. Minderről Lázár V. István 1660. január 30-án Csíkszeredában kezeslevelet készíttetett.⁶⁰

Az említett időszakban valószínűleg anyagi nehézségei támadhattak, mivel 1659. április 8-án eladta Kolozs megyei szászfülpösi jószágának egy részét Musnai Márton Deáknak és nejének, Závor Katának 110 tallérért.

1660 első hónapjaiban Csík-, Gyergyó- és Kászsonszék főkirálybírójává választották. Mindez kitűnik II. Rákóczi György fejedelemmel folytatott levelezéséből is.⁶¹ Lázár V. István Csíkban tartózkodott, amikor a fejedelem 1660-ban a nagyszebeni táborból utasította őt – mint királybírót és a főkapitányi tisztség betöltőjét – a csíki, gyergyói és a kásznói hadakkal való megjelenésre a táborban. A szárhegyi főember eleget is tett kötelességének, majd részt vett a felméri ütközetben. Ebben a csatában a Barcsai Ákos és Gábor által vezetett had nemcsak legyőzte II. Rákóczi György seregét, de meg is sebesítették a fejedelmet.⁶²

A katonai események azonban a továbbiakban sem kedveztek II. Rákóczi Györgynek. 1660. május 22-én került sor a Gyalu és Szászfenes közötti ütközetre. A budai pasa hatalmas sereggel érkezett a Meszes-hegy felől. Mihelyt a fejedelem híreket kapott a csupán egy mérföldnyire levő török sereg tömegéről és sokaságáról, a visszavonulást javasolta. A haditanács tagjainak nagy része azonban szembeszegült Rákóczi véleményével, főképp Mikes Mihály és Kelemen, valamint Gaudi tábornok is. A budai pasa szokása ellenére seregét két részre osztotta: az egyiket a Szamos vize mellé egy alkalmas gázlónál, a folyón való átkelőnél helyezte el, a másikat egy domb alatt Lóna falu irányában. Azt parancsolta janicsárjainak, hogy próbálják Rákóczit hátba támadni, de csak akkor, amikor ő is rátör és lovasságával rohamot indít ellene. Szejdi pasa, miután a két csapatot, azaz a gyalogságot csatarendbe állította, középen maradt, és Huszein pasát, a temesvári meg a jenei törökök parancsnokát küldte előre támadásra 20 zászlóval, amelyet szintén két részre osztott. Ő pedig Boldvai Mártonnal, aki Bihar, Szolnok és Kraszna vármegye magyar seregeit vezette, középen helyezkedett el a dandár sereggel, és az egész mezőt megszállotta. Így tehát napkelet felől vonult II. Rákóczi Györggyel szemben.

Erdély fejedelme a következőképpen állította csatarendbe seregét: a jobb szárnyra, Huszein pasa szárnyával szemben Kovács Gergelyt helyezte el mint öreg és tapasztalt harcost, akinek mintegy 1000 mezei katona és a csíki meg

⁶⁰ Uo., dosszié 623.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo., dosszié 626.

gyergyói székelyek állottak paracsnoksága alatt. A bal szárnyra, a Lóna felé elnyúló másik török szárnyal szemben a háromszéki, maros- és udvarhelyszéki székelyeket rendelte. A két szárny közé, egy dombra nyolc ágyút vontatott, ezek egyik oldalára zsoldos udvari hadát, a másikra Györgynek, a csürülei román papnak 600 rablóját állította. Rákóczi György pedig az ónodi katonákkal, akiket mint legjobb hadinépét a saját védelmére tartott vissza, az ágyúk mögött helyezkedett el.

Az első támadást Huszein pasa indította, aki megpróbált átkelni a mocsaras folyón. Rákóczi látta, hogy milyen nehezen tud átkelni a török had, elküldte Kovács Gergelyt a mezeiekkel és a csíki, gyergyói székelyekkel, hogy átkelésüket megakadályozzák. Kovács Gergely lovasságával elszántan támadta a törököket, akik közül igen sokat megölt, másokat pedig megfutamított. A török lovaságnak tehát Lóna irányából kellett támadnia. Arra törekedett, hogy bekerítse Rákóczi jobb szárnyát, ahol a zsoldos csapatok álltak a csürülei pap által vezetett 600 rablóval. A pap nem akart helytállani, hanem megfutamodott. De menekülés közben észrevette Rákóczi tétlen, fegyvertelen söpredékét, szolgálkat és egyéb hasonszörűeket, akikről azt hitte, hogy törökök, és akiktől, úgy hitte, nem menekülhetnek. Ezért akarva-akaratlanul visszafordultak és szembeszálltak az őket üldöző török haddal. Jóllehet a csürülei félelmében bátran a törökökre rontott, első megfutamodásával is elvette embereinek minden bátorságát. Végül is a csürülei papnak újra futnia kellett, rablóit meg a zsoldos hadak levágták, s ő maga csak néhányadmagával menekült meg. Míg mindez Rákóczi jobb szárnyán megtörtént, Kovács Gergely Huszein pasát megszalasztotta. A budai vezér, látván, hogy Huszein hada mily szükségbe került, Boldvai Mártonnal és a magyarországi haddal segítségére sietett. A budai pasa azt is észrevette, hogy Kovács Gergely elszakadt a tábortól és elég messzire került tőle. Így nagyszámú csapatával bekerítette és minden oldalról szorongatta. A Rákóczi-pártiak, bár igen kevesen voltak, lovagiasan küzdöttek a törökök ellen. Amikor II. Rákóczi György látta, hogy Kovács Gergely milyen szükségbe jutott, nagy dühvel rohant megmentésére. Azt hitte, hogy az ónodi katonák, akiket maga és a serege védelmére rendelt, követik. Ezek azonban helyben maradtak, s így Rákóczi néhány emberével túl mélyen benyomult a törökök közé, ahol vitézül küzdött és a saját kezével vágott le néhányat a legelőkelőbb törökök közül, míg végül négy sebet kapott: kettőt a fején és kettőt a testén. Amikor legyengült a bal halántékára kapott seb miatt, amelyet maga kötött be zsebkendőjével és egy kendővel, szolgálai segítségével friss, pihent lóra ült, majd erőtlenül, igen fáradtan elvitték. Az ónodi katonák, akiket Rákóczi a legjobb hadként a maga

őrzésére választott ki, nem mozdultak, amikor Rákóczi veszélybe került, holott jó szándékkal és csekély fáradsággal megmenthették volna. Miután Rákóczi az ellenséget megtámadta, menekülni kezdtek Magyarország felé, anélkül, hogy akárcsak egy embert is vesztek volna. Ez idő alatt Kovács Gergelyt katonáival együtt megölték, úgyhogy az ő szárnyáról nagyon kevesen menekültek meg. Időközben megérkeztek mindkét szárnyról a pihent csapatok, a gyalogosok meg a janicsárok, és ama domb alatt, amelyen a nyolc ágyú állott, beakarták keríteni az ország nemességét meg az erdélyi gyaloghadat. A nemesek ezt látván, a vármegyeiekkal együtt menekülni kezdtek, s így Rákóczi gyalogosait, akiket a törökök még nem gyilkoltak le, saját nemesi haduk taposta agyon, úgyhogy ekkép az egész gyalogságot megölték. A törökök megszerezték a nyolc ágyút, az ország zászlaját és sok más zászlót, az egész löszert, a társzekereket, továbbá a sok marhát és embert, megszállották a csatamezőt és diadalt ültek. Bár értesültek II. Rákóczi György meneküléséről, Gyalunál tovább mégsem üldözték.⁶³

A fejedelem Várad felé vette útját, ahol 28 nap múlva, 1660. június 7-én meghalt. Rákóczi betegsége alatt nem törődött gyengeségével, és mindvégig arra törekedett, hogy bosszút álljon, és a török Portával szembeszálljon. Levelet küldött azoknak, akik hűek maradtak hozzá. Közéjük tartoztak a Kovács Gergely mellett harcoló, Lázár V. István által vezetett gyergyóiak és csíkiak is. A haldokló fejedelem külön levélben köszönte meg nekik az elvesztett Gyalu és Fenes közötti csatában való részvételüket és a hozzá tanúsított hűséget. A levél tartalma a következő: *„Az seregeknek Istene maga a titkos rendelése szerint igazgatván az harcoknak kimenetelit, nem kételkedünk, hogy ez napi ügyünknek nem kedvezésével is ő felsége az maga dicsőségét magasztalta úgy, hogy annál tetszetesebb legyen a jövőendő velünk s kegyelmeikkel való irgalmas jótette. Kegyelmeteknek édes hazájához való igaz szeretetének, hozzánk való hűségének tegnap dicsiretes jelét adá, mi is vérünk ontásával s sebeinkkel pecsételtünk meg kegyelmeitekhez, és az szegény ország megmaradásához való szeretetünket, melyet remélnünk boldogabb successussal rövid nap megmutathatunk. Isten a sebektől felgyógyítván, nem késünk kegyelmeitek megmaradására gondviselésünket terjeszteni, intvén kegyelmesen kegyelmeiteket: nekünk tartozó kötelességének és hűségének uttyáról el ne tántorodgyék, mostan szerzett keresztényi hiteket, neveket ellenkező cselekedetekkel be ne árnyékozza.*”⁶⁴ A haldokló fejedelem köszönő sorai feleslegessé teszik Lázár

⁶³ Kraus, Georg: *Erdélyi Krónika. 1608–1666*, Csíkszereda, 2008, 478–482. (A továbbiakban: Kraus, G.)

⁶⁴ *SzOk*, VI, 227; Kölönte Béla: *Gyergyó története a kialakulástól a határország szervezéséig*, Gyergyószentmiklós, 1910, 121.

V. István és az általa vezetett székely seregek helytállását a Gyalu és a Szászfe-
nes közti csatában.

A budai pasa 1660. május 24-én hozta Barcsai Ákos tudomására győzelmét II. Rákóczi György seregei felett. Lázár V. István azonban a pánikkeltés elkerülése végett igyekezett megcáfolni a fejedelem sebesüléséről, majd halálhíréről szóló híreket. 1660. június 18-án Lázár V. István a görgényi várból tudósította az akkori gyergyói alkirálybíró II. Rákóczi György haláláról szállingózó hírekről, melyeket ő tévhiedelmeknek nevezett, s melyeknek nem akar hitelt adni. A görgényi vár helyzetéről a következőket írta: „*Műnket valóban sürgetnek a várnak feladásával, de még eddig semmire nem mentünk, nem is megyünk, mert felünk mesterségtől, míglen az Urunk állapotjáról bizonyost nem értünk, melyet megértvén kegyelmeteket mindenekről tudósítom, mihez alkalmaztassa magát.*”⁶⁵

A Rákóczi György megsebesítése és halála után Barcsai Gáspár, az új helytartó nagy reményeket táplált Lázár V. Istvánnak Barcsai Ákos oldalára való állításában. Ezért Gyergyóba, majd Görgénybe küldte megbízottját, Székely Istvánt, akinek meg kellett győznie Csík-, Gyergyó- és Kászsorszékek királybíróját, hogy kerítse kézre a havasalföldi vajdát „*valami mesterséggel hivatná vissza Gyergyóba*”, mert „*ha kézbe ejti, mind magának nagy hasznot s fávort, a hazának peniglen a summának megfizetésének terhe alól megszabadulást szerz.*” Másodszor azt is kívánta tőle: „*ültesse fel az egész székelységet*”.⁶⁶

Mivel Lázár V. István egyik kérését sem teljesítette, Barcsai Gábor elfogatta őt és a görgényi várba záratta 1660 júliusában. Élete megmentéséért és szabadon bocsátásáért Lázár István 12 000 forintot ígért. Barcsai Gábor 3700 tallért követelt a szabadon engedéséért. Valószínűleg Lázár V. István kifizette ezt az összeget, de Barcsai ezután 15 000 tallért akart tőle kicsikarni és nem engedte szabadon.⁶⁷ Ekkor a szárhegyi főember a szökést választotta. Szökését Barcsai Gábor Kálnoky Mihálynak és Cserei Mihálynak 1660. augusztus 10-én a következőképpen mutatta be:

„*Szolgálók Kegyelmeteknek, és Istentől sok jókat kívánok. Ezen órában érkezvén hírem Lázár István elszaladott Görgényből, az vas rostélyokat kiverte az mely házban volt, s úgy ereszkedett ki. Azért kegyelmeteket intem, sőt functionis Auctoritate serio parancsolom szorgalmatos vigyázása legyen reá, s tudakozza mindenütt, s ha megh kaphatná igen akarnám, mivel tudom Urunknak ő Nagyságának is haragja léssen reánk érette. Ha penigh feleségét kaphattya azt is fogassa meg*

⁶⁵ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 623.

⁶⁶ Uo., dosszié 626.

⁶⁷ Kraus, G., 512.

kegyelmetek...⁶⁸ Barcsai Gábor mérgében Marosvásárhelyre hívatta a görgényi vár udvarbíróját, Szilágyi Sámuel, akit mindenfajta meghallgatás nélkül megöletett.⁶⁹ Lázár V. István fogsága idején – pontosabban 1660. június 25-én – a gyergyóiak nagy része Barcsai Ákos fejedelem oldalára állt.⁷⁰

Kiszabadulása után Lázár V. István Gyergyóba sietett, hogy a székelység felállításán munkálkodjon. A gyergyóiakat sikerült rövid idő alatt a saját oldalára állítania. Csíki párthívei is a megjelenésére vártak. Ezt bizonyítják gyámfiának, Damokos Gábornak Csíkszenttamásról augusztus 16-án hozzá írt következő sorai: „...*Kegyelmed mentest jöjjön, mert rosszul van a dolog, most ideje egyszer, ha kegyelmed elkezdette, immár vigye végben, ha kegyelmed az éjjel ki nem jő, azokat a szegény legényeket mind felnyársolják ... de én tudom Kálnoki Mihály dühösségét, Kegyelmed eljöjjön, még kegyelmed mellett felkél Csík, de ha az éjjel el nem jő kegyelmed, másszor nem tudom mint lesz a dolog... Háromszék is ha meghallja ezt a dolgot, mindjárt felkél.*”⁷¹

Lázár V. István tehát gyámfia hívására Csíkba sietett, ahol hívei segítségével Felcsíkot hamar sikerült hatalma alá kényszerítenie. Ezután megtámadta a csíkszeredai várat, amelyet Kálnoki Mihály mint Barcsaitól kinevezett csíki főkapitány a Barcsai Ákos fejedelem részére foglalt el. A várat ostrom alá vette, azt visszafoglalta, és az erődítményt védelmező Kálnoki Mihályt elfogatta.

Ezt követően Lázár V. István minden erejét és tehetségét arra fordította, hogy a Barcsai-ellenes csoportosulást erősítse, egyszersmind növelje haderejét Barcsai Gáspárral való szembeszállásra. Megpróbálta a maga oldalára állítani a vármegyei nemességet és a székely székely főembereinek egy részét. Leghívebb szövetségesekre Háromszéken talált. A háromszékiek 1660. szeptember 28-án Maksán egybegyűlve szövetséget kötöttek vele. A háromszékiek a főkapitány Mikes Kelemen távolléte miatt Székely Sámuelt választották meg vezérüknek, és felvállalták a Barcsai Ákos fejedelemsége elleni küzdelmet Lázár István irányítása alatt. Az erről szóló egyezményt a következőképpen rögzítették:

„*Mi Háromszéken levő Nemes, Lófő, Puskás és Drabantból álló vitézljő rendek közösen Maxán in hoc anno prsen. 1660. die 28. Mensis Septembris közönséges gyűlésünkben jelen vagyunk közönségesen egyező értelemről végeztük így rendszert, míg Isten ez mostani fel ládczat dolgot hazánkba megcsendesíti:*

⁶⁸ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 626.

⁶⁹ Kraus, G., 512.

⁷⁰ Demény Lajos (bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi): *Székely Oklevéltár. Új sorozat. VII. Székely népesség-összeírások 1654–1680*, Kolozsvár, 2004, 162.

⁷¹ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 628.

1. Mivel Tekintetes Nemzetes Mikes Kelemen urunk Háromszéknek Főkapitánya mostan közöttünk nincsen, egyező értelemből ez elmúlt gyűlésünkben, mikor mindenféle rendek Háromszéken együtt lettünk volna, míg Isten Főkapitányunkat ö kegyelmét meghozza közinkbe, előttünk járóul gondviselőnek választottuk Nemzetes Székél Sámuel uramat, mely végezésünköt most is helybe hagyván ö kegyelmétől dependéalunk mind addig, míg Isten Főkapitányunkat meghozza közinkben.

2. Az mint pedig Tekintetes Nemzetes szárhegyi Lázár István uram Csík, Gyergyó és Kászón-széki uraimékkal együtt minket három székül assecuráltak ö kegyelmek, hogy velünk ez mostani igyben mindennemű hazánk oltalmára nézve közönséges és szükséges igyünkben, kitől Isten oltalmazzon ha az szükség úgy kívánnya erönk felett való romlásunkra igyekező, oly hatalmas erö ellenünk jönne, fejenként ö kegyelmek megsegélenek bennünköt, mi is közönségesen Istenneli tartó lelkünkre fejenként kötelezzük ö kegyelmeknek egész háromszékül arra magunkat, hogy ha az szükség kívánnya, minden háborgatások ellen, és ártalmokra igyekező ellenségek ellen, ha az szükség kívánnya megsegéllyük ö kegyelmeket. Úgy mindazonáltal, hogy ö kegyelmek is ide felénk való utakat annyira fel nem fogják, hogy mindenkor liber passusunk ne lehessen, hanem mindenkor szabadossan jöhessünk, mehessünk, tempore necessitatis pedig cselédink és minden nemű marháink felmenvén oda, libere ott járjon az hun az ö kegyelmeké, erősségekben is együtt oltalmazhassuk magunkat ö kegyelmekkel. Ezt is hátra nem hagyván, hogy ha mi oly ártalmunkra való dolgok mind az ö kegyelmek, mind az mi részünkről interveniálnának ö kegyelmeknek értékre adjuk.

3. Mivel pedig mi közöttünk semmi oly bizonyos jó akaró Förenden való Uraink nincsenek, és felette való nagy independismus találatik közöttünk, végeztük azt is, hogy Lázár István uram megorvosolja és zabolázza, hogy senki ne kóborolyon.

4. Az mely jó akaró Uraink s atyánkfiai erővel ellenünk felvetettének akarattjuk ellen és kéntelenségből közüllünk ki kellett lépnie, azoknak is közinkben való szabad jöveleteket végeztük. Úgy mindazáltal közinkbe jövéen, ö kegyelmek is praestálják juramentomokat ö kegyelmekhez velünk együtt ö kegyelmek befogadják comperiáltatván igasságok.

5. Mely dolgok közöttünk így menvén végben, az mint ö kegyelmek minket közönségesen in scriptis assecuráltak, mi is reciproce mind azokra az dolgokra, és felyebb specificált punctumokra kötelezzük magunkat fide nra median. Kire az igaz Isten minket úgy segéllyen.- s úgy adja lelkünk idvességét, hogy az mint felyebb specificáltuk minden tollünk lehető tehetség szerint ö kegyelmeket megsegéllyük, az szükségnek idején ö kegyelmek mellől akár ki szavára, biztatására és fenyegetésére el nem állunk, hanem az felyebb megírt conditiókhöz tartjuk magunkat. Mely ez

szerént való *assicuratoriánkat* közönségesen végeztük egész három szék nevével megpecsételni az alább megirt személyek által, kiknek nevek és peczéték alább rend szerént meg van, Datum in Generáli Congregatione nra Maxaiensi die 28. Mensis septembris Ao. 1660.

Székely Sám. m. p. (p. h.)	Székely Bálint m. p. (p. h.)	Szaboczi Bened. m. p. (p. h.)
Szonda István m. p. (p. h.)	PüNKÖSTI Pál m. p. (p. h.)	KöVÉR István m. p. (p. h.)
Apor Mihály m. p. (p. h.)	BenKő Mihály m. p. (p. h.)	Blasius Száz m. p. (p. h.)
Maxai Bálint m. p. (p. h.)	MihályFerencz m. p. (p. h.)	Bodó Tamás m. p. (p. h.)
Barabás Péter m. p. (p. h.)	Elekes István m. p. (p. h.)	Veres Imreh (p. h.)
Székely Bálint (p. h.)	Péter Deák. (p. h.)	Magyarosi Mihály, (p. h.)
Vasmát Péter m. p. (p. h.)	Jánosk. (p. h.)	Vajna Miklós m. p.
Vayna Gáspár m. p.	Albert István m. p. ⁷²	

Barcsai Gábor Kőhalom felől érkező seregével Kaczán legyőzte a háromszéki lázadókat, majd a baróti réten újabb győzelmet aratott felettük. Ezután a győzelem után – 1660. október 13-án – Barcsai Gáspár a köpeci táborból megadásra szólította fel a csíkiakat, és követelte Lázár V. István, Székely Sámuel és Vasmát Péter, a lázadás előkészítőinek és irányítóinak kiadatását. A csíkiak hajlottak a megadásra, de azzal a feltétellel, ha Barcsai Gábor számukra és vezéreiknek is általános amnesztiát biztosít. Ilyen jellegű fegyverszünetről Barcsai Gáspár 1660. október 20-án a kézdivásárhelyi táborban hallani sem akart. A csíkszékiekhez írt levelében ekkor a következőképpen fogalmazott:

„19-ik praesentis Lázárfalvi táborában írt kegyelmetek levelét vettem, melyben hosszas declarációval jelenti dolgait, nem maga megalázásával (a mint a mostani állapot kívánná) kér azon, szünnyek meg és várják attól a mit az ország fog deliberálni kegyelmetek felől...” Levelében a következőképpen fenyegette meg őket: „készebb mind egy lábíg magukat levágnatni, sem mint a denominált személyeket kézbe adni, mellyel úgy látom declárlta magát a mi kegyelmes Urunknak

⁷² Uo.

*és a nemes ország ellenségének lenni; nem kegyelem kérés, hanem merő azon garázdaság kegyelmetek dolga. Immár én is a pártot és hűséget nem mutatókban tüzzel vassal rajtok leszek.*⁷³

A csíkiak Barcsai Gábor és a rendek meggyőzésére Péter Kászoni Mártont Segesvárra küldték mindkét fél számára elfogadható megegyezés kieszközlése érdekében. Miután Barcsai Gáspár seregével a kászoni rétre telepedett, a csíkiak fegyverszünetet kötöttek a fejedelem hadvezérével „*míg eztet az ország határozata rögzíti*”. Barcsai Gábor azonban a fegyverszünet megkötése után sem mondott le Lázár István kiadatásáról.

Péter Kászoni Márton kéréseinek köszönhetően a fejedelem október 20-án amnesztiát adott a csíkiak számára, de a kegyelem nem vonatkozott mindenkire. Lázár Istvánt és Székely Sámuelét kirekesztette belőle. Mivel az amnesztia nem terjedt ki az említett két személyre, a bűnbocsánatot ki sem hirdették a csíki táborban. Barcsainak azonban tapasztalnia kellett, hogy a csíkiak a bűnbocsánat elnyerése után sem készülnek a megadásra. Ezért 1660. október 28-án Csíkszék elleni támadásra készült. Az említett napon azonban ismét megjelentek a csíki követek, akik fejedelmi kegyelemlevelet kértek az amnesztia kihirdetése végett. A csíki követek ugyanis időt akartak nyerni, addig, míg egy másik követségnek a segesvári gyűlésen sikerül meggyőznie Barcsai Gábort a Lázár Istvánnak szóló kegyelem kiadásának a szükségességéről. A Lázár Istvánnak biztosított kegyelemnek köszönhetően a csíkiak meghódoltak a fejedelemnek.

Az amnesztia biztosítása után Lázár István Gyergyószárhegyre vonult vissza, ahol többnyire Székely Sámuellel és más háromszéki ellenzékiekkel szervezkedett Barcsai Ákos fejedelemsége ellen. Tervet dolgoztak ki Kemény Jánosnak a fejedelmi trónra juttatására.

Barcsai Ákos fejedelem ezután országgyűlést hívott össze Segesvárra. Itt az öccse, Barcsai Gábor javaslatára és a székelyek kérésére az országgyűlés előtt arról kellett volna határozatot megfogalmazni, hogy mindkét részről minden ellenségeskedésről és gyűlölködésről lemondanak. A csíki és a gyergyói székelyek csak a látszat kedvéért jelentek meg ezen az országgyűlésen. Kászoni péter ugyanis rávette őket, hogy ezzel egy időben, titokban írjanak Kemény Jánosnak és „*követeket küldvén hozzá, még az országgyűlés idején hívják meg a fejedelemségre*”.⁷⁴ Barcsai Ákos fejedelem környezetében lévő csíkiak és gyergyóiak szintén Kemény János meghívását javasolták, hiszen ők is titokban mindvégig

⁷³ Uo., dosszié 626.

⁷⁴ Kraus, G., 522.

Kemény-pártiak voltak. Ugyanezt tették azok is, akik Erdélyből Barcsai miatt Magyarországra menekültek.

A kínálkozó alkalomra váró Kemény János összegyűjtötte II. Rákóczi Györgynek mintegy 1000 magyarországi hajdúját és Erdély ellen indult. Jövetelét néhány erdélyi születésű nemesember különféle szolgálk útján a segesvári országgyűlés tudomására hozta, hogy ez ügyben idejében és az ország javára intézkedjenek. Segesváron azonban a szegény szolgálknak szolgálataikért és hűségükért fizetség gyanánt Barcsai parancsára lemetszették az orrát és a fülét. Ennek ellenére Barcsai Ákos fejedelem Nánási kapitányt 200 katonával mégis Erdély határaihoz küldte Kemény János megállítására. Ezeket néhány nap múlva Kemény emberei váratlanul körülvették és mindnyájukat elfogták. Amikor mindezt néhány nemesember még az országgyűlés idején jelentette, Barcsai hívei őket is árulóknak nyilvánították, és kihallgatás nélkül hasonlóképpen kegyetlen módon levágták orrukat és fülüket. Míhelyt a segesvári országgyűlésen sok veszekedés és viszálykodás után a Kemény János keltette zűrzavar híre mindinkább elterjedt, Barcsai Ákos fejedelem bevetette magát a Görgény várába, és öccsét, Barcsai Gáspár generálist 1200 katonával és zsoldossal Kemény János feltartóztatására küldte. Barcsai Gábor a seregét a Szamos mellett helyezte el, ott, ahol Kemény betörését várták, ő maga azonban udvari szolgálival örményesi jószágára vonult, amelyet bátyja, Barcsai Ákos adományozott neki. Időközben a kővári kapitány, aki Barcsaival tartott, megírta a fejedelemnek, hogy kapitányát, Nánásit Kemény hadai embereivel együtt elfogták; ezért legyen elővigyázatosabb, gyűjtsön nagyobb hadat, mert Kemény János erős sereggel vonul Erdély felé. De Barcsai Gáspár mindezt megvető módon semmibe vette, a figyelmeztetést pedig elengedte a füle mellett. A fejedelmi seregben tartózkodó székelyek Kemény János uram tudtára adták, hogy Barcsai Gáspár feltűnően nagy biztonságban érzi magát, s könnyen rajta üthetnek. Megüzenték neki: próbáljon szerencsét, támadjon csak bátran, mert sikerrel fog járni.

Következésképp Kemény János némi haddal előre küldött egy hozzá menekült nemes urat, Szentpáli Jánost, hogy előbb üssön rajta Barcsai Gáspáron, akit a fennebb már említett, neki adományozott örményesi jószágon talált meg néhány szolgáljával együtt. De ez a kevés szolga is keményen ellenállt, és vitézül megvívta egymással. Végül Barcsai Gáspár csak három emberrel védekezhetett. Ezek sem tartottak ki mellette sokáig, így legyőzték őket. Barcsainak fejét vették, melyet darabokra vagdaltak. Időközben ugyanennek a Szentpálinak az emberei a Búza faluban elszállásolt kurtányokra meg dragonyosokra találtak,

és kemény csatába bocsátkoztak velük. A kurtányok megpróbálták ellenállni, de nagy veszteségeket szenvedtek és megfutamodtak. Amikor a dragoonosok látták a kurtányok vereségét, megadták magukat Kemény János embereinek.

Ezt követően Kemény János a többi összetoborzott katonájával fokozatosan benyomult az országba. Nyílt pátenseket küldött az ország valamennyi rendjéhez, melyekben jelezte, hogy nem igényli a fejedelemséget, hanem a békét keresi, a viszálykodás és az egyenetlenség lecsillapítására jött Erdélybe. E pátensek egyikét elküldte Barcsai fejedelemnek, aki erre módfelett megrémült, főképp, amikor értesült öccsének, Barcsai Gáspárnak váratlan meggyilkolásáról.

Ezt követően Kemény János két levelet írt Barcsai Ákos fejedelemnek Marosvásárhelyről Görgény várába, melyben a fejedelmet egy magánbeszélgetésre hívta. A tanácskozás lefolytatására a görgényi udvart jelölték ki. Kemény Jánossal tartottak azok a főurak, akik száműzetésükből vele tértek vissza. Közéjük tartozott Petki István, Bethlen Farkas és Gergely, Bánffy Dénes és Ebeni István. A meghívottak között volt még Haller Gábor és Bethlen János. Barcsai Ákos fejedelem Bánffy Zsigmonddal és kis számú udvarnépével jelent meg a tanácskozáson. Itt egy hosszú ideig tartó megbeszélést tartottak. A vita során éles szóváltásra került sor. Kemény János Barcsainak tulajdonított minden bajt és kárt, ami uralkodása alatt érte az országot, és azt állította, hogy az ország adóját magáncéljaira fordította. Barcsai mindezt tagadta és Keménynek nem tetsző dolgokat vetett a szemére. Ezt követően magukhoz kérték az urakat, és jelenlétükben elhatározták, hogy Barcsai Ákos aláír egy kötéslevelet, melyben fogadalmat tesz arról, hogy mindent be fog tartani, amit az országgyűlés Szászrégenben határozni fog. Ebben a kötéslevélben azt is vállalta, hogy többé nem fog oltalmat kérni a török szultántól. Ezt követően Kemény János uram kérésére Barcsai saját nevében megíratta a következő országgyűlésre a regálisokat, azaz a meghívóleveleket, melyeket Kemény János postáival küldött szét, s ezzel összehívatta az országgyűlést.

Az országgyűlés 1660. december 24-én Régenben ült össze. Már a gyűlés elején az országgyűlés tagjai felismerték, hogy Barcsai Ákos fejedelem minden engedelmesség és kötelezettség alól felmentette őket, s ezért szembe mertek szállni az uralkodóval. A csíki, gyergyói és a háromszéki székelyek jelenléte miatt azonban, akik mindvégig Kemény uram hívei voltak, nagy félelem vett erőt a főurakon. Ezért beleegyeztek abba, hogy Kemény Jánost válasszák fejedelemmé. Kemény Jánosnak fejedelemmé választása után Barcsai Ákosnak élete fenntartására bizonyos javakat adományoztak.⁷⁵

⁷⁵ Kraus G., 530–531.

Lázár V. Istvánnak meghatározó szerepe volt a régi országyűlésen Kemény Jánosnak Erdély fejedelmévé való megválasztásában. Ezért 1661. január 18-án adományként megkapta tőle a mezőbándi jószágot és lőrinctelki praediumot. Ugyancsak 1661-ben fejedelmi donációként jutott Körtvélykapu birtokába, beiktatáskor azonban ellenmondás történt, s így nem maradhatott annak tulajdonosa.⁷⁶ Ezen utóbbi adomány birtoklásában később sem volt meghagyva. Minderre egy későbbi, Apafi Mihályhoz címzett kérelemlevélből következtethetünk:

„Zárhegyi Lázár István alázatosan könyörög N(agy)s(á)godnak mint kegyelmes Urának. Kegyelmes uram, mivel Barcsai Ákos Fejedelem 3700 egynehány Talléromat vötte vala el, elébbi Fejedelem (Kemény János) ezen pénzemért kegyelmességéből az Bándi, Körtvélykapusi és Lőrinczelki Portiokat, az én méltó kívánságimot látván, nekem conferálta vala, melyet ugyan bírtam is mind eddig. De mivel Körtvélykapusit adta volt ugyan Lázár György Úrnak Barcsai fejedelem, ha az Nsgod kegyelmessége az helyében mást is ismét conferálhat gyermekinek Nsgod. Annak okáért alázatosan könyörögök Nsgodnak mint k.(egyelmes) Uramnak, hogy ennyi pénzemet kiadván Porta contentatiojára, és hogy ez iránt ne károsodjam méltóztassék Nsgod Fejedelmi kegyelmességéből, azon Portioknak birodalmában meghagyni, hiszen kegyelmes Uram maga is tudja azt Nsgod, mind elpusztult helyek. Életem folytáig igaz hűséggel igyekezem ezen Nsgod kegyelmességit megszolgálni Nsgodnak mint kegyelmes Uramnak.”⁷⁷

A Kemény János uralkodásától fogva Lázár István ismét a fejedelmközeli főemberei közé tartozott. Az ő uralkodása alatt is Lázár V. István Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek főkirálybírói tisztségét viselte.

Barcsai Ákos nem tudott belenyugodni trónfosztásába. Először is megpróbálta meggyilkoltatni Kemény Jánost és az országyűlés egyes követeit.⁷⁸ Másodszor pedig két segélykérő levelet írt a Portára, amelyben a törökök tudomására hozta, hogy eltávolították a fejedelmi székből, és segítséget kért az új fejedelem ellen.⁷⁹ Azonban Kemény János kényszerítésére egy másik levélben visszautasította a török segítséget. Később, 1661. februárjában Zólyomi Miklós, Kendeffy Miklós és Romos János arra kérték Ali pasát, hogy *„hazzon törököket és tatárokat Kemény János ellen”*. Barcsai Ákos azonban megint visszautasította a török segítséget. Nagyvárad elfoglalása után azonban a törökök

⁷⁶ KÁL, Lázár cs. lvt., dosszié 627.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Kraus, G., 534.

⁷⁹ Uő, 538–539.

számos települést foglaltak el Várad környékén, Kraszna és Alsó-Szolnok vármegyében. Székelyhida mellett azonban Kemény János hadseregével találkoztak. Az erdélyi hadak ebben a csatában igen sok törököt öltek meg. Kemény János ezután kegyvesztett lett a Portán. Ezt követően összehívták a beszercei országgyűlést, ahol a török katonai készülődéssel szembeni ellenlépésként úgy döntöttek, hogy elpártolnak a törököktől és szövetséget kötnek a Habsburgokkal. Mivel nyilvánvalóvá vált a török seregnek Erdély elleni támadása, Kemény János 1661. június 2-ára Medgyesre összehívta az országgyűlést a törökök elleni védelem megszervezése érdekében. Itt elhatározták, hogy „gyorsposta útján levélben értesítik a Habsburg császárt Ali pasának Erdély ellen való felvonulásáról. Ezt azonban a császári udvarban senki sem hitte el, és azt írták válaszul, hogy a császár öfélége nyíltan értésére adta a török császárnak: ha nem állítja le Erdély elleni hadjáratát, felbomlik köztük a békesség; bizonyosnak tartják, hogy e fenyegetések hatására és ilyen körülmények között a törökök – bár fenyegetőznek – nem fognak Erdélyre támadni.”⁸⁰ Az országgyűlés munkálatainak befejezésekor a török sereg betört a Vaskapunál. Georg Kraus ezt az állapotot a következőképpen mutatta be: *„Amikor aztán véget ért Medgyesén az országgyűlés, Kemény fejedelem hírül vette, hogy Izmael pasa, aki Szejdi helyett budai pasa lett, a sereg vele lévő részével betört a Vaskapun és tüzszel-vassal pusztít mindent: nyomában pedig Ali pasa siet egész haderejével és minden sáncot leromboltat, amit ott emeltek.”*⁸¹

Ali pasa a nagyszámú török sereggel és a tatár csapatokkal borzasztó pusztításokat hajtott végre Erdélyben. Ebben a válságos helyzetben Lázár István Kemény János fejedelemnek maros-újvári táborához csatlakozott. De Kemény János stratégiai meggondolásból Petki Istvánt és Lázár Istvánt a székelység nagy részével olyan feladatokkal bízta meg, hogy az ellenséget útjában rajtaütéseikkel mindenfelé akadályozzák. Lázár V. István mint Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkirálybírója is, mint annak egyik hadvezére, fejedelmi utasításra Csíkba húzódott vissza. Itt kapta meg Ali pasa levelét. Ebben a török vezér az általa kinevezett új fejedelem iránti hűségre szólította fel mind Petki Istvánt, mind Lázár Istvánt. Mindkettőn azonban a régi fejedelmükhöz való hűséget választották. Lázár V. István bízott Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék természeti adottságaiban. Megerősítette a szorosok melletti katonai állásokat, főleg pedig a csíkszeredai várat, ahová részint Szárhegyről, részint Csicsóból is lövő szereket és tarackokat vitetett.

⁸⁰ Uő, 551.

⁸¹ Uő, 551–552.

Ezzel párhuzamosan a Habsburg segítség igen későre érkezett meg Erdélybe. Amilyen lassan mozgott a Kemény János kíséretére érkező német sereg Montecuccoli tábornok vezetésével, oly gyorsan távozott Kolozsvárról a segítő sereg. Montecuccoli generális innen Nagybányára ment, ahonnan továbbindult Szatmárra, majd Magyarország területére. A jól informált Georg Kraus szerint: „*Mondják, hogy Montecuccoli generális azért indult útnak Kolozsvárról, és azért nem vonult be mélyebben az országba, mert aznap, amikor Zsomborra érkezett, levelet kapott a császártól. Ebben öfelsege azt írta a generálisnak, hogy azért nyújtott Kemény fejedelemnek segítséget, mert az, hamisan úgy tájékoztatta, hogy Ali pasa a Porta parancsára egy pasát akar a fejedelemségbe helyezni, akit maga fog az országba beiktatni, minthogy azonban megtudta, hogy keresztény fejedelmet helyeznek trónra, egy ember miatt nem akar rossz viszonyba kerülni a Portával; mivel így állanak a dolgok, azonnal forduljon vissza.*”⁸²

A Habsburg segédcsoportoknak Erdélyből való kivonulása után Kemény János fejedelem zsoldos katonáival és udvarnépével az erdélyi határtól nem messze vert tábornok, hogy Ali pasa katonai mozgásait megfigyelje. Itt felderítői útján megtudhatta, hogy végső szükségben és veszedelemben vannak a székelyek. Amikor arra gondolt, hogy ezt az erőszakot, sőt talán végső romlásukat talán miatta kell elszenvedniük, gyávaságnak és keresztényietlennek tartotta volna, ha nem siet segítségükre. Ennek okáért elhatározta, hogy néhány század lovassal és dragoonossal, akiket Szamosújvárról és Kolozsvárról akart magához venni, személyesen vonul be Erdélybe a csíkiak segítségére. Miközben útnak akart indulni, legkisebb fia, Kemény Ferenc megbetegedett és negyednap váratlanul meghalt. Emiatt a tervezett hadjárat elmaradt. Éppen azon a napon, amikor Kemény fejedelem a segítségnyújtásra útnak akart indulni, a törökök Csíkot bevették, felégették és 15 000 lelket elhajtottak Székelyföldnek e térségéből.

Mi is történt tulajdonképpen? Hogyan alakultak a katonai események a Lázár V. István által védelmezett területen? Az események bemutatása már csak azért is fontos, mivel már az előbbiekben jeleztük, hogy a szárhegyi főúr miként készítette elő mint főkirálybíró Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék védelmét. Az események hiteles bemutatása érdekében ismét a kortárs Georg Kraust szólaltatjuk meg: „...*a budai vezér, Izmael pasa nagyszámú törökkel és tatárral [hadrakelt], hogy Csíkországot lakóinak engedetlensége és önféjűsége miatt megrohamozza és földig rombolja. El is indult a megfelelő országutakon seregével és a janicsárokkal, valamint néhány vele lévő székellyel, akik ismerték*

⁸² Uő, 592.

az utakat és a viszonyokat. A török lovasságot jobbra, a tatárokat balra küldte, hogy oldalról és hátulról támadván közrefogják a sáncokat és árkokat, amelyeket Petki készítetett. Miközben Izmael pasa nem kímélte katonáit, a fegyverforgatásra képes székelyek mit sem tudván a törökök érkezéséről, csak az országutakat és a néhány bevágott gyalogösvényt őrizték. Petki uram Szurtei György kapitánnyal és 500 katonájával az országocska belsejében tartózkodott. Teljes biztonságban [érezvén magukat], jó hangulatban voltak, ettek, ittak, élvezték az életet. Sáncukat szorgalmasan őrizték, és nem gondoltak arra, hogy roppant havasaikon és a rengeteg erdőn máshol is át lehet kelni. A székelyek ugyanis nem tudták, hogy Ali pasa, amidőn meghallotta, hogy az országocskának, ahol ellenség soha nem járt természet adta védelmében rejlik az ereje, s azt csak nehezen vagy egyáltalán nem lehet elfoglalni, állítólag megkérdezte: szarvas, vad vagy teherhordó számár be tud-e menni? Amikor igennel válaszoltak neki, másodsor így szólott: Ha ez lehetséges, senki sem marad biztonságban az országocskában, mert felkutattatom én az ösvényeket és az utakat. Izmael pasa tehát elérvén a székelyek emelte első és második sáncot, a székelyeket, akik teljes biztonságban [hitték magukat], a legnagyobb rendetlenségben találta. A törökök és a janicsárok keményen rátámadtak a sáncokra. De a székelyek, miután sietve csatarendbe álltak, vitézül védekezvén férfiasan fogadták és visszaverték őket. Mialatt ezek egymással küzdöttek, a tatárok, akik mintegy 20 000-en voltak, balról, egy mellék úton ahol soha ember nem járt, betörték az országocskába. A székelyek egész háza népét - hisz biztonságban érezték magukat - házaikban munka közben találták. Egész falvakat gyűjtöttek össze és fogtak el, úgyhogy rövid idő alatt 15 000 lelket tereltek egybe. Ezután a falvakat felgyújtották és porrá égették. Mialatt a székelyek férfiasan védekeztek a sáncokban, s így Izmael pasa mit sem árthatott nekik, jobbról, egy ember nem járta helyen, behatolt a török lovasság is. Az asszonyokat és gyermekeket errefelé is megszokott munkájuk közben találták. Mindnyájukat összekötözték és vágójuhok módjára elhajtották. A szerzetesek Petki uram biztatására hasonlóképpen a legnagyobb biztonságban [hitték magukat], és együtt maradván, templomuk javait sem helyezték máshol biztonságba. Az ellenséget mindaddig nem vették észre, amíg szomszédos falvak füstjét meg lángjait nem látták, és csak akkor határozták el, hogy a nyakuk közé szedik a lábukat. Miközben erről gondolkodtak, nagy csapat tatárt láttak a kolostor felé közeledni. Erre cserbenhagyták a templomot meg a kolostort, és a közeli hegyekbe menekültek. Mialatt a kolostor priorja és mások lóra szálltak, a valamelyest késlekedők a kolostor kapujában összetalálkoztak tatárokkal: egy darabig harcoltak velük, míg meg nem ölték, és el nem fogták néhányukat. Két szerencsétlen éhenkórász – közülük az idősebbik... páter volt –, mivel nem

volt más menekvésük félelmükben rejtekhelyet keresvén felkapaszkodtak a templom padlására, és miután a tatárok a kolostort meg a templomot felgyújtották, benn égtek. Csontjaikból nem találtak meg egyebet csak egyiküknek az egész lábát. Mivel a szerencsétlen szerzetesek semmit sem tudtak magukkal vinni és a templomi ornátust meg egyéb tartalékaikat hátrahagyták, a tatárok mindent elraboltak. Három súlyosan megsebesült szerzetest Ali pasa táborába vittek. Amit azonban a szerzetesek lelki gyóntató atyáként az étezésről és templomuk patrónusáról, Petki uramról mondtak, aki romlásba vitte őket és egész Csikot, én, e történet írója gyakran hallottam tőlük. Egyszóval úgy gondolkodtak Petkiről, mint Pilátusról a krédóban.

Amint fennebb hallottuk, a sáncokban tartózkodó csiki székelyek amikor égő falvaik füstjét és lángját látták, magukat mentvén a rengeteg erdőbe menekültek. Ki-ki oda futott, ahová szerencséje vitte, s igaz hogy kevesen is veszték oda közülük. Időközben azonban elrabolták asszonyaikat meg gyermekeiket, sokat levágtak közülük, és embertelen gyalázatot üztek velük, követtek el rajtuk. Siralmas volt, ahogy a legyilkolt emberek tetemei a szörnyű tűzben heverték. Közöttük volt egy előkelő nemesember. Farkas Ferenc is, aki Udvarhelyszékről került oda, s akit szintén levágtak. Maga Petki István Szurtei Györggyel, 500 mezei [katona] kapitányával alig tudott Gyergyóba menekülni, amely új falvakkal egy külön vidék. Menekülése után azonban újra elsáncolta magát, és arra készült, hogy Görgény várába megy. Az volt a szándéka, hogy egyesül Kemény fejedelemmel, aki ez idő alatt a csikieki segítségére akarván sietni, Szamosújvár vára alatt táborozott. Amikor azonban Kemény fejedelem tudomást szerzett a székelyek siralmas vereségéről és nyomorult állapotáról, erősen megdöbben, és attól tartott, hogy Ali pasa nem fog lemondani Fogaras várának bevételeéről, amely még az ő hatalmában volt.⁸³

Georg Kraus és mások Petki Istvánt hibáztatták az 1661-es évi török-tatár pusztításért. Az önvédelmi harc eseményeinek bemutatásakor legtöbb kortárs megfélekedezett Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék királybírójának, Lázár V. Istvánnak a szerepéről. A korabeli oklevelek és okiratok azonban érzékeltetik a szárhegyi főember meghatározó szerepét a korabeli katonai események alakulásában.

A vereség után Petki István főkapitány és Lázár V. István főkirálybíró a havasokon keresztül Gyergyóba menekült, ahonnan Görgény vára felé indultak. Görgény várában egy ideig megpihentek. Innen Petki István Aranyosmedgyesen keresztül Magyarország felé vette útját, Lázár V. István pedig visszatért Szárhegyre. Szárhegyen tartózkodott 1662 elején is, mivel itt kaphatta a nagy-

⁸³ Uő, 592–595.

szöllősi ütközet előtt egy héttel a kislaludi táborból Kemény Jánosnak 1662. január 16-án kelt rendeletét, melyben utasította Lázár Istvánt arra, hogy Béli Pállal és Mikes Kelemennel „*Barczaságon lévő kurtánságot dissipálja.*”⁸⁴

1661–1662-ben kezdődhettek Lázár V. István levelezései a Habsburg császár és magyar király főhadvezéreivel, melyeknek gyümölcset fia a grófi cím elnyerésével élvezhette. Kemény János halála után a volt fejedelem hívei két pártra szakadtak. Az egyik, az ún. Habsburg-párt a bethleni várban szervezte meg gyűléseit és Kemény Simont támogatta a fejedelmi hatalom megszerzésében. A másik csoport az ún. török-párt volt, amely a görgényi várban tartotta megbeszéléseit és Apafi Mihály trónigényét támogatta. Lázár István eleinte Kemény Simon pártján volt, és csak azután állott Apafihoz, miután Petki István is ezt tette. 1662. február 16-tól Lázár Istvánt a Lázár család levelezéseiből I. Apafi Mihály híveként tarthatjuk számon. Cserébe a törökök által támogatott fejedelem 1662. március 20-án kiadott adománylevelében Körtvélykapu kihagyásával elismerte Lázár V. Istvánnak a tulajdonjogát Bándra és Lőrinczelkire.⁸⁵ A Habsburg és a török irányzat közötti küzdelemsorozat 1663-ban is folytatódott. Ennek egyik epizódja volt a gyergyószentmiklósi ütközet is. Ekkor Lázár Istvánnak, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékek főkirálybírójának – aki ekkor már Apafi Mihály híve volt – sikerült legyőznie a Habsburg-párti seregeket. Erről a csatáról Bethlen János, Erdély kancellárja a következőképpen emlékezett meg: „...1663-ik évben September 8-kán délutáni 3 óra körül a tiszta egen egy kis felhőcske tettzet fel, abból sok német doboknak verése hallatott, s ez végződván azt 3 ágyuknak lövései követték, ezután két nagy seregeknek ütközete, kisebb nagyobb ágyuknak bögései jajgató emberek lármáival, és vérengző ütközetnek zúgásaival annyira bővölködve, hogy Gy. Sz. Miklósnak s a körülötte fekvő Faluknak lakosai – a kik nem csak hallották hanem mindezeket látták szemlélgették a vég ítéletet jelen lenni vélvén, némelyek futással rejteket kerestek, mások félholtan leestének. Főképpen legtöbb fejjérnépek elsáppadva a földre rogygyottak. A Fő Rendek és a Tábornak nagy része Apafi Fejedelemmel együtt a Maros partján a Radnothi Kastély körül állomásoztak, nem láthattuk ugyan ezen nagy csatát az ágyuknak lövéseit csak ugyan hallottuk, de az Ő Felsége erősségei őrizeten lévő Várnagyok által valamely győzedelem jeléül tétetnek hittük. Megérkezvén annak utána Lázár István Csík-, Gyergyó- és Kászon Székek Fő Király-Bírája, körül mennyeivel e dolog világosságira jött, a Brassó felé n. keletre fekvő tábor (mely az ellenfélnek nyugotról tettzet) nagy zajjal töréssel üzte hadseregét

⁸⁴ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 624.

⁸⁵ Uo., dosszié 628; Lázár M., 168.

ellenének, ezen modorral végeztetvén el az ütközet a legnagyobb ágyúnak (s nem is süker nélkül) halszatott kilövése, s azon szempillanatban valami négyszegű tüzes anyag bűdöskő színű – akár mely legnagyobb ágyú golyóbist nagyságával felyűl mülva – leesett mondott Gy Sz. Miklós Mező Várossában bizonyos Sándor Mihály nevű Lakos házára, melyet közepszerűn (és égés nélküli) romlással illetett, onnan sietséggel a földben lement. Egy Asszony látván annak maradványait, megragadta, de kezét elégetvén azt ott hagyni kényszerítettet, míglen kihűlvén a többször említett Mező Város lakossaitól eldaraboltatván az illen darabocskát Lázár István Apafi Fejedelemnek is hozott, én is láttam, s érintettem, sat.⁸⁶

A következő években Lázár V. Istvánt ellenségei rágalmazni kezdték II. Rákóczi György, Barcsai Ákos korabeli magatartásáért, melyek ellentétben voltak az Apafi Mihállyal szembeni lojalitásával. Nem tudták neki megbocsátani azt, hogy cserbenhagyta Kemény Simont és Apafi Mihály oldalára állott. Ezért 1664-ben a táborba sem mert elmenni, hanem felmentette magát 150 talérnak a fiscus számára való lefizetése mellett, az évi táborozástól. Szárhegyre vonult vissza. Visszavonulása ellenére is megtarthatta Csík-, Gyergyó- és Kászonszék királybírói tisztségét.

Lázár V. István a szárhegyi kolostor újraalapítójának tekinthető. A régi kolostor ugyanis megszűnt, miután 1648-ban I. Rákóczi György elrendelte, hogy Csíksomlyón és Mikházán lehetnek csak ferences zárdák. Ekkor ugyanis a pestisjárvány miatt az egyetlen életben maradt barát, P. Bertalan is visszatért a provinciájába. A kápolnák őrzését egy zarándok remete vette át. 1648 és 1664 között a ferences rendi kolostor kénytelen volt megszűntetni tevékenységét. 1664-ben Lázár V. István felkérte P. Újfalvi Albertet, aki ekkor a csíki zárdában tevékenykedett, hogy jöjjön el Szárhegyre. 1665. január első napjaiban a „Sármány” nevű hegyre újabb Szent Ferenc-szerzetbeli barátokat telepített, és azon a helyen, ahol az apja idejében is barátok voltak, zárda és templom építésére telket adományozott. Adománylevelében a következőképpen fogalmazott: „*En Gyergyó Szárhegyi Lázár István Csík, Gyergyó és Kászon székeknek Főkirálybírája, meggondolván az Istenben elnyugodt boldog emlékezetű szegény atyám uramnak, néhai nemzetes Lázár Istvánnak keresztény buzgó indulatját, aki az Istenhez való szeretetéből conferálta volt ugyan ezen Szárhegy felett Szármány hegye oldalán való kápolnácskákat, s mellettek viszontag egy darab helyet is a Szent Ferencz szerzetének de strictiori observantia örökösön, de abban a helyben azon szent szerzetbeli Páterek az ő kegyelmek állapotjok szerint*

⁸⁶ Benkő József: *Transsilvania specialis*, Bukarest–Kolozsvár, 1999, II, 260–261; Benkő Károly: *Csik-Gyergyó és Kászon múltja és jelene*, Kolozsvártt, 1853, 146–148.

való lakóhelyet és kertecskét is építhessenek, s abban a helyben resideálván, éjjel nappal Istennek szolgálhassanak, mind szegény atyámért és maradékaiért isteni-máddók legyenek, a mely helyt kedvesen, s hálaadó szívvel is acceptálván szegény atyám uramtól a Páterek, és építvén meg rajta egy néhány esztendeig, specifice resideálván benne, bírták, azután bizonyos okokra nézve recedálván, absentálták magokat abból a helyből. Mostan pediglen alázatosan requirálván azon Residentiának ujjban való felvétele felől, én is előttem viselvén fenn meg nevezett szegény Atyám Uramnak ebéli buzgó istenes indulatját, mind pedig azon szent szerzethez való jó akaratját és patrociniumát, mint jó fiú édes szüleinek ilyen istenes példáját akarván követni: örökösön restituáltam ö kegyelmeknek, és azon szent szerzetbeli hazafiainak, melyből minden jussomat kiveszem, Isten szeretetiért, és azon szent szerzethez való jó akaratomból teljeségesen, hogy szabadon és örökösen bírhasák ö kegyelmek, mint egyéb helyeken való klastromokat, melyben laknak. Annak felette az én értékem és tehetségem szerént való jó akaratomat ajánlom ö kegyelmeknek míg Isten éltet. Kiknek áhítatos imádságokba, és áldozatjokba ajánlom magamat, szegény szüleimet és maradékimat. Dátum ex curia mea Szárhegyiensi Die. 5. jan. 1665.⁸⁷

A szárhegyiek még abban az évben plébánossá választották P. Újfalvi Albertet, aki a 16 évvel azelőtt épített faházba költözött, s átvette a kápolnák gondozását. Az 1665. évi gyűlés házfőnökké P. Taplocai Istvánt tette. Rómában P. Modestus e zárdát „*Boldogasszony mennybemenetele*” címmel (titulum ab Assumpta Virgine Deipara Loci) írta be. Lázár V. István ekkor atyja adományát megerősítette azzal, hogy 1665-ben P. Taplocai István mellé a kijelölt társaknak is otthont biztosított. Apafi Mihály fejedelem azonban csak P. Taplocai Istvánnak engedte meg az ottmaradást, kit 1669-ben P. Kájoni János váltott fel, ki a kápolnák közül a Mária-kápolnát cseréppel újból befedette, s az összeomláshoz közel álló zárdát újra építtette.

De hát ki is volt Kájoni János? A neves ferences szerzetes ének- és zeneszerzőként, orgonistaként, orgonakészítőként, illetve fordítóként van számon tartva, de munkássága alapján polihisztornak is tekinthetjük. 1629-ben született a Belső-Szolnok vármegyei Kiskájonban. Iskoláit a kolozsvári jezsuita atyáknál kezdte és Csíksomlyón folytatta. 1647-ben lépett be a csíksomlyói kolostorba. Innen később tanulmányai folytatására Nagyszombatra küldték, ahol a tudományokban, különösen a zene- és énekszerzésben tett szert későbbi munkásságát befolyásoló ismeretekre. 1655-ben szentelték pappá. A csíksomlyói rendházban kezdte meg papi működését, de Mikházán, majd 1669-től

⁸⁷ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 626; Lázár M., 171, 195–196.

Szárhegyen folytatta. A hetvenes évek közepén visszatért Csíksomlyóra, ahol 1675-ben nyomdát alapított. Itt egyrészt saját műveit, másrészt az iskolának szükséges tankönyveket nyomtatta. Nyomdaalapítási szándékát így fejezte ki a *Cantionale Catholicum* című egyházi énekeskönyvének előszavában: „Édes hazámnak akartam szolgálni, és másoknak is alkalmatosságot e kis munkámmal adni, hogy akadály nélkül dicsérhessék az Istent.” Nyomdájában először a *Cantionale Catholicum* című énekeskönyvet nyomtatta ki 1676-ban. Három évvel később kapott engedélyt arra, hogy tankönyveket is előállítson. Később egy lengyelországi főpap mondott dicsérő köszönetet jeles tankönyveiért. A XVII. század nyolcvanas éveiben ismét Szárhegyre került, ahol újból házfőnökként tevékenykedett. 1687-ben halt meg Szárhegyen. Sírja a templomkertben található. Legfontosabb műve a *Kájoni Kódex*. Ehhez a munkájához az indíttatást egyik tanárától – valószínűleg Seregély Mátyástól – kapta mint jól tanuló diák. Tanára már régebb elkezdte a kódex írását, s Kájoni János folytatta tovább. Az idők folyamán mások is beledolgoztak ebbe a kódexbe. A Kájoni-kódex tulajdonképpen az általa Nagyszombaton elsajátított „Ammerbach”-féle tabulatúrás kottázást rögzítette. Sok értékes preklasszikus és korabeli éneket és orgonaművet jegyzett le benne Kájoni János és hagyott az utókorra. Korabeli világi énekeket is lejegyzett kéziratos könyvében. Más kéziratos munkái, vagy nyomtatott könyvkiadványai a következők voltak: *Cantus Catolici* – egyházi énekek gyűjteménye az év minden időszakára és különféle alkalmakra (1676), *Organo Missale* – misék, litániák, antifónák és más szertartáshoz való énekek, *Sacri Conventus* – egyházi énekgyűjtemény, melyet különféle szerzők, de különösen Viadana Lajos írt, *Himnarium* – latin és magyar nyelven lejegyzett vallásos versek gyűjteménye, *Magyar herbárium* – Függelék egy latin nyelvű „Ortus Sanitatis” (magyarul *Füvészkönyv*) című növénytani munkához (Venetiis, 1511), amelyben leírja a gyógynövények gyógyászati hatását is, *Régi mód szerint való székely ABC* – régi székely rovásírás (ez a munkája elveszett), *A Custodia története* – korabeli feljegyzések, *Aranyos ház* – ima- és énekeskönyv a hívek számára, *Hortulus Devotionis 1669* – imakönyv, saját kezű írással. A fentiekén kívül számos liturgikus írás, szentbeszéd, jegyzet kötődött alkotásaihoz.⁸⁸

Lázár V. István azzal a tétével, hogy újraalapította a szárhegyi kolostort és Gyergyószárhegyre hívta a kor humanista szerzetes gondolkodóját, Kájoni Jánost, a szárhegyi főembernek a valláshoz és a vallásos irodalomhoz való kötődését jelképezte. 1666-ban a tatár fogságból visszatért Damokos Tamás, aki

⁸⁸ P. Benedek Fidél: Kájoni János, *Csíksomlyó*, Kolozsvár, 2000, 347–504; és P. Benedek Fidél: *A szárhegyi Ferences Kolostor*, Décs, 1965.

az 1657-es évi lengyelországi hadjárat előtt Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek főkirálybírója volt, s a fejedelemtől visszakérte főtiszti hivatalát. Ennek megakadályozására Lázár V. István a fejedelemasszonyhoz, Bornemissza Annához folyamodott. Kérésében többek között a következőképpen fogalmazott: „*mert Isten bizonyosságom Kegyelmes Asszonyom, nem tisztem kívánságáért, hanem kiczin böczületemnek helyben való megh maradásáért kénszeritettem Naczágodot is bústani*”. Kérelmére a fejedelemasszonytól 1666 augusztus 9-én a következő választ kapta: „*Mi akaratumkból a nem lesz, örömet szollunk el higye Kelgd. Az harminczadat nem azért atták neki, abban is hírem nem volt. Erre vigyázasom léssen...*” Bornemissza Annához írt folyamodványának eredményességét bizonyítja az a tény is, hogy I. Apafi Mihály 1666. november 5-i Gyulafehérvárról írt meghívójában, melyben Lázár V. Istvánt kiseded fiának, Apafi Gergelynek november 28-án Kolozsváron, a Farkas utcai templomban tartandó temetésére meghívta, a szárhegyi főembert továbbra is „*Csik, Gyergyó és Káson főkirálybirá*”-jának nevezte.⁸⁹

1666-ban és 1667-ben Lázár Erzsébet leánytestvérének második férjével, Jancsó Jakabbal perelt ez utóbbi által követelt jussért. Leánytestvére ugyanis először alfalvi Turi Mihályhoz ment férjhez, akinek halála után Jancsó Jakabbal kötött házasságot. Az új férj követelte Lázár IV. István által a hagyatékában adományozott javakat. Lázár V. István pecsétes irattal vállalta, hogy teljesíteni fogja apja kívánságát. A levél létezését két tanú igazolta. Az egyik az alsó-torjai nemes Mihálcz Mihály volt, aki az esketés alkalmával a következőket vallotta: „*Tudom azt, hogy nékem az szegény megholt Turi István uram mutatott egy levelet, mely levél mostan Tekéntetes Nemzetes Gyergyóban Szárhegyen lakó Lázár István neve alatt subscribáltatott vala, pecsétes is vala úgy emlékezem reá, az dátumja vásár volt, az levélnek tenora erős hűt alatt vala meg írva, hogy valamiben az nénynek úgy mint Turi Istvánné asszonyinak Lázár Erzsébeth asszony mindenekből részit igazságoson kiadja, valamiben aszt magam minden törvény nélkül. Még aszt is mondotta nekem Turi István uram, hogy ha ő aszt el kezdi, böcsületit kell el vegyem miatta Lázár István úrnak, én aszt mondom arra, hogy rossz ember ha el nem kezdi.*”⁹⁰

A másik tanú az orbaiszéki gyalog katona, Sidó Mihály volt, aki a következőket vallotta: „*Mikor én szolgálám Turi István uramot, seniort, az lengyelországi hadi exprdiciókor, tudom aszt, hogy egykor leveleket hozza elé az asztalra néhai Turi István ö felesége, ki most Jancsó Jakabné asszonyom, én az levélkét látogatni*

⁸⁹ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 626; Lázár M., 172.

⁹⁰ Csíkszereda, Állami Levéltár, leltári szám 39, fond 27, 1-es mappa, 25-ös dosszié (1667. október 6.).

kezdém, hogy az marhákról való regestrumot kezdé kereszttetni velem, azonban egy pecsétetes levelet találék Lázár István úr neve alatt vala subscribálva... Olvasni kezdém, olyan tenorral vala írva, hogy hűttel köteleusste arra magát az mostani Gyergyói Lázár István uram, hogy mindenekből részit ki adgia, minden törvény nélkült Turi Istvánné aszszonyomnak, az levél pecsétetes vala, azonban Turi Istvánné aszszonyom letéteté vélem aszt az pecsétetes levelet.⁹¹ A peres ügyben a határozatot végül is a fejedelem hozta meg Lázár V. István javára.

1668-ban ismét birtokmegosztási ügyekkel volt elfoglalva Lázár V. István, részint neje, Petki Kata testvéreivel, részint pedig anyja, Székely Ilonáról való rokonaival. Ugyancsak 1668-ban kapott utasítást Apafi Mihály fejedelemtől az Erdély, Havasalföld és Moldva közötti határviták rendezésére, a két román vajdaság megbízottjaival együtt. A fejedelmi rendelet tartalma következő volt: „Az nemes ország Kegldet rendelvén a két oláhországi Vajdák és Erdély között való controversiáknak eligazítására. Parancsoljuk kegyelmesen és serio Kgdk. dolgait rendellye oly karban hogy 15. praesen. mehessen ki, és arra rendeltetett böcsületes híveikkel együtt azon dolgot vehesse jó karban, melyet el is ne mulasson Kgd, hogy valamiképpen tovább való búsításunkra alkalmatosság ne szolgáltatassák az haladék miatt. Azonban mivel Szentpáli János Uram egy néhány rendbeli mentségét adja be nem mehetésének, mi is ezen uttyából eő kegyelmét megengettük, azért Kglđ semmiképpen el ne mulassa, hanem mingyárast be menjen, hogy az oda be való dolgokban fogyatkozás ne essék.”⁹²

Ugyanaz az Apafi Mihály 1669. március 4-én gyulafehérvári rendeletében Lázár Istvánt zabolai Mikes Kelemennel együtt azzal bízta meg, hogy iktassa be hivatalába Péter Damokos Kázmért a Generális Vicarius módja szerint a római katolikus valláson levő tanítók közé.

1669. májusában már Lázár V. István kéréssel folyamodott a fejedelemhez, miután megtudta, hogy „Nagy-Ida nevű helységnek a fejedelem általi publicatiója alkalmával saját Barátfalva nevű jószágát is publikálták, holott e (Kolosmegyében fekvő) falut még atyja vette meg Horváth Jakab nevű birtokostól és azóta mind atyja, mind pedig maga Lázár V. István annak mindeddig békés birtokába volt”, s kérte a publikáció megszüntetését. Kérését a fejedelem még ugyanabban a hónapban, vagyis május 25-én teljesítette, biztosítva jószágának háborítatlan birtoklását.⁹³

⁹¹ Uo.

⁹² KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 621; Lázár M., 173–174. A levelet Radnótról írta Apafi Mihály fejedelem 1668. szeptember 10-én.

⁹³ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 621.

Lázár V. István nagy mennyiségű bort vásárolhatott Moldvából, melyre Duca fejedelem 1669. október 3-án írt leveléből következtethetünk. A moldvai uralkodó vámmentességet biztosított a szárhegyi kastélyba irányuló borszállítmánynak. A levél tartalma a szárhegyi nagyúrnak a moldvai fejedelem általi elismertségét is bizonyítja. Ezért közlését fontosnak tartjuk: „*Spectabile ac. Generose Dom. salutem et omnem prosperitatem. Kegyelmed nekünk becsülettel irt sürgető levelét becsületes szolgálja által vettük szomszédságos jó akarattal, s acceptáltuk kegyelmed jó akarátját. A kegyelmed háza szükségére birodalmunkból bor vétele felől való kívánságát értettük, vehet is kegyelmed bizvást, csak annak megvétele után kegyelmed tudósítson mennyi számú legyen, Kegyelmed számára, s háza szükségére s annak vámját vagy karminczadját kegyelmednek akonként megengedjük, parancsoljuk is felőle ott való vámosinknak adván kegyelmed értésünkre kivitelekor, más dologból is kegyelmed ... elálván, jó szívvel kegyelmednek kedveskedni el nem mulasztjuk. Ezek után bő áldást is kívánván kegyelmednek.*”⁹⁴

1669. augusztus 26-án Lázár V. István mind a maga, mind pedig Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek tisztségviselőinek nevében tiltakozott a fejedelem előtt Daczó Jánosnak a főkapitányi hivatalba iktatása és kineveztetése ellen, melyet a székely szabadság megsértésének nyilvánított. Ez a tiltakozás a kor két erős akarató férfiújának halálíg tartó ellenséges indulatának vetette meg az alapját. Ennek az ellenséges indulatnak egyik megnyilvánulását az 1671-es évi diéta idején is feljegyezték, amikor is e két férfi a Béli Pál termeiben egymást szidalmazták, Daczó János Lázár Istvánt „*hamis hitű*”-nek nevezte, „*mely szavakért Lázár István meggyalázóját az ország rendei elébe idézte perbe*”.⁹⁵ Később bosszúból Daczó János a Béli Pál mozgalmával kapcsolatos – főleg a fejedelem előtti gyakori gyanúsítgatásaival – elősegítette Lázár V. István bebörtönöztetését.⁹⁶

A János Zsigmond fejedelem által 1558-ban kiadott és Apafi Mihály fejedelem által megerősített szabadalomlevelet 1671-ben Lázár V. Istvánnak, Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek királybírójának az elnöksége alatt hirdették ki Csíkszeredában. 1672-ben a szárhegyi főember elvesztette feleségét, Petki Katalint, akit őszintén szeretett. E nő halála után Lázár V. István Apafi Mihály egyik főembereként a fejedelmi udvarnál tartózkodott, s többnyire csak székgyűlések idején jött haza Gyergyószárhegyre. Sokat tartózkodott a szászkerédi jószágán is. 1673-ban ismerkedett meg Keresztúri Krisztínával, Keresztúri

⁹⁴ Lázár M., 196–197.

⁹⁵ Uo., 174–175.

⁹⁶ Uo., 174.

István és Tholdalagi Katalin leányával. Bár alig telt el egy év neje halála után, rögtön kinyilvánította házassági szándékát. Keresztúri Krisztinát valószínűleg 1673 végén vette feleségül.

Lázár V. Istvánnak a jobbágysorsral szembeni viselkedése igencsak eltért apjának jobbágsorsba kényszerítő, jobbágytelepítő politikájától. Ennek ellenére ő is jobbágysorsra törekedett. Sőt, megkerestette az apja idején a Lázár-birtokról elszökött függő viszonyban élő parasztokat is. Ilyen volt többek között Becze Gergely szárhegyi lakos esete is, aki a XVII. század elején ármálist kapott, de mivel nem akart részt venni a harmincéves háborúval kapcsolatos harcokban, Lázár IV. István oltalma alá helyezte magát és a jobbágsorsot választotta. Jobbágyi alárendelt státusát nem bírta sokáig és a bujdosást választotta. Végül is a Doboka megyei Szék városiak pásztorként alkalmazták, s ezért Pásztor Gergely néven ismerték. Lázár V. István miután megtudta, hogy a család jobbágya Széken tartózkodik, az említett település vezetőitől jobbágya kiadatását kérte. Mint írta, *„Az Jobbágyinak neve Becze Gergely, alias Pásztor Gergely Gyrgyo Széki Szárhegyi. Kegyelmedet kérem minél jobban lehet tartsa megh az Relatoriát, hogy ne légyen valami condescersio benne.”*⁹⁷

Szék város előjárósága Lázár V. István megkeresésével kapcsolatban gyűlést tartott, melyről a következőket olvashatjuk: *„Ez minutában meg irt jobbágyinak volt fel keresé die 20. septr 1675. Doboka vármegyében Széken lakó Tasnádi Pál úr által ugyan Szék városától és maga házánál ott Széken, mely házának alsó szomszédgya ott Széken lakó Ferencz István, felső szomszédgya Szent Iván felől menő Országá uttya válasz tétele fen megh irt Tasnádi Pálnak város képiben lévén, csak az mi közben nem adgyuk sem megh irt Becze Gergelyt alias Pásztor Gergelyt megh tartiuk törvényre.”*⁹⁸

A székiek tehát nem adták ki pásztorkukat és a peres utat választották Becze Gergely szabadságának biztosítása érdekében. A szárhegyi főember a fejedelmhez fordult volt jobbágya jogi státusának tisztázása érdekében. Apafi Mihály döntéséről ez ügyben a következőket olvashatjuk: *„Nemzetes Lázár István kegyelmetességéből Széki Urajm úgy mint az egész várostól kéreté fel az általunk, mégh az attya idejében Mihály vajda bėjövele után el szökött és bujdosott Gyergyó Széki Szárhegy(i) Becze Gergely nevű idős jobbágyát. Az Aprobátában írott affélékreől való Ordíus processus szerint Partis 4-to Titulo 5 Articulo T folio 191. cum omnibus ad se pertinentiis....Item ugyan azon Aprobátában sub litera S Partis Tertia Titulo 40. Art. 10. Folio eodem ott is világozon megh iratott, mind*

⁹⁷ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 410.

⁹⁸ Uo.

*Cassáltattak az olyan ármálisok ha székelyek lévén úgy extraháltak volna meghrezedis afféléket.*⁹⁹

Az 1675-ös évi gyulafehérvári diétán az ország rendjei biztosnak nevezték ki Teleki Mihállyal, Bethlen Gergellyel és más előjárókkal együtt, hogy a szamosújvári, kővári és huszti jószágokkal kapcsolatos nemesi és más „*controversiákat*”, továbbá a kapjoni gát felett a „*dézsiekkal folyt egyenetlenséget*” rendezzék, s végre a máramarosi Körtvélyes nevű falunak a taraczköziakkal való vitás ügyét tisztázzák. A hosszas tanúkihallgatások, egyeztetések és döntések befejezése után Szárhegyre sietett haza, ahol újraraházasodása után már többet tartózkodott. Volt is miért sietnie, mert 1675-ben megszületett Ferenc nevű fia. 1675. szeptember 29-én Apafi Mihály a szamosújvári várban kiadott adománylevelében Lázár V. István számára élete végéig átadta a szászkerkedi jószágnak a fiscus számára járó dézsma árendáját.¹⁰⁰

Már 1674-ben szövetkezett Béli Pállal, s ennél fogva a fejedelemellenes liga aláírói sorába került, amelyet később a perében ellene használtak fel. 1676-ban, amikor Béli Pált elfogták, Apor Istvánt pedig a Mikes Kelemen kezességén bocsátották szabadon, Lázár István elfogatásáról is szárnyra keltek az álhírek. Ezért nem akart megjelenni a fejedelmi udvarnál sem. Végül is Teleki Mihály levelében megnyugtatta, hogy Apafi Mihály a legkevésbé sem gyanakszik rá. Ennek ellenére Lázár V. István fokozatosan a gyanúsítottak közé került, főleg 1677 végén, „*a midőn Béli Pál a haza megszabadítására és a rossz tanácsosoknak, úgy Teleki Mihálynak is, megbuktatására többekkel összeesküdt.*”¹⁰¹ Ekkor már egyre több bizonyító anyag jelezte Lázár V. Istvánnak az összeesküvésben való részvételét.

Mivel 1677-ben a pestis Csík-, Gyergyó- és Kászsorszéket, főleg pedig Gyergyót nagyon sújtotta, Lázár V. István feleségével együtt Gyergyószárhegyről Besztercére vonult vissza. Innen tovább folytatta levelezéseit Damokos Tamással és Béli Pál többi társával. Levelezéseinek köszönhetően tért vissza 1677 végén Szárhegyre. A hazatéréshez Apafi Mihálytól kért és kapott engedélyt, aki ekkor Katonában időzött. Lázár V. István október 14-én érkezett meg Szárhegyre, ahonnan azonnal tudósította Damokos Tamást megérkezéséről, egyszersmind megígérte, hogy mindenben azt fogja követni, amit e tárgyban a csíkszéki összeesküvők határoznak. A csíkszékiek meg is hívták Lázár Istvánt, hogy a Háromszékről átjött összeesküvőkkel egyezkedhessenek. Szárhegyen való rövid tartózkodása határozatlanná tette, mert a gyergyóiak nemigen

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo., dosszié 628; Lázár M., 175.

voltak hajlandóak Apafi Mihálytól elpártolni, amit Damokos Tamáshoz írt levele is jelzett, s amelyből megtudjuk, hogy Lázár István egész Gyergyóban csupán Kopasz Ferencben bízhatott. Mindazonáltal mindent megtett azért, hogy a székely széket a Béli Pál részére biztosítsa. E célból nyíltan kimondta, hogy a fejedelem megsértette az ország jogait, továbbá azt a hírt is terjesztette, hogy a török elengedi az adót és Béli Pálnak fejedelmi pálcát küld. Azonban az ígéretek nem sokat használtak az alszék lakosságának meggyőzése érdekében. A gyergyóiak vonakodva, ímmel-ámmal készültek ugyan a lázadásra.

Lázár V. István magatartása Apafi Mihálynak addig nem volt gyanús, míg nem került a kezébe a szárhegyi főúr néhány levele, melyeket Béli Pálhoz és társaihoz címzett. Ebben a számára bizonytalan helyzetben Lázár V. István a Besztercén betegen fekvő nejét akarta meglátogatni, akinek jobbanlétét megtudva felhagyott e szándékával és a fogarasi országgyűlésre utazott. Fogarason való tartózkodása idején nyíltan gyanúba hozták az összeesküvéssel kapcsolatban. A vád megfogalmazása Daczó János segítségével történt. Ebben a kényelmetlen helyzetben Lázár V. István a fejedelemtől két táblai jegyzőt kért ártatlansága bizonyítására. E célból táblai jegyzőket vitt magával Csík-, Gyergyó- és Kászsorszékbe, ahol az előállított vallókat kihallgatták. Bár e vallomások ártatlanságát bizonyították, ennek ellenére nem merte elhagyni Szárhegyet. Nem akart a fejedelmi udvarnál sem megjelenni, annak ellenére, hogy Teleki Mihály és Naláczai István leveleikben ismét megnyugtatták Lázár Istvánt, és biztosították őt a fejedelem jóindulatáról és kegyéről vele szemben.¹⁰² Félelme mégsem volt alaptalan: 1678 augusztusának utolsó napjaiban elfogták és vasra verve a fogarasi várba vitték. Itt olyan súlyos rabságban tartották, hogy még nejének sem volt szabad látogatására menni.

Lázár István mellett még Haller Jánost, Keresztesi Sámuel és Kálmány Kristófot idézték felségsértési perbe. Közülük azonban csak Lázár V. István nem bírta a kilenc hónapi fogságot, és 1679. április 24-én, életének 53. évében meghalt. Így az ítéletet csak halála után mondták ki. Az ellene felhozott tíz pontból álló vádak egyike az volt, hogy ő Besztercére oly szándékkal ment, hogy e vidéket Béli Pál részére lázítsa fel. Bár e vádat, néhány más vádponttal együtt, megcáfolta, ezt mégis felhasználták ellene. Elítéléséhez hozzájárult a gyergyói alkirálybíró vallomása, továbbá a Béli Pálhoz, Csáki Lászlóhoz és Damokos Tamáshoz írt levelei. Ezek a levelek igazolták az összeesküvésben való részvételét, amiért is a kimondott ítélet alapján elvesztette minden vármegei jószágát és a gyergyószentmiklósi vámot.

¹⁰² KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 628; Lázár M., 176–177.

Ezeket a jószágokat azonban özvegye, Keresztúri Krisztina kérésére Apafi Mihály fejedelem visszaadta a három hátrahagyott árvának, a gyergyószentmiklósi vámot pedig egy 1679. október 7-i oklevél szerint a család 1000 magyar forintért zálogképpen kapta vissza.¹⁰³ Lázár István holttestét a fogarasi várból Szárhegyre hozták haza, s itt temették el.

A szárhegyi Lázár család – köztük Lázár V. István – emléke főleg a kastélynál folytatott építkezéseknél maradt fenn. A szárhegyi Lázár-kastélyt már a XVII–XVIII. századokban is igen sokan csodálták. A XIX. század folyamán Benkő Károly,¹⁰⁴ Orbán Balázs¹⁰⁵ és Kövári László¹⁰⁶ leírásai a kastélyt alkotó épületegyüttesnek inkább a külső képét mutatták be. Kelemen Lajos a gróf Lázár család meggyesfalvi levéltárának iratanyagát kutatta, számos adattal gazdagította a kastéllyal kapcsolatos ismereteinket. A kiváló levéltáros megtalálta egy 1743-ban keletkezett, és éppen gróf Lázár Ferenc építkezéseire vonatkozó tanúvallatás szövegét is, amelyet a gróf özvegye, Boér Zsófia és leányai, illetve az akkor elhunyt gróf második házasságából származó fiai között az örökség elosztása miatt megindult hosszú per során írtak össze.¹⁰⁷

B. Nagy Margit számos tanulmányában az épületegyüttes művészettörténeti vonatkozásait vizsgálta. Tanulmányaiban, könyveiben bemutatta a kastély reneszánsz pártázattal díszített homlokzatának művészettörténeti értékét, melyet egyrészt Bethlen Gábor fejedelem építkezéseinek hatásaként magyarázott, másrészt pedig a család lengyel kapcsolataihoz kötött.¹⁰⁸ 1963-ban kezdődtek meg a szárhegyi Lázár-kastély területén a régészeti ásátások.¹⁰⁹

A kastély XVII–XIX. századi állapotának a rekonstruálásában igen jelentős munkát vállaltak a bukaresti műegytemi hallgatók, akik felméréssorozatot készítettek Szárhegyen, melyet 1967-ben tettek közzé a bukaresti „Ion Mincu”

¹⁰³ KÁL, Lázár csal. lvt., dosszié 634; Lázár M., 177–178.

¹⁰⁴ Benkő K., I, 51; II, 149–150.

¹⁰⁵ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*, II, Pest, 1869, 112–115.

¹⁰⁶ Kövári László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*, Kolozsvár, 1892, 238–239.

¹⁰⁷ Kelemen Lajos: *A szárhegyi romkastély, Művészettörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1982, II, 203–211.

¹⁰⁸ B. Nagy Margit: *Reneszánsz pártázatok*, in: *Uő: Reneszansz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970, 60–71; B. Nagy Margareta: *Despre castelele transilvănene cu cornisă crenelată, Buletinul Monumentelor Istorice*, 39, 1970, 16–24.

¹⁰⁹ Molnár Ștefan – Zrínyi Andrei – Tarisznyás Martin – Keresztes Iuliu – Kovács Dionisie: *Însemnări pe marginea cercetărilor de la castelul feudal din Lăzarea, Acta Musei Porolissensis*, 2, 1978, 105–116; Munteanu, Luminița: *Cercetări arheologice și istorice efectuate la castelul Lăzarea, Cercetări Arheologice*, 7, 1984, 245–273.

Régészeti Intézet által kiadott *Documente de arhitectură din România* gyűjteményben.¹¹⁰

Bethlen Gábor fejedelem olasz építészeinek erdélyi tevékenységével magyarázta Kovács András a szabályos alaprajzú, sarokbástyás kastélyok erdélyi elterjedését, mint amilyen a szárhegyi Lázár-kastély.¹¹¹ Sebestyén György az építész szemszögéből tanulmányozta a szárhegyi kastély építésének a történetét.¹¹²

Lázár V. István az apja korában körvonalazódott építési felfogásban folytatta a Lázár-kastély épületegyüttesének a bővítését. 1658 táján készülhetett el a hosszú, árkádos loggia a hozzá vezető ugyancsak árkádos, a fedelmi építkezések példáját követő rangos díszlépcsővel.

1692-ből keltezve – tehát abból az időszakból, amikor gróf Lázár II. Ferenc még 17 esztendősen lehetett – megtaláltunk egy leltárt, mely valószínűleg a Lázár V. István korabeli állapotokat mutatta be. Ekkor ugyanis még nem került sor a Lázár II. Ferenc általi munkálatok elvégzésére, illetve az 1706–1708-as évek labanc pusztításaira, illetve nem érzékelhetők a későbbi égések hatásai sem az épület szerkezetére vonatkozóan. Ezért közlését szükségesnek tartjuk:

Az 1692. január 19-i dátummal keltezett „*Inventarium Curia*” a következőképpen mutatott:

Turós bástya

Turó a Nagy tömlő nr. 23

Eöreg sajt tömlő nr. 15

Ihur sajt Tömlő nr 5

Őszi sajt tömlő nr. 6

Egy deszámban orda két véka

Hámorra való eszközök

Fogó nr. 9

Vágó nr. 1

Vas Gerebje nr. 1 Furó foglaló vasak

Kapocsostól nr. 5

Kapocs nélkül nr. 1

Egy küs pöröly

Gémbeli horog

Vass villa nr. 1

Körh furkáló nr. 1

Rostoló vas nr. 1

Vas karika eöreg nr. 3

¹¹⁰ *Documente de arhitectură din România*, 13–14, București, 1967, 69–79.

¹¹¹ Kovács András: Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben, *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, II, Bukarest, 1980, 77–98, 277–280.

¹¹² Sebestyén, Gh. – V.: *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963, 38. 40; Sebestyén Gh.: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987.

Az 1692-es összeírás szerint a kastélyhoz tartozott a gabonás ház, melyben gabonát és bőrt tartottak:

Gabonás ház

Az tornácba egy szuszék teli szaláddal
Más szuszékba lenmag nr. 17
Harmadik szuszékba tartásák búza nr. 14
Benn az Gabonásba egy szuszékba erkedi búza metr. 8 1/2
Egy putonya van szaláddal teli
Másban is vagon, az éppen nem teli

Az Gabonás ház hidgya

Eöreg gyapjú 39
Bárány gyapjú fejir 131
Fekete nr. 16
Kancza bör nr. 12
Bial bör nr. 2
Bial borja bör nr. Nr. 1
Egy boher szánkázó kass
Hám istráng helyire való szij nr. 1o
Kötő szijnak való bilind szij nr. 1
Káposzta vagon 14 káddal

Az felső bástya

Egy szuszék tele tavasz rossal
Apró fa edények sok
Egy serföző üst fenek

Az Pintze

Az hámorra való alsó nyél derék karikája
Négy furú egy kéz vonó
Rámás szuszék egy
Egy rámátlan

Egy ostor fűrész
Tűzhelyre való egy hitván üst
Egy kupás véső
Egy szatu
Kasza kettő
Egy henger pállos
Az lektika hámjá
Egy vono háló
Két küs bör vánkös
Eöt ember lábára való vass
Kettő jó, rossz
Négy vasas ásó
Egy rés
Két kapa
Két fejsze
Egy horgas kéz vonó
Egy fetring
Egy bokor szántó vas
Két bélyegző vas
Egy rossz bárd
Egy öreg rostély
Egy réz metző olló
Egy nyárs
Két lábas konyhára való
Serpényő
Két eöreg vas fazék
Egy kandér
Egy vas macska házhelyre való
Két vas fedő
Egy vas abroncs
Egy hámorra való fogó
Egy dárda
Egy láncza
Két nagy fűrök

Két kád káposzta
Két tölcser
Veteményes kertbe való vas gereblye
Két hám
Két derácska vaj
Egy kertbeli doroszló
Egy mécs serpenyő
Egy öreg csákány
Más küsseb
Egy küs vágó fejsze
Két olló melly is való a szteke?

Az alsó bot (bolt)

Egy hiván égett bor főző üst
Egy boros szék
Egy be pecserlett Szekrény
Egy öreg cserge
Egy üres ládába
Egy gyermek feje alá való kis vánkos
Harmincz hat darab üveg ablak
Egy alsó üveg tányérral félig
Egy öreg vas rostély
Egy öreg nyárs
Három pár gyapot fonal fésülött szita
Egy lámpás
Egy pár ftles papucs
Egy fazék orso
Három pincse tok üres
Egy hosszú láda nyüsttel, bordával
tele
Két leveles láda
Hat láda egyik fedeletlen
Egy véka félig üveg tányérral
Az kis udvaron egy fonal forázó üst
katlanba. Más írás Erkedre vitték.
Az sütő kasztén, Katlánba egy éget

bor főző fazék
Az sütőnek kezébe egy kis melegítő üst
Egy tűz helyre való vas villa
Belér furó pléhek 3
Egy vasa végü guzba
Az fütőnek kezébe négy szita
Kettő jó gyér, kettő jó gyakor sütő
tekenyő három.
Mindenestől egy, két esetben két fajtát

Az leányok házába egy kis...

Az alsó háza

Egy réz mosdó
Egy réz gyertya tartó
Egy pléh palaczk
Azon kívül valami romlott bokájok,
az üvegek
Egy pár clöb
Egy nagy karabek

Az belső bot (bolt)

Egy pincze tok hat üveggel
Két derekaj
Egy bőr vánkos
Két plé palacz
Egy gyertya tartó
Egy on só tartó
Egy szállas
Két rés tál
Egy ejtetes ón palaczk
Egy foltos kristály üveg
Egy réz táltza
Egy hitván réz gyertya tartó
Egy üveg bor

*Egy fekete mente, nadrág, süveg
az úrfié
Két fekete szőnyeg*

***Az külső botba** (boltba)
egy láda abban két darab vászon
Egy küs pintze tok 5 üveggel
Egy ostya sütő vas
Fél török kengyel vas
Két bőrös hátbani szék
Egy vas onozó
Egy bőrös szék
Viszont egy küs fenető tok
Egy nagy zabola
Egy nagy kürt
Egy szeredabeli fa palaczk*

***Az Tisztartó ház**
Három nyárs
Egy küs rostély
Egy konyhára való serpenyő
Egy torma örlő
Egy léh szűrő
Egy bors törő
Egytűzhelyre való vas villa*

***Az konyha**
Egy öreg réz mosár töröstől
Egy vas macska
Egy nagy ülő*

***Az kapu felet való bot** (bolt)
Három pár kiréulos pisztol
Három tölcéses karabél, egyike
kirakos, ketteji vágos és azt szijastól
Egy hosszú Slnita
Három hosszú Stucs
Négy erszény puska
Eötödik az lakatosnál györgy kézen
Egy pár hintóban való polhák
Egy pár nyereg főb való polhák
Egy pár hintóba való Stucs kik az
lakatosnál vadnak
Egy paraszt karabély
Két aranyas hegyes tör
Egy nyakba való pállos
Egy rosz hüvelyü koszpéro
Üstök, nyomtató kettő
Két pár puska tok
Hét kantár
Ló kötő szíj ött
Egy plé loding
Egy öreg lakat
Egy öreg zabola
Egy plé lámpás
Egy szőnyeg
Egy hitván paplan
Egy ón só tartó*

A kastélyra vonatkozóan 1692. január 19-én kelt ingóságeltár tehát nem említ három (?) toronynál többet, mint amilyen a túrós bástya, az alsó bástya és a felső bástya, a helyiségek pedig a gabonás ház és padlása, pince, alsó bolt, leányok háza, asszonyok háza, belső bolt, tisztartóház, konyha és a kapu feletti bolt.

A leltár a Lázár V. István (1625–1679) korabeli állapotot tükrözi, aki Lázár IV. Istvántól öröklött építkezési koncepciót teljesített, és az északi tornyok megépítésével és a leltárból érzékelhető belső átalakításokkal az említett katonai-politikai események közepette már aligha lehetett abban a helyzetben, hogy új építkezésekbe fogjon. A fejedelemség történetének következő, politikai belharcoktól és intrikáktól felkavart évtizedeiben két alkalommal bőrtö-nözték be politikai ellenfelei, börtönben is hunyt el 1679-ben.

Lázár István kiskorú örököse, a későbbi gróf Lázár Ferenc 1679-ben négy éves volt, következésképpen öneki sem igen sikerülhetett lényeges átalakítá-sokat véghezvinni, sem 1692-ig, sem pedig a kuruc szabadságharc kitörése előtt.

Lázár V. István korának eseményeit meghatározó egyénisége volt. Kiváló katonai erényei, Erdély politikai életében vállalt szerepe révén a szárhegyi fő-ember történelemformáló személyiséggé vált a székelység XVII. századi törté-netében. Életútjának ismeretében fia idealizálta apját. A P. Gyalogi Jánoshoz írt levelében gróf Lázár Ferenc, Lázár V. István fia a következőket írta apjáról: *„A grófi titulust atyámnak is megadták volt, de hogy Apafi Mihály megfogatta volt az atyámat, a szegény anyám a szegény Keresztúri Istvánnal együtt megégették a lengyel Sobieski János király levelével együtt, melyben atyafiságát (a Lázár Ist-ván nagyanyja Rhabianka Dorothea Székely Miklósné után) nem denegálta, sok vér szerint illető jószágát és Generalisságot igérvén, úgy hitta maga mellé. A sveciai királyhoz követséget viselt atyám II. Rákóczi György idejében, kinek is fegyverhor-dozója volt holtig. Egy rendén Havasalföldének ugyan II, Rákóczi György ideiben Generális Armorum Commendánsa volt és a silistriai bassát megverte, 27.000 tö-rököt halomba vágott, s a többit Feké Gyergyónál a Dunának hajtotta, ezt a török Apafi Mihály előtt Fejedelemnek is tette volna, mert hívatta, ha a szegény Petki István considerátioja, és más eretnekek invidiája engedte volna.*”¹¹³

¹¹³ Lázár M., 181.

Perhaps only a few aristocrats from Gyergyó had been blessed with such military capabilities like István Lázár V. We can assert this despite the fact that within the Szekler warcraft in the 16–17th centuries, András Lázár I, Ferenc Lázár I, István Lázár II, András Lázár II, István Lázár III, and his father, István Lázár IV were all regarded as people with excellent military qualities. The first authentic mention of the Lázár family in a charter originates from the first years of the 15th century.

The place of István Lázár IV, who died in 1644, was taken over in Szárhegy by his son, István Lázár V, born in 1626. At the age of eighteen, the young man was a member of the Transylvanian army, beside his father – while he was still alive – but he only returned to Szárhegy when the war was over. The prince needed the officers recognized by the people of Csík, Gyergyó and Kászón.

In Wallachia, the revolt of the infantry and of the guards of the voivode had already broken out in March 1654. Constantin Șerban, the voivode, turned to Prince György Rákóczi II for help. In 1655, Prince György Rákóczi II rushed to the help of the voivode of Wallachia, Constantin Șerban. During the fights, a part of the Szekler forces from within the Transylvanian army was led by István Petki and István Lázár. In these fights, according to the description of his son, István Lázár V fought with extraordinary bravery against the rebels.

In 1657 István Lázár V, leading the troops from Csík, Gyergyó and Kászón, headed to Poland, where he fought directly next to the prince, but the war ended disastrously for the Transylvanian armies.

In the first months of the year 1660 he was elected the Lord Lieutenant of the regions of Csík, Gyergyó and Kászón. István Lázár V. was in Csík, when the Prince directed him, as Lord Lieutenant and holder of the title Captain General, to appear at the camp with the troops from Csík, Gyergyó and Kászón. The leader from Szárhegy fulfilled his duty, after which he took part in the battle of Felmér. In this battle, the troops led by Ákos Barcsai and Gábor not only defeated the army of György Rákóczi II, but they also managed to wound the Prince.

The military events, however, continued to be unfavorable for György Rákóczi II. On May 22, 1660 the battle between Gyalu and Szászfenes took place, which ended with the disastrous defeat of the Transylvanian armies. The dying prince thanked István Lázár V. and the Szekler army led by him for their steadfastness in the battle between Gyalu and Szászfenes.

After the injury and death of György Rákóczi, the new governor, Gáspár Barcsai, had high hopes in placing István Lázár V. on the side of Ákos Barcsai. Because István Lázár V. refused to agree to support Ákos Barcsai, Gábor Barcsai had him captured and locked into the fortress of Görgény, in July 1660. István Lázár promised 12,000 forints for being spared and released. Gábor Barcsai demanded 3700 talers for setting him free. István Lázár V. had probably paid this amount, but afterwards Barcsai wanted to extort 15,000 talers from him and did not release him. At that point the leader from Szárhegy chose to escape. After his escape, István Lázár V. rushed to Gyergyó and started to work on instigating a rebellion among the Szeklers. He managed to win the population of Gyergyó to his side in a short time. He also quickly managed to force Felcsík under his control. Afterwards, he attacked and conquered the fortress of Csíkszereda. He tried to conciliate the nobility of the county and a part of the leaders of the other Szekler settlements on his side. He found his most faithful allies in Háromszék. The people of Háromszék gathered on September 28, 1660 at Maksa and entered into an alliance with him.

Gáspár Barcsai, arriving from the direction of Kőhalom, defeated, with his army, the troops of István Lázár and the rebels from Háromszék, at Kacza, and later, on the field of Barót, he gained another victory over them. After this victory – on 13 October, 1660 – Gáspár Barcsai, from the camp at Köpec, demanded for the people of Csík to surrender, also demanding the extradition of István Lázár V, Sámuel Székely and Péter Vasmát, as the preparers and leaders of the rebellion. The people of Csík were inclined to surrender, but on the condition that Gábor Barcsai provides general amnesty to them and their leaders, thanks to which the people of Csík surrendered to the prince.

In the meantime, János Kemény gathered about 1000 haiduks of György Rákóczi II from Hungary and set off against Transylvania. He sent the brother of the prince Ákos Barcsai, the general Gáspár Barcsai with 1200 soldiers and mercenaries to the interception of János Kemény. The troops of János Kemény ambushed Gáspár Barcsai, whose head was taken and cut into pieces. Subsequently, with the rest of his recruited soldiers he gradually invaded the country. On December 24, 1660 on the National Assembly held in Szászrégen, Kemény János was elected the Prince of Transylvania.

Starting from the reign of János Kemény, István Lázár belonged once again to the leading men next to the prince. During his reign István Lázár V. also bore the title of Lord Lieutenant of the regions Csík, Gyergyó and Kászon. Ali Pasha, with his great Turkish army and the Tartar troops made terrible

havoc in Transylvania. István Lázár V, as Lord Lieutenant of the regions Csík, Gyergyó and Kászón, and one of its military leaders, retreated to Csík at the prince's order. This is where he received the letter of Ali Pasha. In this letter, the Turkish war-lord summoned both István Petki and István Lázár to allegiance to the new prince appointed by him. Both of them chose loyalty to the former prince. István Lázár V. had faith in the natural endowments of the regions Csík, Gyergyó and Kászón. He consolidated the military posts next to the passes, and especially the fortress of Csíkszereda, where he brought ammunitions and cannons both from Szárhegy and from Csicsó.

However, the Turkish-Tatar troops defeated the Szekler army, captured and burned down Csík and drove away 15,000 souls from this region of Transylvania. After the defeat the Captain General István Petki and the Lord Lieutenant István Lázár V fled to Gyergyó through the mountains, from where they headed towards the fortress of Görgény.

After the death of János Kemény, the so-called Habsburg Party organized its assemblies in the fortress of Bethlen, and they supported Simon Kemény in obtaining the princely authority. The other group was the so-called Turkish Party, which held its meetings in the fortress of Görgény and sustained Mihály Apafi in his pretension to the throne. István Lázár was initially on the part of Simon Kemény, and he only switched sides to Apafi after István Petki also did so. Starting from February 16, 1662, István Lázár, according to the correspondence of the Lázár family, can be regarded as a follower of Apafi Mihály I.

He had already formed an alliance with Pál Bédi in 1674, and therefore he had gotten into the ranks of the signatories of the league against the prince, fact, which was used against him in his trial. In 1676, Pál Béldi was captured and István Apor was set free because Kelemen Mikes guaranteed for him.

Mihály Apafi did not consider the behavior of István Lázár V suspicious until he found some of the letters of the aristocrat from Szárhegy, addressed to Pál Béldi and to his companions. In the last days of August 1678 he was captured and taken to the fortress of Fogaras in chains. Here, he was held in such serious confinement, that not even his wife was allowed to visit him. István Lázár V did not endure the nine months' incarceration and he died on April 24, 1679, in his 53th year of life. Thus, his sentence was pronounced only after his death.

István Lázár V. was a determinant individual with regard to the events of his time. Due to his superior military qualities and to his role in the political life of Transylvania, he became a personality with great impact on the 17th century history of the Szeklers.

GR. KÁLNOKI SÁMUEL ERDÉLYI ALKANCELLÁR VÉGRENDELETE (1705)

1706. október 13-án¹ Bécsben – br. Apor Péter szerint egy héttel korábban, október 6-án² – 66 éves korában „szép csendesén” meghalt gr. Kálnoki Sámuel erdélyi alkancellár. Augusztus elején még levélben tájékoztatta lányát, altorjai br. Apor Péterné gr. Kálnoki Borbálát veje brassói fogságából való kiszabadítása ügyében tett közbenjárásáról.³ Betegségéről, gyenge állapotáról nem számolt be, így valósnak tekinthető a bécsi környezetében forgolódók megjegyzése, miszerint halála hirtelen következett be. Nem láthatta már újra erdélyi hazáját és azon belől is családja ősi fészket,⁴ a háromszéki Köröspatakot és Miklósvárt sem, ahol egy évtizeddel korábban, a grófi cím elnyerését követően építtetett rangjához illő kastélyokat.

Tüdős S. Kinga, az I. Lipót császártól grófi címet nyerő alkancellár életének legavatottabb kutatója, ekképpen jellemezte: „Kálnoki a családi örökségből származó vagyonát élete során úgy gyarapította, ahogy tudta. Gondozta, mint körülötte minden más rangbéli társa [...] Élete során bebizonyította: többre volt képes, mint sok más kastélyos társa.”⁵

¹ Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 41. (A továbbiakban: Trócsányi Zs., 1988); Apor család lvt. Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Hivatala (a továbbiakban: KmNL), Fond 36, Nr. 1094, 1.

² Br. Apor Péter: *Lusus mundi. Altorjai báró Apor Péter munkái*, közli Kazinczy Gábor, Pest, 1863, 49. (A továbbiakban: Br. Apor P. 1863)

³ Kálnoki család lvt. KmNL Fond 49, Fasc. V, 1–5.

⁴ Benkő József 18. század végi megfogalmazásában: „az úgynevezett kuruc világ miatt ... Erdélybe le nem jöhetvén 1706. esztendőben Bécsben megholt.” Szabó Károly (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok*, IV, Kolozsvárt, 1862, 136. (A továbbiakban: *ETA*)

⁵ Tüdős S. Kinga: *Székegy főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Bukarest–Kolozsvár, 1998, 20–21. (A továbbiakban: Tüdős S., 1998)

A háromszéki Kálnokiak⁶ eredetüket 1252-ig vezetik vissza, de büszkén hivatkoznak a Nagy Lajos életét megmentő és ezáltal a medvefejes címet is megszerző Kálnoki Nemes Andrásra is. A család Kőrösputakon Szent László tiszteletére szentelt magánkápolnát tartott fenn, amelyet a hagyomány szerint Kálnoki Máté és Péter építtettek Zsigmond király idejében (1426).⁷ A főrendűek vagy a vármegyei nemesség szintjére azonban nem jutottak, felemelkedésüket – a fejedelemség korában, annak is utolsó évtizedeiben – elsősorban iskolázottságuknak, kiemelkedő jogi képzettségüknek köszönhetnék.⁸

A családi vagyont a 16. század végén Kálnoki Bálint és fia, János alapozta meg. Kálnoki István Bethlen Gábor fejedelemségének utolsó éveitől 1632-ig viselte az alkirálybírósgot Miklósvár székben, majd lett ugyanazon szék hadnagya.⁹ A székely primorok sorába nem emelkedett, elsősorban katonaként szolgálta a fejedelmet, ha kellett, portai diplomáciai megbízatásnak tett eleget. Részt vett – amint arról naplójában is beszámolt¹⁰ – I. Rákóczi György morvaországi hadjáratában, ahonnan hazatérve, az 1640-es évek második felében hozzákezdett kőrösputaki udvarházának bővítéséhez és fallal való kerítéséhez, majd 1648-ban a miklósvári udvarház építéséhez.¹¹ Feleségét székely primor családból választotta, apósa, uzoni Béli Kelemen Háromszék főkapitánya, a székelyek főgenerálisa¹² volt Bethlen Gábor idejében. Béli Anna hasonlóan katolikus szellemben nevelkedett és megmaradt hitén akkor is, amikor testvéröccsei, János és az elkövetkező évtizedekben Erdély egyik meghatározó politikusává váló Béli III. Pál a kálvinizmusra tért át. Katolikus hitben nevelték gyermekeiket is, akik közül Katalin (születetett 1637-ben) előbb Kun

⁶ A családról lásd Kövári László: *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvárt, 1854, 137–140; Nagy Iván: *Magyarország családjai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, V, Pest, 1860, 49–55; Kis Bálint: Erdély régi családai. A kőrösputaki Kálnoky család, *Turul*, 10, 1892, 83–86; Pálmay József: *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy, 1901, 241–245; Tüdös S., 1998, 12–13.

⁷ Jánó Mihály: A sepsikőrösputaki Szentháromság-templom falfestményei, in: Pál Judit és Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek nyolcvanadik születésnapjára*, Kolozsvár, 196–197.

⁸ Trócsányi Zsolt: *Erdélyi központi kormányzata 1540–1680*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 362. (A továbbiakban: Trócsányi Zs., 1980)

⁹ *ETA*, IV, 137. Korábban apja, a háromszéki főkirálybíróvá lett Kálnoki János is viselte az alkirálybírói tiszteletet.

¹⁰ *ETA*, IV, 141–153.

¹¹ Uo., 154–155.

¹² Trócsányi Zs., 1980, 25.

István, majd Csáky László felesége lett, Zsuzsanna¹³ számára pedig az ugyan-csak háromszéki gyökerű Mikes családból való Kelement, későbbi háromszéki főkapitányt választották. A leányok után 1640-ben Kőröspatakon látta meg a napvilágot a család első (ismert) fiúgyermeke, Sámuel, aki említett végrendeletében március 17-ét jelöli meg születése napjaként.

A reformációt követően unitárius többségűvé lett Kőröspatakon a gyermekek nevelését, oktatását az udvarban gyakran megforduló ferences káplánok végezték. Más székelyföldi katolikus főúri családokhoz hasonlóan, fiúgyermekeket a Kálnokiak is a kolozsmonostori jezsuita gimnáziumba küldték tanulni.¹⁴ Az apját éppen elvesztő¹⁵ Sámuel 1654 őszén érkezett Monostorra, egy évvel később már az iskola diák-kongregációjának (Mária Kongregáció) alrektora volt.¹⁶ Ezt követően az 1660-as évek elején peregrinációs körutat tett Európa több országában, ahol az illető országok megismerésén kívül egyetemi órákat is hallgatott. A polihisztor erdővidéki pap-esperes Benkő József, a későbbi alkancellár egyik első életrajzírója szerint Kálnoki Sámuel a bécsi egyetemen bölcsészeti (philosophicarum scientiarum) tanulmányokat folytatott,¹⁷ nevét azonban az egyetem beiratkozási anyakönyveiben¹⁸ nem találjuk. Bécsi tanulmányai feltehetően kevesebbet tartottak egy iskolaévnél, ellenkező esetben nevét hivatalosan is bejegyezték volna az anyakönyvbe.¹⁹

Ugyancsak Benkő Józseftől való az adat, miszerint Sámuel előbb „Horvát, Olasz és más tartományokat is meglátogatván”²⁰ – saját állítása szerint egy ide-

¹³ Korabeli krónikák szerint özvegy Mikes Kelemenné Kálnoki Zsuzsannát brassói házában két szobaleánya fojtotta meg 1705-ben. A férje mellé temették a csíksomlyói templom kápolnájába, Constantin Neuser kantai minorita atya halotti prédikációját lásd Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 4613.

¹⁴ Varga Júlia: *Katolikus közép- és felsőoktatás Erdélyben a 17. századtól a 19. század közepéig*, kézirat, doktori disszertáció, Budapest, 2007, 77. (A továbbiakban: Varga J.) Háromszékről itt tanult 1642-től Mikes Tamás, 1649-től altorjai Apor Lázár, de itt tanult az 1640-es évek elején későbbi apósa, szárhegyi Lázár István is.

¹⁵ Apja halálakor Kálnoki Sámuel kb. 14 éves lehetett. Anyját először 1654 júliusának végén említik özvegyként. Apor lvt. KmNL Fond 36, Nr. 380.

¹⁶ Varga J., 67.

¹⁷ *ETA*, IV, 137. Benkő az életrajzi adatokat Kálnoki Sámuel 1697-es grófi diplomájának 1707. január 24-én kelt latin nyelvű kivonatából vette, amelyre a család levéltárában talált. Mai jelzete Kálnoki lvt. KmNL Fond 49, Nr. 2, 3–4.

¹⁸ Kissné Bognár Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Budapest, 2004. (A továbbiakban: Kissné Bognár K.)

¹⁹ Varga Júlia (Egyetemi Könyvtár, Budapest) szíves közlése.

²⁰ *ETA*, IV, 137.

ig Zrínyi Miklós udvarában is szolgált – indult haza, feltehetően 1664 végén vagy a következő év elején, ahol az ismert és megszokott környezet helyett a családi birtokokat is érintő többéves háborúságok után lepusztult vidék fogadta. Sepsiszék adófelvetési naplójában 1665 áprilisában már a kőröspataki nemesek között szerepel,²¹ még ugyanazon év végén anyai nagybátyja, Béli Pál környezetében a fejedelmi udvarban találjuk.²²

Anyjával, Béli Annával 1669-ben osztozott meg a családi javakról.²³ Eszerint az erdővidéki részek, így a miklósvári udvarház és hozzá tartozó jobbágyok, a középjaitai kétköví malom és ottani birtokrész, a jobbágyok, továbbá a kézdiszentléleki malom jövedelmének fele részét és az adámosi jobbágyok közül többeket anyjának hagyott, maga a megromladozott kőröspataki udvarházzal, mellette a kőröspataki és bedőházi malmokkal maradt. Utólag vita törhetett ki köztük, ugyanis a következő év folyamán Nemes János főkirálybíró több alkalommal személyesen tett kísérletet a felek megbékéltetésére.²⁴ Az özvegy ezt követően költözött át a csíkkozmási Béli-jussra, ahol még 1688 elején is élt.²⁵

A pusztítás során lakhatatlanná vált kőröspataki udvarház kijavítására Kálnoki Sámuel már fiatal házasként fogott neki és végezte be 1670 decemberében.²⁶ 1667 húsvétja után²⁷ vette feleségül szárhegyi Lázár István lányát, Erzsébetet. A fiatal pár az erdeki Lázár-birtokon húzta meg magát, első leánygyermekük, Zsófia 1669. szeptember 2-án még itt,²⁸ Kata nevű lányuk már Kőröspatakon született 1670. június elején.²⁹ Anna, Hedvig, Ágnes, Zsuzsan-

²¹ Barabás Samu: Sepszi szék adózása országgyűlési követei számára 1665–1668, *Történelmi Tár*, 17, 1894, 600, 605.

²² Gergely Sámuel (szerk.): *Teleki Mihály levelezése*, III, Budapest, 1807, 542.

²³ Özvegy Kálnoki Istvánné és Kálnoki Sámuel 1669. június 2-án osztoztak meg a miklósvári, szentléleki, adámosi és zágori birtokokról. Apor Ivt. KmNL Fond 36, Nr. 492.

²⁴ *Történelmi Tár*, 25, 1902, 409–410.

²⁵ Apor család iratai. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala (a továbbiakban KlmNL) Fond 317, Nr. 38, 80.

²⁶ *ETA*, IV, 156.

²⁷ Tüdös S. Kinga: Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoki Sámuelné, in: Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lőrántffy Zsuzsanna*, I, Sárospatak, 2000, 97. 1665. november 10-én kelt levelében Lázár Erzsébet még „édes bátyám uram”-nak szólította későbbi férjét. Szádeczky Lajos (szerk.): Br. Apor Péter: *Verses művei és levelezései (1676–1752)*, Budapest, 1903, I, 346. (A továbbiakban: Br. Apor P. 1903)

²⁸ *ETA*, IV, 155.

²⁹ *ETA*, IV, 155.

na és Borbála után 1683-ban³⁰ született meg végre a régen várt fiúgyermek, Ádám. A felsorolt leánygyermek közül Anna Lugossi Ferenc kancelláriai titkárának, a fejedelmi deputatio tagjának,³¹ Zsófia Boldogfalvy Jánosnak, Borbála Apor István kincstartó unokaöccsének, Apor Péternek, Ágnes pedig már apja halálát követően lett a havasalföldi vajda udvarában szolgáló Ferrati Bertalan orvos felesége. Hedviget szülei kívánsága vezethette a szüzességi fogadalm meghozatalára és a pozsonyi klarissza nővérek zárdájába való vonulásra.

A lányoknak kiházásítása, a rangnak megfelelő hozomány biztosítása mellett kiemelt figyelem jutott az egyetlen fiúgyermek, a család reménybeli továbbéltetőjének neveltetésére. Apjához hasonlóan Ádám is a kolozsvári jezsuita gimnáziumban,³² majd 1697-től a bécsi egyetemen tanult, ahol 1701-ben baccalaureusi címet nyert,³³ Szt. Lászlóról írt költeménye 1699-ben nyomtatásban is megjelent.³⁴

A székely primor származású Kálnoki Sámuelnek két évtizedre volt szükség ahhoz, hogy gazdasági helyzetét megalapozva az erdélyi főrendiek közé kerüljön, ezzel együtt pedig az erdélyi nagypolitikában is szerephez jusson. Az 1660-as évek második felétől hidvégi Nemes János környezetében találjuk, ennek familiárisa lehetett.³⁵ A háromszéki főkapitány elsősorban a fiatal Kálnoki jogi képzettségét vehette igénybe peres ügyek eligazításában. Béldi Pál mellett Nemes János vezette be Kálnokit a fejedelmi udvar környezetébe is. Többször küldte a fejedelemhez Fogarasba,³⁶ gyakran megfordult a kőröspata-

³⁰ A kőröspataki kastély falába beépített márványlap felirata szerint 1719-ben, életének 36. évében halt meg. Tüdös S., 1998, 50.

³¹ Trócsányi Zs., 1980, 152, 186.

³² Varga J., 77.

³³ Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700, in: Keserü Bálint (szerk.): *Fontes Rerum Scholasticarum*, IV, Szeged, 1992, 4; Kissné Bognár K., 175.

³⁴ Bellator Pacificus. Divus Hungariae Rex Ladislaus Inclytae Nationis Hungaricae Tutelaris, In Basilica D. Stephani Proto-Martyris Panegyrico Celebratus, Deferente Praenobili Clarissimo & Excellentissimo Domino FRANCISCO ANTONI PASSERINI, AA. LL. Philosophiae & Medicinae Doctore, non non p. t. Inclytae Nationis Hungaricae Procuratore. Oratore Illustrissimo Comite ADAMO KALNOKI, L. B. de Kőröspatak, Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Equestris Turmae Siculorum Hastarorum Capitaneo, Eloquentiae Studioso. Viennae Austriae, Typis Joannis Georgii Schlegel, Universitatis Typographi, 1699. *RMK*, III, 5119.

³⁵ Kapcsolatuk hasonló lehetett gr. Apor István és Cserei Mihály néhány évtizeddel későbbről ismert viszonyához, amelyet újabban Tóth Zsombor elemzett. Tóth Zsombor: Egy kora újkori familiárisi kapcsolat kérdései: Cserei Mihály esete gróf altorjai Apor Istvánnal (1692–1703) (előtanulmány), *Acta Siculica 2008. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*, 2008, 309–318.

³⁶ *Történelmi Tár*, 1902, 400.

ki udvarházban is.³⁷ Közele kapcsolatot jelzi továbbá, hogy sorra ott találjuk Nemes János fontosabb családi eseményein, így például özv. Torma György-né Huszár Borbálával 1676 elején kötött második házasságának lakodalmán, Fiafalván;³⁸ a másfél évvel később született fiúgyermekének keresztelőjén,³⁹ de cegei Wass György számára is Kálnoki kérte meg Nemes János lányának, Máriának a kezét 1683-ban.⁴⁰

1675 végétől már országgyűlési megbízatást teljesített. A Fehérváron tartott diéta Nemes János, Mikes Kelemen és Daniel István mellé Kálnoki Sámuel-t is fejedelmi biztosnak nevezte ki bizonyos Fehér megyei települések közti határviták eligazítására.⁴¹ Egy évvel később, a román vajdaságokban és Székelyföldön is tomboló pestis idején, Moldvában teljesített megbízatást a török hadak Lengyelország elleni vonulásának mozgását követve, amint azt Máté Deák 1676 augusztusában Czuczoráról⁴² a fejedelemnek küldött jelentése említi.⁴³

Elsősorban Nemes János,⁴⁴ valamint sógora, Mikes Kelemen befolyásával magyarázható, hogy a törökellenes francia szövetséget ellenző székely főgenerális és háromszéki főkirálybíró uzoni Béli Pál helyett ezekben az években Kálnoki Sámuel-t a fejedelempárti főurak táborában találjuk. 1677 végén azonban apósával, szárhegyi Lázár Istvánnal együtt a fogarasi rabságából szabadult Béli környezetében tudunk róla, akihez anyai ágon szoros családi szálakkal fűződött. Cserei Mihály által is jelzett „eltévelyedése”⁴⁵ csak rövid ideig tartott: keresdi Bethlen Farkas kancellár és Teleki Mihály közbenjárására a fejedelem 1678 január közepén megkegyelmezett az összeesküvésben való részvételéért,⁴⁶ február elején már újra Nemes János közvetlen kíséretének tagjaként vett részt

³⁷ *Történelmi Tár*, 1902, 533, 539, 542.

³⁸ *Történelmi Tár*, 1902, 549.

³⁹ *Történelmi Tár*, 1902, 558.

⁴⁰ *Történelmi Tár*, 26, 1903, 84.

⁴¹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XVI, 227. (A továbbiakban: *EOE*)

⁴² Ma Țuțura (Románia), község Jászvásár (Iași) közelében a Prut folyó mentén.

⁴³ Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarokori állam-okmánytár*, V, Pest, 1870, 399. (A továbbiakban: *TMÁO*)

⁴⁴ Nemes János maga is Apafi fejedelemségének kezdetén került az udvar közelébe, és a fejedelmi tábla ülnökeként lett 1667-ben Háromszék főkapitánya, több ízben portai követ, majd 1678-tól haláláig a fejedelmi tanács tagja. Trócsányi Zs., 1980, 32.

⁴⁵ Cserei Mihály az egyetlen, aki Béli híveként sorolja fel. Cserei Mihály: *Erdély históriája [1661–1711]*. S. a. r., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983, 133.

⁴⁶ Apor Ivt. KmNL Fond 36, Nr. 592.

Maksán a szék közgyűlésén,⁴⁷ és annak ellenére, hogy Thököly szerint⁴⁸ Béli-vel együtt kimenekült Havasalföldre, folyamatosan a főkapitány oldalán találjuk,⁴⁹ mi több, ezekre az évekre esik országos ügyekben való első jelentősebb szerepvállalása, valójában hivatali vonzatú megbízatása is: 1678 októberében az országgyűlés adószámvevőnek,⁵⁰ két évvel később az 1658–1680 közötti adószámadások átvizsgálására és rendbetételére kinevezett bizottságba jelölte, ugyancsak Nemes János főszámvevő oldalán.⁵¹

Megbízható hivatali tevékenysége mellett katonai rátermettségét is igazolta. Végredeletében maga is kiemelte a harcászat terén a Zrínyiek udvarában szerzett tapasztalatait, könyvtárában több hadászattal kapcsolatos könyv is előfordulhatott. 1683 legelején valamelyik rokoni, Apor vagy Lázár család könyvtárából kölcsönzött könyvek között szerepelt „egy fejtét táblájú széles hosszú könyv De Militari” címmel,⁵² amely újabb fontos megbízatására való felkészülést jelzi: az idős és betegeskedő főkapitány helyett még ugyanazon évben ő vezette a háromszéki századokat az erdélyi hadaknak Győr alá vonulásakor.⁵³ Feleségéhez, Lázár Erzsébethhez július 28-án Szolnokról így írt: „Az vezér Bécshez csak annyira van mint Kőröspatak Angyalostól, immár löveti erőssen; a tatár egész Bécs tartományát elrablotta pusztította, most felső német országot rontja, ha az egy élő Isten eleiben nem áll, félő, hogy az egész keresztyén országok nagy romlást szenvednek”.⁵⁴ Félelme nem igazolódtott, szeptember közepére Bécs ostroma véget ért, az erdélyi hadak pedig november elejére hazatértek.

Kálnoki karrierje a következő években, az önálló fejedelemség megszűnésével egy időben felgyorsult. 1685-ben a fejedelmi deputatio tagja,⁵⁵ az igazi

⁴⁷ *Történelmi Tár*, 1902, 563.

⁴⁸ Torma Károly (közli): Késmárki Tököly Imre naplója 1676–1678. évekből, *Magyar Történelmi emlékek. 2. osztály. Írók*, 18. kötet, Pest, 1866, 141. Valójában arról lehet szó, hogy – amint Deák Farkas is megemlíti a hagyományra hivatkozva – Nemes János oldalán Kálnoki is kikísérte Béli-vel és híveit Havasalföldre. Deák Farkas: Uzoni Béli Pál, 1621–1679, in: Szilágyi Sándor (szerk.): *Magyar Történelmi Életrajzok*, Budapest, 1887, 183.

⁴⁹ *Történelmi Tár*, 1902, 564.

⁵⁰ *EOE*, XVI, 621; Trócsányi Zs., 1980, 317.

⁵¹ *EOE*, XVII, 101, 107; Trócsányi Zs., 1980, 318.

⁵² Meggyesfalvi Lázár lvt. KlmNM Fond 384, Nr. 54, 14.

⁵³ „Mikor Bécs alá menének Nemes János háromszéki, Daczó János csíki főkapitányok valának és öregségekre nézve edgyik [sem] ment táborba, hanem Háromszéket commendérozta Kálnoki Sámuel, Csíkot pedig Apor Lázár.” Br. Apor P., 1903, II, 318.

⁵⁴ Apor család iratai. KlmNM Fond 317, Nr. 38, 10.

⁵⁵ Trócsányi Zs., 1980, 150.

áttörés azonban 1686-ban következett be, amikor Hunyadnál megfutamította Thököly csapatait. „...négy órakor ütöttük meg az várost, Tököli pedig (az mint az várbeli becsületes emberek mondják) három órakor ment el, itt az hegyeken subsistálván, mihelyt meglátta az sok sereget” – számolt be június 9-én a tanácsurak és főrendeknek küldött jelentésében Thököly meneküléséről.⁵⁶ Még ugyanazon év végén az országgyűlés az Erdélyben állomásozó császári hadak ellátása ügyében tárgyaló hadbiztosként küldte Veterani generálishoz Máramarosba,⁵⁷ de a következő években is a császári hadakkal való kapcsolattartás, tárgyalások egyik legtöbbet foglalkoztatott alakja lett.⁵⁸ 1688 végén a barcasági csapatok élelmezésének megoldásán szorgoskodott, a bekvártélyozási terhek enyhítése céljával. A december elején ülésező fejedelmi delegatio Apor István mellett Kálnokit hatalmazta fel, hogy háromezer forintot érő szénát vásároljanak erre a célra, ígérvén, hogy ez összeget meg fogják nekik téríteni.⁵⁹

Ekkorra már vagyona is feljogosította a főrendek közé sorolt Kálnokit⁶⁰ arra, hogy neve jó eséllyel merüljön fel valamelyik háromszéki főhivatal betöltésénél. Teleki Mihály és Apor István pártfogásának is köszönhető,⁶¹ hogy 1688. december 6-án Apafi Mihály előbb Háromszék alkirálybírójává nevezte ki,⁶² majd Mikó István halálát követően – 1689. június 17-én a fejedelem a megüresedett tisztség betöltésére szólította fel a széket⁶³ – főkirálybíró lett, és 1690. május 23-án új minőségében vezette Henter Mihály alkapitánnyal együtt a derékszéki gyűléseket.⁶⁴

Kálnoki Sámuel vagyongyarapodását az 1691 és 1698-ban készített gazdasági jellegű összeírások alapján bemutatva Tüdős Kinga rámutatott, hogy a 17. század végén az akkor már bécsi alkancellár Erdélyben két kastélyt és

56 *EOE*, XVIII, 523–525.

57 *EOE*, XIX, 5; *Alvinczi okmánytár*, II, 32–33 és 85–86; Trócsányi Zs., 1980, 165. A máramarosi tárgyalásokkal kapcsolatban küldött jelentéseit lásd *Alvinczi okmánytár*, II, 97–100, 112–115, 119–124, 152–154, 162–164 stb.; *Hadtörténeti Közlemények*, 8, 1895, 262–265.

58 Tüdős S., 1998, 39.

59 *EOE*, XX, 13.

60 *EOE*, XVIII, 551.

61 Ezzel kapcsolatban így írt 1687 elején feleségének: „Az háromszéki kapitányság felől mi hí van ott, értem, de külföldben is nekem az úr Teleki csak az estve az melly levelét hozák, abban is igen igéri magát, Apor uram is biztat.” Apor család iratai. KlmNL Fond 317, Nr. 30, 4.

62 Háromszék levéltára. KmNL Fond 8, Nr. 55.

63 Háromszék levéltára. KmNL Fond 8, Nr. 60.

64 Sepszi szék levéltára. KmNL Fond 28, 78 doboz, Nr. 1, 20v.

több udvarházat, Gyulafehérváron házat⁶⁵ birtokolt, az azokhoz tartozó birtokrészekben több mint másfélszáz jobbágy és zsellér dolgozott. A szántó- és kaszálóföldek mintegy 1000 holdat számláltak, ezekhez járultak még az erdőterületek stb.⁶⁶

Kálnoki tehát jól gazdálkodott családi örökségével, valamint a felesége örökségként hozzájuk csatolt birtokrészekkel. A nagyszabású gazdasági vállalkozásokat űző erdélyi főnemesség nyomdokain⁶⁷ maga is igyekezett kereskedés révén gyarapítani vagyonát. Számára – amint azt maga is kiemelte végrendeletében – a borral való kereskedés, illetve kocsmároltatás jelentette az egyik legfontosabb bevételforrást. A háromszéki és más székelyföldi (elsősorban csíki) birtokok azonban nem voltak alkalmasak szőlőtermesztésre, illetve az itt megtermelt kevéske szőlőt elsősorban gyümölcsként fogyasztották és nem borkészítésre termesztették.⁶⁸ Ezért bírt olyan nagy jelentőséggel az anyjával véghezvitt 1669-es birtokmegosztás során megkapott adámosi birtokrész,⁶⁹ valamint 1680 után felesége mezőbándi öröksége, hiszen a Küküllő menti részek, de a mezőségi birtokok is a legjelentősebb erdélyi szőlőtermő vidékek közé tartoztak. Boraival kereskedett – Cserei Mihály szerint Teleki Mihály bosszúságára – 1683-ban az erdélyi hadak táborában,⁷⁰ és 1687 elején a császári csapatok beszállásolása ügyében folytatott tárgyalásai⁷¹ idején is.

⁶⁵ Ismert, hogy már Kálnoki Bálint vásárolt egy házat és házhelyet a Szász utcában, és az idővel elidegenített épületet Kálnoki István is próbálta visszaszerezni. Tüdős S., 1998, 14, 138–139. Nem tudni, hogy Kálnoki Sámuel mikor és milyen körülmények között vásárolta, annyi biztos, hogy II. Lipót őt és családját gyulafehérvári házuk megvásárlásában megerősítette. Az 1701. szeptember 19-én Bécsben kiadott adománylevelé eredeti példánya a Székely Nemzeti Múzeum menekített anyagával együtt pusztult el 1945-ben Zalaegerszegen. SzNM Menekítési jegyzék, L. láda. 1705 tavaszán már nem említette végrendeletében.

⁶⁶ A földbirtokos Kálnoki Sámuelről lásd Tüdős S., 1998, 94–103.

⁶⁷ Ezzel kapcsolatban a kortárs és politikai vetélytárs Bethlen Miklós a következőket jegyezte fel emlékiratában: „Hajlandó voltam a tisztességes kereskedésre is. Bort ősszel mindenkor sokat igyekeztem szerezni, ha láttam, hogy a magam majirság- és dézma-, egyszóval, hogy a jövedelemborom nem elégséges minden szükségre és korcsmára, ebben soha nem is vesztettem.” Szalay László (kiadja): Gróf Bethlen Miklós Önéletírása. Első rész, *Magyar Történelmi Emlékek*, Pest, 1858, 172.

⁶⁸ Tüdős S., 1998, 97.

⁶⁹ Tüdős S., 1998, 135.

⁷⁰ Cserei M., 170.

⁷¹ Feleségéhez 1687. március 9-én Szigetről küldött levelében így írt: „Az erdélyi 75 vider borban már tíz vider nincsen, egy magyarországi bort vettem, az is valóban apad”. Apor család iratai. KlmNL Fond 317, Nr. 30, 4.

A lovakkal, szarvasmarhával és birkával való kereskedés⁷² mellett egy másik vállalkozás, amelytől Kálnoki Sámuel méltán remélt bevételt, az üveggyártás volt. A Kálnokiak zalánpataki, Egyedmezeje nevű birtokrészén az üveggyártás már 1690 előtt beindult.⁷³ Az üvegcsűr legkeresettebb termékei kétségkívül az üveglablakok (tányérok) voltak. Erről tanúskodik Mikes Mihálynak Kálnoki Sámuelné Lázár Erzsébethez 1686 szeptemberében küldött levele, amelyben a háromszéki főkapitány így ír: „az kegyelmed üvegessivel én megalkuttam edgy üvegért két két sustákban és hogy én adjak fát cserébe”.⁷⁴ Az üveghuta elsősorban a család két kastélyának és számos udvarházának igényeit volt hivatott biztosítani, hiszen éppen a század utolsó két évtizedében folytak a kőröspataki és miklósvári nagyméretű építkezések. Kálnoki Sámuel anyja 1688 elején Csíkkozmásról utasította menyét: „Fiam igire vala ide az tőcsérest... kegyelmedet felette kérem, hogy ha ott nem lenne az tölcséres Körös Patakon, hozatná le kegyelmed Vásárhelyről Körös Patakra hadd küldenék érette... Miklósváron egyiknek sem jó az ablakja, hadd csináltatnám meg vele, rettentetes hidegek az házak ablak nélkül, én is oda akarnék menni.”⁷⁵

Az anyagi gyarapodás a birtokközpontok reprezentatív épületeinek szépítésén/bővítésén is megmutatkozott. A kastélyhoz ragasztott kápolnával 1685-ben befejezett kőröspataki építkezések,⁷⁶ valamint egy évvel később a perkői kápolna⁷⁷ és a kézdiszentléleki udvarház feltételezett felújítása, majd anyja halála után a birtokba vett csíki birtokok ingatlanainak javítása is jelentős költségekkel járt.

Az építkezések mellett jutott ugyanakkor az egyház támogatására, patronálására is. Az 1661-es török-tatár betöréskor felégetett csíksomlyói ferences rendház és kegytemplom újjáépítését a székelyföldi katolikus főnemesség felsorakozása, „kegyes indulattya” tette lehetővé. Soraiban ott találjuk Béli Annát, Kálnoki Sámuel édesanyját, valamint nővérét, Csáky Lászlóné Kálnoki Katalint is.⁷⁸ Maga Kálnoki Sámuel 1680 után a Salvator-kápolna bővítését

⁷² Tüdős S., 1998, 98.

⁷³ Tüdős S., 1998, 87.

⁷⁴ Apor család iratai. KlmNL Fond 317, Nr. 38, 90.

⁷⁵ Apor család iratai. KlmNL Fond 317, Nr. 38, 80.

⁷⁶ Tüdős S., 1998, 48. Kőröspatakon 1690-ban a kastélyt Thököly hívei dúlták fel, teljes kijavítása még 1698-ban sem fejeződött be.

⁷⁷ Tüdős S., 1998, 63.

⁷⁸ Madas Edit (s. a. r., közli): Kájoni János: Fekete könyv. Az erdélyi ferences kuszatódia története, *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 31, Szeged, 1991, 61–64.

támogatta nővérével, Zsuzsannal és sógorával, a háromszéki főkapitány Mikes Kelemennel. Somlyó mellett a mikházi ferencesekről⁷⁹ és a kantai minoritákról is gondoskodott, fenntartásukhoz folyamatosan rendelt birtokairól gabonát.

A székelyföldi katolikusság legfontosabb szellemi központjai mellett nem feledkezett meg a háromszéki katolikus egyházakról sem. Kézdiszentlélek szerepe a század utolsó másfél-két évtizedében azért is megnőtt, mivel plébánosa, Szebelébi Bertalan egyben az erdélyi katolikus püspök vikáriusa is volt. Az ottani templom Mária-főoltára ebben az időszakban, 1685-ben készült gr. Kálnoki Sámuel buzgólkodásából.⁸⁰ Több alkalommal látta el kegytárgyakkal a baróti templomot is, 1691-ben beszakadt tetejének kijavításáról ugyancsak gondoskodott.⁸¹ Egyháztámogatása nem utolsósorban a kőröspataki és miklósvári kápolnák fenntartása révén is megnyilvánult, amelyek – templom hiányában – a család mellett a helyi katolikus lakosság számára is a vallásgyakorlás helyszínéül szolgáltak. Nem véletlen tehát, hogy az 1690-ben megalakult erdélyi katolikus státusnak – Apor István mellett – egyik megszervezője lett.

Kálnoki Sámuellel kapcsolatban nem túl hízelgő jellemzésében Bethlen Miklós kancellár elsősorban a székely katolikus főúr feltétel nélküli császárpártiságát és a haza romlásához való hozzájárulását hangoztatta.⁸² Kálnoki ezzel szemben valójában többször változtatta politikai táborát, amit az önálló erdélyi államiságot sirató kortársai közül többen joggal kértek tőle számon, de túlzás lenne ezt a feltörekvési vágyat szolgáló viselkedésmódot páratlannak tekinteni. Trócsányi Zsolt adatai alapján hangsúlyozzuk ugyanakkor, hogy Kálnoki Sámuel orientálódásában az egyértelmű Habsburg-pártiság csak 1690 után érzékelhető, és még 1688-ban is ragaszkodott korábbi országgyűlési szavazatához, miszerint a töröktől való végső elszakadáshoz be kell várni a kelet-magyarországi, bánági és délvidéki várak visszafoglalását.⁸³

⁷⁹ A mikházi templomba édesanyja, Béli Anna készíttetett egy Szent Anna-oltárt. Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, 2, Budapest, 2004, 86.

⁸⁰ Mihály Ferenc (szerk.): *Mária-tisztelet Erdélyben, Múzeumi Füzetek*, 28, Székelyudvarhely, 2010.

⁸¹ Veszely Károly: *A baróti plébánia*, Brassó, 1868, 106, 190.

⁸² Szalay László (kiadja): Gróf Bethlen Miklós Önéletírása. Második rész, *Magyar Történelmi Emlékek*, Pest, 1860, 137. Kortársai mellett a Főkormányzék is azzal vádolta Kálnoki Sámuelt 1696-ban, hogy eredeti küldetésétől eltérve folytatta hivatalát, mi több, igyekezett magát a Gubernium felügyelete alól kivonni. *EOE*, XXI, 444, 458–459.

⁸³ Trócsányi Zs., 1980, 178; Tüdős S. Kinga: Székely főemberek a XVII. század alkonyán. Kálnoki Sámuel, a vicecancellár, *Studia Caroliensia*, 2004, 3–4, 223. (A továbbiakban: Tüdős S., 2004)

Gyanúval fogadta Kálnokinak a hozzá való csatlakozás kinyilatkoztatását Thököly is 1690 nyarán a zernyesti csatát követően, és több mint egy fél éven keresztül fogságban tartotta havasalföldi táborában, mindaddig, amíg több főúr kezességén a következő év nyarán szabadon nem engedte.⁸⁴

Az osztrák berendezkedéssel egy időben Kálnoki Sámuel pályája is felfele ívelt, 1690-től a három erdélyi ítélőmester egyike. Előmenetelében segítették újabb katonai sikerei is: br. Apor István csíki főkapitány oldalán részt vett 1694-ben a Gyimesi-szoroson keresztül betörő és Csíkot pusztító tatárok sikeres visszaverésében, sőt a hagyomány szerint fiának, a somlyói ferencesek iskolájában tanuló Ádámnak is szerepe volt abban, hogy Csíksomlyót elkerülte a támadás.⁸⁵

A háromszéki főkirálybíró és ítélőmesterség mellé 1695-ben elnyerte a bécsi székhellyel újonnan létrehozott erdélyi alkancellári tisztelet, amelyet következő év végén foglalt el.⁸⁶ Annak ellenére, hogy kinevezése eredetileg egy évre szólt, tizenegy éven keresztül végezte ezt az elsősorban nem politikai, hanem hivatali jellegű, az Erdélyből érkező utasítások végrehajtására irányuló munkát. 1703 után gr. Apor István helyébe erdélyi kincstárnokká is kinevezték, bár utóbbi hivatalt sohasem viselte, hiszen Erdélybe a „kuruc rebellió” miatt nem jöhetett be.⁸⁷ Családi birtokainak irányítása így elsősorban feleségére, Lázár Erzsébetre hárult, és azokra, akiket még Bécsbe való kinevezésekor felesége számára készített instructioban jelölt meg: a háromszéki javakat felügyelő hatolykai Pócsa Ferencre és Dombi Lászlóra, a vármegyei birtokok gondviselőjére.⁸⁸

Kálnoki Sámuel bécsi tartózkodása idején is gondoskodott egyetlen fiúgyermekére megfelelő iskoláztatásáról, akit előbb a kolozsvári jezsuiták gimnáziumába küldött, majd a császári fővárosban járatott egyetemre. Idővel, miután a lakhatása körüli kérdések is megoldódtak, családját is felköltöztette Bécsbe, ahol 1699 nyarán, előkelő meghívottak társaságában került sor Borbála nevű

⁸⁴ *Történeti Lapok*, I, 1874, 5. Időközben Thököly csapatai több háromszéki udvarházat feldúl-
tak, köztük az Aporok altorjai és a Kálnokiak köröspataki kúriáját.

⁸⁵ Kálnoki lvt. KmNL Fond 49, Nr. 2, 3v. A hagyomány szerint fiának, a somlyói ferencesek
iskolájában tanuló, akkor tizenegy éves Ádámnak is szerepe volt abban, hogy Csíksomlyót
elkerülte a támadás.

⁸⁶ Megválasztásának körülményeire itt nem térünk ki, erre vonatkozóan lásd *EOE*, XXI, 183–
188; Bíró Vencel: *Altörjai gróf Apor István és kora*, Kolozsvár, 1935, 107–116. (A továbbiakban:
Bíró V.); Trócsányi Zs., 1988, 178, 235–237; Tüdős S., 2004.

⁸⁷ Trócsányi Zs., 1988, 226; Bíró V., 60.

⁸⁸ Kálnoki lvt. KmNL Fond 49, Fasc. II, 19r.

lányának Apor Péterrel való házasságára.⁸⁹ Hedviga Zsuzsanna nevű leánya a pozsonyi klarissza apácákhoz csatlakozott,⁹⁰ mely szerzetet apja anyagilag is támogatta. Alkancellári költségén jelent meg 1703-ban lánya egyik rendtársának francia nyelvből fordított imakönyve,⁹¹ halálát követően pedig pozsonyi háza a konventre szállott.

Kálnoki Sámuel tizedik éve élt már Bécsben, amikor 1705 márciusának második felében,⁹² 65. életévének betöltését követően hozzájárult eddig ismert egyetlen végrendeletének lejegyzéséhez, amely azonban befejezetlen maradt. Lezárásában, esetleges módosításában a másfél évvel később, 1706. október 13-án hirtelen bekövetkezett halála akadályozta meg. A sors nem volt kegyes hozzá, és legnagyobb félelme beteljesedett: szülőföldjétől távol érte utol a halál, úgy, hogy anyagi ügyeit, adósságait időben nem rendezhette. Kívánságának eleget téve testét a bécsi Ágoston-rendi templom valamelyik kápolnijában helyezték örök nyugalomra szerény megjelöléssel. Ugyan nem a Hofburgban lévő, a Habsburg császári család egyik temetkezőhelyéül is szolgáló Ágoston-rendi templomba,⁹³ hanem feltehetően a rend másik, a Prágából érkező mezít-lábas Ágoston-rendi remeték által az 1640-es években alapított, és az 1683-as török ostrom pusztításait követő években barokk stílusban teljesen újjáépített bécsi templomba,⁹⁴ amelyet az I. Lipót császár költségén készült főoltár titulusáról Szent Rókusnak neveznek.

Végrendeletének másolatát özvegye, Lázár Erzsébet és fia, gr. Kálnoki Ádám jelenlétében 1707. január 24-én olvasták fel Bécsben, akik egyben hitelesítették is azt. A testamentum szövege az örökölt családi javak felsorolásával kezdődik. Ezek közül az adámosi birtokrészen megtermelt bor árából megkezdett, majd Lázár Erzsébet mezőbándi, tancsi és dedrádi örökségének javadalmaiból befejezett kőröspataki, és anyja Csikkozmasra költözését követően a kijavított

⁸⁹ Bíró V., 161–162.

⁹⁰ A végrendelet szövege a Szent Dóra-rendet jelöli meg.

⁹¹ Schwarz Katalin: A klarisszák könyvkultúrája a XVIII. században. *Olvasmánytörténeti dolgozatok*, V, Szeged, 1994, 49. A könyv ajánlása: „gr. Kálnoki Sámuel erdélyi kancellárnak... Sz. Clara Szerzetiből való erdemtelen Szerzetes Elisabetha Rosa Sigray”.

⁹² Végrendeletében a két évvel korábban kapott kincstárnoki kinevezésére hivatkozik, amelyre 1703-ban került sor.

⁹³ A bécsi Augustinerkirche halotti anyakönyveiben, de a kolostor protokollumában sem szerepel gr. Kálnoki Sámuel itteni eltemetésére vonatkozó adat. P. Mag. Albin Scheuch OSA plébános szíves tájékoztatása.

⁹⁴ Az 1812-ben megszűnt kolostor 1783 előtti iratai megsemmisültek és a templomban sem található semmiféle erre vonatkozó felirat. P. Rudolf Schaffgotsch káplán szíves tájékoztatása.

miklósvári kastélyokat hozzátartozóikkal együtt feleségének testálta, úgy, hogy az ő halálát követően Ádám örökölje. A két birtokon 3000 forintra becsült szerzemény árának kétharmad részét pedig húgának, Ágnesnek fizesse meg. A végrendelet értelmében Ádámot illették továbbá az ugyancsak Kálnoki jusszon lévő kézdiszéki részek is, azzal a meghagyással, hogy amikor kőröspataki és miklósvári részeket kezéhez veszi, akkor a Károlyiaktól pénzen szerzett sárfalvi portiót nővérenek, Apor Péterné Kálnoki Borbálának átengedje.

A szentléleki legendás Tarnóczi-kastély 1663 körül került Kálnoki István és Béli Anna birtokába,⁹⁵ az örökségen Sámuel később nővérevel, Mikes Kelemenné Kálnoki Zsuzsannával osztozott. A végrendelet megírásakor a kastély fele részét Zsuzsanna fia, gr. Mikes Mihály birtokolta. „Kastélybéli házak iránt alkügyék meg Mikes Mihály öcsém urammal illendőképpen” – szól az atyai tanács, és valóban megszülethetett az a megegyezés, amellyel unokabátyja kivásárolta Ádámot tulajdonából. Erre enged következtetni az a tény is, hogy a 18. század első évtizedeiben (1715) már gr. Mikes Mihály javíttatta az épületet feleségével, Bethlen Drusiannával együtt.⁹⁶

Kálnoki Sámuel egy üres udvarházhelyet is testált fiára Kézdiszentléleken a hozzá tartozó háromkövű malommal és jobbágyokkal együtt, azzal a tanács-csal, hogy „jovallom építsen házat” oda. Ádámot illették továbbá a sárfalvi, peselneki, torjai és kiskászoni jobbágyok, az ugyancsak Károlyiaktól szerzett szentléleki és nagykászoni szántóföldek és jobbágyokkal kapcsolatban meghagyta, hogy azok árából idősebb nővéreit fizesse ki.

Mivel fiának még életében kijárta a csíki főkapitányságot, az anyai jusszon lévő kozmási udvarház hely felét is neki rendelte, úgy, hogy leánytestvérei részének megadása után oda udvarházat építsen. A székely szokás ugyanis megkövetelte, hogy a legfontosabb tisztségviselők ne a vármegyei birtokokon tartózkodjanak, hanem az adott székben lakjanak, ott rangjuknak megfelelő lakhellyel és birtokrészekkel rendelkezzenek. „a nemességet igen megböcsüllye, mind azokkal, mind a községgel magát szerettesse” – összegezte saját tapasztalatát a háromszéki főkirálybíró. És mivel a főkapitány udvara egyben a szék igazgatásának egyik legfontosabb központja is volt, amely nem lehet meg jó minőségű bor nélkül, Ádámnak hagyta az ádámosi örökös-, továbbá a nádasi, hétúri, gógánváraljai szerzett portiákat, azzal

⁹⁵ Erre vonatkozóan lásd Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása III. Háromszék*, Pest, 1869, 109–110; Gr. Lázár Miklós: Adatok a Perkő alatti várról és kastélyról Kézdiszentléleken, *Századok*, 4, 1870, 4. füzet, 211–225; Tüdös S., 55.

⁹⁶ Gr. Lázár M., 225.

a feltétellel, hogy a szerzett javakból részesülő leánytestvérek számára az őket illető portiók árát megadja.

Mindezeket pedig szigorú meghagyással hagyta fiára, kérve hogy azokkal jól gazdálkodjon, azokat védeni és megőrizni, és gyarapítani igyekezzen. Lányainak és vejeinek hátrahagyta, hogy annak eladását és annak árából fiának, Ádámnak idegen országba való költözését akadályozzák meg. Azt is jól látta a gazdálkodásban jártas gróf, hogy a birtok azonnali szétoztása annak ésszerűtlen felaprózódásához vezet, és az egymást kiegészítő birtokközpontok önállósulásával az egységes birtokszervezet végérvényesen megbomlik. Ezért intette fiát arra, hogy ne siessen az anyjával való osztozással, hanem ellenkezőleg, igyekezzen tőle a birtok igazgatásának tudományát eltanulni. Felesége iránti megbecsülése is kiolvasható ezekből a mondatokból, hiszen Kálnoki Sámuelnek az országos politikába való folyamatos bekapcsolódása, hadjáratokban való részvétele magával vonta azt is, hogy Lázár Erzsébetre maradt az igazgatás, amit ő kiválóan teljesített.⁹⁷

A végrendeletben tételesen felsorolt ingóságok a bécsi udvari kultúra hatását mutatják. Ruhái közül a legértékesebbeket feleségének és fiának hagyta, de jutottak bársony és velencei posztó matériák hajadon lányának is. A lószerszámokat és fegyverek nagy részét, valamint a könyveket és képeket Ádám örökölte. Vejei közül Apor Péternek veres nyesttel bélelt mente, Lugosi Ferencnek violaszín selyem zsinór öv jutott, ezek mellé pedig pisztolyok és egyéb díszfegyverek is járultak. Érdekes módon az ékesen díszített órákat – amelyek közül egyet a néhány évvel korábban Bécsben róla készült egész alakos portrén is ábrázoltak – a család női személyei, Ágnes nevű leánya és menyé, Maria Anna Mamucca della Torre örökölhették. Nem feledkezett meg szolgálóiról sem: Marton deáknak egy szép dolmányt hagyott.

A használati tárgyak között kiemelt helyen szerepelnek a Brassó város falain belül bérelt házban biztonságba helyezett, családi örökségként bírt ezüst művek: a tizenkét egybejáró pohár, az ugyancsak egybejáró hat ezüst pohár, az ezüst sótartó és ezüstnyelű kések, nem utolsósorban a „galambos pohár”.⁹⁸

Az átlagon felüli tanulmányokkal rendelkező, erdélyi főrendűek közé tartozó Kálnokinak a közelmúlt, de azon túlmenően is Mátyás, a dicső renezsánsz király és az erdélyi fejedelemség aranykorára visszamutató könyvek⁹⁹

⁹⁷ Erre vonatkozóan lásd Tüdös S., 2000.

⁹⁸ Ezek, utóbbi kivételével, szerepelnek egy 1714. évi vagyonösszeírásban is. Tüdös S., 1998, 88.

⁹⁹ 1683-ban többek között egy fehér táblájú könyvet kölcsönzött a Lázár családtól (?), melyben „vagyon Mátyás király és több régi királyok és Törökök címere”. Meggyesfalvi Lázár lvt. KlmNL Fond 384, Nr. 54, 14.

és emléktárgyak gyűjtése iránti elkötelezettségében, mindennaposan viselt törökös kardjában kiérezhető valamelyest a régi Erdély utáni sóvárgás, amelyet legszebben veje, Apor Péter fogalmazott meg három évtizeddel később a *Metamorphosis Transylvaniae* című munkájában.

Külön meg kell emlékeznünk a Kálnoki birtokában lévő Zrínyi Miklós-ereklyékről, nádpoहारáról és kardjáról, „az melyet magam viselék, mellyen a Boldog Asszony képe van”, hiszen ezeket – Mátyás király zafiros gyűrűjével együtt¹⁰⁰ – a család rangjelző ereklyéiként különböztetett meg, amelyek „nemzetünkben maradgyanak s örök emlékezetre megtartassanak”.

Kálnoki Sámuel Zrínyi-rajongása ismert, és az 1660-as évekre vezethető vissza. Talán személyesen is láthatta Bécsben jogi tanulmányai ideje alatt a híres hadvezért, akiben a nagyhatalmak is a nyugati világ megmentőjét látták, és már akkor olvashatta Bécsben nyomtatásban megjelent munkáit. Benkő József írja róla a 18. század végén, hogy tanulmányai végeztével hazatérését megelőzően megfordult Horvátországban és Itáliában is.¹⁰¹ Veje, br. Apor Péter úgy tudta az 1730-as években, hogy Zrínyi Péter udvarában is megfordult, vele katonáskodott.¹⁰² Maga Kálnoki Sámuel arról számol be, hogy ő a híres hadvezér Zrínyi Miklós udvarában tartózkodott: „nagy hírű Zrínyi Miklós-nak, kinek udvarában laktam” – írta az 1702-ben Bécsben megjelent Pethő Gergely-féle krónika előszavában.¹⁰³ Állítása megerősítésére a tőle kapott, és azóta is ereklyeként féltve őrzött kardot hozta fel, amely még 1705-ben, végrendelete megírásakor is birtokában volt. Zrínyi Miklós 1664 késő őszen ugyan meghalt, Kálnokit fiatalkori hőiséhez azonban még évtizedekkel később is több szál fűzte. A csáktornyai Zrínyi-birtokokközpont közelében lévő szentilonai pálos kolostorral, ahová felesége és gyermekei mellé a szerencsétlen vadászatban elhunyt horvát bánt is temették, még az 1700-as évek elején is kapcsolatban állott, Simonházi Márton csáktornyai guardián neve kalendá-

¹⁰⁰ Azonos lehet azzal az „öreg saphiros arany gyűrű, férfinak való”-val, amelyet 1714-ben Ferrati Bertalané br. Kálnoki Ágnes adott elő a testvéreivel való osztályra. Tüdös S., 1998, 234. Gr. Apor István pl. Mátyás fia, Corvin János herceg temetkezőhelyének, a lepoglavai pálos kolostornak volt támogatója, de azon sem lepődhetünk meg, hogy a 19. század végén a Székely Nemzeti Múzeumba beadott *Apor-kódexet* a névadó család által még „corvina”-ként őrizte, amely ugyancsak a 17–18. századok fordulóján, valószínűleg Bécsben jutott Apor Péter tulajdonába, és általa került Székelyföldre. Ma a Székely Nemzeti Múzeum tulajdona.

¹⁰¹ *ETA*, IV, 136.

¹⁰² Br. Apor P., 1863, 47.

¹⁰³ Nagy Levente: Pethő Gergely Rövid Magyar Krónikája és a költő Zrínyi Miklós, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 102, 1998, 3–4, 286. (A továbbiakban: Nagy L.)

riumi feljegyzései elején szerepel.¹⁰⁴ A Zrínyi-kultusz továbbélésében azonban Pethő Gergely 1660-ban megjelent, 1626-ig terjedő magyar krónikájának második, valójában tovább bővített kiadásával vette ki a részét 1702-ben, amelynek címét maga így vezette fel: „melyet elsőbben megírt s-ki bocsátott... Groff Zrínyi Miklós Petheo Gergely neve alatt Bécsben”.¹⁰⁵ A Pethő Gergely fedőnév alatt Kálnoki tehát magát Zrínyit vélte felfedezni, és ebben a feltételezésben többen vélekedtek hozzá hasonlóan. Tofeus Mihály, Apafi Mihály udvari papja – aki már az első bécsi kiadás megjelenését követően ismerte és beszerezte a könyvet¹⁰⁶ – Erdélyben már az 1670-es évek elején elvégezte ezt a beazonosítást, és a kancellár Teleki Mihályon keresztül valószínűleg Kálnokihoz is eljuttott a hír.¹⁰⁷

Zrínyi munkái a 17. század utolsó évtizedeiben a Székelyföldön is ismertek voltak, az Apor család például két darab korabeli kéziratos másolatot is őrzött *A török áfium ellen való orvosságról*. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy éppen ebben az időszakban, a 17. század utolsó éveiben javíttatta ki és toldotta meg két boltozott szobával ősi családi altorjai udvarházát a bárói rangot nyert altorjai Apor István, és festette ki a „régí palotát” – amelyben évtizedekkel később br. Apor Péter írja meg emlékiratait és családtörténeti vonatkozású munkáit – Zrínyi 1651-ben megjelent *Adriai tengernek Syrenaiája* címlap-metszetéből inspirált falképekkel. A vele szemközt megfestett, töredékessége miatt vadászjelentként azonosított falfestmény is lehetne akár a balszerencsés 1664. novemberi nap ábrázolása.

De nem csak udvarházak, birtokok és birtokrészek, ingó-bingó marhák, hanem adósságok rendezése is jutott az örökösökre. Kálnoki Sámuel alkancellárságának első évei jól alakultak, még fizetésemelést is kijártak neki Bécsben, amelyről gr. Apor István kincstartónak kellett gondoskodnia. Korai lakhatá-

¹⁰⁴ Papp Kinga: Kálnoki Sámuel Kalendáriuma, in: Balázs Mihály és Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezés és devóció a magyar irodalomban*, Kolozsvár, 2007, 441. Itt jegyezzük meg, hogy éppen ebben az időszakban gr. Apor Istvánt a legjelentősebb horvátországi pálos kolostor, a lepoglavai választotta a rend tagjává. Ezek elővetítik a pálos atyáknak néhány évvel későbbi Erdélybe való bejövetelét, éppen gr. Apor István hívására.

¹⁰⁵ *Pethő Gergelynek, Az Magyar Kronikának Veleie és Summáia...* Bécs, 1702.

¹⁰⁶ Nagy L., 285.

¹⁰⁷ Szász Béla: Pethő Gergely krónikájának kiadója, *Magyar Könyvszemle*, XX, 1912, 3. füzet, 219–223. Véleménye szerint a szerzőséget nem, legfennebb a krónika bécsi kiadását lehet Zrínyinek tulajdonítani. Újabban Nagy Levente tekintette át a téma hatalmas irodalmát és alapos tanulmányában maga sem tudta igazolni Zrínyi szerzőségét, sem azt, hogy átdolgozta volna a kéziratos krónika szövegét. Nagy L., 297.

si gondjai is megoldódtak, a vendégfogadókból kikerülve házat bérelt, előbb a Popovics-házban, majd a Schlegern Károlyét.¹⁰⁸ Kereskedéssel is foglalkozott, hazájában nem csak Sepsiszentgyörgy mezőváros több évszázados vásártartási jogát váltotta meg maga számára és tette át Gidófalvára (1697),¹⁰⁹ de a legfontosabb birtokközpontja, Kőröspatak számára is három országos vásár tartását járta ki¹¹⁰ a császárnál 1700-ban. A háromszéki dohánytermesztés meghonosításában is jelentős szerepet játszott, a századvégi kőröspataki leltárakban említett több zsák dohány pedig azt valószínűsíti, hogy a nagy arányú adók ellenére kereskedhetett is vele.¹¹¹

Nem maradhatott ki az erdélyi kincstári javadalmak hasznobérléséből sem. 1690 után ugyanis az erdélyi kincstári javak igazgatása eleinte nem a közvetlen kamarai irányítást, hanem a fejedelemség idejéhez hasonlóan ezek bérbeadását gyakorolta. A legjelentősebb bérlők Bánffy György főkormányzó, Haller János kincstárnok és utóda, Apor István lettek, a legjelentősebb jövedelmek közt az arany- és higanyjövedelmek szerepeltek.¹¹² Kálnoki még Bécsbe költözését megelőzően elsősorban az Apor István érdekltségébe kerülő vállalkozásokba fektette pénzét, a kincstári igazgatás átszervezésével és a bérletek megszüntetésével azonban jelentős összegektől esett el, amint maga jegyezte meg végrendeletében: „...egy darabig jóll nyertem vala, de végtére fordulván a szerencse, vesztettem el”, így több alkalommal szorult átmenetileg segítségre: magánszemélyek mellett a csíksomlyói ferences barátoktól is 1000 forintot kölcsönzött.

Mindenfajta kiadásairól: a háztartására, lakásának bérére, vásárlásokra, utazásaira, az állatkereskedés költségeire, ügyintézésekre költött összegekről igazi hivatalnokhoz illő pontos számvetéseket vezetett, amint azt az 1701. eszten-

¹⁰⁸ Bíró V., 122

¹⁰⁹ Két évvel később Kálnoki Sámuel panasszal fordult I. Lipót császár és magyar királyhoz, nehezményezve, hogy a város nem biztosít szabad áruátengedést a gidófalvi vásárra tartó kereskedőknek, arra kötelezve őket, hogy portékájuk egy részét ott rögtön bocsássák áruba. *SzOkl*, VII, 32–35.

¹¹⁰ Orbán Balázs: *Kiegészítések A Székelyföld leírásához I. Háromszék*, s. a. r. Dobra Judit, Sepsiszentgyörgy, 2002, 77.

¹¹¹ A 18. század elején Háromszék – Marosszékkal együtt – már a legjelentősebb erdélyi dohánytermesztő vidékek közé tartozott, különösen Altorján és Kézdiszentléleken, az Apor és Kálnoki családok birtokain volt kiemelkedő a termelés mennyisége. Pál Judit: *A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850)*, in: Bárdi Nándor – Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége*, Csíkszereda, Pro-Print Kiadó, 1999, 42.

¹¹² Trócsányi Zs., 1988, 242–244.

dőre kiadott *Nagyszombati Kalendárium* üres oldalainak naplószerű bejegyzései igazolják.¹¹³

Anyagi nehézségei 1702 után kezdődhettek. Bizonyára jelentős kiadásokkal járt a guberniumi tanácsossá való kinevezés is,¹¹⁴ amely alkalomból egész alakos portróját is megfestette a császári udvar környékén forgoló művészek valamelyikével. Nagy reményt fűzött a hithű katolikus és császárpárti politikai vonal továbbvitelében Ádám nevű fiához, akinek már nem erdélyi arisztokrata vagy székely primor, hanem a császári udvarban tekintélynek örvendő családba házасított be, a Konstantinápolyban több éven keresztül császári tolmácsként működő Marc'Antonio Mamucca della Torre¹¹⁵ diplomata lányának kezét nyerte meg számára. A számottevő, Kálnoki anyagi lehetőségeit nyilvánvalóan meghaladó bécsi kiadások tehát annak a reményében születtek, hogy még az ősz beállta előtt visszatérhet Erdélybe, hiszen még ugyanazon évben kinevezték gr. Apor István helyére erdélyi kincstartónak is.

Szem előtt kell tartanunk, hogy kinevezésének időpontjában Kálnoki Sámuel valójában nem készült többéves bécsi tartózkodásra, ez ellen valószínűleg Bethlen Miklóshoz hasonlóan mentette volna magát. Megbízatása egy évre szólt, a személyén túlmutató országos, és nem utolsósorban egyéni érdekeknek köszönhetően nyúlt egy évtizedet is meghaladó időre.

Tervezett hazaindulása előtt fiának Székelyföldön igyekezett hivatalt kijárni, vejében pedig bécsi (?) utódját látta. 1703 augusztusában Bécsből a következőkkel biztatta Apor Pétert: „bizonyos legyen kegyelmed benne, hogy

¹¹³ Papp K., 439–441; Nagy L., 286–287. A *Kalendárium* szerepel 1714-ben a néhai Lugosi Ferenczné Kálnoki Anna árváira maradt könyvek jegyzékében. Sepsiszek levéltára, KmNL Fond 28, Inv. 2/11, 9. A diáriumot Benkő József is ismerte, a 18. század végén Aranka György szerezte meg az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság számára. A 19. század derekán Gerenden volt gr. Kemény József gyűjteményében. *Új Magyar múzeum*, 5, 1855, II, 188. Jelenleg a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrzi Ms. KJ 113. jelzet alatt.

¹¹⁴ Gr. Kálnoki Sámuelnek a guberniumi tanácsosságra való kinevezéséről II. Lipót császár által a luxemburgi táborban 1703. május 18-án pergamenre kiállított adománylevele a Székely Nemzeti Múzeum menekített anyagával pusztult el 1945-ben Zalaegerszegen. SzNM, Menekítési jegyzék L. láda.

¹¹⁵ Róla lásd Kerekes Dóra: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején, *Századok*, 138, 2004, 5, 1203–1209; Andea, Susana – Andea, Avram: Medicul domnesc Bartolomeo Ferrati și înrudirea prin căsătorie cu familia nobile din Secuime (1710), in: Pál Judit – Rüszt Fogarasi Enikő (szerk.): *Studiu de istorie modernă a Transilvaniei. Omagiu profesorului Magyari András / Magyari András Emlékkönyv. Tanulmányok Erdély újkori történelméről*, Cluj-Napoca/Kolozsvár, 2002, 141–149.

más nekem kegyelmeden kívül successorom nem leszen”.¹¹⁶ Említett levelében még derűlátóan írt a felkelés kimeneteléről is, és úgy tervezte, hogy október közepén lejáró házbérletét már nem hosszabbítja meg. Háromszéki főkirálybíróként a székelyföldi eseményeket figyelemmel kísérte, állandó kapcsolatban állott gr. Mikes Mihály főkapitánnyal – lehetséges bécsi utódával – is, akivel augusztus végén már a mozgósítás felől levelezett,¹¹⁷ a következő hónap közepén pedig a bécsiek által várt forгатókönyvet ecsetelte: a császár hamarosan győz Bajorországban, és felszabadult seregeivel szétveri a lázadást, ami úgy „elolvad, mint a hóharmat”.¹¹⁸

Kálnoki számításait azonban a szabadságharc kezdeti sikerei megghiúsították: hazautazása egyre valószínűtlenebbé vált, ezzel egy időben pedig pénzügyi gondjai is hangsúlyosabbá váltak. Talán éppen ennek köszönhetően nem vette be 1705 kora tavaszán végrendeletébe minden ingóságát, hiszen a folyamatosan törlesztendő kamatok megfizetésére gyakran kénytelenedett megválni egy-egy értékesebb tárgyától. Hitelezői között találjuk több mint kétezer rajnai forinttal Kornis Krisztina Clementia pozsonyi orsolyita apácát, a csíksomlyói ferences barátokat közel ezer, Hevenes Gábor jezsuita atyát, a Pazmaneum rektorát ötszáz rajnai forint összeggel. De Gisgone Bonaventura nevű, Bécsben működő itáliai diplomatának 1703 szeptemberében vetette zálogba ezüstneműit 100 forintért,¹¹⁹ egy másik, Szentkereszti András iránti 200 forintos tartozását majd csak özvegye rendezte két évvel később.¹²⁰

Az adósságok felhalmozásának okát maga abban jelölte meg, hogy évek óta nem kapta meg fizetését, ugyanakkor Bécsben ragadva otthoni ügyeit idejében és személyesen nem rendezhette. A bécsi udvari kancellária hivatalnokai fizetésüket gyakran az Erdélyből felhajtott vágómarhák árából fedezték, ezt erősítik meg Kálnoki 1701. évi feljegyzései is, az állatvásárookra vonatkozó adatokat ugyanis kimondottan a kancelláriai munkával kapcsolatos adatok között találjuk. Az is kiderül a feljegyzésekből, hogy 1697-től 1700 elejéig fizetésére több mint 12 300 forint érkezett,¹²¹ ezt követően azonban folyamatosan

¹¹⁶ Br. Apor P., 1903, II, 18.

¹¹⁷ Mikes lvt. KmNL Fond 65/2, Fasc. III, 40.

¹¹⁸ Mikes lvt. KmNL Fond 65/2, Fasc. III, 54. A bécsi tervek nem váltak be: Höchstädtnél a francia–bajor csapatok győzelmet arattak az osztrák–németalföldi–porosz csapatok felett, bő fél év elteltével pedig Forgách Simont és Mikes Mihályt egyaránt a szabadságharc oldalán találjuk.

¹¹⁹ Az elzálogosított tárgyakat végül Kálnoki Ádám szerezte vissza 1717 augusztusában. Apor lvt. KmNL Fond 36, Nr. 915.

¹²⁰ Apor lvt. KmNL Fond 36, Nr. 945.

¹²¹ Papp K., 443.

akadozott a kancellária személyzetének kifizetése. Saját számításai szerint az elmaradt császári és erdélyi fizetéseinek összege 1705 tavaszáig már 10 000 forintra rúgott, amelyet örökösei még egy évtizeddel később is sikertelenül próbáltak megszerezni.

Kálnoki Sámuel életének utolsó másfél évét kevésbé ismerjük. Végrendelete a felsorolt adatok után megszakad, a testamentumokban megszokott záró rendelkezések hiányoznak. Nyilván nem számított arra, hogy a hirtelen halál miatt nem lesz majd alkalma pontosítani, befejezni azt. Mindezek ellenére akarátát, úgy látszik, örökösei egészében elfogadták, és ennek megfelelően jártak el az osztozásnál. Családtagjai közül egyikük sem mutatott be más, az 1705. évitől eltérő tartamú végrendeletet, a divízió alapját tehát az említett irat képezte. A leánygyermekkek közül az idősebbek kiházásítása megtörtént, így a családi örökös javakból Lugossi Ferencné Anna, Boldogfalvi Jánosné Zsófia és br. Apor Péterné Borbála nem részesültek. Hedviga apácának és a hajadon Ágnesnek a szerzett javak után járt bizonyos pénzösszeg, valamint néhány birtokrész használati joga.

A gróf bécsi lakásán fellelt, de a végrendeletben tételelesen nem szerepelő ingóságok felosztását helyben rögtön megejtették az örökösök, azzal a meghagyással, hogy az utólagosan előkerülő vagyontárgyak is három egyenlő részre osztassanak a végrendelező özvegye, fia és hajadon leánya között.¹²² Anya és fia megegyezésre jutottak a néhai gróf elzálogosított javai kiváltásának módjáról, valamint az így visszaszerzett „ezüst és más jók” felől is, amelyek Lázár Erzsébetnek és Kálnoki Ádámnak jutnak. A pénzádósságok rendezését részben Kálnoki Sámuel éveken keresztül elmaradt fizetéséből remélték, hiszen maga a végrendelező is nagyrészt ebből remélte tartozásainak megfizetését, sőt, hajadon lányának is ebből irányozott elő ezer rajnai forintot.

Örökösei közül özvegye, Lázár Erzsébet valamikor 1708 végén, férje lezáratlan ügyeinek intézését követően hagyta ott Bécset. 1708 karácsonyát klarissza lányával együtt töltötte Pozsonyban, ugyanott december 26-án végrendeletét is elkészíttette.¹²³ Legkisebb lányának a havasalföldi vajda nápolyi származású orvosával, Bartolomeo Ferratival kötött házasságát már nem érte meg, Brassóban halt meg 1709 folyamán.¹²⁴ A Bécsből hazaköltözött Ádám elfoglalta a csíki főkapitányságot, neve 1713 után felmerült apja régi hivata-

¹²² Apor lvt. KMNL Fond 36, Nr. 1094, 1–8. Kivételt képezett a Brassóban lévő tizenkét pohár, amely Lázár Erzsébet perefernumából származott. Uo., 7v.

¹²³ Meggyesfalvi Lázár cs. lvt. KlmNL Fond 384, Nr. 613, 3.

¹²⁴ Cserei M., 437.

la, a Kornis Zsigmond főkörmányzói kinevezésével megüresedett alkancellári szék betöltésénél is.¹²⁵ 36 éves korában, a Székelyföldön pusztító pestisben halt meg 1719-ben,¹²⁶ Domokos, Antal és Tamás nevű fiai révén azonban biztosította a Kálnokiak egyenes ágon való továbbélését.

Kálnoki Sámuel halálhíre 1706. október 25-én jutott el Nagyszébenbe,¹²⁷ ahol – Brassó mellett – az erdélyi arisztokrácia színe-java várta a rebellió alakulását. A hír fogadtatása, politikai tevékenységéhez hasonlóan, bizonyára megosztott volt. Mindezek ellenére életrajzírója joggal állapította meg, hogy „Kálnoki életműve példa arra is, hogy a közéleti szereplés iránti vágy hasonló módon működött a főurak mentalitásában, élhettek a magyar kultúra nyugati vagy keleti határszélein”.¹²⁸ Kultúráról szólva – vagyonszerzési és politikai ambícióin túl ez (is) volt Kálnoki Sámuel: művelt, könyvgyűjtő és könyvkiadást támogató, maga is történeti munkát kinyomtató, ízig-vérig erdélyi nemes, egyházának egyik legjelentősebb támasza, aki megragadta az élet nyújtotta lehetőségeket. Egy változó világnak volt inkább magas rangú hivatalnok, mint politikusa, akit nem remélt magaslatokba sodort a hagyományos erdélyi világ változása, a „metamorphosis transilvaniae”.

¹²⁵ Trócsányi Zs., 1980, 84.

¹²⁶ Az 1940-es évek elején Herepei János még látta a Székely Nemzeti Múzeum anyagában gr. Kálnoki Ádám hátrahagyott vagyonának 1719 végén és a következő év elején készített összeírását. Herepei János: A kolozsvári jezsuita akadémia diákjainak vitatkozásai a XVII–XVIII. századforduló idejéből, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III, Szeged, 1971, 246–247.

¹²⁷ Demény Lajos – Magyar Lajos (közéteszi): Wesselényi István: *Sanyarú világ*, Bukarest, 1985, II, 38.

¹²⁸ Tüdős S., 1998, 21.

Gr. Kálnoki Sámuel udvari alkancellár végrendelete

Bécs, 1705. március 17. után

(1707. január 24-én készült egyszerű másolat)

Apor Ivt. KmNL Fond 36, Nr. 1094.

A megfoghatatlan és ell oszolhatatlan tellyes mindenható tellyes Sz. Háromságnak, Attya, Fiú, Szent Lélek egy Örök Istennek nagy nevében kezdem írni ez Testamentumot.

Elsőbben is adok véghetetlen nagy hálákat az én édes Istenemnek hogy ingemet ingyen való jóvoltából kegyelmesen e világra hozott, Szent Fiának drágalátos szent vérével meg váltott, vigasztaló Szent Lelkével igaz ismeretire az Római Anya Szent egyháznak hitire vezérelvén, gyermekségemtől fogva gondomot viselvén, számtalan veszedelmeken védelmezvén, jó egészséges testel, értelemmel, tudománnyal, világi tisztekkal, gazdagsággal, tekéntettel meg áldván, számlálhatatlan emberek fölött meg tartván s a penitentiara és életem jobbíttására elégséges üdött szolgáltaván, jó egészséges étellel 65 esztendőimet 17 Martii ezen Esztendőben kegyelmesen ellvégezvén meg engedte.

Másodszor áldom az én Istenemet, hogy engemet jó házas tár[s]sal, szép gyermekekkel megáldott, és noha némellyeket azok közül a halál által ez világból kiszóllított vala, de viszont másokkal megáldott és megvigasztalt, mind ezekért az én Istenemet áldom dicsírem és dicsóítem most és örökké Amen.

Ajállok azért az én szegén bűnös lelkemet az én temető, meg váltó és megszentelő felséges nagy irgalmas édes Istenemnek szent kezeibe, és idvezítő kegyelmébe, hogy az honnan vette volt eredetet, ugyan ott légyen nyugalma és boldogsága örökké, sok bűnökkel és vétkekkel meg mocskoltatott testemet pedig az ő Anyának az földnek, hogy az porból származván viszont porrá légyen és a dicsőséges fell támadásig nyugodjék csendesen.

Világi kedves jószágimról való dispositiom igen csekélynek tetszhetik akár ki előtt is, mert az én kegyelemes Istenem engemet olyan természettel áldott volt meg, hogy sem a sok jószágoknak keresetének szomjúsága, sem más gazdagságnak, pénznek és hamis utakon való kerestének kívánsága nem bántott, sőt azon könyörgöttem Bölcs Salamonnal, hogy gazdagságot és szegénységet ne adjon az én édes uram Istenem én nékem, hanem csak én életemnek tab-lálására (!) való elégséges áldást engedgyen. Mellyet ingyen való jóvoltából annyira is meg áldott volt, hogy a kik sokkal nagyobb értékkel bírtanak is, de

meg nem halladtanak engem sem asztal tartással, sem szolgálkkal sem paripáknak, fegyvereknek s katona szerszámoknak fényességével, sem köntösöknek ékességével s minden napi szükségre való költségekkel, kiért is legyen áldott az én Istenemnek nagy neve örökké.

Az én őss jóságocskáimot mindenüt[t] szaparittani igyekeztem igaz úton, és felebarátomnak kára és borúsága kívül, és ha történt volna, hogy hirtelenségeből vagy mellettem lévő jóságoknak és barátimnak rossz információjokból s tanácsukból valakitől karoson vagy hatalommal szerzeni és annál inkább elfoglalni tanáltam volna, a panaszló féllnek méltó bizonsága megbizonyosodván tartozzék az én édes feleségem, fiam avagy leányim lelkek ismeretek szerint contentálni.

Ez testamentumot pedig idegen országban, bécsi udvari szolgálatomban a egész Magyar és Erdélyi Hazának rettenetes háború állapottyában kellett írnom, Meg gondolván öreg voltomot és eltöltöt életemnek órájának bizontalanságát, hogy édes feleségem és gyermekeim tudhassák holtom után magokat mihez alkalmaztatni.

Igaz dolog, hogy minden testamentumnak kezdetiben szoktak bele tenni, hogy ép egészséggel és csendes elmével iratatik, Légyen áldott az én Istenemnek szent neve egészségem jó vagyon, de búsult elmémnek nagy okai nem tagadhatom, mind azon által az én Istenemnek vigasztaló szent lelke által meg győzvéen minden világi háborúkot, bíztam mindeneket az isteni gondviselő szent felségnek rendelésére, cseleledgyék bölcs tanácsa és akarattyja szerént.

Elsőbben is az én édes hütös társam iránt így disponálok, mivel hogy házasságomnak kezdetin az én édes asszonyom Anyámnak nem tartozásképpen, úgy mint fiúi engedelmességtől viseltetvén, Miklósváron lévő minden jobbágyimot az ott lévő udvarházamnál és közép ajtai jó kétt kövű malommal, ott vagy hat ház jobbágyokkal, Szent Léleken is egy néhány embert, ott való malomnak fele jövedelemmel. Megint Ádámosson is ött vagy hatt jobbágyot, széna füveket és szántó földeket bírni életéig engedtem vala dossaban. És nékem csak az köröspataki pusztá udvarház maradt kezemben, ki is ellégvén a tatárok járásakor igen meg romladoztak volt a kőfalai, mivel sok esztendeig földél nélkül voltak, és csak három házacskába szorultunk volt, kik is csak szalmával voltak földve. Legelsőbben is azért edgyütt kezdettük az építettést, és egy néhány esztendőig szüntelen abban kellett foglalatoskodnunk. Az bedőházi malom is ellégvén kétszer felépítettük. Úgy a köröspataki ház alatt lévő malmocskát is, Árkosonn is amelly malmot Rafai Andrástól edgyütt vettük fundamentumából építettük és edgyütt laktunkban sok szántó földeket és pertinentiakot,

fundusokot vettünk és szerzettünk. Az édes anyám pedig osztozásnak idején semmi pénzt nekem nem ada, hanem egy kevés ezüst mívet, azt is nem a magáéból, hanem édes Atyámtól maradottott, kiket mind zálogba vetvén és úgy a feleségem arany mívébenn is borokot vettünk ki korcsomároltatván, annak hasznából építettük és éltünk, mert csak az adámosi szöllőcskéket bírván, asztalunkra sem lett volna elégséges annak bora.

Minek utánna pedig szegén Lázár István uram megholt volna, az bándi, tancsi és dedrádi portioknak boraival éltünk és jövedelmecskét is abból szerzettünk. Erre a sok fundamentalis okokra nézve a köröspataki s miklósvári udvarházaimot minden pertinentiajival edgyütt és valamiket aquiráltam ezekben, hagyom és legálom életéig az én édes feleségemnek Ersebethnek, úgy, hogy ha a fiam kedvét keresi és meg nem keseríti, az farkasvágói széna árrának hasonló felét és a miklósvári halászatnak is felét esztendőnként adgya néki. De ha bosszúval illetné és mint édes annyát meg nem böcsülné, semmivel néki ne tartozzék. Holta után feleségemnek mind a kétt udvarház szállyon a fiamra, úgy mind azon által, hogy amit én eze[n] kétt jországban kerestem, melly is legalább téssen három ezer forintott, de csak kétt ezer forintra computalom, azt tartozzék az én kissebb léányomnak Ágnesnek mox et de facti megadni és ha meg nem adná, a Miklósvári jóságomot Ágnes leányom mindaddig bírhasssa, meddig nékie le téssi.

Ádám fiamnak hagyom a Kézdi széekben lévő jóságomot, Szent léleki kastélbéli házaimot azon falubeli minden pertinentiakkal és jobbágyokkal és falu végen lévő három kövű malommal és mellette lévő szép Udvarház hellyel ahova is jovallom építsen házat és a kastélbéli házak iránt alkugyék meg Mikes Mihály öcsém urammal illendőképpen. Az kastélyon felyül lévő Kasolya széna fűből adgyon hasonlót néki Mikes Mihály uram cserében. Az sárfalvi, peselneki, torjai és kis kászoni jobbágyaimot is néki hagyom. Item Nagy Kászonban lévő pénzen vett jobbágyaimot is, kiknek egy részit idvezült Lázár István uram az menyének pro excontentatione adta és én idegen kéztől, Imecs Páltól váltottam meg, más részét pedig száz arannyal néhai Kereszturi Christina asszonytól utolszori Lázár Istvánnétól vettem, mind ezekhez bírja Szent Lélekhez fiam, amint mostan biratik a feleségem életéig, holta után pedig mikor a köröspataki és miklósvári udvarház és appertinentiak fiamnak Ádámnak kezéhez mennek, akkor a sárfalvi portiom mennyen egészenben Apor Péterné kezébe, mivel őtöt is egy aránt illeti Károlyi jus lévén. A Nagy Kászoni és Szentléleken pénzzel szerzett s Károlyi jusra reducalt szántóföldek és jobbágyok, ha úgy akar a fiam, hogy nála maradhassanak, valamennyire menne azoknak summajok

[azt] tartozzék kétt leányomnak, Boldogfalvinének és Lugosinének refundálni avagy minden afféle pertinentiakot kezekbe sine ullo juris scriptione bocsátani és atyafiképpen meg egészvén [!] édes Leányimmal, úgy mint a Miklósvári, mind a Köröspataki és Szent Léleki házak cum omnibus appertinentiis kezében maradhatnak a fiamnak exceptis bonis Karolyianis.

Mivel pedig az Mi Felsőges Kegyelmes Urunktól Első Leopoldus Cászárunktól és Királyunktól csíki főkapitányságnak tisztitt az fiamnak megszerzettem, azért a féll csíki Kozmási Udvarház helyemet, mellyen mostan majorház vagyon építve minden pertinentiajival és Béldi juson birattatott jobbágyokkal nékie hagyom illyen conditiokkal, hogy mivel a Leányimot is egy aránt illeti, az a csíki portiokot is excontentallya részek szerént, avagy fell oszszá avagy a feleségem csíki jussából excontentallya. Jovallom pedig, hogy a régi udvarház helyet, melly Bucz Pál, az után Béldi Pálé vala et per divisionem Daniel Ferenczné néhai Béldi Judithnak juta s már az onokáira Daniel Ferenczre, Istvánra és Péterre a több atyafiakra közönségesen oszlott, hogy a fiam őkegyelmekkel megalkuván tégye magáévá és azon őss helyen építsen egy takarékos kő udvarházat, melly is meg lehet ha Isten a csíki kapitányságba engedi, csak hogy a nemességet igen megböcsüllye, mind azokkal, mind a kösséggel magát szerettesse.

Ennek fölötte mivel hogy boros jószág nélkül is nem lehet, az Ádámosi majorházamot is Ádámnak hagyom, de úgy, hogy leányimot Nádasi, Hétúri, Várallyi¹²⁹ portiokkal excontentallya, mivel leányi ágott illető jószág mindenek.

Mindezeket pedig a jószágokot sub tali conditione hagyom az én fiamnak Ádámnak, hogy mivel mindeneket per defectum illius immediate a leányimra szállanak, és hogy semmit ő ezekben nem keresett, tehát mind ezekben semmit el ne tékoszoljon, el ne vesztegessen, hanem igen jóll oeconomizalylon, sött inkább meg tartsa és szaporítsa és ha (kitől Isten oltalmazzon) valami gonosz tanácstól i[n]gereltetnék hogy ell adgya és más Országra meny nyen lakni, minden jószágimtól in genere in munis légyen és sem az ország magistratusi sem az véjeim és leányim meg ne engedgyék, mint a Tripartitum ellen való dolgot, holott meg vagyon írva, hogy *venditiones sunt triplices, simplices, rationabiles et necessariae, simplices nunquam volent, Rationabiles cum fundamenti legali stant*, de itt olyan nem volna, mert Erdélyben őss jószágot elladni s annak árrán más országban vásárolni esett in praejudicium sororum et nepotum, akik Erdélyen kívül hálni nem kívánnak és hasznát nem is vehetnék, necessario venditiotól Isten meg oltalmazza Szent Fiáért és ne engedgye, hogy olyan gondolattól viseltessék, sött édes nemzetinek

¹²⁹ Gógánváraja, Maros megye.

hírét méltón hordozza, őstől marat jóságát szaparítsa és akiket én kerestem terjeszse és légyen jó háza fia és kérem mégis édes fiamot és feleségét hogy ha lehet, az édes Annyától meg ne osztozzanak, sőt edgyüt bírván, az gazdaságot is megtanulván jobban és tisztességesebben élhetnek, kivált ha az édes léányomnak Ágnesnek Isten ő szent felsége jó szerencsét adván az édes feleségem csak maga maradna.

Ha Isten őfelsége ennek a háborúságnak előtte édes Házamban és Thesaurariusi tisztben bevezérelve vala ez előtt kétt esztendővel úgy maradhatott volna alkalmas pénzem, de itt rekedek és amit boldog időben vala s az utánn is fizetésemből nehezen kapdostam, azt ezen a rettentő helyen ennyi sok cseléddel lévén el kellett költenem, sőt magamot nagy adosságba kevervén igazán mondhatom Szent Péterrel hogy *Aurum et Argentum non est mihi*. Azért könyörgök az én édes Istenemnek, hogy ha úgy tettzik ő szent felségének, ne szóllíttson ki az idegen földön, hanem engedgye édes Házamban végezni életemet hogy adosságimot fizethessem le és nemzetem között nyugodgyanak tetemim, mert ha itt találna halálom történni, melly nagy boldogtalanságra jutnának édes Feleségem és gyermekeim, mindazáltal valamit ell rendölt Őfelsége felöllünk, úgy légyen és tellyesedgyék szent akarattya mindenekben.

A Szent Dóra szerzetébe be állott édes léányomnak Adviga Susannanak ígirtem ezer rajnai forintot s tartásáért is lehetek valamivel adós, ha meg nem adhatnám életemben, az Posoni házam ezer és négy száz forintban áll mind épületivel edgyütt, azt azért nékie és a Szent Conventnek hagyom.

Vettem fell kéttezer forintot interesre az én kedves Húgom asszontól Kornis Christina Clementia ursulina apáca kisasszontól kereskedésnek okáért azon pénzből mellyet a néhai Haller Jánosné Kornis Kata asszontól magam szerzettem vala őkegyelmének és egy darabig jóll nyertem vala, de végtére fordulván a szerencse vesztettem el, azért kell megfizetni az Apafi fejedelemnél lévő kétt ezer ött száz capitalis summaból interesre Karácson rájba lenni fl. 250 decem per *cento* computálván. Én is gondolom interessivel lészek három esztendőre adós a Kornis kisaszszonynak fl. 360. Azért azon az Apafi fejedelemnél lévő pénzből kitelhetik a többi maradgyon feleségemnek és gyermekeimnek.

Vagyok megint adós a csíki clastromnak, honnan kértem vala interesre ezer magyar forintot, kénteleníttettem a Guberniumtól és a Societastól akik az erdélyi fiscalis jóságokat Őfelségétől megarendálták vala, de az mi uraink az ő pénzeket nagy nyereséggel kivevék, és a szegényebb rendeket elnyelék, kivált szegény Apor István uram miolta in Anno 1695 a thesaurariusi tisztbe beál-

la egy pénzt sem láttam a fele proventusból, noha itt Bécsben létekor maga megvallá gubernator uram szállásán, hogy vagyon a kezénél a Sociastast illető fl. 32 m., de senkinek sem hallottam hogy adott volna lenne. Lésznek sokan praetendensek Keresztesi Sámuel, Mikes Mihály uraimék és sokak akik még keresik az ő pénzeket, azért azon edgyet értvén megkeresheti de mégis a szegén barátokat mind a capitalisról és interesről contentállyák.

Én pedig ezen Szent Ferenc szerzetinek Mikházára Bándról, a Csíki Somlyai conventnek csíki és háromszéki jószágimból, az Esztelniekieknek és Kantai minoritáknak Szent Lélekről búzából és más gabonákból és más accidentiakból alamizsnálkodni szoktam. Azért az feleségem és fiam is az Úr Isten áldásából sáfárokodgyanak és tehetségek szerént a szegényeket segéllyék.

Kiházásított léányimnak megvallom hogy kívántam volna bővebben provideálni, de az vékony tehetségem nem engedte, hanem ha a jó Isten életemet nyújtja és Hazámba bévezérel, igyekezem szegényeket segíteni.

NB. Az édes hajadon léányomnak Ágnesnek ezer forintot ha fizetéssemet fell vehetik holtom után, mert pénzem nékem semmi nincsen, de az ország részéről való fizetéssembe közel hatt ezer, és a király részéről legalább négy ezer forint lévén hátra, ha hirtelen halálom történnék a cancelliaról edgyütt a fiam igyekezzék felvenni és abból elsőbben a adósságimot ki fizetvén Ágnesnek vegyék ki, azért ami marad feleségem és Ádám oszszak ketté.

Megvallom, hogy keservesen jut eszembe ha az Úr Isten itt rendelné halálomot, csak temetésemet is mind vihetnék véghez költségtelenségem miatt. Hanemha ha valameik hintótt adnák ell és köntösömöt, még csak temető hely sem lenne, azt pedig kívánnám, hogy lenne itt az augustiniánusok templomában, és mihelt az Úr Isten kiszóllittana ez világból, 24 óra múlván mentést temettessenek el simplicissime minden pompája nélkül.

Kevés jovacskám felől így disponálok, hogy az legjobbik öltöző köntösömöt a feleségem kiválasztván, a többi légyen mind a fiamé, hanem Apor Péter uramnak a veres nestel bélet mentét, az viola szín selyem zsinór övett Lugosi Ferencz uramnak hagyom. Vagyon egy öltöző köntösnek való szép veres posztó, azt is a fiamnak, a zöld velencei sája¹³⁰ posztóval edgyütt. Marton déáknak pedig a zöld sája dolományomot gombostól.

Ágnes léányomnak hagyom a kék darabb bársony szoknyának valót az széles ezüst kötéssel és az hiúszszal bélet violaszín bársony mentével és az gyémántos órával. Mennyem Aszszonnak a királyszínes darabb bíbor materia és egy arany órát, mellyen Szent Márton képe vagyon.

¹³⁰ Sája: finom gyapjúsövet. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, XI, 614.

Ádám fiamnak hagyom a Zrinyi kardgyát és az mellyet magam viselék, mellyen a Boldog Aszszony képe van, más három ezüstös karddal, a nyakba vető török kardott pedig ezüstös puska palackával edgyütt Apor Péter vöm uramnak, egy pár, kétt cseven aranyas kapás pár pisztaljal, Lugosi Ferencz uramnak penig az három csöpű [!] pisztaljokot. Máti Kelemennek is egy pár pistalt és az kétt öss karabint. Ezeken kívül minden fegyverim, képek, könvek és az házi öltözetek légyenek a fiamé, és a lóra való szerszámok is. Brassóban tizenkétt egybe járó pohár vagyon, azok légyenek a fiamé feleségem holta után.

Bécsben öttven forintott vevén fell interesre azt ha életembe meg válthatnám, a Zrinyi nád poharát egy pár ezüst kengyelekkel egy mosdó medencével korsóstól Ádámnak hagyom. Az galambos pohárt Ágnesnek hatt egybe járó ezüst pohárkákkal edgyütt. Az ezüst só tartótt ezüst nyelű késekkel Ádámnak. Vagyon egy szép drága safiros gyűrűm, melly Mátyás királyénak tartatott, és az Bötlen [!] Gábor tárházából maratt volt a rozsáli Kuun Istvánné aszszonyom nénémre és én Csáki István uram öcsémtől vettem itt Bécsbe fl. 200, ezt hagyom feleségemnek és holta után Ádám fiamnak, de úgy, hogy soha ell ne idegenítse, hanem a Zrin[y]i kardgyával s nád poharával edgyütt nemzetünkben maradgyanak s örök emlékezettre megtartassanak.

THE TESTAMENT OF COUNT SÁMUEL KÁLNOKI, CHANCELLOR OF TRANSYLVANIA IN VIENNA (1705)

Based on the testament written at the age of 65 in Vienna, the paper presents the life of Sámuel Kálnoki (1640–1706), chancellor of Transylvania in Vienna between 1695–1706. Born in Kőröspatak (Valea Crişului, Romania), son of Stephan Kálnoki and Anna Béli, Sámuel joined the jesuit gymnasium from Cluj, after that studied at the university of Vienna and then travelled in Croatia and Italy.

Returning home he married Elisabeth Lázár and started the restauration of the manor house from Kőröspatak destroyed in 1661 by the tatar-otoman troupes. He began his career at the side of János Nemes, captain of Háromszék, then gained the rangs of protonotar of Transylvania and high judge of the same szekler seat in 1690, showing his skills also in the battlefields when needed. Four years later he was named at he head of the new created chancellery and he mooved Vienna where he lived for the rest of his life.

Kálnoki enriched his familial heritage with good financial sense, traded with wines and cattles, and also founded a small glassworks. At the end of the 17th century he owned domains, castels, manor houses in Transylvania, mainly in the Szeklerland. He was also known as patron of the roman catholic church, supporting the renovation of churches and franciscan monasteries.

In his last will written in March 1705 he named his only son *Ádám* (1683–1719) as his main heir, *Elisabeth Lázár* gaining for her lifetime the usage of the buildings and domains built or bought together with her husband. Samuel's unmarried girls: *Hedvig*, a franciscan nun in Bratislava and *Ágnes*, later wife of *Bartolomeo Ferrati*, medic italian origins, recieved amounts of money and part of the movables: jewelry, silver and gold goods.

ZABOLAI III. MIKES MIHÁLY ÉS HÁZASSÁGI SZOKÁSOK A XVI–XVII. SZÁZADI SZÉKELYFÖLDI PRIMOROK KÖRÉBEN

A Kárpátok kanyarulatában elterülő Háromszék 93 településének egyik legnépesebb faluja Zabola volt, ahonnan például az 1635. évi katonai összeírás alapján a szék 5107 katonakötelese közül 140 családfőt számolhattak össze. Közülük 6 fő a Basa, a Mikes, valamint Pál-Miklós családjából származott, s a szék 474 főt kitevő nemeseinek csoportjához tartozott. A többi falustárs a lófők (33 fő), valamint a gyalogos puskások (101 fő) közé sorolva szolgálta a hazát rangja és rendje szerint.¹

Zabola a Mikes család ősi fészke. A XVII. század során innen indult útnak a család számos férfi tagja katonai és politikai pályafutására, országos főtiszt-ségek viselésére, s közülük többen szoros kapcsolatba kerültek Erdély főrendű családjaiival.²

III. Mikes Mihály *nagyapja II. Zsigmond*, Bethlen Gábor fejedelem bizalmi embere. Többször járt a fejedelem követeként Konstantinápolyban. I. Rákóczi György idején is megőrizte fontos beosztását s udvari főlovászmesteri tiszttét.

Apja, I. Mikes Kelemen (mh. 1686) Háromszék főkapitánya, a székelyek generálisa, Béli Pál legnagyobb ellenlábasa, végül buktatója, akinek uzoni kastélyát 1679-ben a rendek beleegyezésével nyerte el. Ő volt a „*szép külsejű de hivalkodó és erkölcstelen Kelemen*”, ahogyan Kemény Zsigmond *Özveggy és leánya* című regényében is jellemezte – aki bátyjával, Jánossal rabolta el Tarnóczyné asszonyom kézdiszentléleki várából leányát, Sárát, amiért a fejedelem mindkettőjüket Moldvába száműzte. Pályafutását II. Rákóczi György idején

¹ Tüdös S. Kinga: *Erdélyi hétköznapok. I. Rákóczi György hadiszemléje Székelyföldön. 1635*, Budapest, 2001, 214. (A továbbiakban: Tüdös S., 2001)

² Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányszata 1540–1690*, Budapest, 1980, 40–41, 361. (A továbbiakban: Trócsányi Zs.)

kezdte, s mindvégig hűséges embere maradt a fejedelemnek. Apafi idején számos hivatali funkciót töltött be: az ítélőtábla ülnöke 1669-ig, 1678–1686 között ítélőmester, fejedelmi biztos volt.

Édesanyja ugyancsak egy előkelő székely nemesi család leánya, a kőröspataki előnevet viselő *Kálnoki Zsuzsanna*, Erdély majdani vicekancellárjának, gróf Kálnoki Sámuelnek a húga. Élete tragikusan végződött, ugyanis miután eltemette férjét, Mikes I. Kelemen, a Brassó város falai mögött bérelt házukban szobaleányai megfojtották, amiért azoknak fejét vették.

III. *Mikes Mihály* I. Mikes Kelemen és Kálnoki Zsuzsanna házasságából született. Az ifjú a Mikes-virtust örökölte s minden bizonnyal sok gondot okozott anyjának, amint arról a korabeli okiratok is beszámolnak.

I. Mikes Kelemen 1685 januárjában, nem sokkal halála előtt, csíksomlyói udvarházukban végrendeletet készített. Számunkra itt a testamentum említése azért fontos, mert abban több alkalommal is kitért az akkor kb. 18 éves fiára, akinek nemcsak hagyatékozott, de ismervén fia természetét, intelmét is megfogalmazta. Fia „*mátkásodására*” gondolva, lakodalmára 1000 aranyat hagyott. A többi rész örökségét pedig azzal a kikötéssel hagyta fiára, hogy amíg meg nem házasodik, semmihez ne nyúljon, „*sem aranyhoz, sem tallérhoz, sem pénzhez, hanem ha ember léssen a jószágból élhet, még gyűjthet is, csak tékozló az Istenre ne legyen*”.³

Fia és felesége pártfogójaként az apai végrendelet a kor legjelentősebb erdélyi államférfiját, Teleki Mihály kancellárt jelölte meg, kérvén, hogy fiát vegye pártfogásába, s ha arra alkalmasnak tartja, udvarába vigye. Teleki Mihály teljesítette kérését, s az ifjút később udvarába vette. Ez derül ki az anya, Kálnoki Zsuzsanna 1686 szeptemberében, tehát férje halála után nem sokkal keltezett levelének soraiból.

III. Mikes Mihály midőn házasulandó korba lépett – anyja aggodalmára – még nem gondolt családalapításra. Ehelyett virgonckodásaival sok gondot okozott szülejének. S bár megvolt mindene, hogy jó családból származó leány után nézzen – társadalmi rang, vélhetően gazdasági alap is –, az ifjú viszont még nem kívánt magának mátkát választani sem a székely primorok, sem pedig az erdélyi főemberi családok leányai közül. Egyelőre. A gondoskodó anya igyekezett szándékától eltéríteni fiát, neki feleséget keresni. A fent említett levelében is arra kéri Telekit: „*igazgassa úgy az fiamot, hogy ha az kis aszonyt oly jó alkalmatossággal meg láthatná s kedvelné, azon uttal Haller János uramat meg-*

³ Erdélyi Testamentumok I. *Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék*, válogatta, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel összeállította Tüdös S. Kinga, Marosvásárhely, 2003, 284.

találni ne nehezteljen”.⁴ A levélben az ifjú hölgy nevére nem derül fény, de úgy véljük, nem Bethlen Druziannáról volt szó. A találgatások közepette (esetleg) II. Haller János tordai főispán hajadon leányára, Krisztinára gondolhatunk. Hogy végül miért nem jöhetett létre a frigy, arra az egy hónappal később keltezett levelében bukkanunk. A fiatalok időközben találkozhattak, ám az ifjú Mikesnek a leány nem nyerte el tetszését. A levél sorait idézve: „*az fiamnak nem tetszik, melyet úgy is látok leveliből, ...s egyebet ugyan nem okoz az dologban, hanem az egy himlőcsit, hogy igen meglátszanék az orcáján az kisasszonynak de uram azt el növi úgy remélem*” – írja bizakodóan az özvegy Telekinek.⁵

Az ifjú Mikes nősülése körüli események viszont még egy esztendő múltán sem rendeződtek. Leányt, aki „elméjét megnyugtassa”, még mindig nem találtak, így a melléje felfogadott szolgák társaságában való duhajkodásával tovább szomorította anyját. 1687 tavaszán az anya arról panaszkodik Telekinek, hogy – három név felsorolása után – „*ezek azok az kik gyermekemet magamtól is idegenítik*”.⁶

Végül, nem kis megnyugvására a családnak, az ifjú „elméjét” gr. Bethlen Druzianna nyugtatta meg, akit a kor bevett szokása ellenére – úgy tűnik – a szülők nem szántak egymásnak, bár korban, vagyonban, s nem utolsósorban a férj karrierjének tekintetében megfeleltek az elvárásoknak.

A fiatalasszony apja Bethlen Farkas, II. Rákóczi György, később Kemény János fejedelem híve, majd Apafi Mihály fejedelem tanácsosa, kancellár (1678), Fehér megye főispánja, történetíró, kinek munkája, a *Historia de rebus Transylvanicis* halála után, 1782–1789 között Nagyszébenben jelent meg.⁷

E házasság létrejöttével III. Mikes Mihály úgymond kilépett a családi hagyomány kötelékéből. Mert míg előtte a Mikesek – Benedek kivételével – és kortársai is feleséget leginkább a háromszéki nemesi családokból: Daczó, Damokos, Besenyei, Imecs, Henter, Szörcei, Basa; Udvarhelyszékről pedig a Daniel, Kornis, Ugron, Petki családokból választottak, addig III. Mikes Mihály

⁴ Árva Kálnoki Zsuzsanna levele Teleki Mihályhoz. Zabola, 1686. szeptember 26. Közölve: Tüdös S. Kinga: Csíksomlyói végtisztesség. A székelyek generálisa. I. Mikes Kelemen végrendelete és temetése (1685–1687), *Acta Siculica* 2008, Sepsiszentgyörgy, 2008, 305; Haller II. János és Kornis Kata leánya Haller Krisztina – Nagy Iván: *Magyarország családi címerekkal és nemzedékrendi táblákkal*, I–XI és pótkötet, Pest, 1857–1868. (A továbbiakban: Nagy I.); Nagy I., V, 28.

⁵ Árva Kálnoki Zsuzsanna levele Teleki Mihályhoz. Brassó, 1686. október 24. Közölve uo.

⁶ Árva Kálnoki Zsuzsanna levele Teleki Mihályhoz. Zabola, 1687. április (böjtmás hava) 8. Közölve uo.

⁷ Lukinich Imre: *A Bethleni gróf Bethlen család története*, Budapest, 1927, 352.

Székelyföld határán kívüli, az erdélyi vármegyékben élő nevesebb famíliából fogadott maga mellé élettársat bethleni Bethlen Druzianna személyében.

Eredeti célkitűzésem III. Mikes Mihály élettörténetének és pályafutásának megírása volt, ám házasságkötésének ténye más útra terelte figyelmem. Olyan téma került előtérbe, amelynek vizsgálata egyre népszerűbb a mai történetírás számára. Pontosabban annak a ténynek a felderítése, hogy vajon mennyire befolyásolta a székelyföldi primor karrierjének alakulását a vármegyéből származó főember családjának leányával kötött házasság.

Így került a figyelmem középpontjába III. Mikes Mihálynak az a döntése, melynek következtében magának élettársat Székelyföldön kívüli családból választott. Ezzel kapcsolatban jó néhány kérdés fogalmazódott meg, így például: az ifjú primor döntésével vajon mennyire igazodott a korabeli székelyföldi házassági szokások rendjéhez, vagy csupán rendhagyó esettel számolhatunk? Továbbá: választását mennyire befolyásolta, főként a XVII. század második felének egyre divatosabb gyakorlata, miszerint a székely primorok karrierépítés szándékkal kötöttek (volna) házasságot vármegyei, partiumi főember családjával? Végül pedig: döntésével mennyire alakította át társadalmi helyzetét e régi primori családnak.

Ahhoz viszont, hogy e házasság létrejöttének dinamizmusát, ok és okozati összefüggéseit megvizsgálhassam, számos más korabeli házasság adatait is próbáltam figyelemmel kísérni. Az elkészített statisztikai táblázatokban feltüntetett eredményeket a szemléletesség kedvéért néhány esettanulmánnyal „hétköznapiasítottam”.⁸

Mindenekelőtt úgy vélem, nem érdemtelen röviden összefoglalni Erdély azon társadalmi csoportjának jellegzetességeit, sajátosságait (megyei nemesség – székely primor), amelyeknek a közös házassági kapcsolatrendszerébe tekintést kívánok nyerni. Erdély uralkodó osztályának főrendi-nemesi rétegét a hét megyében és a Partiumban élő vagyonosok, valamint a székelyföldi székelyekben élő, katonai társadalomhoz tartozó primori réteg alkotta.

A tágabb értelemben vett nemesség – mint bárhol Európában – társadalmi és jogi állapotánál fogva nem volt egységes. Rétegződésére a sokszínűség volt a jellemző. Soraikba tartoztak az egytelkes közönséges nemesek, a nagyobb birtokkal, több jobbágyportával rendelkező vagyonos nemesek, valamint a rangjukhoz méltón élni tudó főnemesek – számban ugyan kevesebben.

⁸ E téma főként Udvarhelyre vonatkozó részvizsgálatát lásd: Balogh Judit: *Székelyföldi karrierrek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században*, 2011, 223–232. (A továbbiakban: Balogh J.)

A társadalom élén a fejedelem állt, akivel sem hatalomban, sem politikai vagy gazdasági tekintetben senki nem volt hasonlatos. Utána – jókora távolsággal – az ún. főrendi réteg következett, akik viszont nem rendelkeztek különleges jogi státussal. A döntést, az ítélelhozás mikéntjét a fejedelem szabta meg, az eljárások végkimenetele az ő kegyétől függött. Az országgyűlésen való részvételük is a fejedelem döntéskörébe tartozott.⁹

Erdély társadalmának a csúcán álló fejedelmet jókora távolsággal az az uralkodó osztály követte, ahová – az eddigi adatok alapján – akkoriban 350–400 família tartozott. Rangsorolásukat illetően: közülük csupán a losonczy Bánffy és a keresztes Csáky család sorolható a királyságbeli értelemben vett nagybirtokosok közé, ámbar magánbirtokaik tekintetében egyik sem vette fel a versenyt például a Zrínyiekkel, még abban az esetben sem, ha e két család partiumi (a Bánffyaknak Kraszna, a Csákiaknak Bihar) birtokait is számításba vesszük.¹⁰

Az uralkodó erdélyi osztály java része, kb. 80%-a viszont gyakran jókora távolságra eső felaprózott részirtokokkal rendelkezett. Közülük csupán néhányuknak sikerült birtokrendszerét növelni a Partiumban szerzett javakkal, mint a somlyai Báthoriak, az iktári Bethlenek, a Bihar megyei albisi Zólyomia, valamint a hadadi Wesselényiek.¹¹

Ugyancsak kevés azoknak az aránya (kb. 15%), akik esetenként néhány falut birtokoltak, de ezzel együtt sem kerültek sokkal közelebb a fent említett nagybirtokosok csoportjához, bár őket gyakran a leggazdagabb erdélyi családok közé sorolják, mint a szarvaskendi Kendieket, a maroskocsárdi Gálffiakat, az apanagyfalvi Apafi Miklóst, valamint a somkereki és gerneszegi Erdélyieket.¹²

Aránylag hosszú ideig ezen vagyoni-gazdasági állapotok uralkodtak Erdélyben, amelyet még Bethlen Gábor és I. Rákóczi György ún. „szegényesítés”-politikájának sem sikerült megváltoztatni. A XVII. század folyamán, miután Csáki István távozik Erdélyből, csupán a losonczy Bánffy családról mondható el, hogy a középkor óta folyamatosan sikerült megőriznie és fenntartania társadalmi előkelőségét a fejedelemségben.

Minden egybevéve, az eddigi vizsgálatok alapján a XVI. századi Erdély nagybirtokos rétegét elsősorban a már említett tősgyökeres familiák: az Apafi,

⁹ Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története 1606-tól 1830-ig*, II, Budapest, 1986, 735. (A továbbiakban: *Erdély Története*)

¹⁰ *Erdély Története*, 734.

¹¹ Uo.

¹² *Erdély Története*, 733.

a Kendi, a Bethlen és a szamosfalvi Mikola, valamint a jövevényeknek számított hallerkői Hallerek (XV. század – Norimberga), a szentlászlói Kamuthyak (XV. század – Békés m., Magyarország), a gönczruszkai Kornisok (XVI. század – Abaúj m.), a petrovinai Pekryek (XVI. század – Horvátország) és a kistrédei Rhédei család (XVI. század – Heves m.) alkották. Idővel ezek a családok elsősorban házasságok révén olvadtak egymásba és hozták létre az immáron szélesebb körre nyitó nagybirtokosok csoportját, anélkül, hogy külön réteget alkottak volna. Erdélyben ugyanis *„sem a cím, sem a rang, sem a méltóság nem öröklődik... Ha valaki a 17. században véletlenül főrendi rangot visel a fejedelemségben, annak valamelyik felmenője vagy ő maga királyságból költözött ide... az erdélyi „urakat” vagy „nagyaságos urakat” semmilyen intézményes megkülönböztetés nem választja el a nagyszámú egregiustól.”*¹³ Az erdélyi társadalom két pólusán tehát *„nem a nagybirtokos arisztokrácia, illetve jobbágság helyezkedik el, hanem egyetlen nagybirtokosként maga a fejedelem, vele szemben pedig személyesen, kettős módon is érvényesülő hatalmának alávetve az ő jobbágjai. Fejedelmük és földesuruk egyben”*.¹⁴

A fentiekben említett családok egyike sem tartozott a székelyföldi primorok közé. Az 1562. június 20-án tartott országgyűlésen a székely főnépek és tehetősebb lófők rendjének életfeltételei a korábbi időkhöz képest megváltoztak. A védelmükben hozott döntés értelmében birtokaikat jobbágyaikkal együtt, a vármegyei nemesekhez hasonlóan, nemesi joggal bírják. Továbbá a lóföket és főnépeket a dézsma fizetése alól is felmentették, felemelve őket ezzel a vármegyei nemesek kiváltságaihoz.¹⁵ E kiváltságos helyzet viszont bizonyos gazdasági feltételek között érvényesülhetett. A székelyföldi nemesség életformája ugyanis a személyi szabadsággal, a személyes katonai kötelezettséggel, valamint az említett 1562. évi segesvári országgyűlésen hozott végzés értelmében megegyezett a XVI. század végi – XVII. század eleji erdélyi nemességével. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a székelyföldi nemesek, akik rangjukat az említett kiváltságos helyzetüknek köszönhették, elsősorban az ottani viszonyok és normák szerint voltak vagyonosak. Tulajdonuk, néhány kivétellel, alig volt több egy-egy falu birtoklásánál vagy kevés számú jobbágnál. Közülük csupán néhány família bírt vármegyei birtokokkal s a fejedelem vezető csoportjába is aránylag kevesen jutottak be. Rendszeresen a nemesek soraiból kerültek ki

¹³ Uo., 735.

¹⁴ Uo., 736.

¹⁵ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, I–XXI, Budapest, 1875–1898; II, 203. (A továbbiakban: *EOE*)

azok, akik a fejedelmi udvarban teljesítettek szolgálatot: főkamarási, ajtónálló, főpohárnok, főlovászmester, esetenként hivatalnokként, kancelláriai beosztottként dolgoztak, diplomáciai feladatokat végeztek el, vagy főkapitányi, főkirálybírói, székely székek főkapitányi tisztségét viselték Székelyföldön.

A katonai érdemek alapján egy-egy család aránylag rövid idő alatt a „póri állapotból” a nemesi rendbe léphetett. Ez volt az oka annak, hogy az 1614 és 1635 közötti időszakban például a háromszéki nemesek száma 276-ról 474 főre növekedett. Pontosabban az eltelt 21 év alatt 198 személy jutott – többnyire katonai szolgálata révén – a nemesek soraiba. Hasonló számbeli gyarapodás mérhető az udvarhelyi nemesek soraiban is: 1614-ben 46 fő szerepelt a katonai összeírásban, míg számuk az 1635. évi lustrában 98-ra emelkedett.¹⁶

A nemesi cím megszerzésével mindannyian elvileg nemcsak azonos jogokat bírtak, de azonos kötelezettségekkel is tartoztak a társadalomnak. Az új rendbe való megkapaszkodás és beilleszkedés a valóságban korántsem volt könnyű feladat. Az „újdonsült nemes”, szemben a régi, vagyonos nemessel, gyakran kerülhetett felemás helyzetbe, amelyet a rang elnyerésének körülménye és ideje jelentett. S bár többnyire a nemesek is élték a hadi szolgálatot teljesítők mindennapjait, az a tény, hogy ki, mikor, milyen körülmények között jutott a cím birtokába, alapvetően meghatározta társadalmi kapcsolatait, ünnep- és hétköznapjainak magatartásnormáit, szokásrendszerét. Hiszen a középkor végi – újkor eleji társadalomban uralkodó merev szabályok továbbra is szilárdan megtartották és táplálták azt az osztálytudatot, amely egy-egy családban évtizedeken, sőt évszázadok során kialakult, s apáról fiúra szállva tovább öröklődött. Ebben a légkörben nehezen lehetett volna elképzelni, hogy azok a régi nemesi családok (Aporok, Béliékek, Mikesek és mások), akiknek ősei már a XIII. században a Székelyföldön kívül is bírtak falvakat, többször is erdélyi főtisztséget viseltek (bár a fejedelemség igazi vezető csoportjába még nem sorolhatók), egyenlő félnek tekintették volna az újonnan lett nemest, akiről igen gyakran kiderült, hogy törpe- vagy közepes birtoka, ha van, de az sem több egy tehetős lófő vagyonánál. Előbbre jutását esetenként a már említett segesvári országgyűlés határozatának köszönhette. Gyakran annyi pénze sem volt, hogy a katonai érdeme alapján megszerzett armális levelére a címerét a képrítótól megrendelhesse. Így nem véletlen, hogy nemcsak a vármegyei, hanem a székeken belül a régi és új nemes között is egyfajta versengés vette kezdetét a XVII. század második felétől, amikor a Habsburg-ház grófi, bárói cím adományozásával tovább mélyítette a szakadékot közöttük. A rangsor felállításá-

¹⁶ Tüdős S., 2001, 101.

ban bár az uralkodóé volt a végső szó, az erdélyiek továbbra is a család ősiségét tekintették mérvadónak, még a grófokkal, bárókkal szemben is.

Az erdélyi, vármegyei nemesség státuszának a királyi, majd az önálló fejedelemség idején a család ősisége mellett a fejedelmek adománya, kiváltságlevelei voltak bizonyítékai hovatarozásuknak.

Székelyföldön, leszámítva azt a néhány főembert, aki már korábról is rendelkezett egyéni adománylevéllel, a székely nemes és kisnemes társadalmi és jogi helyzetét a székely katonai összeírás az ún. lustra bejegyzésével igazolta. Erre még akkor is szükség volt, ha – mint ismeretes, Báthori István idejétől kezdődően egyre gyakoribbá váltak a fejedelmek egyéni vagy közösségre szóló, címet, rangot, ritkábban adományt osztogató kiváltságlevelei.¹⁷ Ám ha nem rendelkezett névre szóló kiváltságlevéllel, nemesi jogállását, a katonai társadalomban elfoglalt helyét a mustra alkalmával összeállított lustrában történt bejegyzéssel igazolhatta. Ezért véljük találónak Szádeczky Kardoss Lajosnak az 1635. évi, I. Rákóczi György korabeli lustrával kapcsolatban tett megjegyzését, miszerint az „*sokáig főanyakönyve maradt a székely vitézljő rendnek*”.¹⁸

Az erdélyi nemességhez hasonlóan „*híres, vitézi úriember*” nem lehetett minden nemes. A székely nemesi rend is megoszlott: így például különbséget tettek az eltérő vagyonnal és jobbággal bíró nemes, valamint a lófőséget viselő nemesek között.¹⁹ Előbbiek rendszerint királyi vagy fejedelmi kiváltságlevelek birtokosai voltak, „*egregius et generosus*” (vitézljő és nemzetes) megszólítással élhettek, míg – ugyancsak rendszeresen – a lófők közösségi nemességét a székely lustra bizonyította. Nevük a lófők között szerepelt, s ennek megfelelően teljesítettek hadi szolgálatot. Közülük gyakran volt olyan, akinek egykét jobbága, ha volt, s más titulussal sem élhetett, mint „*nobilis, egregi*”, de a „*generosust*” soha nem használhatta.

A székelyföldi nemesek között viszont voltak olyanok, akik a vármegyei területeken is rendelkeztek földbirtokkal, nagyobb számú jobbágnéppel. Többnyire ezek alkották a székely társadalom vezető rétegét, vagy legalábbis ennek jávarészét.

¹⁷ Demény Lajos – Pataki József – Tüdős S. Kinga (közzéteszi): *Székely Oklevéltár. Új sorozat. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek 1598–1600*, III, Kolozsvár–Budapest, 1994, 12.

¹⁸ Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*, Budapest, 1927, 234.

¹⁹ Itt kívánom megjegyezni, hogy a székely nemesi renden belüliek közötti rétegződésre több alkalommal magam is felhívtam a figyelmet: Tüdős S. Kinga: *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Bukarest, 1998; Tüdős S., 2001, ezért nem tartom elfogadhatónak azt a megjegyzést, miszerint „a primorokról írott eddigi munkák általában egy tömbnek tételezték fel a székely társadalom első rendjeként számon tartottakat...” Balogh J., 184, 15. jegyzet.

Közismert, hogy az erdélyi és székelyföldi főrendeket – de nemcsak – társadalmi hasonlóságuk és különbségük ellenére egymáshoz vérségi kapcsolatok is fűzték. A különböző társadalmi csoportok közötti kapcsolatteremtés többé-kevésbé megbízható útjának mindenkoron a házasságkötés bizonyult. A XVII. századnak főként a második felétől az aránylag zárt nemesi társadalom egyre nyitottabbá vált, nemegyszer az érzelmi alapon kötött házasságok révén is. Majd a század fordulójától kezdődően, egyre jobban szétfeszítve az addigi korlátokat, elindult az erdélyi és a székelyföldi főemberi-primori családok ún. vegyes házasságának virágzó korszaka. E folyamat problémakörének vizsgálatára eddig elsősorban társadalompolitika, ezen belül pedig egy-egy személy pályafutását egyengetni vélő ún. „karrierstratégia” szempontból került sor. A továbbiakban tanulmányommal ennek a gondolatkörnek a bővítéséhez kívánok újabb adatokkal szolgálni.

Ezzel kapcsolatban a következő kérdések fogalmazódtak meg:

1. Az önálló erdélyi fejedelemség kezdetén, majd az azt követő konszolidációs időszakban Székelyföld vezető rétegét képező családok milyen gyakorisággal kerültek/kerülhettek házasság révén kapcsolatba az erdélyi főemberek csoportjával, és az mennyire befolyásolta életpályájuk kedvező alakulását, teremtett alapot hatalmi szövetségük létrehozásához, bővítéséhez?

2. Amennyiben a fejedelemség korai időszakában a székely nemesek közül az udvarhelyi primoroknak sikerült leginkább bejutni az ún. „erdélyi elitbe”, pályafutásukat az esetleges házassági kötelékek mennyire segítették elő?²⁰

3. Mindez mennyire volt érvényes a háromszéki primori családokra vonatkozóan?

4. Beszélhetünk-e esetleg többgenerációs házassági stratégiáról a székelyföldi primorok esetében az erdélyi főemberekkel kötött családi kapcsolatok révén?

Székelyföld katonai rendi társadalmának vezető rétegét, azt a csoportot, amely leginkább alkalmasnak bizonyult az erdélyi főemberi réteggel való kapcsolatteremtésre, a primorok képezték. Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy a fejedelemség kezdeti korszakában, a XVII. század elejéig elsősorban az udvarhelyszéki primorok kerültek jelentősebb kapcsolatba az erdélyi főemberek csoportjával. Közéjük tartozott a homoródszentpáli Kornis, a derzsi Petki, részben a vargyasi Daniel család, akik már gazdasági erejük révén is képesek voltak az erdélyi főemberek csoportjához közelíteni.²¹

²⁰ Balogh J.

²¹ Balogh J., 41, 57, 124, 136.

Bethlen Gábor korától újabb családok emelkedtek ki a székely nemesek közül. Az udvarhelyi Petkiek és a gyergyói Lázárok mellett feltűnnek Háromszékről: a zabolai Mikek és a Basák, az uzoni Béliak, a hidvégi Mikók. A XVII. század második felétől ezen családok száma tovább gyarapodott s felzárkóztak a kőröspataki Kálnokiak, a rétyi és kilyéni Székelyek, az alsócsernátoni Damokosok és mások.

A téma szempontjából elemzésre egyelőre néhány székely főnemesi családot választottam ki, bár a vélhető valóság feltárásához ennél jóval nagyobb kapcsolatrendszer feltérképezésére lesz majd szükség.

A felméréshez 11 családot választottam Udvarhely- és Gyergyószék, valamint Háromszék primori családjai közül, olyanokat, akik a fenti szempontok vizsgálatának alapján véve megfelelnek, vagyis származásuk ősisége, katonai, hivatali pályafutásuk alapján nagy eséllyel pályázhattak egy-egy erdélyi főemberi családba való beházasodásra.

Gyergyó- és Udvarhelyszékről vizsgáltam: a homorodszentmártoni Kornis,²² a szárhegyi Lázár,²³ a vargyasi Daniel, az ábránfalvi Ugron, a derzi és királyhalmi Petki familiát. Háromszékről: az uzoni Béli, az ozsdolai Kun, a zabolai Mikek, a szentiványi Henter, a hidvégi Nemes, a kőröspataki Kálnoki családot. Ők voltak azok, akiknek házassági kapcsolataik alakulását mintegy 150 évre terjedően próbáltam figyelemmel kísérni.

Rajtuk kívül természetesen volt még jeles familia a székekben. Főként Háromszéken: az altorjai Aporok, a sepsiszentgyörgyi Daczók, az alsócsernátoni Bernáldok, a zabolai Basák, a rétyi-uzoni Székelyek, a hidvégi Mikók, ám vizsgálatunk szempontjából nem bírtak jelentőséggel. Néhányuk kivételével mindannyian megőrizték évszázados hagyományaikat s erősítették családi kapcsolataikat otthon, Székelyföld határai belül élő más nemesi familiákkal. Rajtuk tehát az általunk keresett mobilitás nem volt jellemző.

A felmérést két alapvető – bár vitatható vagy hiányos, részben megegyezőm, de számos esetben eltérő családtörténeti munka alapján kívántam elvégezni, Nagy Iván: *Magyarország családjai*²⁴ I–XI. kötete, valamint Pálmay József: *Há-*

²² Régi arisztokráciához tartozó familiák, melynek tagjai az uralkodó tanácsba a korszak leg-
elejétől, kisebb időközökkel 1610-ig szerepelnek, majd ezt követően el is tűnnek. Trócsányi
Zs., 37, 43.

²³ A család a felemelkedett főrendek csoportjához tartozott.

²⁴ Nagy I.

romszéki és udvarhelyszéki Székely Nemesi családok.²⁵ A két szerző munkájában azonban feltűnően sok, gyakran félreértésre okot adó számbeli eltérésre való tekintettel döntenem kellett, így mindvégig a később kiadott Pálmay József munkájára támaszkodtam, abban a reményben, hogy hiányossága ellenére a székely családok származásának gazdagabb adattárára találok.²⁶

A kiválasztott családok házasságkötésének lehetséges idejét két, rugalmassággal meghúzott időhatárban állapítottam meg:

A) az erdélyi fejedelemség megalakulásától a két Rákóczi György koráig (kb. két-három generáció),

B) II. Rákóczi György korától kb. II. Rákóczi Ferenc, Erdély utolsó fejedelmének idejéig (kb. két-három generáció).

A továbbiakban e két időhatár megjelölésére A) és B) jelzetet használok.

Térjünk rá az adatok összegzésére és elemzésére. A vizsgálatunkat képező öt udvarhely-, valamint gyergyószéki primori családoknál számításaim szerint legkevesebb 135 fő, Háromszéken pedig legkevesebb 121 fő szerepel a leszármazási ágazatokban, akik a 150 év leforgása alatt vélhetően családot alapítottak. Arra azonban szükséges felhívni a figyelmet, hogy *a számok viszonylagos értékkel bírnak*. Esetlegességük egyrészt a családtörténeti adatok hiányosságából adódik, másrészt az érintett családokban korán elhunyt, esetenként papi hivatást vagy apáca életmódot választók száma befolyásolta.²⁷ Ez utóbbiak lélekszáma vélhetően nem haladhatta meg az összlétszám kb. 15%-át.

A házasságkötések idejét illetően a 150 év alatt az A) és B) időszakokban a házasságkötések száma a következőképpen alakult:

A) A kezdeti időszaktól kb. a XVII. század közepéig az Udvarhely- és Gyergyószékben élő öt primori családból legkevesebb 79 fő, Háromszék hat családja közül pedig legkevesebb 66 ifjú alapíthatott családot a szék határain innen és túl.

²⁵ Pálmay József: *Székely Nemesi Családok. Háromszék vármegye nemes családjai*, reprint, Sepsiszentgyörgy, 2000 (a továbbiakban: Pálmay J., *Háromszék vm.*); uő: *Udvarhely vármegye nemes családjai*, reprint, Sepsiszentgyörgy, 2003. (a továbbiakban: Pálmay J., *Udvarhely vm.*)

²⁶ Így például míg Nagy Ivánnál a Petki család esetében az A) időszakban 13 főt számlálhattunk össze, közülük 8 fiú és 5 leány, addig Pálmay József az A) időszakban 16 személyt tüntet fel, közülük 13 fiú és 3 leány. Nagy I., VII, 271; Pálmay J., *Udvarhelyszék vm.*, 189. A vizsgálat során ott, ahol arra lehetőségem adódott, igyekeztem figyelembe venni az időközben megjelent munkákat is.

²⁷ Szükséges megjegyezni, hogy a családtörténeti adatok közül leginkább az ún. névtelen, jelenréltelen (leginkább nő) vagy korán elhunyt személyek leszármazása hiányzik.

B) A XVII. század közepétől a század fordulója körüli esztendőig Udvarhely- és Gyergyószékből legkevesebb 56, Háromszékről pedig legkevesebb 54 ifjú várta házasságkötésének nagy pillanatát.

Az összegzés alapján arra is következtethetünk, hogy a nevezett családokból származó fiatalok közül *hányan kötöttek házasságot, akár szerény birtokkal, kevésbé jelentős funkciót betöltő vármegyei nemessel, vagy esetenként reprezentatív szerepet betöltő erdélyi főnemesi familiával?*

Mint kiderült:

A) időszakban Udvarhely- és Gyergyószékben élők 79 házasulandó fő közül 19, azaz 24%, Háromszékről pedig a 66 ifjú közül 12, azaz 18%-nak rendezhettek nagy lakodalmat egy-egy székelyföldi udvarházban vagy erdélyi kastélyban, otthonban, közelebb kerülve ezáltal a fontosabb erdélyi családok portájához.

B) időszakban az ún. vegyes házasságok száma növekedett. Udvarhely- és Gyergyószék 56 primori családjából 16 fő (28,4%), az 54 háromszéki közül pedig 22 fő (33,33%) kötött házasságot egy-egy erdélyi nemes, főnemes családjából származó fiatalal.

A fenti számok a 150 évre terjedően a következőképpen rendeződnek: az öt udvarhely- és gyergyószéki családból származó 135 fő közül 35, a hat háromszéki családban élő 120 fő közül pedig 34-en kötöttek ún. vegyes házasságot.

Az adatokból *a házasulandó felek* nemiségére is következtethetünk, így azt is megállapíthattuk, hogy az ifjak közül vajon hány volt a fiú és a lány, akiknek a 150 év alatt sikerült beházasodni az erdélyi főemberi, nemesi familia valamelyikébe.

A) időszakban: az Udvarhely- és Gyergyószékről kiválasztott öt családból 13 fiú és 6 leány került be házasság révén egy-egy erdélyi főemberi familiába. A 6 háromszéki családból pedig 9 fiú és 3 lánynak jutott hasonló sors osztályrészül.

B) időszakban: Udvarhelyen 8 fiú és 8 lány, Háromszékről pedig 10 fiú és 12 leány került valamelyik erdélyi nemes vagy főember családjának kötelékébe.

Úgy tűnik, a fejedelemség kezdeti időszakában valóban az udvarhelyi ifjak voltak, akiknek kedvezett a szerencse s házasságot kötöttek (24%) az erdélyi főrendi családokkal, szemben a háromszéki primorokkal (18%). Arra azonban szükséges felhívni a figyelmet, hogy pl. az A) időszakban az Udvarhely- és Gyergyószékből származó fiatalok vegyes házasságkötésében bár számban

a fiúk voltak fölényben (13 : 6), mégis az előnyösebbnek tűnő házasságokat a lányok kötötték. Közülük néhányat említve: a gyergyószárhegyi Lázár családból Lázár Druzianna iktári Bethlen Farkasné, Bethlen Gábor fejedelem szülőanyja, nénje, Lázár Anna Kemény Boldizsár első felesége,²⁸ derzsi Petky Borbála Apafi II. Györgyné, I. Apafi Mihály fejedelem édesanyja lett.²⁹

Ez a megállapítás a háromszéki leányok kiházasítására is érvényes, mert mint kiderül, ők voltak azok, akik családjukat közelebbi kapcsolatba hozták egy-egy főnemesi vagy tehetősebb erdélyi nemes családjával. Így például Kálnoki Kata férje, rosályi Kún István, Bethlen Gábor fejedelem fegyverhordozója, Szatmár megye főispánja, akinek birtoka nagyobb részt Szatmár megyében volt, de kiterjedt még Máramaros, Ugocsa, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyékre is. A zabolai Basa Tamás unokája, Kun Ilona kezét Bethlen Miklós kérte meg. Nemes Tamás háromszéki főkapitány hidvégi Mikó Zsuzsannától született gyermekei közül három leányát jó nevű erdélyi családba házasította: Sára Kendeffy Miklós, Anna Bánffy Zsigmond, Zsuzsanna pedig Barcsai Péter felesége lett.³⁰ És a példák sora folytatható.

Ezek alapján tehát érdemes továbbgondolni, hogy szempontunkból a gyermekek közül a fiú vagy a lány szerzett-e nagyobb „dicsőséget” egy-egy székelyföldi nemes családjának sikeres házassága révén?

²⁸ Nagy I., VII, 175.

²⁹ Nagy I., I, 51.

³⁰ Pálmay J., *Háromszék vm.*, 338.

Házasságra alkalmas primorok és azok vegyes házassága más erdélyi nemesi, főnemesi családokkal a fejedelemség korában

Háromszéki családok

Időszak Családok	Házasságra alkalmas fiatal	Fiú	Leány	Vegyes házasságok		Összes
				primor fiú	erdélyi nemes leány	
A.						
Béldi ³¹	11	7	4	4	1	5
Henter ³²	9	7	2	-	-	-
Kálnoki ³³	6	5	1	-	1	1
Kun ³⁴	6	4	2	3	1	4
Mikes ³⁵	28	17	11	2	-	2
Nemes ³⁶	6	6	-	-	-	-
Összes	66	46	20	9	3	12
B.						
Béldi ³⁷	9	7	2	3	2	5
Henter ³⁸	6	6	-	2	-	2
Kálnoki ³⁹	11	2	9	1	5	6
Kun ⁴⁰	10	4	6	2	2	4
Mikes ⁴¹	2	2	-	1	-	1
Nemes ⁴²	16	7	9	1	3	4
Összes:	54	28	26	10	12	22
Összes:	120	74	46	19	15	34
150 év						

³¹ Jánostól (1599) III. Pálig (1621–1679). Pálmay J., *Háromszék vm.*, 62.

³² Dénes unokáitól I. Andrásig. Uo., 204.

³³ II. Bálinttól Istvánig. Uo., 242.

³⁴ Kocsárd és Lázár gyermekeitől István (1620) gyermekéig. Uo., 275.

³⁵ Benedektől I. Kelemenig. Uo., 306.

³⁶ II. Bálinttól (1555) I. Tamásig (1638). Uo., 338.

³⁷ III. Pál és unokái. Uo., 62.

³⁸ I. András gyermekei. Uo., 204.

³⁹ Istvántól Sámuel és gyermekeiig. Uo., 242.

⁴⁰ István gyermekei és unokái. Uo., 275.

⁴¹ I. Kelemen gyermekei. Uo., 307.

⁴² I. Tamástól (1638) III. Tamás gyermekeiig. Uo., 338.

Udvarhelyi családok

Időszak Családok	Házasságra alkalmas fiatal	Fiú	Leány	Vegyes házasságok primor fiú	erdélyi nemes leány	Összes
A.						
Daniel ⁴³	17	11	6	2	-	2
Kornis ⁴⁴	23	15	8	4	2	6
Lázár ⁴⁵	13	8	5	3	2	5
Petki ⁴⁶	16	13	3	1	1	2
Ugron ⁴⁷	10	7	3	3	1	4
Összes:	79	54	25	13	6	19
B.						
Daniel ⁴⁸	22	12	10	3	2	5
Kornis ⁴⁹	8	4	4	1	4	5
Lázár ⁵⁰	7	4	3	1	-	1
Petki ⁵¹	11	3	8	2	2	4
Ugron ⁵²	8	4	4	1	-	1
Összes:	56	27	29	8	8	16
Összes 150 év	135	81	54	21	14	35

Az adatgyűjtés során azt is megfigyelhettük, hogy a nevezett család fiai-leányai a szóban forgó 150 év alatt *melyik nagy erdélyi főember családjával*

⁴³ II. Balázstól (1551) I. Istvánig (sz. 1639). Pálmay J., *Udvarhelyszék vm.*, 55–56.

⁴⁴ III. Miklóstól István és Ferenc gyermekéig. Uo., 137.

⁴⁵ Andrástól II. István gyermekéig. Uo., 263.

⁴⁶ Gábortól (1564) István gyermekéig (1663). Uo., 189.

⁴⁷ Tamástól (1562) János gyermekéig (1630–1655). Uo., 248.

⁴⁸ I. Istvántól I. János, valamint VII. Péter gyermekeiig. Uo., 56, 58.

⁴⁹ István és Ferenc gyermekeitől III. Gáspár és gyermekei. Uo., 137.

⁵⁰ István (1660) és gyermekei. Uo., 263.

⁵¹ István (1663) gyermekei és unokái. Uo., 189.

⁵² János gyermekeitől Ferenc gyermekéig. Uo., 248.

létesítettek házassági kapcsolatot. Következtetésünk szerint az *udvarhelyszéki primorok* leginkább a győrmonostori Kemény famíliából választottak társat maguknak, két-két fő pedig az Apafi, Csáki, Bethlen, Bánffy családdal került rokoni kapcsolatba. De kötött házasság 1-1 alkalommal a Haller, Gerendi, Kovácsóczy, Wesselényi, valamint más, kevésbé jelentős erdélyi nemesi famíliával is.

Háromszék 6 nevezett családja közül 3-3 fő a Bethlen és a Kemény famíliával került családi kapcsolatba. Két fő a Bánffyakkal, mások viszont az Apafi, Csáki, a rosályi Kún, Rhédei, Vitéz, Wesselényi főnemesekkel, illetve néhány kisebb jelentőségű erdélyi nemesi famíliával fűzhatték szorosra a szálakat s kerültek atyafiságba néhány székelyföldi nemessel.

Nem jött létre viszont családi kapcsolat olyan erdélyi vagy azzá lett jeles famíliával, mint pl. a Báthoriak, Bornemisszák, Bocskai, Lónyai, Rákóczi. Ennek egyik kézenfekvő magyarázata – például a Rákócziak kapcsán – a családnak az a nagy gazdasági-társadalmi alapja-hatalma, amely tőlük a székelyföldi társaikat elválasztotta, még akkor is, ha azok a fejedelmi udvarban szolgáltak.

Természetesen azt is szükséges figyelembe venni, hogy azok a székelyföldi fiatalok, akik házasulandó korba léptek és párválasztásra adták fejüket, zömében még pályafutásuk kezdetén voltak, így nyilvánvaló, megfelelő pozícióval, de figyelemre méltó vagyonnal sem rendelkeztek, amellyel partiképességüket vonzóvá tehetnék volna a vármegyei főemberek eladósorban lévő leányainál. Életpályájuk viszont mire kiteljesedett, családi állapotuk már jól vagy kevésbé előnyösen, de rendeződött.

Az eddigiekben számokban bemutatott adatokat a következőkben egy-egy család esettanulmányával illusztrálom. Az ún. vegyes házasságok egyik ékes és érdekes példája az udvarhelyi „*fényesen szereplő*” (dersi és petki) Petki család fia, a „*történetileg híres*” *Petki István* főkapitány, aki 1635-ben, Mikó Ferenc halála után az egész országban nagy tekintélynek örvendő Csík–Gyergyó–Káraszonszék főkapitánya, majd II. Rákóczi Györgynek főudvarmestere (1655-ben) lett. Apja Petki Farkas, Báthori Kristóf főkancellárja. Anyja csicsai Lázár Erzsébet, kinek családja révén Bethlen Gábor családi kötelékéhez tartozott.⁵³ Fiatal korában udvari szolgálja, étékfogója lett. Életének kedvező alakulásában vitathatatlan, hogy szerepet játszott a Bethlen Gábor-féle kötelék.

Pályafutásának lényeges időszaka tulajdonképpen az 1657. esztendő körüli eseményekhez fűződik. 1655-től már II. Rákóczi György fejedelem főudvar-

⁵³ Gróf Lázár Miklós: *A gróf Lázár család*, Kolozsvárt, 1858, 27.

mestere, amely országos jelentőségű tisztség volt. Sok időt töltött a fejedelem környezetében, felügyelte az udvari szolgákat, elkísérte a fejedelmet a nyilvánosság elé.

Napjait a fejedelmek körül és azok társaságában töltötte. Kemény János idején, akihez régi barátság is fűzte, annak egyik tanácsura lett. Apafi Mihály fejedelemnek is hűséges embereként tartották számon. A főlovászmesteri kinevezését ugyan időközben elveszítette, de 1663-ban Küküllő vármegye főispánja, majd a hadjárat idején a fejedelem egyik helytartója lett. Nagy tekintélynek örvendő embere volt korának, akít még a török is szívesen látott volna Erdély fejedelmi székében. Mivel minket elsősorban családi, azaz házassági kapcsolatainak alakulása, valamint annak pályafutására gyakorolt hatása érdekel, vessünk számot a történésekkel.

Szülei mindketten székely primorok, ám fiuk, István a vármegyéből származó leányt választott magának. Első felesége a nagyteremi Sükösd Miklós és védi Száva Kata leánya, Erzsébet, akinek ősei nem tartoztak a nagy horderejű, fontos funkciót betöltő erdélyi főemberek csoportjához. A Pálmaynál közölt családi leszármazás szerint e házasságból öt leány és két fiú született.⁵⁴ Első felesége István fiuk születését követően meghalt.

Petki István második felesége, Bárczi Borbála előbb szopori Sulyok Istvánné, aki szintén vármegyei származású volt, de mivel közös gyermekük nem született, végrendeletében Küküllő vármegyei birtokait Petki fiának hagyja.

Petki István pályafutásának alakulásában, úgy tűnik, feleségeinek családi kapcsolatai nem jelentettek átütő erejű előnyt, bár kétségtelen, hogy pályafutását hozományaikkal, a birtok gyarapításával támogatták, sőt a gyermekáldással sem maradtak adósok.

Az apa, Petki István főlovászmester – az ország rangban harmadik-negyedik embere – végül hogyan gondoskodott gyermekei házasságáról? Leánya közül hármat székelyföldi primorhoz adott feleségül: Kata visszakerült a Lázár családba, de ezúttal a szárhegyi Lázárokhöz, s felesége lett Lázár Istvánnak, Judit alsócsernátoni Damokos Jánosné, Borbála pedig sepsiszentiványi Henter Benedekné lett. Vitathatatlan Petki István szándéka, döntésével tovább erősítette a család székelyföldi hatalmi szövetségének szálait.

Fiai közül István viszont korán elhunyt. Egyedül fiának, Jánosnak sikerült megtörni a családi hagyományt s követni apját a párválasztás tekintetében és beházasodni az ismertebb erdélyi, fontos tisztségeket is betöltő Haller családba. Felesége gr. Haller Krisztina lett. Meglehet, épp a Haller családból származó

⁵⁴ Pálmay J., *Udvarhely vm.*, 189.

anya kapcsolatai működtek hatékonyan s törték át – ezúttal apjuk nyomdoka-in járva – gyermekei a Petki család hagyományos házassági szokásait, ugyanis fia, Dávid, Kolozsvár főispánja a gróf Zichy családból származó Sárát vette feleségül. Leányai közül pedig Sára báró Toroczkai Jánoshoz ment férjhez, Teréz pedig báró Bálint Györgynek lett a házastársa.⁵⁵ Ezen kötelékek láttán arra is gondolhatunk, oda a Petki család székelyföldi múltja. Ám nem így történt. Dávid fia és leányai házassági kapcsolatai „haza vezették” az elszármazott ágat, ugyanis mindannyian székelyföldi nemesek: a Kornis, a Mikes, a Kálnoki, valamint a Henter családba házasodna be/vissza. Kivétel Borbála volt, aki férje, báró Henter Dávid halála után a Székelyfölddel szomszédos ürmösi Maurer Sámuelhez ment feleségül.⁵⁶

Összegezve: a Petki család három generációs házassági kapcsolatairól megállapíthatjuk: fiaik-lányaik leginkább a Petki család házassági hagyományaihoz ragaszkodtak, közülük néhányan ha el is szakadtak Székelyföldtől, az unokák, legalábbis Dávid ágáról, mindannyian visszatértek a Petkiek ősi tűzhelyéhez Székelyföldre.

Egy másik érdekes egyes házassága a korszaknak a háromszéki alsócsernátoni *Damokos Tamásé*, akinek két fivére: Tamás és Domokos⁵⁷ véráldozattal fizetett a hazáért – gondolunk itt a Basta által vértanúságot szenvedett ifjakra.

Az ősiségéről, nemességéről híres alsócsernátoni Damokosok közül látványos karriert Damokos Tamás a királybíró futott be. A vagyonos székely családból származó Tamásnak apja Damokos István, anyja csíkszenttamási Lázár Judit volt.

Damokos Tamás feleséget „jó házból” választott. Szentmártonmacskási Macskási Ilona apja Macskási I. Ferenc (mh. 1636) udvari alkapitány, Fehér megye főispánja, Szamosújvár főkapitánya. Ilona testvére, Macskási Boldizsár (mh. 1700 körül) pedig Belső-Szolnok vármegye főispánja, 1686-ban vicegenerális, tanácsúr, Thökölyi híve, akit ugyan nótaperre fogtak, de végül felmentették.

Macskási Ilona már a Damokossal való házassága előtt elkerült a szülői háztól, s előbb egy háromszéki főúr, hidvégi Mikó József⁵⁸ felesége lett. Mikó József

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Pálmay J., *Háromszék vm.*, 133–135.

⁵⁸ Mikó József apja Mikó Ferenc, a kincstartó, anyja Tholdalagi Erzsébet. Az atyai birtok Hidvégen terült el.

1636-ban bekövetkezett halála után csakhamar Damokos Tamás jelent meg az özvegy háza táján, s megkérte a kezét, bár nem volt jó hírneve, ugyanis fajtalan élete miatt az 1638. évi országgyűlés ítélőszéke elítélte,⁵⁹ de úgymond kéznél volt, s öröksége, a csíkszeredai Mikó-vár figyelemre méltó hozományt jelentett.

A sikeres asszonykérés után Damokos Tamás csakhamar beköltözhetett Erdély egyik legszebb olaszbástyás várkastélyába, amely stratégiai szempontból fontos központja volt a környéknek. 1647. április 5-én I. Rákóczi György egész életére szólóan kinevezte Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkirálybíró-jává, ami fontos tisztséget jelentett, ugyanis többnyire a főkapitánnyal – aki némiképp elsőbbséget élvezett – együtt oldották meg a szék dolgait. A hadi ismeretekkel bíró, de nyughatatlan, önkényeskedő, álhatatlan embert bár már maga II. Rákóczi György sem bírta, de valószínűleg a Petkivel való jó viszonya következtében a sok támadás ellenére a fejedelem meghosszabbította tisztségét s magának diplomát eszközölt ki.

1657-ben, a lengyelországi harcok idején a krími tatár fogságába esett. Ez időben adta vagy zálogosította el váltsága fejében a Mikó-várat Petki István-nak, aki ettől fogva a vár tulajdonosaként szerepelt.⁶⁰ 1665-ben, kilenc esztendei fogság után kiszabadulva üres otthon várta, ugyanis felesége időközben elhunyt. Gyermekeit, Gábort és Ilonát Lázár István gyámsága alá helyezték. Nagyobbik leánya, Erzsébet Abafái Abafai Jánoshoz ment feleségül. Tisztsége is odalett, időközben elveszítette. Magányos öregségét tapolcsai Geréb Katával próbálta megosztani, míg végül „*nagy vénségbeli*” koldulásra jutva hunyt el.

Damokos Tamás esete a vegyes házasság sikeres pályafutás szempontjából egy generációs történet. Bizonyítéka annak, hogy a sikeresnek mondható, széken kívüli házastárs ígéretes vagyonával, figyelemre méltó hozománnyal sem volt képes fenntartani és továbbörökíteni a férj élete során kivívott sikereit. S bár utódokban sem volt hiány, azok egyike sem folytatta/folytathatta apjuk felívelő pályafutását.

Újabb eset a homorodszentpáli *Kornis családé*, akiknek házassága, gondolunk itt elsősorban III. Kornis Miklósról és fiaira, vélhetően a legjobban illusztrálják a beházasodással is összefüggésbe hozható hatalomszerzési kísérletek eredményét.

III. Kornis Miklós felesége, Bikli Bora révén gazdag örökséghez jutott. Apja, Bikli (Bikly) János Hunyad megye főispánja, anyja Harinai Farkas Margit,

⁵⁹ *EOE*, X, 19, 155.

⁶⁰ Mihály Zita – Szöcs János: *A csíkszeredai Mikó-vár*, Kolozsvár, 1996, 4.

akinek hozománya meglehetősen figyelemreméltó volt, bár az elsősorban a széken kívül, Kolozs és Belső-Szolnok megyében terült el.⁶¹

Házasságukból három fiú és három leány született, akik számára apjuk, III. Miklós állítólag „szisztematikus házassági stratégiát dolgozott ki”.⁶² Leányait gyergyói, háromszéki és udvarhelyszéki nemes emberekhez adta férjhez, ezáltal biztosítva hatalmának terjeszkedését Székelyföldön. A Kornis-féle jelenségből itt minket leginkább az érdekel, hogy leányai kiházásítása mellett milyen házassági stratégiát, kapcsolatrendszeret kívánt érvényesíteni fiai esetében.

III. Kornis Miklós fia, Kornis Mihály első házassága, mely állítólag apja elképzelése szerint kötött Barcsay, alias Drakulya Borbálával, igaz, gyarapította a Kornisok udvarhelyszéki birtokait – esetleg ez volt a stratégia lényege? – de a házasság nem volt hosszú életű. Ráadásul felesége halálát követően az örökség sem hozott nyugalmat Kornis Mihály életében, ugyanis állandó örökösödési per vette kezdetét.

Következő házassága Recsenyédi Borbálával a birtokgyarapítás szempontjából ismét sikeresnek mondható, ugyanis általa jutott kezére a recsenyédi, angyalosi és borosnyai részbirtok is. Harmadik felesége, aki végezetül túlélte férjét, állítólag somkeréki Erdélyi Sára lett.⁶³

Kornis Mihály három feleségének hozománya nyilván támogatta sikeres pályafutását, ám mivel feleségeitől született gyermekei közül egy sem maradt életben, így sem a pályafutásában elért sikereket nem volt, aki folytassa, sem a vagyont nem volt, aki megörökölje. Pedig figyelemre méltó örökséggel rendelkezett széken belül, de azon kívül is. Így tehát a III. Kornis Miklós által elindított felívelő „dinasztiateremtési” kísérlet fia, Mihály részéről befejeződött.

III. Kornis Miklósnak már csak egyetlen reménye maradt a családi hagyományok továbbvitelére, Farkas fia, míg apja és testvére élt, azok árnyékában volt kénytelen meghúzódni. A felhalmozott vagyon örököse Kornis Farkas, első felesége Petki Kata, akinek korai halála megváltoztatta a feleség-ági rokoni kapcsolatok hatását.

Kornis Farkas második felesége Bethlen Krisztina, aki hozománya mellett elsősorban a család és a birtokügyek kezelésében volt jártas, és a sikeres adminisztráció elsajátításában vált hasznára. Gyermekeik közül két fiú korán

⁶¹ Pálmay J., *Udvarhely vm.*, 136.

⁶² Balogh J., 59.

⁶³ Vass Miklós: A homoródszentpáli Kornis család, *Turul*, 1909, 21, 24; Vass Miklós: Székely oklevelek a XVI. századból, *Történelmi Tár*, Új folyam, 40. kötet, 1910, 123–125; Balogh J., 60–67.

elhuny. Lányai közül Anna előbb Daniel Ferenc, majd Székely Mózesné lett. Judit Péchi Simonné, Kata Petki János felesége, Bora pedig Zalasdy Miklósné lett.⁶⁴

A sors nem kedvezett sokáig a Kornisoknak. A család két generáción átívelő dinasztia-teremtő, karrierépítő tevékenysége, örökölhető gazdasági és politikai hatalma végül Anna második férjének, egy kevésbé művelt, a főnemesek csoportjába aligha tartozó ember, Székely Mózes irányítása alá került. Kornis Farkas testvére, György őt a következőképpen jellemezte: „*Jobb szegényből lött jámbort magához kapcsolnia, hogysen mint régi nemzetség heába való fiát*”.⁶⁵ Ésszerű filozófia, de a helyzeten immáron semmi nem segített.

E néhány kiragadott példa által felvillantott lehetséges (?) valóság is arra utal, hogy inkább a megfelelő személyes kapcsolat, a jó időben jó helyen való jelenlét teremtett előnyösebb helyzetet a székelyföldi főember pályafutása kedvező alakulásában, mint az erdélyi főemberek családjából választott élettárs, bár esetenként ténye cseppet sem elhanyagolható.

A következő életpálya felidézésével meg épp arra kívánok rávilágítani, hogy fényes karriert a helyi primorok közül választott feleség mellett is befuthatott a székely főnemes. Ez esetben Erdély egyik nagy tekintélyű emberére, altorjai *Apor Istvánra*, a kincstartóra utalok.

Szülei háromszéki nemesi család ivadékai, apja Apor Lázár, aki tisztségében Kézdiszék alkirálybíróságánál többre nem vitte (mh. 1633). Anyja Imecs Judit, aki a házasságba figyelemre méltó vagyon helyett inkább a jó gazdasszony hozzáértését, szorgalmát hozta, amivel a család szerény vagyonát nemcsak növelte, de azt meggondoltságával egyben is tartotta. Apor István apjának korai halála után anyja jóváhagyásával az árván maradt ifjú Petkiékhez került, ahol bár kevésbé sem kellemes, de életre nevelő környezetre talált. E Petki-féle kapcsolat révén jutott a fejedelem, II. Rákóczi György közelségébe is.⁶⁶ A fejedelem korán felfigyelt a fiúra: „*Csakhamar észrevette, hogy az érdesebb külső alatt finomabb érzések honolnak, mint ahogy a durva bőr is finom idegszálakat takar. Jóraovalóságot, okosságot, munkára termettséget, urához való hűséget állapított meg benne. Gyakran mondogatta Petkinek: meg fogja látni barátom uram, hogy idővel derék ember válik Istókból*”⁶⁷. A fejedelem jóslatának beteljesülése csupán idő kérdése volt.

⁶⁴ Balogh J., 94.

⁶⁵ Vass Miklós: Kornis György külföldi tanulása, (47 kötet), *Keresztény Magvető*, 1912, 228.

⁶⁶ Dr. Biró Vencel: *Altorjai gróf Apor István és kora*, Cluj, 1935.

⁶⁷ Uo., 15.

Apor István már Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek királybírója, amikor megnősül: első felesége, Veres Borbála előbb Szeredai Istvánné. Úgy tűnik, Apor kedvelte az özvegyen maradt asszonyokat, ugyanis második felesége, Csintalan Zsófia előbb csíkszentgyörgyi Kelemen István felesége volt. Harmadik feleségét, Farkas Zsuzsannát előbb borosjenei Korda Zsigmond, majd Ugron István feleségeként említik.⁶⁸ Utólag ítélve, Apor István meghallgatta Petki István élettanácsát, miszerint „*a szerelem a házások között csak esztendeig szokott tartani, de az igazi szeretet mindhalálíg*”, s fűzzük hozzá, a jól kezelt hozomány gyakran a halált is túlélte.⁶⁹

A feleségek hozománya révén természetesen növekedett Apor István vagyona, de ő sem vesztegette idejét hiába. Tanácsúr, a brassói határvám harmincadjának bérlője, Erdély Habsburg-kézre kerülése után kincstartó. A bárói cím megszerzése után, 1696-ban, érdemei elismeréséért, hűséges szolgálataiért az uralkodó grófi címmel tüntette ki.

Apor István életútja röviden vázolva is példa arra, hogy egy-egy primor életpályájának alakulásában házasságkötése előnyére válhatott, de az leginkább gazdasági gyarapodásával hozható összefüggésbe, kevésbé a családi kapcsolatrendszerben rejlő esetleges karrierépítés lehetőségével.

Az esettanulmányok befejezésekképpen egy olyan házasság létrejöttét körvonalazom, amely ezúttal egy székelyföldi nemes leány, *Kún Ilona* és egy nagy múltú erdélyi főnemesi család fia, *Bethlen Miklós* között jött létre, feltehetően előre megfontolt „stratégia” szerint. Ám annak végkimenetelébe a sors beleszólt.

Bethlen Miklós Erdély egyik legismertebb családjából származott. Apja Bethlen János, anyja Váradai Borbála. A kor szokásaihoz híven a szülők igyekeztek egyengetni az ifjú házassági szándékát, aki, meghallgatva édesapja intését, jóakaróinak tanácsát és az Isten parancsolatját, leánykérőbe indult.⁷⁰ Ugyan már nem volt fiatal, de válogatós. Elvei szerint, melyek ellentétesek voltak Apor István úgynevezett életfelfogásának „...*özvegy asszonyt, ha nem tudom kicsodás léssen is, de sohasem veszek, hanem leányt*”, érvelt önéletírásában, pedig, mint kiderült, leányt találnia nem volt könnyű feladat, „...*ekkor az én rendemen és vallásomon való s tölem atyafiság gátlása nélkül elvehető leány*

⁶⁸ Uo., 16–19.

⁶⁹ Uo., 16.

⁷⁰ Bethlen Miklós: Önéletírása, in: V. Windisch Éva (szöveggondozás, jegyzetek): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapest, 1980, 623. (A továbbiakban: Bethlen M., *Önéletírása*)

Erdélyben szűk vala, Magyarországon pedig már elpróbáltam vala” – mérlegelte esélyeit.⁷¹ Atyja és mostohája, Fekete Klára végül két leányt talált számára: az egyik Béli Pál „nagy úr leánya”, a másik Osdolai Kún István „tisztességes, de imennél sokkal kisebb és alábbvaló főember leánya Kún Ilona volt, akit a többi felett comendált Basa Tamás, jószággal, gazdagsággal és úri tisztekkel híres-neves, hogy leszen száz ház jobbágya, pénze etc.”⁷²

A leánynézőbe induló Bethlen Miklós bár előbb a Béliek bodolai udvarháznál kereste volna szerencsését, de a sors azt másként rendezte. Történt ugyanis, hogy amikor Nemes Tamás háromszéki kapitány kíséretével Brassóba érkeztek, „... megtudók, bizonyosan, hogy a Béli kisasszony Vargyason Daniel Ferencné keze alatt vagon, nem az atyja és anyja neveli: erre nézve én Bodolának feléje se menék, hanem csak egyenesen Zabolára”. Basa Tamás házához tehát „afféle tűzház-látó”-ként érkezett s kérte meg Kún Ilona kezét.⁷³ A történet jól ismert, nem részletezem. Számunkra viszont ami figyelemre méltó: úgy tűnik, hiába volt jól kidolgozott „házassági stratégiája” a szülőknek, ha például abban az időben nem volt rangjához illő férjet kereső leányos ház Erdélyben (bár özvegyasszonyban valószínű nem volt hiány, de erre az ifjú még csak gondolni sem akart). Továbbá a történet arra is rávilágít, hogy a cím és rang, de még a vagyon sem bírt kizáró jelleggel egy-egy házasságkötés során, ha az élet úgy hozta. Bethlen házastárskeresésében az ésszerűség döntött, ugyanis ha nem volt „kéznél” a „rangban nagy leány”, azaz Béli Pál leánya, érette már nem lovagolt még kb. 80 km-t Vargyásig. Útját inkább a közelebb eső Zabolára vette, ahol a rangban „sokkal kisebb és alábbvaló főnemes” leánya, Kún Ilona kezét kérte meg.

Témánk, a „vegyes házasságok karrierépítő” jellegének vizsgálata mivel III. Mikes Mihály kapcsán került elemzésre, befejezésként vessünk számot a zabolai Mikes-ház fainak házassági szokásaival. Minden kétséget kizárva ők is követték a székelyföldi primori családok hagyományait, s feleséget jobbra a székelyföldi nemes leányok közül választottak, akikkel figyelemre méltó életpályát építettek fel. III. Mikes Mihály családjából származó férfiak a XVII. századi Erdély életében folyamatosan kiemelkedő szerepet töltek be, függetlenül attól, hogy feleségeik honnan származtak. Nagyapja, II. Mikes Zsigmond, a tanácsúr, főlovászmester (1609–1635) felesége a háromszéki Imecs

⁷¹ Bethlen M., *Önéletírása*, 623.

⁷² Uo., 623–624.

⁷³ Uo.

családból származott. Fiuk, I. Kelemen a rendek elnöke (1659), Háromszék főkapitánya (1679), felesége kőröspataki Kálnoki Zsuzsanna volt.

III. Mikes Mihálynak tehát már csak követnie kellett az ősei által kivet utat, ami társadalmi rangját, megbecsülését illette. Ezt a hagyományt II. Mikes Benedek után csupán III. Mikes Mihály törte meg, s vette végül feleségül Bethlen Farkas kancellár leányát, Druzsiannát, akiről a bevezetőben már szoltam.⁷⁴

Vajon e házasság révén az ifjú férj hatalmi-szövetségi kapcsolatrendszere mennyire erősödött? A bethleni Bethlen családdal szorosabbra fűzött szálak nyilván nem ártottak III. Mikes Mihály pályafutásának, ám annak megtartását rátermettségével, elsősorban katonai szerepvállalásával biztosította. Mint arra már utaltam, természetesen azt is érdemes figyelembe venni, hogy ősei: apja, nagyapja is már fontos tisztséget töltött be a fejedelemség gépezetén belül, így volt, akitől örökölje a sikeres karrierépítés stratégiáját.

Házasságkötésével III. Mikes Mihály viszont már kétségtelenül azoknak a csoportjához tartozott, akik a XVII. század második felében – egyre jobban szétfeszítve a házassági szokások korlátjait – elindították az úgynevezett vegyes házasságok virágzó korszakát.

Az esettanulmányokkal illusztrált számszerű adatok alapján végül sommázhathatjuk: a fejedelemség korában élő székely primorok és azok maradékai (80%), függetlenül karrierjük alakulásától, elsősorban a Székelyföldön élő családokkal keresték a kapcsolatot házasság révén. Közülük viszonylag kevesen törtek át a határon túlra, a vármegyékbe, s választottak vagy választották őket társként az erdélyi nemesek, főemberek családjába. Azok a székely nemesi családok viszont, akik a Székelyföldön kívüli nemesekkel kötöttek házasságot, zömében pozícióban súlytalan erdélyi emberek voltak, így kapcsolatrendszerük aligha volt figyelemre méltó.

S bár érezhető egy ún. terjeszkedő, a helyi hagyományoktól eltérő házassági tendencia a nevezett székely primoroknál is, főként a XVII. század vége felé, ez még nem bírt oly horderővel, hogy abból azt a következtetést vonhassuk le, hogy az része lett volna valamiféle „karrieralkító stratégiának”.

A székelyföldiek házassági tendenciáinak vizsgálata során továbbá azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy főként az 1562. évi segesvári országgyűlés rendelkezéseit követően Székelyföldön (újra) életbe léptették a „ius regium”, azaz a király adományozási jogát. Annak következtében az addigi sajátságos

⁷⁴ Pálmay J., *Háromszék vm.*, 306, 307. Mikes II. Boldizsár felesége a gyerőmonostori Kemény Boldizsár leánya, Zsófia.

nemzeti, vérségi kapcsolatokra épülő régi familiáris viszonyok megbomlottak, s ez nem csak az újonnan meggazdagodott családok székelyföldi és megyei birtokai közötti különbségben mutatkoztak meg,⁷⁵ azok vélhetően hatással voltak a jobbra zárt családi kapcsolatok kialakulására, házassági szokásaira is.

A családalapítással kapcsolatban természetesen nem vonható kétségbe bizonyos célszerű, ésszerű szándék. De azokat elsősorban a megmaradás/fennmaradás életöztöne igazgatta, melynek törvénye szerint a szülők fiaikat-lányaikat minél biztosabb gazdasági-anyagi jólétben, jövőt ígérő családi kötelékben, életképes érdekszférában szerették volna látni. E meggondolást elsősorban a józan ész, a bevált gyakorlat, a tapasztalat vezérelte, kevésbé egy esetleges, a rendiségen belüli hatalomhoz jutás, hatalmaskodás gyakran garancia nélküli elképzelése, vágya.

A székelyföldi primorok továbbra is a székek valamelyikében lakó, rangjuknak megfelelő sorban élő családokkal való rokoni szálak erősítésére törekedtek, amely egyben nagyobb gyakorlati haszonnal járt. A helyben maradás kétségtelen előnye a gazdaság, a birtok kezelhetőségében rejlett. Gazdaságuk – néhány kivétellel – elsősorban a székek valamelyikében terült el, így azok irányítása, felügyelete, a sajátos földművelési, munkakultúra-ismeretek alkalmazása hatékonyabban biztosította a katonai társadalom alapját képező gazdasági erőnlétet. Ráadásul, mint említettem, az ilyen típusú házasság alkalmával a birtok ésszerűtlen felaprózódását is elkerülhették, ezzel is biztosítva a család vagyonának megőrzését, esetenként gyarapodását.

A családi vagyon védelme, a cím és rang megőrzése feletti örködés az ember életét mindvégig elkísérte. Amikor eljött ideje az utolsó számvetésnek és sor került végső akaratának megírására, legnagyobb figyelmét az örökölhető javak rendezésének szánta. Kálnoki Sámuel példájával hozakodva elő: 1705-ben Bécsben kelt végrendeletében meghagyja fiának, hogy mivel a vagyon megszerzésében ő semmit nem keresett, „*tehát mind ezekben semmit el ne tékozzoljon, el ne vesztegessen hanem igen jól*” gazdálkodjon, azt inkább megtartsa, szaporítsa, s nemzetinek hírét méltón hordozza. Ám ha „*(kitől Isten oltalmazzon) valami gonosz tanácstól ingereltetnék hogy ell adgya és más Országra mennyen lakni*”, kitagadja az örökségből.⁷⁶

A székelyföldi primorok tisztségüket is ennek a társadalomnak a normái szerint vívták ki, s éltek/élhettek rendiségük biztosította hagyományaikkal.

⁷⁵ Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században, in: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596*, Bukarest, 1979, 20.

⁷⁶ Lásd Csáki Árpád e kötetben szereplő dolgozatát.

Hivatali, politikai pályafutásuk is elsősorban a székely önkormányzatiság kezei között működött hatékonyan. E szempontok alapján tehát ésszerűbbnek bizonyult itthon erősíteni a hatalmi köteleket, mint a nagy anyagi, távolságbéli és erőnléti ráfordításokkal járó, gyakran új életmódot követni, kialakítani a fejedelem környezetéhez tartozó főnemesek udvartartásában.

A közismert, sikeres székely főember, nemes ember – ismételjük – elsősorban rátermettségével, kiváló katonai képességeivel, intellektusával, s nem utolsósorban személyes varázsával – háttérben az esélyek kiszámíthatatlanságával – vívta ki magának az érvényesüléssel járó elismerést s teremt(het)ett kapcsolatot az erdélyi főemberek csoportjával, vagy épp magával a fejedelemmel. E tulajdonságok révén kerültek hivatali vagy katonai szolgálatba az udvarba, esetenként váltak bensőséges, kedvelt emberévé a fejedelemnek. Mindannyian katonai jellegű társadalomban éltek, s életútjuk a „nagyon katonás” rend törvénye szerint alakult. A fejedelem és közvetlen környezete számára a székelyföldi nemesek elsősorban a katonai feladatok teljesítésében váltak fontossá s juthattak közelségébe bizalmas emberekként. Ilyen és ehhez hasonló tényezők mozgatták, sarkallták leginkább életük alakulását, s ha időközben még egy jónak ígérkező házasság is körvonalazódott a primor életében, miért is hanyagolta volna el annak megfontolását.

A házasságkötések alakulását figyelemmel kísérve leginkább arról számolhatunk be, hogy a 150 év alatt egyetlen ún. székelyföldi nagyúrnak és fiának sem volt része abban, hogy az erdélyi főemberei családból származó feleség révén átúto sikert arató, esetleg 1-2 generációnál tovább tartó, hatékonyan működő politikai beosztáshoz jusson. Erre a megállapodásra jutott Trócsányi Zsolt más szempontú vizsgálat során is, amikor a fejedelmi tanácsban helyet foglaló erdélyi családok reprezentációját és annak kontinuitását vette szemügyre. Összegzéseként: *„nincs Erdélynek olyan családja, amely a fejedelmi korok egészében képviseltetni tudná magát a tanácsban. S itt nemcsak arról van szó, hogy egy-egy család következő generációbeli reprezentánsa még túl fiatal a tanácsurakhoz, akkor, amikor apja kidől.”*⁷⁷ Ebből is kiderül, hogy a funkciók megtarthatóságához fontos ugyan a családi háttér, de annak tartósságát nem garantálja.

Végkövetkeztetésként tehát elmondható, hogy a fejedelemség korában a székelyföldi primor mindenekelőtt „esze s kardja” után boldogult életpályájának alakításában. S ha volt is szándék a jó házasságkötésre, az nem jelentett egyben garanciát a hatalmi szövetségi rendszer hathatós kiépítésére. A házasság

⁷⁷ Trócsányi Zs., 43.

mint „karrierépítő eszköz” a fontossági szempont rangsorolásában többnyire a katonai szolgálat, a hivatalviselés, a hatalmaskodás és a tanulást követően jöhetett számításba. Erre utal Balogh Judit az udvarhelyi székelyek karrierlehetőségeinek kutatása összegezéséeként is.⁷⁸

A székelyföldi házassági szokások létrejöttének, kialakulásának, ok és okozati összefüggéseinek felderítéséhez természetesen mélyrehatóbb vizsgálatra lesz majd szükség. A főként vegyes házasságokkal összefüggésbe hozható „karrierstratégia” felderítéséhez olyan alapkérdés vizsgálatára is sor kerül, mint a feleség-ági kapcsolatrendszer léte és hatékonysága, a hozományt képező vagyron és annak beolvadása a férj meglévő gazdasági-vagyoni alapjába, s nem utolsó sorban a család biológiai folytonosságának, a fiúági öröklés lehetőségének megteremtése.

Vegyes házasságok az erdélyi főnemesi, nemesi és, a székelyföldi primorok között az erdélyi fejedelemség korában

a) = A fejedelemség kezdetétől kb. II. Rákóczi György koráig

b) = II. Rákóczi György korától II. Rákóczi Ferenc koráig

Erdélyi főemberek	Háromszéki főnemesi családok					
	Kun	Béldi	Mikes	Kálnoki	Henter	Nemes
Apafi						
a) Anna	-	-	-	-	János	-
Bethlen						
b) Miklós	Ilona	-	-	-	-	-
b) Druzsina	-	-	III. Mihály	-	-	-
Bánffy						
a) Mária	-	II. Kelemen	-	-	-	-
b) Zsigmond	-	-	-	-	-	Anna
Barcsay						
a) György	Bora	-	-	-	-	-
a) Druzsina	Gergely	-	-	-	-	-
b) Péter	-	-	-	-	-	Zsuzsanna
Csáki						
b) László	-	-	-	Kata	-	-

⁷⁸ Balogh J., 229.

Kendeffy

a) Miklós	-	-	-	-	-	Sára (P) Zsuzsa (NI)
-----------	---	---	---	---	---	-------------------------

Kemény

b) Kata	Miklós	-	-	-	-	-
a) Zsófi	-	-	Benedek	-	-	-
b) János	-	-	-	Druzsina	-	-

Kun (+++)

a) István	-	-	-	Kata (?)	-	-
-----------	---	---	---	----------	---	---

Vass

b) II. Pál	-	Zsuzsanna	-	-	-	-
------------	---	-----------	---	---	---	---

Vitéz

b) Zsuzsanna	-	III. Pál	-	-	-	-
--------------	---	----------	---	---	---	---

Erdélyi elit**Udvarhelyszéki primorok**

	Daniel	Lázár	Kornis	Petki	Pechi	Ugron
Bánffy						
b) László	Judit	-	-	-	-	-
b) Boldizsár	-	-	Mária	-	-	-
Bethlen						
a) Krisztina, bethleni	-	-	Farkas	-	-	-
a) Judit, bethleni	-	György	-	-	-	-
b) Farkas, iktári	-	Druzsina	-	-	-	-
Csáki						
Haller						
b) II. János	-	-	Kata	-	-	-
b) Judit	Mihály	-	-	-	-	-
b) Krisztina	-	-	-	János	-	-
Kemény						
a) Boldizsár	-	Anna	-	-	-	-
a) Zsófia	István	-	-	-	-	-
a) Kata	-	-	-	-	-	András (?)

MIHÁLY MIKES III DE ZABOLA ET LES COUTUMES DE MARIAGE DES PRIMEURS DU PAYS DES SICULES AU XVI–XVIIE SIÈCLES

Mikes Mihály III descendant d'une famille de la haute noblesse a choisi comme épouse une personne issue de famille de la haute aristocratie de Transylvanie, qui avait des fiefs dans les départements voisins du Pays des Sicules. Elle s'appelait Druzianna Bethlen. Ce fait a mené à la recherche des coutumes de mariage des fils des primeurs du Pays des Sicules qui épousaient les filles issues des familles de la haute aristocratie de Transylvanie.

Nos recherches visaient les mariages de 10 fils de primeurs du Pays des Sicules pendant une période de 150 ans (de la deuxième moitié du XVIe siècle jusqu'à la fin du XVIIe siècle). Les conclusions des travaux sont: la plupart des jeunes descendants des familles des primeurs sicules vivant au temps de la Principauté (80%), cherchaient à épouser des jeunes filles dans des familles sicules de leur rang. Les dessous de ces mariages-là pouvaient être des „stratégies de carrière”, toutefois un Sicule de la haute noblesse, célèbre pour ses exploits et ses compétences militaires, malgré l'incertitude de ses chances, obtenait sa place dans la société par sa valeur acquise basée sur ses actes, une place que sa progéniture réussissait à garder ou même de s'élever en rang.

DONÁTOR-ÁBRÁZOLÁSOK A SZÉKELYFÖLDI TEPLOMOKBAN

(néhány adat egy kívánatos kutatáshoz)

A szentek mellett térdeplő és imádkozó donátor vagy megrendelő alakja bizánci hatásra jelenik meg a 12. század végén a magyarországi művészetben.¹ Ábrázolását a középkori művészetben rendszerint a Keresztrefeszítés jelenetében látjuk, de gyakran megjelenik – polgári viseletben vagy ruhátlanul, bármilyen egyéni vonást, címert vagy névfeliratot nélkülözve – a lélekmérő Szent Mihály, Köpenyeges Mária vagy az Utolsó ítélet többalakos kompozícióiban.

A donátorok művészeti reprezentációi leginkább a falusi templomok 14. században keletkezett falfestményein maradtak reánk.² Ez jellemző a Székelyföldre is, ahol a 14. század első felében felismerhető társadalmi rétegződés, az anyagi lehetőségek különbözősége³ nyomán már kialakulhatott a templomok felszerelését és kifestését anyagilag is támogatni képes donatori réteg.

Az adományozás indítékai között a 14. században elsősorban a vallási kultusz fokozódó személyes jellegét⁴ kell megemlítenünk, amelynek révén az ún. különítélet⁵ és a magánáhitat típusú devóciós képek megszülettek. A templomok kifestésének másik feltétele a megrendelő anyagi lehetőségéhez fűződött.

Források hiányában nem ismerjük a falképek készítésének magyarországi körülményeit. A 14. századból fennmaradt olaszországi falképfestésre vonatkozó

¹ Lásd egy 18. századi olajfestmény alapján rekonstruált esztergomi Porta Speciosa donátor-ábrázolását. (III. Béla király 1190 körül alakíttatta át a korábbi márványberakásos kaput, abban Szent István felajánlja Magyarországot a Madonnának.)

² Marosi Ernő (szerk.): *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, I, Budapest, 1987, 119. (A továbbiakban: Marosi E.)

³ Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században, in: uő: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Budapest, 1997, 37.

⁴ Marosi E., 119.

⁵ A különítéletre legkorábbi példa Becsei Vesszős György halála utáni megítélését ábrázoló szelizi (Želiezovce – Szlovákia) falfestmény a 14. század második feléből.

szerződések viszont arról tudósítanak, hogy pl. Firenzében vagy általában Toszkána templomaiban a 14. század végén egy templom vagy más épületbelsőben festett egy négyzetméter freskó ára 1½–2½ arany forintnak megfelelő összegbe került. Ez az összeg a legdrágább arany, azurit, ultramarin festékeket is használó freskófestésre volt érvényes. Az épületek külső falaira festett falfestmények ára – ahol nem használták a drága pigmenteket – már jóval kisebb összeg volt.⁶

A magyarországi, azon belül a székelyföldi falusi templomok falfestményeinek készítésekor – szegényebb vidék lévén – nem használták a legdrágább festékeket, ám a fresco buono technikával történő eléggé bonyolult és időigényes festés a kor viszonyai között jelentős összegbe kerülhetett. Így az egyház, illetve a helyi plébános mellett a primori réteg több családjának is részt kellett vállalnia a költségek fedezésében, amelyek a kifestendő felület méretének, a kompozíciókba foglalt ember- és állatábrázolások sűrűségének arányában változtak.

Mindezt összevetve csak feltételezhetjük, hogy például a gelencei Szent Imre-templom esetében a kb. 80 m² falfelület előkészítése és kifestése – az esetleges természetbeni költségtérítés mellett – az itt is használt 14. századi pénznemben számítva több száz báni dénárba került.⁷ Ezt a jelentős összeget pedig csakis a teljes faluközösség, de kiváltképpen a tehetősebb réteg pénzadományából lehetett kifizetni.

A gelencei falképek hajdani donátorának neve az évszázadok folyamán feledésbe merült. 1882-ben Nagy Géza, a Székely Nemzeti Múzeum akkori őre, beszámolva a Szent Imre-templomban feltárt falképekről, a Szent László-legendaciklus első jelenetével kapcsolatban a következőt állapította meg: „Kezdődik azzal, hogy Szt. László, ki trónon ül, az ország zászlóját átadja egy vitéznek, a háttérben egy román stílusú épület látszik”.⁸ Huszka József „Királykihallgatásnak” nevezi a jelenetet, amelyhez hasonló a homoródszentmártoni unitárius templomban is előkerült később, és így magyarázza: „A királykihallgatásnál alighanem a leánya megmentéséért könyörgő nagyváradai püspököt akarta a festő, a király előtt térdeplő alakban, előadni”.⁹ A későbbi irodalomban, ha

⁶ Boskovits Miklós: *Pittura fiorentina alla vigilia del Rinascimento, 1370–1400*, Firenze, 1975, 170.

⁷ Hozzávetőleges számításunkat arra alapozzuk, hogy a Károly Róbert által veretett, a firenzei forinttal egyenértékű magyar arany forint kb. 60 báni dénárnak felelt meg. Egy m² freskó árát – az itáliai árakhoz arányosan viszonyítva – talán 30 banálisban állapíthatjuk meg. Lásd Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet 1000–1325*, Budapest, 1916, 406–407.

⁸ N. g. [Nagy Géza]: A gelencei falfestmények, *Nemere*, XII, 1882, 57.

⁹ Huszka József: A Szent László legenda székelyföldi falképekben, *Archeológiai Értesítő*, V, (1885) 211–220.

megemlítik, többnyire „várjelenetként” nevezik meg a képet, jómagam, korábban – kissé elszietve, de talán közelebb járva az igazsághoz – invokációnak neveztem,¹⁰ majd legutóbb, a Jékely Zsomborral együtt írt tanulmányunkban¹¹ a képet Marosi Ernő nyomán¹² donátor-ábrázolásnak feltételeztük.

A kérdéses jelenet a templomhajó északi hosszfalán, a felső regiszterben húzódó Szent László-legendaciklus Kivonulás-jelenete előtt látható: egy tornyos épületet, valószínű templomot ábrázol a háttérben, előtte trónuson ülő szent, bal kezét áldásra emeli. Háta mögött egy másik glóriás szent áll. A kép jobb oldalán sisakos vitéz térdel a trónon ülő szent előtt. Az ülő szentet Krisztussal azonosíthatjuk, mert arca teljesen azonos a legenda alatt megfestett passiószorozat Krisztusarcával.

A gelencei jelenethez hasonló – elpusztult – homoródszentmártoni képről Huszka által készített akvarellmásolaton azonban egy jelentős eltérést láthatunk. Amíg Gelencén a falképek megrendelője Krisztus előtt térdel, a homoródszentmártoni képen – akárcsak a nemrég feltárt homoródkarácsonyfalvi legendaciklus donátorképen – Szent László királyt látjuk trónon ülve, bárdal a jobb kezében, bal kezét pedig áldásra emelve a térdeplő donátor előtt. A háttérben itt is egy román kori tornyos templomépület látható (1. kép). A két kép közötti különbség a két térdeplő és imádkozó donátornak a templom történetében egymástól eltérő szerepéből, illetve a Szent László-legendája más és más értelmezéséből adódik. A homoródszentmártoni donátor, aki szolgálatot teljesítő, keményen harcoló, hivatásos katonaként jelenik meg¹³ Szent László előtt térdepelve, a Szent László-legendát Antiochiai Szent Margit legendájával együtt festette meg a hajó északi hosszfalán. Nem kerülheti el a figyelmünket a jelenet bal alsó sarkában, Szent László alakja mögött egy hegymagaslatra épített kis kápolna vagy torony nélküli templom rajza. Mindezek alapján elképzelhető, hogy a falképek donátora egyben a homoródszentmártoni első templom építtetője is volt.¹⁴

Gelencén a donátor Krisztushoz imádkozik a bevezető jelenetben, így az ő értelmezésében a kerlési história és Krisztus passiójának tudatos egybeszer-

¹⁰ János Mihály: *A gelencei műemléktemplom*, Sepsiszentgyörgy, 1994, 28.

¹¹ János Mihály – Jékely Zsombor: A templom épülete és falfestményei, in: Balázs István – János Mihály – Jékely Zsombor – Mihály Ferenc (szerk.): *A gelencei Szent Imre-templom*, Sepsiszentgyörgy, 2001, 32. (A továbbiakban: János M. – Jékely Zs.)

¹² Marosi Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*, Budapest, 1995, 81.

¹³ Marosi E., 121.

¹⁴ Nem mellékes, hogy a templom, amelyhez a középkorban nem tartozott toronyépület, a falu magasabban fekvő részén az 1888–1889-ben épült mai épület helyén állt.

kesztése, valamint a két sorozat több formái, jelképi összefüggése által a Szent László-legenda hangsúlyosabb krisztológiai értelmezést nyert.¹⁵

A hajó falképeinek stílusvizsgálata alapján a gelencei templomban legalább négy mester munkájával számolhatunk. Feltehető, hogy a Krisztus passióját és a Szent László-legendát megfestető patrónuson kívül még három gelencei donátor igénye szerint készülhettek az Utolsó ítélet, az Alexandriai Szent Katalin és az id. Szent Jakab életéből vett jelenetek. Nem lehet érdektelen az itt tárgyalt összefüggésben figyelni arra, hogy a compostelai Szent Jakab életéhez fűződő legendaábrázolásokat a templomhajó nyugati, tehát Santiago de Compostela irányába mutató falán festették meg, talán nem véletlenül. Kovács András írt nemrég egy fontos tanulmányt arról, hogy a homoródjánosfalvi szentélyboltozat konzoljainak zarándokjelképei alapján egy Compostelát járt építetőre lehet gondolni.¹⁶ Kérdés: nem járt Compostelában, Szent Jakab sírjánál a 14. században Gelencéről is egy hívő (család), és zarándokútja előtt vagy után megfestette a szent legendáját? (2. kép)

Nem tartoznak a konferencia középkort tárgyaló korszakához, ezért csak futólag említem meg a gelencei orgonakarzat 1766-ban újrifestett mellvédjének védőszent-ábrázolásait, amelyek egy-egy jobb módú család megrendelésére készültek. Ezek nem a legmagasabb művészi színvonalú festmények, azonban mégiscsak értékesek, mert a középkori donatori hagyomány továbbélését láthatjuk bennük. Ugyanakkor érdekes lehet az is, ahogyan a közepes tudású festő – meglátásom szerint – egy-egy szent arcképében a donátor portróját igyekszik megörökíteni, akinek itt már a nevét is ismerjük. Pl. Mikola Demeter magyar ruhás, szakállas-bajuszos alakját feltételezhetjük az általa kifizetett Szent Demeter-képen (3. kép), a koldust élelemmel és pénzzel kínáló Szent Erzsébet képe pedig 18. századi viseletben örökíthette meg a donátor, Szegedi Erzsébet portróját. (Tételünk – miszerint a donátor arcvonásait látjuk a különböző szentek ábrázolásain – megingani látszik egy másik kazettán, ha a Mátyus Judit által megrendelt ószövetségi Judit képét nézzük a kezében tányéron tartva Holofernész levágott fejével és egy karddal.)

Visszatérve a középkori emlékekre, ismeretlen marad számunkra egy másik donátorfigura a sepsibesenyői református templom északi hosszfalán, a Szent László-legenda regisztere alatt megfestett szentek között. A templom 19. századi radikális átépítése miatt ezek a falképek is csak Huszka József akvarelljein

¹⁵ Lásd bővebben Jánó M. – Jékely Zs., 34.

¹⁶ Kovács András: El Camino erdélyi zarándokai. A homoródjánosfalvi szentély gyámköveiről, *Keresztény Magvető*, 2011, 1, 3–12.

öröklődtek reánk. Feltárásukkor, 1882 tavaszán Nagy Géza,¹⁷ később Huszka írta le a jeleneteket. Mindketten megemlítenek egy áldó szent előtt térdeplő és imádkozó női alakot. Huszka József részletesebb leírásában: „A negyedik és ötödik árkádban újra egy-egy női szent áll, az első vállaira omló fürtökkel, hajdon fővel, a második fején kendővel, mi alkalmasint nem szüzet, de öregebb asszonyt jelent. Az első nő, fehér ruhája fölött csillagokkal mustrázott sárga tunikát hord, karján azonban ismét megjelenik a fehér ruha. Balkezét három ujja föltartásával áldásra emeli a koczkázott szövettel beterített ima zsámoly előtt térdeplő, s összekulcsolt kezeit felé nyújtó leányra. [...] A fölötte és mellette álló öregebb nő kezében, maga előtt melléhez szorítva, mintha könyvet tartana, azonban ez már alig kivehető [...]”¹⁸ (4. kép) Mai olvasatban talán így értelmezhetjük a jelenetet: egy ismeretlen női donátor térdepel az öt megáldó Madonna előtt. Az imazsámolynak vélt képelemet inkább az ülő Madonna trónjának tarthatjuk. A háttérben álló, idősebb női szent ebben az esetben valószínű Szent Anna ábrázolása lehet, aki itt a beajánló szent szerepét tölti be. Nem kizárt, hogy az Anna keresztnévet viselte a képen látható női donátor is. Ha mindez igaz, a besenyői falfestmény az egyik legkorábbi női donátor-ábrázolás lehetett a magyarországi művészetben.

Huszka József a sepsibesenyői református templom középkori, 14. századi falképei között rajzolta le a feltárás során a diadalíven megfestett Szent István király ülő figuráját. Természetesen nem donátor-ábrázolással, hanem patrocíniummal van ebben az esetben dolgunk, mert a szent király kezében látható kis templom ábrájából arra gondolhatunk, hogy a besenyőiek az első templomot Szent István király oltalmába ajánlották.

A sepsikilyéni unitárius templomhajó gazdag kifestését a 14–15. század fordulóján egyetlen mester, vagy inkább egy műhely alkotásának tarthatjuk. A kifestés ikonográfiai programja magába foglalja az Utolsó ítélet nagy kompozícióját és Krisztus passiójának egy későbbi Madonna-kép által megszakított négy jelenetét a déli hosszfalón. Ez utóbbi folytatódik tizenegy, kerettel elválasztott jelenetben a nyugati és északi falakon. Ezen kívül a nyugati és az északi fal felső regiszterében a Szent László-legenda lendületes narrációját látjuk a Kivonulás jelenetétől a kun lefejezésének képéig. Az északi hosszfalón

¹⁷ N. n. [Nagy Géza]: A besenyői templom, *Nemere*, XII, 1882, 44, 174–175.

¹⁸ Huszka József: A sepsi-besenyői ev. ref. templom, *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője*, II, Sepsiszentgyörgy, 1891, 277. Nagy Géza és Huszka József tanulmányait újraközölve lásd János Mihály: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez*, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2008, 219–220, ill. 254–259.

végződő passió-ciklust két különálló kép követi: egy kettős árkádvben festett Madonna, valamint két álló férfi szent, Kozma és Damján, kezükben orvosságos edény, tégely.¹⁹ A krisztológiai sorozat jeleneteinek és a két záró képnek az alsó része a fal nedvessége miatt elpusztult, de a viszonylag épen maradt felső részek alapján a jeleneteket jól lehet azonosítani.

A déli fal felső, a gelenceihez hasonló keskeny, vízszintes regiszterében megfestett Utolsó ítélet kompozícióban a Maiestas Domini mandorlája és egy Köpönyeges Mária, valamint egy töredékesen megmaradt, lélekmérő Szent Mihály között látjuk a donátor kicsi, meztelen figuráját, amint az őt beajánló, térdeplő és imádkozó Keresztelő Szent Jánossal együtt imádkozik a különítéletért a megváltás reményében. Feltételezhetjük, hogy az ő donatori, patrónusi mivoltának köszönhető az Utolsó ítélet megfestése a kilyéni templomban (5. kép). Az északi fal alsó regiszterében végighúzódó passióciklus donátorát a képsort lezáró Madonna előtt ábrázolhatták térdepelve. Erre utal a kompozíció elrendezése: a kettős árkádív alatt ülő, félprofilban ábrázolt Szűz Mária és ölében a kis Jézus a kép jobb szélén látható. Az előttük lévő – mára elpusztult – felületen festhették meg a térdeplő patrónus alakját. A falkép mai állapota miatt alig kivehető, de Huszka József 1885-ben készített akvarellmásolatán jól látható még Krisztus áldó kézmozdulata. Az itt feltételezett donátor járulhatott hozzá a felső regiszterben megfestett Szent László-legenda költségeihez is, aki ugyanakkor életét és vallásos-érzelmi cselekedeteit a két gyógyító szent, Kozma és Damján oltalmába ajánlotta.

A templom nagy falképegységei mellett a hajó déli hosszfalán látható még egy hajdani magánáhitatot szolgáló emlék, a passiósorozat Bevonulás Jeruzsálembé jelenet felületére ráfestett későbbi Madonna-kép, amellyel kapcsolatban kérdés lehet: hogyan festhettek rá egy már meglévő, összefüggő ciklus felületére egy oda nem tartozó újabb képet? Azt viszont kevésbé kérhetjük számon talán az egykori megrendelőtől, hogy ezzel együtt az Utolsó ítélet közelében (vagy közeledtén?) kívánt imádkozni közvetítésért a Madonnához.

A dolgozatom címéből ítélve talán arra lehetett számítani, hogy itt fény derül néhány hajdani donátor személyes kilétére. Az esetleges csalódást némiképp eloszlatva szeretném megjegyezni, hogy ezt a mi viszonyaink között, a későbbi kutatás során is csak kivételes szerencsével lehet remélni.

Mindeddig egyetlen, név szerint ismert középkori donátor ábrázolását látjuk vidékünkön, nevezetesen a székelyderzsi unitárius templomban, a Saul

¹⁹ A falképek részletes leírását, gazdag képmelléklettel lásd Jékely Zsombor – Kiss Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben*, (szerk. Kollár Tibor), Budapest, 2008, 278–333.

megtérése falkép-kompozícióban megfestett Ungi Pál mester önarcképét. Az 1419-ben készült falfestmény kutatástörténetében Vasile Drăguț művészettörténész vetette fel először azt a feltételezést, hogy a lóháton ülő lovagok közül a szembenézõ sisakos vitéz maga a hajdani festõ lehetett.²⁰ Drăguț feltételezését – amely a lovag kezében tartott zászló, labarum feliratában előforduló Ungi Pált megrendelõként értelmezte – a magyar művészettörténet-írás késõbb elvetette.²¹ Legutóbb azonban a Saul megtérése jelenet, valamint a lélekmérõ Szent Mihály és a szent püspökök együttes ábrázolását figyelmesebben megvizsgálva feltűnt Ungi Pál névbekarcolása, amelyben magát festõként nevezi meg: *Hic fuit Paul /us/ de Ung pictor 1/4/19*. A teljes kompozíció votív jellegérõl már bővebben beszámoltam,²² onnan továbblépve, most – az önarcképet és a bekarcolt feliratot figyelembe véve – azt is meg lehet kockáztatni talán, hogy Ungi Pál a személyes hangú, több alakos, összetett kompozícióját festõ-donátorként örökítette meg a derzsi templom hajójának déli falán. Feltételezésünket megerõsíteni látszik egy másik festõ, Johannes Aquila mester példája, aki pár évtizeddel korábban szintén donátorként festette meg az önarcképet a veleméri és a mártonhelyi (Martjanci, Szlovénia) templomokban. A teljesebb kép kedvéért tegyük még hozzá az eddigiekhez, hogy nem kizárt: „Aquila szokatlan öntudata – Marosi Ernõ szerint – csak azzal a szereppel magyarázható, amelyet a hozzá hasonló vándorfestõk mint a liturgiai követelmények és ikonográfiai szokások szakértõi tudatlan és inkább csak a kifestést magát igénylõ, de annak tartalmi kérdéseiben egészen tanácstalan megbízóikkal szemben játszottak.”²³

²⁰ Vasile Drăguț: Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania, in: *Pagini de veche artă românească*, III, (1972) 80; valamint uõ: *Arta gotică în România*, Bukarest, 1979, 230.

²¹ Marosi E., 615.

²² János Mihály: Ungi Pál mester imája a székelyderzsi templomban, in: Egyed Péter – Gál László (szerk.): *Fogalom és kép*, II, A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Filozófia Tanszékcsoportjának magyar tagozata által szervezett nemzetközi tanévkezdõ konferencia elõadásai, 2010. október 23., Kolozsvár, 2011, 143–149.

²³ Marosi E., 120.

DONOR REPRESENTATIONS IN CHURCHES OF SZÉKELYLAND

The image of the donor kneeling or in prayer alongside the saints appears throughout Hungarian art under Byzantine influence, towards the end of the 12th century. We can see his or her representation in Mediaeval art usually accompanying the scene of the Crucifixion, but it can also turn up – wearing bourgeois clothing or nothing at all, lacking any kind of individual feature, coat of arms or inscription – by the effigies of Saint Michael, the Virgin, or within Last Judgement compositions of many figures.

Most of the surviving artistic representations of donors are to be found on the wall paintings of 14th century village churches. This is also typical for Székelyland where, due to the social segregation and differentiation in wealth noticeable in the first half of the 14th century, a class of donors could emerge, capable of supporting also financially the furnishing and painting of churches.

„SKÁRLÁT SZÖNYEG, TÁBLÁS ABROSZ ÉS HABOS
SZUPERLÁT” – HÁZÖLTÖZETEK A FEJEDELEMKORI
SZÉKELY NEMESI OTTHONOKBAN

A fejedelemkori székely főnemesi, nemesi otthonokban használatos *házöltözetek*¹ vizsgálatakor többnyire csak az írott forrásokra, a végrendeletekre, ingóság- és hozományjegyzékekre támaszkodhatunk, melyek különböző módon tájékoztatnak bennünket a kor divatos textilfajtáiról.

A kastélyok és udvarházak berendezéséről készült összeírások,² az ún. *inventáriumok* a főúri és nemesi otthonok felszereléséhez tartozó textiliákat csak szűkszavúan sorolják fel, ugyanakkor pontos képet adnak arról, hogy a lakótér mely részét díszítették egykor kárpitok, szőnyegek, asztal- és ágyfelszerelések, továbbá sok esetben a felhasznált textiliák anyagára, minőségére, illetve méretére is utalnak.

Másfajta információkkal szolgálnak a Székelyföldön kelt, vagy onnan származó ingóságokról szóló végrendeletek, a *testamentumok*.³ Bár ritkán részletezik

¹ A *házöltözetek* textiliái közé a falat, az asztalt és az ágyat díszítő vagy borító kelmék – a kárpitok, függönyök, szőnyegek, asztal- és ágyneműk tartoztak.

² Lásd pl. B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*, Bukarest, 1973 (a továbbiakban: B. Nagy M.) munkájának székely otthonokra vonatkozó részét; továbbá Kálnoki Sámuel Brassóban lévő javainak 1698. május 25-én kelt inventáriumát (közli: Tüdős S. Kinga: *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Bukarest–Kolozsvár, 1998, 222–234. (A továbbiakban: Tüdős S. 1998); és a gernyeszei Teleki kastély 1685-ben, 1689-ben és 1694-ben összeírt javainak inventáriumait (közli: Tüdős S. Kinga: *A régi gernyeszei várkastély*, Marosvásárhely, 2009, 35–45, 53–59, 65–68. (A továbbiakban: Tüdős S. 2009)

³ Vö. Tüdős S. Kinga (válogatta, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel összeállította): *Erdélyi testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei – Háromszék*, Marosvásárhely, 2003 (A továbbiakban: *E. T.*, I.); Tüdős S. Kinga: (válogatta, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel összeállította): *Erdélyi testamentumok II. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei*, Marosvásárhely, 2006 (A továbbiakban: *E. T.*, II.); Tüdős S. Kinga (válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította): *Erdélyi testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660*, Marosvásárhely, 2008 (A továbbiakban: *E. T.*, III.); Tüdős

a textilnemüket,⁴ általában csak tárgytipusokat említenek, olykor egy-egy jelzővel pontosítva a minőséget, az alapanyagot vagy a díszítési módot (pl. igen szép, tisztességes, új, viseltes, hitvány, selymes, bársony, hímes, sujtásos, varrott stb.), mégis igen fontosak abból a szempontból, hogy mely textiltípusok számítottak vagyontárgynak, említésre méltónak akkoriban. A felsorolásokban a drága itáliai, francia vagy keleti selyemszövetekből (bársony, tabit, tafota, tercenella, atlasz, kamuka, kaftánszövet stb.) szabott *viseletek* szerepelnek az első helyen, amelyeket a *szőnyegek*, *paplanok*, *kárpitok*, majd a fehérruhaként említett *asztal- és ágyneműk* követnek. Ha csak a végrendeletekben említett textíliák alapján rekonstruálnánk az egykori otthonok házőltözeteit, igen szegényes képet kapnánk. Alig hihető, hogy egy olyan jómódú, székely nemes asszonynak, mint Mindszenti Krisztinának mindössze néhány szőnyegből, vánkosból, paplanból és vászonneműből álltak volna textiltárai.⁵ Valószínűbbnek látszik, hogy a végrendelezők csak tulajdonuk legjavát vették jegyzékbe, és otthonuk a valóságban sokkal gazdagabb berendezéssel bírt, mint ami a testamentumokból kiténik.

E feltevést támasztják alá a korszakban készült keletkezéskorok, az ún. *parafernumok*, amelyek a már említett forráscsoportokhoz képest sokkal több textiltípust tesznek említést, s így hasznos adatokkal szolgálnak a kutatók számára. A parafernumok nagy gondossággal rögzítik a házasságba vitt viseletek és házőltözetek mennyiségét, anyagának és díszítésének módját, a hímzések, csipkék és recék stb. fajtáit. Szükség volt erre, ugyanis e jegyzékek fontos szerepet játszottak a későbbiekben az örökség elosztásakor is. Id. Asztalos Imre kézdivásárhelyi nemes 1675-ben kelt végrendeletében nyomatékosítja, hogy elhunyt feleségének hozományjegyzékai („parafernomi maradtak az en kezemben meg vadnak írva”) alapján kívánja majd gyermekei részére kiadni az anyai jussot.⁶ A történetíró Cserei Mihály (1667–1756) nagyajtai udvarhá-

S. Kinga (válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította): *Erdélyi testamentumok IV. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1661–1723*, Marosvásárhely, 2011. (A továbbiakban: *E. T.*, IV.)

⁴ E kivételek közé tartozik például Petki Farkasné Borsvay Erzsébet Nagyteremiben, 1647. szeptember 23-án kelt testamentuma, amelyben a végrendelező – a szokásostól eltérő módon – a viseletek, szőnyegek és paplanok anyagára, színére, mintájára, ill. díszítésének módjára is kitér. *E. T.*, III, 170–175.

⁵ Özv. Csáki Istvánné Mindszenti Krisztina Gernyeszegen, 1679. február 8-án kelt végrendeletében a szőnyegek kivételével csak ág- és asztalneműi felett rendelkezik: derékaljait, vánkosait, vásznait, vastag (temérdek) abroszait és kendőit, valamint paplanjainak „aljas”-át fehérchseléideire hagyja, s csak a „pihe derékalyok”-at, két aranyos paplanát, továbbá viseltes selyemmatériáit szánta rokonainak. *E. T.*, IV, 127–128.

⁶ *E. T.*, I, 238.

zában lévő ingóságainak felsorolásakor nagy gonddal rögzítette, hogy melyik tárgy melyik feleségétől származik.⁷

Viszonylag kevés Székelyföldre vonatkozó kelengyejegyzéket ismerünk. Legutóbb Szócsné Gazda Enikő kutatta és dolgozta fel a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban őrzött, eddig publikálatlan 17–19. századi kelengyejegyzékeket, köztük Kálnoki Susánna 1633-ban és Apor Borbála 1655-ben készült parafernumát.⁸ Ismerjük továbbá Kornis Margit Rhédey Jánosné nászhozományát 1627-ből,⁹ az ozsdolai nemes Kun Gergelyhez nőül menő Barcsai Druzsina 1643-ban kelt,¹⁰ vagy a székely főnemes, Kálnoki Sámuel erdélyi kancellár nővérének, Csáky Lászlóné Kálnoki Katának 1664-ből való hozományjegyzékét,¹¹ valamint a történetíró Cserei Mihály négy leányának 1716-ban, 1720-ban, 1724-ben és 1742-ben kelt kelengyejegyzékének összevetésével nyomon követhetjük, hogyan változott a divat egy családon belül közel három évtizeden át.¹²

A textiltörténészeket régóta foglalkoztatja, hogyan néztek ki a valóságban a forrásokban említett viseletek, kárpitok, szőnyegek, mit jelentenek a nyelvünkben mára kikopott kifejezések, mint a *skárlát*, *táblás*, *habos* stb. A téma kutatását nehezíti, hogy kevés tárgyi anyagot őrzünk a korszakból. Nem maradt fenn sem Erdélyben, sem pedig a Magyar Királyság területén 17. századi teljes lakószoba-berendezés. A múzeumi gyűjteményekben őrzött textíliák közül általában csak a kiemelkedő, elsőrangú darabok válnak ismertté, a kevésbé jelentős, ugyanakkor a korszak lakberendezéséhez tartozó, világi rendeltetésű tárgyak az évszázadok alatt nyomtalanul elpusztultak, vagy ismeretlenül pihennek a múzeumi raktárakban.¹³ Mindezek ellenére kísérletet teszünk arra, hogy

⁷ Szádeczky Lajos: Cserei Mihály jegyzőkönyvéből, *Történelmi Tár*, 1903, 552–569. (továbbiakban: Szádeczky L.)

⁸ Közölve: Szócsné Gazda Enikő: *A háromszéki hozomány a 19. században* című doktori (PhD) disszertációjában. Debreceni Egyetem történelmi és néprajzi doktori iskola, néprajzi program, 2010. Függelék: 236–241. Forrás: dea.unideb.hu/deal/bitstream/24371/.../Haromszeki_hozomany2-t.pdf. (A továbbiakban: Sz. Gazda E.)

⁹ Komáromy András: Kornis Margit Rhédei Jánosné nászhozományja 1627-ből, *Történelmi Tár*, 1885, 398–401.

¹⁰ Pettkó Béla: Barcsay Druzsziánna hozományja, *Történelmi Tár*, 1887, 791–794.

¹¹ Pastinszky Miklós: Kálnoki Kata Huszton volt kelengyéje, *Magyar Nyelv*, 1969, 1, 88–92. (A továbbiakban: Pastinszky M.)

¹² Szádeczky L., 481–582.

¹³ A 16–17. századi magyar főúri otthonokban használatos textíliákról ma elsősorban az Iparművészeti Múzeumban őrzött fraknoi Esterházy-kincstár viseletei, dísz-lófelszerelések és házőltözetei alapján tudunk fogalmat alkotni. Az Esterházy-kincstár azonban csak az ünnepi, ún. *pompára való* darabokat őrizte meg számunkra, a hétköznap viselt vagy használt, egyszerűbb,

a Székelyföldre vonatkozó forrásokban szereplő házőltözetek, azaz a *kárpitok*, *szőnyegek*, *asztal-* és *ágynemük* néhány gyakori vagy érdekes típusát – a magyar vagy külföldi gyűjteményekből ismert textíliákkal összevetve – ismertessük.

A kastélyok és udvarházak dísztermének (*palota*), ebédlőjének (*ebédlőpalota*) és lakoszobáinak (*ház*) falát gyakran borították gypjúból vagy selyemből szőtt textíliák. Bár a 17. századi – 18. század eleji források e falikárpitok számos fajtáját említik, tárgyi emlékek híján csak feltételesen tudjuk azonosítani őket. A források összevetésekor kitűnik, hogy az Erdélyi Fejedelemség fényűző udvartartását kivéve, lényegében ugyanazok a textilféleségek voltak divatosak Erdélyszerte a főnemesi-nemesi udvarházakban és a jómódú polgári otthonokban.¹⁴ A királyi és fejedelmi udvarokba illő, gypjúból, selyemből szőtt, olykor arany- és ezüstfonallal is díszített¹⁵ flamand kárpitsorozatok,¹⁶ mint amilyenek Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) kincstárában voltak egykor,¹⁷ rendkívüli drágaságuk miatt nem fordultak elő nagy számban sem Székelyföldön,¹⁸ sem másutt hazánkban. A forrásokban található, *képes kárpitokra* utaló adatok min-

ún. *kinjdró* vagy *köz* textíliák – értéküknél fogva – nem kerültek a kincstárba, így nem is maradtak fenn az utókor számára. Vö. Pásztor Emese (szerk.): *Az Esterházy-kincstár textíliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Thesaurus Domus Esterhazyanae*, II, Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2010. (A továbbiakban: Esterházy 2010)

¹⁴ Vö. Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészet a XVI–XVII. századi Kolozsváron*, in: Bodor András et alii (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára, (A Bolyai Tudománygyetem kiadványai, 1, Tanulmányok)*, Kolozsvár, Bukarest, 1957, 369–372. (A továbbiakban: Jakó Zs.)

¹⁵ Ilyen különösen értékes, aranyfonalas kárpit volt feltehetően egykor Naprágyi (Napragi) Demeter (1556–1619) püspök, erdélyi kancellár tulajdonában; ma az Iparművészeti Múzeum őrzi: Jézus születése, Pieter van Aelst műhelye (?), 1520 körül, ltsz. 18328.

¹⁶ A 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben divatos kárpitokról lásd László Emőke: *Flamand és francia kárpitok Magyarországon*, Budapest, 1980. (A továbbiakban: László E.) A székelyföldi forrásokban említett kárpittípusok többsége megtalálható a 16–17. századi, jómódú kolozsvári otthonokban is. Vö. Jakó Zs., 370–372.

¹⁷ Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának „szőnyeges házában” a bibliai és történelmi témájú kárpit-sorozatok mellett „madarászó, vadászó és zöld labodás” flandriai kárpitot vettek jegyzékbe. Baranyai Béláné: *Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án, Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1959–60*, Budapest, 1961, 253. (A továbbiakban: Baranyai B.)

¹⁸ Itt jegyezzük meg, hogy a kárpitokról nem készültek részletes leírások, sokszor csak a kárpitot tartó szegekből következtethetünk arra, hogy egykor kárpit díszítette a falat. Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházának összeírásakor az ebédlőpalota falára erősített katonafogasba bevert „fegyver avagy kárpittartó hajtott vasszeg”-et vettek jegyzékbe 1679-ben. B. Nagy M., 142.

den bizonnyal kisebb flamand, francia vagy német műhelyekben készült, olcsóbb változatokra vonatkoztak. A 16. század közepétől Európában divatosabb váltak a dús, zöld lombozatú háttérben vadászatot, vadállatokat vagy madarakat ábrázoló verdűrök. Minőségük változó volt, a brüsszeli valóság-hű tájképi ábrázolásoktól kezdve a kisműhelyek – mint a flandriai Grammont, Oudenaarde, a francia Aubusson és Felletin – bájos rajzú kárpitjaiig sokfélék lehettek. A kisműhelyek verdűrjeinek egyik típusát hatalmas levelekből álló, dús növényzet jellemzi. A kárpit tükrét kitöltő, lándzsás végű vagy fogazott szélű, nagy, húsos, tekeredő levelek között madarak vagy vadállatok bújnak meg, máskor a zöld leveles háttér címer vagy mitológiai jelenet háttéréül szolgált. Vélhetően ilyen hatalmas levelekkel díszített kárpit volt a *Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájában jegyzékbe vett „zöld labodás” flandriai kárpit,*¹⁹ vagy a *székelyföldi példák közül a gerneszezi Teleki-kastély 1694-ben összeírt javai közt olvasható „zöld öreg új vadász kárpint nr. 2. Viseltes zöld vadász kárpint nr. 23.”*²⁰ is.

A képes kárpitoknál gyakrabban találkozunk a székelyföldi udvarházakban a szövött kárpitok hatását keltő, azokat utánzó, olcsóbb, posztóra vagy vászonra nyomtatott, illetve festett kárpitokkal. A forrásokban szereplő „vadászó”, „vadás”, „madaras” vagy „virágos” vászon- vagy posztókárpitok a leggyakoribbak,²¹ de készültek posztóra írt tarka vagy alakokkal díszített változatok is.²² Széki Teleki Mihály gróf (1634–1690) gerneszezi kastélyát tizennégy „viseltes *kelim forma* nyomtatott”, két „öreg új *kelim forma*”, öt veres posztó, két „zöld öreg [nagy méretű] új-” és huszonhárom „viseltes zöld posztó” *vadászkárpit* díszítette 1694-ben.²³ E kárpitok készítésének helye nem ismert. Tudjuk, hogy Erdélyben is dolgoztak kárpitírók,²⁴ de több adat szól a bécsi eredet mellett.²⁵

¹⁹ Baranyai B., 253.

²⁰ Tüdős S., 2009, 66.

²¹ Tüdős S., 2009, 65–66, továbbá a Székelyföldön kívül eső oprakercisőrai Teleki kúriájában 46 virágos és iratos kárpitot vettek jegyzékbe 1683-ban. B. Nagy M., 204–205.

²² Oprakercisőrán Teleki Mihály házának falát 11 kárpit díszítette 1683-ban, melyeken „királyok, császárok képei vadnak felírva”. B. Nagy M., 205. A gerneszezi Teleki-kastélyban az úrfi szobájának falát öt darab „posztóra írt tarka kárpit”; az iskola belső házának ablakát nyolc darab „tarkán festett” vászonkárpit takarta; a külső ház falát „vászonra írt Királyok s Asszonyok képei nr. 6.” díszítették 1685-ben. Tüdős S., 2009, 58.

²³ Tüdős S., 2009, 65–66.

²⁴ Vö. Voit Pál: *Régi magyar otthonok*, Budapest, 1943, 144. (A továbbiakban: Voit P.); Jakó Zs., 371.

²⁵ Erdély-szerzte általánosan kedvelték a festett kárpitot, zöld, tarka, lovas és királyos, veres posztós *bécsi kárpitokat* említi Jakó Zsigmond a kolozsvári otthonokban is. Jakó Zs., 370.

Haller János 1686-ban Bécsben készítettett festett kárpitokat, ahol a vászon rőfjét fél tallér áron írták, azaz festették meg vízfestékkel.²⁶ Valószínűleg ilyen festett kárpit lehetett 1647-ben a Petki Farkasné Borsvay Erzsébet nagyteremi udvarházát díszítő „három bécsi kárpit”, valamint az ebesfalvi házában lévő négy „vadas forma bécsi kárpit” is.²⁷ Székely nemesi otthonokból származó festett kárpitot nem ismerünk, de a Magyar Nemzeti Galéria²⁸ és a Magyar Nemzeti Múzeum²⁹ gyűjteményében fennmaradt egy-egy 17. századi festett kárpit II. Rákóczi Ferenc útikárpit-sorozatából, melyek egykor zborói (ma Szlovákia, Zborov) várkastélyát díszítették.³⁰ A jobb minőségű, drágább, „alakos” kárpitsorozatok mellett divatosak voltak az egyszerűbb, virágos falfestést utánozó festett kárpitok is. Egy ilyen, ismeretlen eredetű festett vászonkárpit-töredéket őriz az Iparművészeti Múzeum a 18. század elejéről (1. kép), melyhez hasonlóan képzeljük Teleki Mihály oprakercisórai udvarházának szobáit 1683-ban díszítő *virágos iratos kárpitokat* is.³¹ Kérdéses, hogy Teleki fent említett „*kelim forma* nyomtatott” vadászkárpitjában mi volt a „kelim-forma”. A kelimek, azaz a *kilimek* az Oszmán Birodalomban készült, gyapjúból szövött, általában 70–100 cm széles, olykor két 300–400 cm hosszú szövött sávból összevarrt szőnyegek, padlótakarók voltak,³² melyeket a 17–18. században Erdély-szerte a takarók, falvédők és kárpitok között említik.³³ A török darabok mellett Székelyföldön készült kilimekről is vannak adataink. Killyéni Székely Erzsébet parafernumában egy – vélhetően török – „kilin”, majd „itt szőtt” két kilim olvasható 1718-ban.³⁴ Ez utóbbi feltehetően kilim technikával készült székely

²⁶ Közli: Sz[alay] Károly: Haller János följegyzései 1685–1687-ről, *Történelmi Tár*, 1878, 681. (továbbiakban: Szalay K.).

²⁷ E. T., III, 173.

²⁸ Festett vászonkárpit, Nagy Sándor és Diogenész útikárpit-sorozatának egyik darabja, magyarországi festő (?), 1700 körül, tempera, vászon, 325 x 294 cm. Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 83.11M

²⁹ Festett vászonkárpit, magyarországi festő (?), 1700 körül, tempera, vászon, 456 x 329 cm, ltsz. T 1989.16. Mátéfy Györk: II. Rákóczi Ferenc festett útikárpitjának konzerválása, in: Éri István (szerk.): *Restaurálási tanulmányok. Timár-Balázs Ágnes emlékkönyv*, Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület, Budapest, 2004, 111–114.

³⁰ Voit P., 145.

³¹ B. Nagy M., 204–205.

³² A *kilim* szőnyegszövés-technika a török hódoltság alatt az egész Balkán területén meghonosodott, Erdélyben a „festékes” szőnyegekben mutatható ki hatásuk.

³³ Például Cserei Mihály javai között, Nagyajta, 1741: „Falra való, széles hosszú veres kilim. Egy új tarka kilim. 2 viseltes kilim. Egy veres széles kilim”. Szádeczky L., 566.

³⁴ Killyéni Székely Erzsébet parafernuma, 1718. Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Fond 74

szövött szőnyeg, az ún. *székely festékes*³⁵ lehetett. A 17. századi – 18. század eleji leltárakban az olcsóbb gyapjúszőnyegek, gyapjúkárpitok között találjuk a *székely* vagy *székely szőnyeget*³⁶ vagy *kárpitot* is, amely nem biztos, hogy azonos volt a *székely festékessel*, azaz a török kilimek helyi változatával. A gyapjúból szőtt, hosszú, keskeny *székely szőnyeget* vagy *székely kárpitot* ugyanis gyakran nem darabra, hanem végre mérték.³⁷ Jakó Zsigmond a kolozsvári otthonok házőltözeteinek ismertetésekor e székely szőnyegeket a festékesek „kárpitszerűen szőtt fajtája”-ként határozta meg.³⁸ Tekintettel arra, hogy a korabeli magyar szóhasználatban az egyébként különböző textiltípusokat jelentő „kárpit”, „kilim” és „szőnyeg” szavakat alkalmanként egymás szinonimájaként használták,³⁹ nem lehetünk biztosak abban, hogy pontosan milyen technikával készült szőnyeg- vagy kárpitféléről szólnak a jegyzékek. Azt sem tudjuk biztosan, hogy török kilimek vagy más gyapjúszőnyegek, esetleg szövetek vagy posztókárpitok voltak-e a székely nemesi otthonokban is előforduló „török oszlopos”,⁴⁰ „török teveszőr”⁴¹ vagy „Portai kárpitok”.⁴² Hasonlóképpen nem tudunk többet arról

– Cserey Emilia kollekción, Fasc. II, 54–55. Közli: Sz. Gazda E., 250.

³⁵ Példa székely festékesre a forrásokban: Papolci Kis Mária parafernuma, 1702: „Két festékesek Fl. 10.” Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Fond 65/44 – Papolci Kis család levéltára, 141-es lelt. sz. (1594–1831), 13. old.; Rétyi Antos Mária parafernumában, 1728: „35. Két portai Szőnyeg, egy Török országi Kilin, ... [36.] [Székely festékes.” Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Fond 65/14 – Thuri család levéltára, Fasc. I. (1606–1875), 73–74 verso. Közli: Sz. Gazda E., 242, 252.

³⁶ Szentdemeteri Balasi Ferenc fejedelmi főlovászmester és Udvarhelyszék főkapitánya szentdemeteri kastélyában a tisztartató házának asztalát borította egy „rossz székel szőnyeg” 1629-ben. B. Nagy M., 68.

³⁷ A gyerőmonostori Kemény Péter magyarbükkösi udvarházánál lévő javainak leltárában a palota felszerelése között (1646) „egy falra való, asztal környül való egy vég székely szőnyeg”; Kassai István Királyfálván (Maros megye) 1647-ben összeírt javai között „Az fal körül egy vég székel kárpit” szerepel. B. Nagy M., 80, 85.

³⁸ Jakó Zs., 370.

³⁹ A török *kilimet* „kárpitként” említi Bethlen Gábor 1627-ben kiadott erdélyi limitációjában: „Egy jó Török Kárpitot, kit Kilimnak híynak, nagyot veresett, hat forinton. Tarkát öt forinton. Valamivel kissebbet négy forinton. Közönségest három forinton”. Nagy Iván: Árucikké szabályzata 1627 és 1706 évekből. Adalékul a XVII. és XVIII. század ipar- és erkölcstörténetéhez, *Történelmi Társ*, 18, (1871) 216; továbbá a bethleni várban egy „szőtt kárpit dufla szőnyeg”-et írtak össze 1661-ben. B. Nagy M., 130.

⁴⁰ 1647-ben Kassai István Királyfálván (Maros megye) összeírt javai között „két oszlopos, szürke teveszőrből szőtt, új kárpit” szerepel. B. Nagy M., 85.

⁴¹ A gerneszezi Teleki-kastély jegyzékbe vett házőltözetei között „tarka teveszőr házőltözet nr. 6.” volt 1694-ben. Tüdös S., 2009, 65.

⁴² Petki Farkasné Borsvai Erzsébet javai, Nagyteremi, 1647. E. T., III, 173.

a négy „persiai kárpit”-ról sem, amelyeket Uzoni Béldi Pál (1621–1679) javai között írtak össze 1678-ban.⁴³ Mindent összevéve feltételezhető, hogy a leltárakban a kárpitok jellemzésekor a „kilim forma” a kilimekre jellemző keskeny, hosszúkás formára utalhatott, készültek ugyanis az ablakok közötti vagy feletti falszakaszra való, keskeny, hosszúkás, álló vagy fekvő formájú, flamand vagy francia szövött képes kárpitok,⁴⁴ illetve azok festett változatai is.

Bár a források ugyancsak kárpitként említik, de ma inkább tapétának neveznék a léckerettel, egykorú szóhasználatlaltal „festett rá mákkal”⁴⁵ felerősített, selyem- vagy gyapjúsövetből készült falborításokat. Nagy valószínűséggel e csoportba tartozhatott az a közelebbi meghatározás nélküli „29 db falra való kárpit” is, amelyeket Béldi Pál uzoni kastélyából vittek el 1678-ban.⁴⁶ Ilyen, méterárúként vásárolt gyapjúsövet-kárpit volt 1689-ben a gerneszezi Teleki-kastély leányok házának falait borító öt darab zöld *perpète* [perpéta] házőltözet is,⁴⁷ melyek száma 1694-re már tíz darabos készletre nőtt és további négy darabból álló, tarka *mazolán* házőltözettel egészült ki.⁴⁸ Az olasz perpetua „örökké tartó” elnevezésből származó *perpéta* egyszínű vagy kismintás, bolyhozatlan fésűsgyapjú sávolyszövetfajta volt, mely a *mazolán*, az olasz mezzalana „félgyapjú”, azaz len láncon gyapjúval szövött, csíkos szövetrel együtt a középminőségű⁴⁹ gyapjúsövetek közé tartozott.⁵⁰ A mazolánnak francia változata

⁴³ *Székely Oklevéltár*, VI, 386, (továbbiakban: *SzOkl*).

⁴⁴ Álló formájú, keskeny falikárpit pl. a Louvre Musée des Art Décoratif gyűjteményében lévő, Eszter történetét bemutató flamand kárpit a 15. század végéről (350 x 104 cm, inv. OA 7384). Több fekvő formájú, keskeny és hosszúkás (kb. 100 x 300–400 cm), Brüsszelben, 1560 körül készült állatalakos verdűrt őriz a krakkói Wawel gyűjteménye (inv. 19, 22, 23). A 17. század végétől a franciaországi Aubussonban is készülnek keskeny, hosszúkás verdűrök fent és lent futó bordűrsávval.

⁴⁵ Teleki Mihály oprakercisórai udvarházában, 1683-ban: „Kárpitok és képek vonására való, feketén, veresen, zölden festett rá mák, nagyobbak és kisebbszerűek promiscue nro. 123”. B. Nagy M., 212.

⁴⁶ *SzOkl*, VI, 386.

⁴⁷ Tüdős S., 2009, 59.

⁴⁸ Tüdős S., 2009, 65.

⁴⁹ Az 1706-os löcsei limitáció szerint singjétt 90 dénárért adták. Közli: Demkó Kálmán. *Történelmi Tár*, 1887, 609.

⁵⁰ A perpeta és a mazolán szöveteket a nagyszombati ruharendelet 1752-ben a polgári női viseletek anyaga között említi. Endrei Walter: *Parjolát és posztó*, Budapest, 1989, 115 (a továbbiakban: Endrei W.); Apor Borbára parafernumában 1655-ben „Egii veres *prepera* [sic!] szoknia, kilencz rend fekete velencei prém rajta” szerepel. Közli: Sz. Gazda E., 238; Széki Teleki Mihály a szolgálólányok öltözékeként említi uzdiszentpéteren kelt végrendeletében 1683-ban,

is megjelent a 17. század közepi magyar nyelvű forrásokban.⁵¹ Nem tudjuk pontosan, hogy milyenek voltak e hazai gyapjú, illetve félgyapjú házöltözetek, de fennmaradt a svédországi Skokloster-kastély – egy teljes, eredeti berendezésű, 17. századi kastély – néhány szobájának falát borító, csíkozott, illetve apró mintás len-gyapjúsövet-tapétája, melyet a korabeli svéd források *francia kárpit*ként említenek,⁵² továbbá a 19. század elejéről, Késmárkról őriz az Iparművészeti Múzeum egy csíkos gyapjúsövet kárpittöredéket, amelyekhez hasonlóan képzeljük a geryeszegi kastély lányok házának falborítását is.

A gyapjúsöveteknél drágábbak voltak a *félselyem* tapéták, a *tisztaselyem* falborítások azonban már a luxuscikkek közé tartoztak. A drága itáliai selyemkelmék: a bársonyok, damasztok (kamukák), taftok (tafoták), atlaszok és brokatellék (brugadelek) – drágaságuk folytán – elsősorban a fejedelmi udvar termeinek falát díszítették; a székely források is utalnak használatukra, azonban nem kárpitként, hanem a viseletek és az ágyfüggönyök anyagaként találkozzunk velük gyakrabban. Az európai selyemkárpitok mellett keleti – török vagy perzsa – selyemkárpitok divatjára is van adatunk Székelyföldön: a geryeszegi kastély urának, Teleki Mihály nagyobbik szobájának falát „9 darab selyem kárpit, avagy *kutnik*”⁵³ borította 1689-ben.⁵⁴

A szövetkárpitokat – a festett vagy nyomtatott mintán kívül – hímzés vagy rátét is díszíthette. A selyemkárpitok egyik gyakrabban említett változata volt a *sujtásos kárpit*. A geryeszegi kastély kisebbik ebédlőjének falát nyolc „selyemből sujtásosan szőtt kárpitdarab”, az asszony, Veér Judit mindkét házának (szobájának) falát összesen 17 db „sujtásos selyem matériából való tarka kár-

ahol leányainak két-két szolgálólányt két rendbéli *rása* vagy *perpéta* szoknyával és paláttal együtt hagy. *E. T.*, IV, 155.; A Korda árvák javai közt (17. század): „Három darab zöld perpeta superlat” szerepel. Közli: Torma Károly. *Történelmi Tár*, 1884, 147.

⁵¹ Endrei W., 177; Talán valami hasonló szövetkárpit lehetett a geryeszegi „nagy palotára való francia tarka házöltözet nr. 13.” is. Tüdős S. 2009, 65.

⁵² Carin Bergström (red.): *Skokloster slott under 350 år*, Skokloster slott, 2004, 150–151. és kép.

⁵³ A *kutnik* (törökül *kutnu* vagy *kutni*) pamuttal kevert, török félselyem-atlasz volt, amit általában viselet- vagy bélésanyagként, illetve paplanok borításaként használtak Erdélyben. A *kutnikra* vonatkozó, szórványosan előforduló adatok szinte mind erdélyi forrásból származnak. Például: I. Rákóczi György javaiban, 1643: „Egy viselt arannas paplan, zöld Kutnik az körületi”. Vincze Gábor: I. Rákóczi György kincseinek összeírása. *Magyar Történelmi Tár*, 1878, 948; Barcsay Ákosné 1661-ben lefoglalt javai közt pedig „Egy nyári paplan kutnik, egyik fele veres, másik sárga” darabbal találkozunk. Koncz József: Barcsay Ákosné lefoglalt javai összeírása. 1661. május 10. *Történelmi Tár*, 1887, 387.

⁵⁴ Tüdős S., 2009, 58.

pit” borította 1689-ben.⁵⁵ Bethlen Gábor Velencéből hozott sujtásos kárpitokat,⁵⁶ a Székelyföldre közeli nagysajói udvarház egyik szobájának falát pedig hat egyforma zöld kárpit díszítette 1681-ben, amelyek rojtosak és tarka sujtásosak voltak. A „sujtás” szó két jelentéssel fordul elő a 17. századi magyar nyelvhasználatban. Jelentett zsinórkeretezést, melyet a rátétes (applikált) díszű kárpitokon, terítőkön alkalmaztak.⁵⁷ Ilyen selyemzsinórral keretezett, 17. századi itáliai selyemkárpitot őriz Benczúr Gyula festőművész gyűjteményéből az Iparművészeti Múzeum. A sujtás kifejezés ugyanakkor „sávozottan szövött vagy csíkos” jelentéssel is gyakori a forrásokban. Nem tudjuk pontosan, hogy a fent említett kárpitok mely csoportba tartoztak, de nagy valószínűséggel a „sujtásosan szőtt” meghatározás, a szövet hosszában futó, anyagában vagy színesen csíkozott selyemszövetből készült kárpitra utalt.⁵⁸

A házőltözetekhez tartoztak a drága keleti *csomózott szőnyegek* is. A többségükben török,⁵⁹ ritkábban perzsa eredetű ima-, fürdő- vagy padlószőnyeget Erdélyben és Magyarországon – eredeti rendeltetésüktől eltérően – falikárpitként, asztal- vagy ágyterítőként, ravatalterítőnek, illetve utazáskor a hintókban a párnaszák fölé téve használták. A keleti szőnyegek száma Székelyföldön a magyarországi adatokhoz képest szembeötlően magas volt. A gerneszegi kastély házőltözetei között 1694-ben összesen 57 szőnyeget,⁶⁰ altorjai Apor István

⁵⁵ Tüdös S., 2009, 58–59.

⁵⁶ Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án: „Velencebeol hozoth suitasos karpit nro 20... Ugian Velencebeol hozot Uyab suitasos materia karpit darab nro. 5.”; „Ugian Velencebeol hozott suitasos koczkas Tablaiu materiabol czinalt haz Eolteozet hatt darab nro 6. Vagion ugian Velencebeol hozott oszlopos sujtasos materiabol czinalt haz Eolteozet het darab nro. 7.” Baranyai B., 254, 257.

⁵⁷ A selyem- vagy posztó-applikációkon a szövetből kivágott mintákat egy szövetalapra varrták fel és zsinórral (sujtással) keretezték.

⁵⁸ Ezt a fajta hosszanti csíkozást (olaszul: *rigato*) a selyemtaft, selyemtasz szöveteknél, továbbá len- vagy pamutvásznaknál említik a korabeli források a leggyakrabban. Például gróf szárhegyi Lázár Ádámné Dániel Anna Mikházán, 1757-ben készült végrendeletében jegyzékbe vett javai között „fekete sujtásos új borító fátyol”, „Stajer patyolat ruha, széles sujtással” és „patyolat sujtásos előruha” szerepel. Közli: Deák Farkas: *Történelmi Tár*, 1878, 959, 960.

⁵⁹ Az Erdélyben előforduló török szőnyegek legfrissebb szakirodalmá: Batári Ferenc: *Oszmán-török szőnyegek*, Iparművészeti Múzeum – Helikon Kastélymúzeum, Budapest–Keszthely, 1994, (*Az Iparművészeti Múzeum Gyűjteményei*, I); Boralevi, Alberto – Ionescu, Stefano – Kertész Andrei: *Antique Ottoman Rugs in Transylvania*, (Published by Stefano Ionescu), Róma, 2005; Pásztor Emese: *Oszmán-török szőnyegek az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*, Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2007. (A továbbiakban: Pásztor E., 2007)

⁶⁰ Köztük 3 fejtérű díván, 10 fehér-tarka, 8 csepegtetett, 6 asztalborítására való veres dívány, 28

gróf (1621–1704) Altorjáról Szebenbe menekített javai közt 46 szőnyeget említene a források.⁶¹ Ezzel szemben gróf Esterházy Miklós nádor (1583–1645) fraknói (ma Ausztria, Forchtenstein) kincstárában mindössze 10 török és 14 perzsiai szőnyeg volt 1645-ben.⁶²

Sajnos a források nem részletezik a szőnyegek mintáját vagy eredetét, általában csak „közönséges”, „asztalra való”, „falra való”, „dívány”, „skarlát” és „apróbb”; „veres”, „fejér”, „fejér-tarka” stb. meghatározásokkal találkozunk, így az adatokat az ismert szőnyegtípusokkal nehezen tudjuk azonosítani.⁶³ A nagyméretű, egykorú szóhasználattal „öreg” szőnyegek, az ún. *díván* szőnyegek a dísztermek, ebédlők berendezéséhez tartoztak.⁶⁴ A geryeszegi Teleki-kastély nagy ebédlőjének falát tizenegy „devány” szőnyeg díszítette 1689-ben, ugyanakkor Telekiné Veér Judit szobájában tizenkilenc kisebb méretű török szőnyeget, ún. *skarlát* szőnyeget számoltak össze.⁶⁵ A teljes bizonyossággal azonosítható típusok közé tartoznak a törökországi Szelendiben készült és a székelly nemesi otthonokban is kedvelt fehér alapú szőnyegek, melyeket színük, illetve díszítményük alapján „fehér”, „csókás” és „pettyegett”, „csepegtetett”,⁶⁶ „macskanyomos” vagy „babos” néven említene a korabeli források. Míg az előbbi a fehér alapszínű, ún. madaras török szőnyegek egykorú elnevezése volt, addig az utóbbiak az ún. golyó- vagy csintamáni-mintás szőnyegek jelentették. Az egy asztalnyi méretű szőnyeget „egy táblára valónak” (kb. 170 x 120 cm), az annál kisebbeket „aprónak”⁶⁷ nevezték. Az asztalt rendszerint „veres szőnyeg” borította, amely elnevezés az Erdélyben is igen kedvelt, vörös alapon

meggyzínű skarlát, 1 kék skarlát és 1 hintóra való szőnyeget. Tüdös S. 2009, 65–66.

⁶¹ Altorjai báró Apor család levéltára. Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (Sepsiszentgyörgy), Fond 36, nr. 1083/1. Köszönettel tartozunk Csáki Árpádnak, aki e számos textiladatot tartalmazó forrásra felhívta figyelmünket.

⁶² Gróf Esterházy Miklós nádor kincstára – 1645. Közli: Thaly Kálmán. *Történelmi Tár*, 1883, 766.

⁶³ Példaként említjük a Geryeszegen élő nemes özvegyasszony, Csáki Istvánné Mindszenti Krisztinát, aki 1679-ben kelt végrendeletében összesen 14 „közönséges egy egy Asztalra való színes” szőnyegéről végrendelezik, s a két „allyabbikát” kivéve az egyház részére ajánlja fel. *E. T.*, IV, 127.

⁶⁴ 1629-ben Balázi (Balassi) Ferenc fejedelmi főlovászmester, udvarhelyszéki főkapitány szentdemeteri kastélyában a nagypalota oldalfalát öt nagyméretű (öreg) díványszőnyeg; a palotával szemben lévő egyik termét egy veres és két fehér-tarka díványszőnyeg díszítette. B. Nagy M., 60.

⁶⁵ Tüdös S. 2009, 58–59.

⁶⁶ A geryeszegi Teleki-kastély házöltözetei között 1694-ben nyolc csepegtetett szőnyeget vettek jegyzékbe. Tüdös S., 2009, 65.

⁶⁷ Ilyen „apró” szőnyeget őriz a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteménye.

sárga arabeszkmintával díszített Lorenzo Lotto-típust sejteti.⁶⁸ Székelyföldi elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő hét darab 17. századi török szőnyegből öt ilyen típusú.

A testamentumok a *hintó-szőnyegekkel*⁶⁹ gyakran együtt említik a *portai vánkosoikat*⁷⁰ is, amelyek eredetileg a török otthonokban a széket helyettesítő, földre tett vánkosoik voltak. Erdélyben általában utazáskor használták ezeket az értékes, arany-ezüstfonallal mintázott, többnyire vörös színű, bársonyvagy selyemszövet párnákat (2. kép). A források „szekérben”,⁷¹ „hintóban”,⁷² illetve „szánkóban való”⁷³ vánkosoik-nak említik, és divatjuk még a 18. században is tartott.⁷⁴

A nemesi udvarházak ablakait általában vasrúdról aláfüggő,⁷⁵ kék vagy zöld színű *bagazia*⁷⁶ (sűrűbb szövésű török pamutvászon), posztó- vagy – ritkáb-

⁶⁸ Pásztor E., 2007, 68, kat. 8.

⁶⁹ A geryeszegi Teleki-kastély házőltözetei között 1694-ben „Hintóra való viselt szőnyeg nr. 1.” olvasható. Tüdős S., 2009, 65.

⁷⁰ Széki Teleki Mihály végrendeletében egyik leányára „Egy tisztességes Hintót hat lóval hámostól, két Portai uj vánkosoikkal s két uj skárlát szőnyegekkel együtt” hagy 1683-ban. *E. T.*, IV, 155.

⁷¹ Példa „szekérbe való”, vsz. török bársony vánkosoira Kálnoki Kata kelengyéjében, 1664: „Egy virágos veres bársony, szekérben való vánkoso héj.” Közli: Pastinszky M., 91; a témáról bővebben lásd Pásztor Emese: „Hintóba való portai vánkoso”, *Keletkutatás*, 1995. tavasz, 137–145.

⁷² A „hintóban való” török párnák használatáról Apor Péter is ír. Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása (1736)*, szerkesztette Tóth Gyula, Budapest, 1972, 49, 67. (A továbbiakban: Apor P.) *Török hintóvánkoso székely forrásokban*: özv. Székely Lászlóné Bulcsesti Sára végrendeletében, 1696-ban „Három pár szkofiummal szót hintó vánkoso bársonj” szerepel. *E. T.*, IV, 216.

⁷³ II. Rákóczi Ferenc fejedelem 1709-ben, téli vadászatkor a szánkójában használt török vánkosoikat. Thaly Kálmán: A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferenc udvarában s korában, 1706–1711, *Történelmi Tár*, 1882, 757–758.

⁷⁴ Apor Péter a magyar nemesek temetkezési szokásainak leírásakor említi, hogy a koporsóba az elhunyt „feje alá tettek vagy bársonyvánkosoikat, vagy amint az hintóban leírák, portai drága vánkosoikat...”. Apor P., 67.

⁷⁵ Teleki Mihály oprakercisőrai udvarházának egyik szobájában „az ablakokra lebocsátva vasvesszőn függő, két darab kék bagazia, az ablaknak quantitása szerint való” volt 1683-ban. B. Nagy M., 205.

⁷⁶ A török eredetű *bagaziát* a források legtöbbször bélésként említik, de készült belőle paplanborítás, kárpit, függöny és párnahuzat is. A geryeszegi Teleki-kastélyban az úr kis szobájának

ban – selyemfüggöny⁷⁷ takarta. Az ablakok „alját” posztóval, leggyakrabban brassói zöld posztóval fedték.⁷⁸ Hasonlóképpen posztót tettek a házőltözetek „alá”, ami nem egyértelmű, hogy a padló és a kárpitok közötti falszakaszt, vagy a kárpitok bélelését jelentette-e.⁷⁹ Az ablakok alatti részt olykor törökországi nemezszőnyeggel, ún. *kecsével* borították,⁸⁰ de használták a tarka kecsét szék-takaróként⁸¹ is.

A házőltözetek következő nagy csoportját az *asztalfelszerelések* alkották. Az asztalt hétköznap ún. „asztalra való” csomózott vagy hímzett szőnyeggel,⁸² posztó-⁸³ vagy nyomtatott bőrterítővel⁸⁴ takarták. Az asztalra való „bőr” nem volt ritka, megtaláljuk a Teleki-,⁸⁵ Apor-, Petki-, Kornis- és a Kálnokijavak között is. A karlsruhei Badisches Landesmuseum gyűjteménye őriz két 17. századi cseh vagy dél-német munkaként számon tartott, áttört mintás

ablakait 1685-ben vasvesszőn függő kék bagziabevonó, azaz sötétítő függöny takarta. Tüdős S., 2009, 58.

⁷⁷ Kálnoki Kata kelengyében, 1664: „Egy ablakra valo kék kanavác superlát”; „Egy Egh szín selyem kanavác ablakra valo superlat”. Közlő: Pastinszky M., 89, 91.

⁷⁸ Teleki Mihály oprakeresórai udvarházában az asszony házának négy ablaka közül kettőnek az alját veres, kettőnek kék posztó díszítette 1683-ban. B. Nagy M., 205; gerneszezi kastélyában 1694-ben jegyzékbe vett házőltözetek között pedig „Ablak alá való zöld brassai posztódarab nr. 2.”, továbbá „házőltözetek alá való” veres és kék posztók szerepeltek. Tüdős S., 2009, 65–66.

⁷⁹ A Besztercéről 1694. február 22-én a gerneszezi Teleki-kastélyba átszállított házőltözetek felsorolásakor a zöld vadászkárpitok és a „falra való teveszőr” kárpitok után „Házőltözetek alá való” veres és kék posztók felsorolása következett. Tüdős S., 2009, 66.

⁸⁰ Balási Ferenc szentdemeteri kastélyában az ebédlőház egyik ablaka melletti falat is „tarka kecsé” díszítette 1629-ben. B. Nagy M., 61. Továbbá lásd a 109. jegyzetet.

⁸¹ Tüdős S., 2009, 65.

⁸² Nagyteremiben Petky Farkasné Borsvai Erzsébet 1647-ben kelt végrendeletében egy „asztalra való” veres szőnyeget említ. *E. T.*, III, 172; Mindszenti Krisztina Gerneszezen tizennégy „közönséges egy egy Asztalra való színes” szőnyegeiről rendelkezik. *E. T.*, IV, 127.

⁸³ A források leggyakrabban zöld posztót említenek.

⁸⁴ Kálnoki Kata kelengyében, 1664: „Egy hoszszu asztalra valo nyomtatott veres szattyán beór” szerepel. Pastinszky M., 90; Gerneszezen hét darab, asztalra való veres szattyán nyomtatott bőrt vettek jegyzékbe. Tüdős S., 2009, 166; Gróf Apor István 1694-ben Altorjából Szebenbe szállított javai közt felsorolt számos bőrúru között négy „asztalra való bőr” szerepelt – Altorjai br. Apor család levéltára, Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (Sepsiszentgyörgy), Fond 36, nr. 1083/1; Kálnoky Sámuel brassói javai között 1698-ban „Egy bőr asztal fedél” volt. Tüdős S., 1998, 231.

⁸⁵ A gerneszezi Teleki-kastélyba 1694. február 22-én átszállított házőltözetek között „Asztalra való veres szattyán nyomtatott bőr nr. 7” szerepel. Tüdős S., 2009, 66.

bőrterítőt, melyeket keskeny bőrcsíkokból ragasztottak össze és selyemtafttal béleltek alá.⁸⁶

Étkezéskor az asztalt körben kb. 70 cm szélességű *asztalkerülettel* keretették és pamutgyolcs vagy lenvászon *alsó abrosszal* terítették le. Erre került a *felső abrossz*, továbbá használtak hímzett, hosszúkás terítőt, ún. *asztalközeget* és az étkezéshez különféle *asztalkendőket* is. Az asztalneműk fajtáit, de különösen mennyiségét a hozományokban részletezik a legnagyobb gonddal. Barcsai Druzsina hozományában 1643-ban erdélyi, bártfai, lőcsei és lengyel gyolcsból szabott, 1-2-3 asztalra való, recescipkével vagy selyem hímmel díszített abrosszok, asztalkerületek, kendőkeszkenők szerepeltek.⁸⁷ Kálnoki Kata kelenyéjébe 1664-ben „recés, csipkés és selyemmel varrott”, valamint „skófiomos (aranyozott ezüstdróttal hímzett) selymes gyolcs” *alsó abrossz* és „selyemmel varrott, recés gyolcs” *asztalkerületek* tartoztak.⁸⁸

Az egykori asztal-, illetve ágyneműk közül kevés maradt fenn teljes állapotában. A múzeumi és egyházi gyűjtemények gyakran csak az abrosszok, lepedők, párnák és vánkосok épen maradt hímzett vagy csipkés szegélyét őrzik, így eredeti rendeltetésüket nem mindig lehet megállapítani. A hímzések típusai közül gyakori az „írás után”, azaz előrajzolt minta után készült hímzés. Számos példája ismert Székelyföldön a szimmetrikus rajzú, reneszánsz virágtöves erdélyi úrihímzéseknek,⁸⁹ valamint a törökös rajzú, egy oldalra hajló virágbokros változatoknak. Ez utóbbi csoport egyik legszebb példája az Iparművészeti Múzeumban lévő, 17. század közepén készült hímzett lepedő- vagy terítőszerű,⁹⁰ melynek egy közeli változatát festette le Huszka József 1881-ben a csíksomlyói zárda hímzései között.⁹¹ A szálszámolásos öltések egyik kedvelt fajtájával, a *spanyol* hímzéssel, egykorú szóhasználattal „spanyor-hímmel” díszítették azt

⁸⁶ Petrasch, Ernst – Sänger, Reinhard – Zimmermann, Eva – Majer, Hans Georg: *Die Karlsruher Türkenbeute. Die „Türkische Kammer” des markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden. Die „Türkischen Curiositäten” der Markgrafen von Baden-Durlach*, München, 1991, 399–401, kat. 328–329.

⁸⁷ Közli: Pettkó Béla: *Történelmi Tár*, 1887, 792–794.

⁸⁸ Pastinszky M., 90.

⁸⁹ Példaként említjük a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum úrihímzés-gyűjteményét, továbbá Huszka József akvarelljeit, melyeket az 1880-as években készített – többek között – székelyföldi egyházi gyűjtemények hímzéseiről. Vö. Fejős Zoltán (szerk.): *Huszka József, a rajzoló gyűjtő 1854–1934*, kiállítási katalógus, Budapest, Néprajzi Múzeum, 2006. (A továbbiakban: Fejős Z.)

⁹⁰ László E., 2001, 119, kat. 160.

⁹¹ Fejős Z., 108, kat. 153.

az úrasztali terítőt, melyet – nagy valószínűséggel – I. Rákóczi György fejedelem konyhamestere, Mikó II. Mihály és felesége, Becski Mária ajándékoztak 1592-ben az oltszemi református egyháznak (3–4. kép).⁹² A díszabroszok és díszterítők egyik legértékesebb típusa volt a többnyire négyzet alakú, hímzett és recescipke-elemekből, saktáblaszerűen összeillesztett ún. *táblás terítő*.⁹³ E terítők egyik ritkaságszámba menő teljes változatát, Keczei Sára 1740-ben készült táblás terítőjét őrzi az Iparművészeti Múzeum (5. kép).⁹⁴

A házőltözetek harmadik csoportjába, az *ágyöltözetek* közé tartoztak a fehér vászonra hímzett lepedők, vánkos- és párnahuzatok, gyűjtőnevükön a *fehér-ruhák*, továbbá a derékaljak, a *paplanok* és az *ágyfüggönyök*, melyeknek gazdag választékát találjuk a parafernumokban és a testamentumokban.⁹⁵

A lepedők vastagabb vászonból⁹⁶ vagy finomabb gyolcsból⁹⁷ készültek, közepeán a két szövetszél ún. *kötéssel*⁹⁸ illesztették össze és hímzéssel, csipkével

⁹² László E., 2001, 38–39, kat. 2. és 2/a.

⁹³ Készült *táblás lepedő* is: „Edj reczes Táblás egész agyra való Lepedő” olvasható Hídvégi Nemes Sára Gyárfás Pálné 1714-ben kelt parafernumában. Sz. Gazda E., 246. Az egykori terítők közül, lepedőkből sokszor csak a hímzett négyzetek vagy a recetáblák maradtak fenn. Az Iparművészeti Múzeum gyűjteménye őrzi a marosvécsi (Maros-Torda megye) református egyház táblás terítőjének négy hímzett négyzetét. Erdély, 17. század vége. Vétel Deutsek Lajostól, 1896, ltsz. 9207, 45,5 x 45,5 cm. László E., 2001, 92, kat. 100.

⁹⁴ László Emőke: *Recehímzések*, 1982, kat. 30. 140 x 140 cm; ltsz. 19338. A terítő készítője feltehetően Keczei György leánya, Lészai Istvánné Keczei Sára, aki 1750-ben egy ónkupát ajándékozott a magyargaroszlói református egyház számára.

⁹⁵ A fent említett özvegy Csáki Istvánné Mindszenti Krisztina Gernyeszegen 1679-ben kelt végrendeletében szőnyegein kívül csak ágy- és asztalneműi felett rendelkezik részletezés nélkül. Derékaljait, vánkosait, szepesi gyolcsot, vastag abroszokat (temérdek) és kendőket hagyja a fejréselédék kiházásítására, hasonlóképpen „paplanai alljasa a cselédeké, csak két aranyos paplanát” hagyja rokonaira. *E. T.*, IV, 128. Az Apor-javak között szép fehér gyolcsok, lengyel finom patyolat abroszok és lengyel virágú asztalkeszkenő volt. Mindezen leírások azonban nem árulkodnak a hímzések mintáiról, színéről.

⁹⁶ Példák vászonlepedőre: Kálnoki Zsuzsanna 1633-ban kelt parafernumában 18 vászonlepedő; Apor Borbála 1655-ben összeírt kelengyében 38 (!) vászonlepedő, közöttük fehér varrások, recés, kék-fehér, illetve kék-vörös fejtővel varrott, segesvári veres fonállal szőtt szerepel. Sz. Gazda E., 237; 239–240.

⁹⁷ Példák gyolcslepedőre: Kálnoki Zsuzsanna 1633-ban kelt parafernumában 4 gyolcslepedő, két „fejr húzásos” (feltehetően fehérrel varrott, szállhúzásos) és két recés; Apor Borbála 1655-ben összeírt kelengyében két „giolcz Lepedő, iras utan varrot, veres, zöld és kék seljimmel varrot” szerepel. Sz. Gazda E., 237, 240. Cserei Mihály leánya, Szegedi Gáborné Cserei Mariskó kelengyében 1716-ban egy pár zöld selyemmel és aranyfonállal varrott, egy pár veres selyemmel és fehérrel varrott és egy pár széles recével csinált új gyolcslepedőt vitt magával. Szádeczky L., 508.

⁹⁸ László E., 2001, 31–32. és kép.

vagy recével díszítették. A vánkös- és párnahuzatok hímzése a lepedőkéhez hasonló, sőt a 17. század második felétől divatossá válik az azonos mintával hímzett teljes ágyneműkészlet használata is.⁹⁹ A hozományba vitt vánkösokhoz vagy derékaljakhoz gyakran két készlet huzat, korabeli szóhasználattal „két rendbeli héj” készült.¹⁰⁰

Az ágykészletek közül a *paplanok* akkora értéknek számítottak, hogy szinte a végrendelkezők mindegyike említést tesz róluk.¹⁰¹ Azokat az ágyterítőket nevezték paplannak, amelyeknek közepe és kerülete eltérő anyagú, színű, illetve mintájú volt. Értékük a huzatuk anyagától függött. A legdrágábbak arannyal átszőtt selyemszövetből,¹⁰² a legolcsóbbak pamutvászonból készültek. A téli paplanok vattázottak (töltöttek) voltak, nyáron vékonyabb, töltetlen változatokat használtak.

A székely ingóságjegyzékekben gyakran találkozunk a selyempaplanok között a török kaftánok értékes anyagából szabott *kaftán-paplannal*.¹⁰³ A török Portán követségben járó erdélyi főurak és kíséretük a diplomáciai ajándékként kapott kaftánokat nem viselték, hanem értékes selyemszövetüket újrashonosítva párnát, paplant, ruhabélést, egyházi viseleteket¹⁰⁴ vagy terítőket szabattak belőlük.¹⁰⁵ Borsos Tamás portai főkövet beszámolójából ismert, hogy Balassi (Balási) Ferenc udvarhelyszéki főkapitány, fejedelmi főlovászmester

⁹⁹ Erre utal Kálnoki Sámuel 1698-ban kelt brassói inventáriumában az „egj pár megzin sellymes lepedő vánkös héjjal edgyütt” tétel. Tüdös S., 1998, 223.

¹⁰⁰ Apor Borbála parafernumában (1655) négy derékaljhoz „ket rendbeli heja”, azaz nyolc huzat szerepel, ebből hét veres fonalas, egy kékes lengyelországi; továbbá hat vánkösához járó, két-két huzatból, öt gyolcsból szabott, három írás után varrott selyemmel, kettő spanyol hímű, hat vászon, négy „felszedett” és kettő recés díszű volt. Sz. Gazda E., 238.

¹⁰¹ Petky Farkasné 1647-ben Nagyteremiben kelt végrendeletében hét paplanjáról emlékezik, egy kaftán- és egy aranyas kaftán közepű, egy kamuka (selyemdamaszt), egy aranyos bársony közepű és három köz (közönséges) paplanról. E. T., III, 173.

¹⁰² Kálnoki Kata kelengyéjében, 1664: „Egy Vont arany paplan királyszín atlaczos” és „Egy zeöld aranyas veres atlaczos paplan” szerepel. Pastinszky M., 89.

¹⁰³ Alsócsernátóni Bernáld Krisztina 1730-ban kelt parafernumában „Egy sarga, fejer es kek sellyemből rosason csipkesen s viragoston szótt török kaphtany sellyem Paplan, a kerületin Karmasin szín Kanovacz” szerepel. Sz. Gazda E., 257.

¹⁰⁴ A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteménye három, török kaftánszövetből szabott kazulát őriz a 16–17. századból.

¹⁰⁵ Tholdalagi Mihály 1620-as követjárása során – többek között – „Két kaftány”-nyal, „hat szép kaftányos paplan”-nal és „két vánkös haj kaftánból csinált”-tal gyarapította ingóságait. Szilágyi Sándor: Tholdalagi Mihály 1619-iki követjárásának történetéhez, *Történelmi Tár*, 1882, 474.

1613-ban, a szultáni audienciát követően még a két szolgájának adott kaftánokat is elvette, hogy a Portán négy paplant szabasson belőlük saját maga részére.¹⁰⁶ Feltehetően e kaftánok közül való volt az a kaftánpaplan és az a veres tafota kerületű kaftános paplan is, amelyeket 16 évvel később, 1629-ben vettek jegyzékbe Balási szentdemeteri kastélyában.¹⁰⁷ Később is találkozunk török portékával a székely végrendeletek között. Nemes Rétyi Székely Mózes 1700-ban Rétyen kelt végakaratóban „Török orszagi negy szep sellem parna hajak”-ról, három szép paplanról, két, földig erő selyemruháról, egy zöld és egy tarka, „portai, földig erő materia kaphtang”-ról tesz említést.¹⁰⁸ A kárpitok között már említettük, de az ágytakarók között is előfordul Erdélyben a török eredetű nemeztakaró, a *kecse*,¹⁰⁹ valamint a cserszemes szövőtt *velence* nevű gyapjútakaró.¹¹⁰

A 17. században a főúri, nemesi hálósobákban az oszlopos vagy baldachinos ágyakat ágyfüggönyökkel öltöztették fel. A forrásokban „ágy körül való” vagy „ágyra való *szuperlát*”-nak nevezett függönykészletből az ágyak rövidebb oldalaira egy vagy két, a hosszanti oldalakra két-két függönylap került, melyeket rézkarikákkal erősítettek fel az oszlopok közötti réz rudakra.¹¹¹ A téli függönyök posztóból vagy vastagabb, bélelt selyemszövetből készültek, a nyári változatok anyaga selyemdamaszt, selyemtaft vagy selyematlasz volt. A legegyszerűbbeket pamutvászonból vagy kartonból szabták. Értéküktől függően díszíthették arany-ezüst vagy selyemhímzéssel, csipkéekkel, isloggal (fitterrel), recescipkével, szalagokkal vagy rojtokkal. Az egyetlen, máig fennmaradt magyar szuperlátot, amelyet feltehetően Thököli Éva 1682 után készíttetett, az Esterházy-kincstár részeként az Iparművészeti Múzeum őrzi.¹¹² A sötétrózsaszín, egykorú kifejezéssel testszínű selyematlaszból szabott és fémfonals domborúhímzéssel díszített,

¹⁰⁶ Borsos Tamás: *Vásárhelytől a fényes portáig. Emlékiratok, levelek*, Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kócziány László, Bukarest, 1972, 70.

¹⁰⁷ B. Nagy M., 61–62.

¹⁰⁸ *E. T.*, I, 335.

¹⁰⁹ Kálnoki Sámuel brassói inventáriumában 1698-ban az ágyravalók között két „ketse” szerepel. Tüdös S., 1998, 229.

¹¹⁰ A történetíró Cserei Mihály nagyajtai udvarházában és Brassóban lévő ingói között nyeregbe való velencét, veres velencét vettek jegyzékbe, továbbá egy veres és kék velencéből útra csinált paplant. Szádeczky L., 566–567.

¹¹¹ A mennyezet nélküli ágyakat fent sátorszerű textilfedél takarta, körben keskeny sáv, az ún. koszorú szegélyezte. A függönyszárnyakat korábban gombokkal, később bojtos végű zsinórokkal kapcsolták össze.

¹¹² Esterházy 2010, 166–169. és képek [László Emőke].

eredetileg hat függönylapból és egy felső szegélyből, ún. koszorúból álló készletet gazdag selyempaszomány és rojtozat díszíti (6. kép).

A székelyföldi forrásokban is találunk adatokat ilyen „ágyra való szuperlát” használatára.¹¹³ Teleki Mihály gerneszezi kastélyában az összeírt „ágy körül való superlátok rámai” jelzik számunkra,¹¹⁴ hogy függönyözték az ágyakat. Többet tudunk meg Teleki 1683-ban kelt végrendeletéből, ahol hajadon leányainak igen csinos ágyöltözetet, köztük „egy-egy tisztességes csipkés, hét darabból álló, ágy körül való Supellátot, vagy az szélyében tisztességes aranyos matériából álló, ágy körül való Supellátot és más egy ágy eleiben hosszú tafota Supellátot” hagy.¹¹⁵ Az ágyfüggöny divatja a 18. században is tart, Illyefalvi Geréb Kathi kelengyejegyzékében egy kamukából (damaszt) való sárga pántlikával cifrázott „supellat” szerepel a 18. első felében;¹¹⁶ alsócernátoni Bernáld Krisztina szuperlátját pedig öt szél karmazsinból és kék színű tafotából varrták 1730-ban.¹¹⁷ A kelengyejegyzékekben a szuperlátok száma és minősége tulajdonosa családjának vagyoni helyzetét is jelzi. Az egy-két darabos függönykészlethez képest ritkaságnak számít, hogy uzoni Béli Pál Székelyföldről elszármazott leányának, Wesselényi Pálné Béli Zsuzsannának 1690 után összeírt ingóságiban egy külön fejezetet kaptak a szuperlátok.¹¹⁸

A 17. századi – 18. század eleji székely nemesi otthonokban divatos házöltözetek vizsgálatát összegezve megállapíthatjuk, hogy bár a Székelyföldön élő

¹¹³ Az „ágyra való” szuperlát mellett megkülönböztettek „ablakra való szuperlátot” (ablakfüggönnyt) is a házöltözetek között. Wesselényi Pálné Béli Zsuzsanna ingóságai között 1690 után „Ablakra való superlat 4. és bakacsín” szerepel. Török István: Wesselényi Pálné, Béli Zsuzsanna ingóságai, 1690 után összejegyezve, *Történelmi Társ*, 1899, 358. (A továbbiakban: Török I.) Kálnoki Sámuel nővére, Kálnoki Kata kelengyéjében 1664-ben egy „Egh szín selyem kanaváczi ablakra való superlát” volt. Pastinszky M., 91.

¹¹⁴ Tüdös S., 2009, 54.

¹¹⁵ E. T., IV, 155.

¹¹⁶ Sz. Gazda E., 260.

¹¹⁷ Sz. Gazda E., 257. Itt jegyezzük meg, hogy a *taft* selyemszövet egyik változata volt a bordázott felületű *dupla tafota*, amit, ha egymásra hajtva erősen összehérseltek, hullámos mintázatot, ún. *moiré* mintát kapott. Ezt nevezték „vizelt” vagy „habos” tafotának, illetve a háromszéki 18–19. századi kelengyejegyzékekben *hobos* változatban találjuk. Pl. Papolczi Bede Éva parafernumában, 1789: „Egy szoknya kek hobos materia”. Sz. Gazda E., 277.

¹¹⁸ „1. Egy ágy elejiben való karmasin szín kamuka superlat, széles ezüst csipke körülötte, a superlat három darab. 2. Egy ágy eleiben superlat három darab veres tafota és aranyos részből csinált, körülötte tarka selyemből álló rojt. 3. Egy ágy eleiben való fekete tafota superlat. 4. Kék és zöld bagáziából való superlat. 5. Tarka, szőr materiából való superlat egy. 6. Ablakra való superlat 4. és bakacsín.” Török I., 358.

főnemesek, nemesek életkörülményei az erdélyi fejedelmi udvar és környezete életmódjához képest szerényebbek voltak, a források arról tanúskodnak, hogy az egykorú európai nemesi otthonokban is divatos lakástextíliák többsége, mint az itáliai, francia, török és más selyemszövetek, bútor- és falkárpitok, csomózott és szövött szőnyegek stb. használatosak voltak Székelyföldön is. S mivel a korszak kultúrtörténetének kutatásakor többnyire csak az írott forrásokból tudjuk kibontani a múltat, e források jelentősége felbecsülhetetlen. Folyamatos közzétételükkel egyre többet ismerhetünk meg Székelyföld egykor volt kincseiből.

“SCARLET RUG, SQUARE TABLECLOTH, WAVE-PATTERNED
BED-HANGINGS” – ‘HOUSE CLOTHING’ FROM HOMES OF THE
SZEKLER NOBILITY FROM THE AGE OF THE PRINCES

When investigating the *house clothing* – draperies, curtains, rugs, table linen and bedclothes – i. e. textiles adorning or covering the walls, tables and the beds used in the homes of the Szekler nobility and aristocracy during the reign of the Princes, experts can only rely on written sources, last wills and testaments, inventories and dowry lists. Although these inventories enlist the textiles as parts of the furnishings of stately or noble homes rather laconically, they give us an overall view of which part of the house these textiles used to adorn. Testaments enlist only valuable items worth mentioning, whereas dowry lists (*parapherna*) give us a more detailed description of the quantity, the material and decoration of the clothing and house clothing brought to the household in the marriage.

Experts of textile history have long been showing great concern about what the textiles mentioned in these sources might have looked like, what the expressions “scarlet, square, wave-patterned”, already disappeared from our language, might have meant. The essay examines the most often mentioned items of house clothing: tapestries, knotted and woven rugs, everyday and festive table linen, bedclothes, quilts and bed-hangings, and supports them by quotations. As we possess only few items from this period, some common or interesting items mentioned in sources concerning the Szeklerland are illustrated by artworks from the collection of the Budapest Museum of Applied Arts.

Summing up the investigation of the house clothing fashionable at the turn of the 17th and 18th centuries, the author points out that although the living conditions of the Szekler aristocrats and the gentry were – compared to those of the princely court of Transylvania – more modest, according to the evidence of the sources most of the home textiles fashionable in stately homes in contemporary Europe occurred in the Szeklerland as well. And because when investigating the cultural history of this period, the past can only be deciphered with the help of written sources, their importance is invaluable. When publishing them, we learn more and more about the one-time treasures of the Szeklerland.

UDVARHÁZI, BIRTOKRÉSZEK KÖZÖTTI BORLOGISZTIKA SZÉKELYFÖLDÖN A 17. SZÁZADBAN

Tanulmányomat alkalmazotti kutatásnak tartom. Először elvi mértékben foglalom össze a székelyföldi borlogisztika általános ismérveit, majd a cikk második felében példatárként írom le történeti-levéltári kutatásaimat.

Egy fogalmi tisztázással kell kezdenem írásomat. Mi is az a borlogisztika? A bor szállítását, fuvarozását, kereskedelmét és ennek érdekében végzett előkészítő, tudatosan tervezett munkák sokaságát és megfelelő eszközök, tároló edények és borral teli dongás edények biztosítását jelenti.

A gazdaságtörténeti, a börtörténeti kutatások Székelyföldön sem foglalkoztak az udvarházi-uradalmi, de a jobbágy-paraszti borfuvarozással, annak megszervezésével és technikai lebonnyolításával.¹ Pedig ez az összetett feladat

¹ Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története. II. 1606-tól 1830-ig*, Budapest, 1986, 762; Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*, I–III, Kolozsvártt, 1872–1876; Szabó Károly – Szádeczky Lajos (szerk.): *Székely Oklevéltár*, IV, Kolozsvár, 1895; Szádeczky Lajos (szerk.): *Székely Oklevéltár*, V–VII, Kolozsvártt, 1896; Barabás Samu (szerk.): *Székely Oklevéltár*, VIII, Kolozsvártt, 1934; Demény Lajos – Pataki József (bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi): *Székely Oklevéltár. Új sorozat*, I–II, Bukarest, 1983–1985; Demény Lajos – Pataki József – Tüdös S. Kinga (bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi): *Székely Oklevéltár. Új sorozat*, III, Bukarest, 1989; Demény Lajos (bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi): *Székely Oklevéltár. Új sorozat*, IV–VIII, Bukarest–Marosvásárhely, 1995–2006. (A továbbiakban: *SzOkl. Ús.*); Szádeczky Lajos (szerk.): *Bornemisza Anna gazdasági naplója 1667–1690*, I–III, Budapest, 1911; Jakó Zsigmond: *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*, Kolozsvár, 1945; Imreh István: *Székely falutörvények*, Kolozsvár, 1947; Makkai László (sajtó alá rendezte): *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*, Budapest, 1954 (a továbbiakban Makkai L.); Imreh István – Pataki József: *Adatok Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570–1610)*, *Aluta*, Sepsiszentgyörgy, 1969, 131–141; Prodan Ioan: *Urbariile Țării Făgărașului*, I, București, 1970; Imreh István: *A rendtartó székely falu*, Bukarest, 1973; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányszata 1540–1590*, Budapest, 1980; Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) és (1485–1556)*, I–II, Budapest, 1990; Tüdös S. Kinga: *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Bukarest, 1998; uő: *Egy székely nemes asszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoky Sámuelné*, in: *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna*, I, Sárospatak, 2000, 93–106; Szabó T. Artilla (anyagát gyűjtötte és szerkesztet-

nagyon jelentős szervező munkát jelentett. A munka nehézségét és fontosságát fokozta az idő rövidege, ami szüret idejétől az új bor kiforrásáig csak pár hetet jelentett. A borkereskedelemre, az edények szállítására pedig az utak járhatatlansága miatt csak a téli, fagyos napok voltak alkalmasak. A szállítandó borok újraerjedésének veszélye korlátozta, sőt lehetetlenné tette meleg időkben a bor szállítását. Így tehát rövid idő alatt fontos és bonyolult szervező munkát kellett az uradalmi tiszteknek elvégezniük és elvégeztetniük.

Székelyföldön annak ellenére, hogy viszonylag kevés szőlő volt, a borokkal való foglalkozás, illetve a borkereskedelem – más szőlőben-borban gazdagabb területhez képest – még inkább felértékelődött. Ezt mutatja az is, hogy a sikeres borkereskedelem a családi, gazdasági-társadalmi felemelkedéshez vezetett. Ez a nagymértékű borkereskedelem a családi szükségletet messze meghaladta. A magyar nemesség kereskedelmi hajlamát nem lehet általánosnak és jelesnek tartani. Székfű Gyula elhíresült munkájában egyenesen a magyar nemesi „lélektől” idegennek tartotta a kereskedelmet, a borkereskedést. De érdekes módon a borkereskedő fejedelmi családok – Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Báthori Zsigmond – és a székely főurak, pl. Kálnoky Sámuel, Rákóczi Zsigmond, az öreg váradi kapitány, Rhédey, vagy többek közülük érdekesség-

te): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, I–IV, Bukarest, 1975–1984, V–VIII, Budapest–Bukarest, 1993–1996; Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*, Kolozsvár, 1944; Kós Károly: *Erdély népi gazdasági építészete. Erdély mezőgazdasága*, Kolozsvár, 1944; H. Takács Marianna: *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század)*, Budapest, 1970; Kós Károly: *Népi szőlőművelés Szászmuhszán, Népélet és néphagyomány. (Tíz tanulmány)*, Kolozsvár, 1972, 97–107; Mózes Teréz: *Érmelléki borpincék, Néprajzi Dolgozatok*, Bukarest, 1981, 51–62; Nagy László: *A nagykárolyi szőlőskertekről és szüreti szokásairól (Carei), Néprajzi Látóhatár*, II, 3, 1993; *uo.*: Nagy Ödön: *A hagyományos szőlőtermesztés és borászat Mezőfelében (Cimpenița)*; *uo.*: Székely Ferenc: *Szőlőhegyek, szüretetek, borok és bálók két erdélyi faluban (Vadasd-Vadas és Pusztakamarás-Cămărașu)*; *uo.*: István Lajos: *Hagyományos szőlőtermesztés és borászat a Sövidéken*; Mód László-Simon András: *Szőlőművelés és borkészítés Kőszegremetén, Néprajzi Látóhatár*, 1998, VII, 163–176. *Vö.*: az erdélyi szőlő-borkultúra átfogó nagy monográfiája: Csávossy György: *Jó boroknak szép hazája, Erdély. Hagyományok, hungarikumok az erdélyi borkultúrában*, Budapest, 2002; Haller Gábor naplója 1600–1644, in: Szabó Károly (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok*, IV, Kolozsvár, 1862; Apafi Mihály naplója, kiadja Tóth Ernő, Erdélyi Múzeum, 1900; Cserei Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*, kiadja Bánkúti Imre, Budapest, 1983; Nagy József Zsigmond: *A nemesi udvarház, mint a nemesi műveltségszerzés színtere*, in: Zombori István (szerk.): *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, Szeged, 1984; B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*, Bukarest, 1973 (a továbbiakban B. Nagy M.); *Magyar Országos Levéltár* (a továbbiakban: MOL) P. 622; Széki Teleki család levéltára (A továbbiakban: Teleki lvt.). Az adatok nagy részét Csoma Zsigmond: *Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben* (Budapest, 2009) című könyvemből merítettem.

ként éppenséggel bort nem ivó, absztinens személyek voltak, mint pl. Széki Teleki Mihály, vagy a hipochonder Bethlen Miklós, akik szintén a borkereskedelemről gazdagodtak meg. Széki Teleki Mihály a legnagyobb birtokszerző volt ebben az időszakban, főleg a szőlő-bortermő birtokrészeket, udvarházakat szerezte meg előszeretettel, ami nem lehetett véletlen, mert a legjövendelőbb művelési ág a szőlőtermesztés és a borgazdálkodás volt.

Ez a fajta borlogisztikai, nyilvántartó és szervező munka óriási körülményt igényelt a borkereskedelmi munkálatokat irányítóktól. Az írásos kimutatások megjelenése és általánossá válása, az összefoglaló táblázatok sokat segítenek a ma kutatójának, hogy képet kapjanak a korabeli székely borkereskedelemről, a borok mozgásáról, általánosítható jellegzetességeikről. A dongás edények sokféleségét nyilvántartásba kellett venni, tartani és ellenőrizni. Egyáltalán, milyen dongás edényről volt szó, mit kellett, miből mutatkozott hiány szüret előtt, vagy a borkezelés munkáinál, a bor szállítása, pincébe eresztése esetén? A hordók sokfélesége mellett azt is figyelembe kellett venni az uradalmi borkereskedelem kimutatás-készítése közben, hogy azok tele vagy üres hordók voltak, netalán ún. darabban állók, amiket borokkal fel kellett tölteni színültig, vagy pedig még kisebb űrtartalmú hordóba átfejteni a bennük levő, könnyen erjedésnek induló folyadékot. De a hordók fogalmába tartoztak a rossz boros- és káposztáshordók is. A borfeldolgozással kapcsolatos dongás edényekhez sorolták a nagy kádakat, a régi és új csebreket, a puttonyokat, a dézsákat, az átalagokat, a sajtárokat és a párhuzamos falú tonnákat.

A borok mozgásakor az uradalmak tisztjeinek figyelembe kellett venniük az alábbi szempontokat is, amelyek külön regisztrálásra kerültek: dézsmaborokat, amelyek különböző minőségűek, színűek voltak, esetleg rossz, penészes, más borhibával, borbetegséggel rendelkezőket. De az udvarházi-uradalmi tiszt szerteágazó feladatai közé tartozott az új- és az óborokról naprakész összeírást készíteni. Sőt a borfajtákon belül az aszú, a muskotályos, a citromos borkészlet hordóit is külön-külön összesítve és udvarházanként-uradalmanként mutatták ki a Székelyföldön. Természetesen a fehér és a vörös borokat is külön tüntették fel. A minőségi különbségek miatt a jobb minőségű területeken, a dülők „homlokán”, a jobb ökológiai adottságú területekről származó szőlők borát elkülönítették a gyengébb minőséget adóktól. Emellett a számadások jelzik azt is, hogy az ún. adósságborokat, akár helységenként feltüntetve is, nyilvántartották. És egy másik fontos tételről, ha nem esetleg a legfontosabbról, a kocsmán kimérésre félretett borok nyilvántartásá-

ról is essék szó, ahol gyakran a kimért mennyiség mellett a forgalmazott bor értéke és ára is, így a haszon is, fel van tüntetve a költségek mellett. Ezeknek a kimutatásoknak a vezetése, precíz, rendszeres elvégzése, elvégeztetése, éppen a földesúrral való elszámolás, a tájékozódás és az üzletmenet érdekében nagyon fontos volt. Ezeknek köszönhetően gazdaságtörténeti elemzéseket lehet ma elvégezni, de a napi, évi értékelésekhez is nélkülözhetetlenek voltak ezek a kimutatások.

A pontos és valóságot tükröző kimutatásokra nagy szükség is volt, mert tudni kellett a borok állapotát, helyét, évjáratát, a hordók tartalmát, úrtartalmát, mennyiségét. De a fajtájukat (kis, közepes, nagy), származásukat (székelyföldi, szászöldi, moldvai, havasalföldi, magyarországi), avagy melyik földesúri uradalom vagy udvarház szőlőjéből származik. De azt is tudni kell, hogy személy szerint esetleg kinek szánták, kitől származik a bor. Mindezekre az ide-oda szállítás, expedálás miatt volt szükség. Logisztikailag a legössze-
rűbb szállítást (útvonal, rakomány, alkalom) kellett figyelembe vennie a gazdaságtör-
tnek, akinek sokszor ura ad hoc parancsait, elvárásait is figyelembe kel-
lett venni.

A hordók és a borok számbavétele szinte folyamatos volt, de különösen ős-
szel, a szüret kezdete előtt és a szőlőfeldolgozás során mutatkozott szinte lázas
és ideges érdeklődés az üres, még felhasználható hordók iránt. Természetes
ilyenkor a hordórendelés és az uradalmi kádárműhely munkája iránti érdek-
lődés megnövekedése. A szüretelés utáni lényérés (mustnyérés) miatt mind
az uradalmakban, udvarházakban, a jobbágy-paraszti gazdaságokban, illetve
a kocsmákban lévő üres hordókra nagy szükség volt. Mindez nem csak a prak-
tikus terménymentés és összegyűjtés érdekében lehetett így, hanem azért is,
mert a kereskedelmi bortételeket hordóstul adták el, vagyis a borkereskede-
lem nagyságához mérten évente különböző mennyiségű új üres hordóra is
szükség volt. Az eladott bor értékébe a hordót is beleszámolták. Nem maradt
fenn ugyanis olyan számla, elszámolás, amely szerint a hordókat üresen vis-
szahozták volna az eladónak (mint pl. ma a betétdíjas palackok esetében),
hiszen ebben tartották tovább a borokat. Így hiány és többlet alakult ki a hor-
dókból, amit a borlogisztikával, a pontos hordóelszámolással tudtak nyomon
követni. A hordófuvarozást robotmunkában, a borfuvarozást pedig (részben)
bérmunkában végeztették a Székelyföldön. Ezzel is egyféle részérdekeltséget
biztosítottak a munka elvégzőjének, hogy a romlandó, értékes és érzékeny bor
mielőbb, a legjobb minőségben, a célhelyre eljusson.

A hordó és bormozgatás fentebb leírt gyakorlatából látható, hogy mennyire átgondoltan kellett a borokat fuvarozni az uradalmak, az udvarházak közt, hogy mindenhol legyen megfelelő mennyiségű és fajtájú bor, illetve a borokhoz tárolóedény, hordó. Ennek a hálózatnak a fenntartása, ellátása nem volt könnyű feladat. Elég, ha itt I. Rákóczi György erdélyi fejedelem erdélyi birtokainak² a majorsági dézsma, a szentmártoni adó borának mozgatására gondolunk. Örvényes, Ibrány, Köbölkút, Újszálya, Paszmos, Kóródszentmárton, Kisszőlős, Zágor, Szénaverés, Nádas, Fületelke, Martontelke borainak megfelelő helyre szállítása ugyanolyan gondot és gondosságot igényelt meg majd ötven évvel később Teleki Mihálytól is, illetve udvari tisztartóitól is.

A Teleki birtokok összessége 1694-ben 75 helységben 1956 jobbágyot, 178 szellért és 297 szökött jobbágyot jelentett. Az 1663-ai állapothoz képest akkora ingatlanvagyon volt ez, amelyhez hasonlóly ilyen indulással ebben a században Erdélyben csak egy-két ember tudott összegyűjteni. A birtokok jövedelmeiről és gazdálkodásáról nehéz képet alkotni.³ Teleki Mihály ugyanúgy, mint Bethlen Miklós is, borral kereskedett. Fehér megyei birtokai az Erdély-hegycsúcsján feküdtek, Sorostély megszerzését ez is indokolta, nem csak Gyulafehérvár közelsége. De Kővár vidékén és görgényi birtokán is voltak szőlői. Például 1688. március 28-án Gernyeszre szállítatott Gönybő Andrással és Vita Péterrel kisselyki, bogácsi és paratélyi borokat.⁴ Igazi nagyszabású uradalmi borszállítás képe és hálózata rajzolódik ki az 1689. évi borfuvarozásról. Gernyeszre a kastély pincéjébe 22 hordónyi bort szállítatott a földesúr a kisselykiekkel. A dézsmabor ekkor Kisselyken 1308,5 veder (14 786 liter), Bogácson 312,1 veder (3526,7 liter), Paratélyon 33,6 veder (379,6 liter) volt. Az összes dézsmabor 43 hordóban fért el. Ezeket a borokat helyben hagyták, az ottani dézsmapincékben, csak négy hordónyt vittek Gernyeszre. Emellett Kisselyken 81 lakostól 81 hordóban 33 787 liter bort foglaltak le, amelyből szintén vittek Gernyeszre.⁵

1688. augusztus 5-én és augusztus 28-án Szebenből Gernyeszre fuvarozott két száz ember összesen 5 hordónyi bort, majd 1689. január 17-én egy Benedeki István nevű „Deák uram” ismét három hordónyt. Szebenből össze-

² Makkai L., 600.

³ Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig)*, Budapest, 1972, 315.

⁴ MOL Teleki lvt. 4. cs. p. 132/a-b.

⁵ Uo., p. 211.

sen 8 hordóval szállítottak ekkor bort.⁶ 1689. április nyolcadikán a Karkóból Szebenbe szállított majorsági, dézma-, adósság- és foglalt borok áttekintő kimutatását készítették el. Így látható, hogy az összes majorsági szőlő bora 64 hordónyi lett, 2114,3 veder, vagyis 23 891,6 liter.

A Látó szőlő bora 2 hordónyi bort termett, a Csengő alja 16 hordónyi. Ösvényen felül, a Csengő homlokán, a Csengő tetején 47 hordónyi bor termett a Csengő veres borával együtt. A Nagy Hűvösön termett bor 4 hordó, a Vajda szőlő bora 3 hordó, a Körtvélyes szőlő bora 10 hordó volt.

Dézsmaborok közül a karkói, a királypataki, a tibori 17 hordót jelentett. Adósságborokként számolták el a karkói, királypataki, tibori bort 19 hordó mennyiségben. Foglalt borként a karkói, királypataki, tibori borok 4 hordónyi bort tettek ki. A Karkóból Szebenbe vitt borok összes mennyisége 101 hordót tett ki,⁷ ami 3567,7 vedernek, vagyis 40 315 liternek, 403,15 hl bornak felelt meg.

Ez év augusztus 5-én Karkóból Uzdiszentpéterre is fuvaroztak majorsági borokat. Csengő, Kis Hüves, Nagy Hüves és Körtvélyes veres bora, valamint a cselnai majorsági borok, amelyek közt ürmösök is voltak, így kerültek Teleki Mihály udvarházához.⁸ A borokat vagy robotban, vagy bérfuvarosokkal szállították. Már 1590-ben előfordult, hogy peres jogügylet keletkezett abból, hogy egy Szentsimoni János nevű ember a csíkszentmártoni Daco Györggyel és Vas Alberttal hozatott bort, de a fuvarozás során valahogy híja lett a bornak, ezért a megrendelő a fuvarozók bérért visszatartotta, míg az *udvarbíró „megh zabaditia”* a vállalkozó fuvarosokat.⁹

Valószínű, hogy robotmunkában szállította 1689. június 6-án Jeney György karkói udvarbíró a sárpatakiakkal 11 szekéren azt a 20 hordónyi bort, amit Gernyeszegre szántak. Összesen 744 vedernyi és 3 liter mennyiséget (8410,2 liter) juttatott így el a földesurához. A fuvarozásról és díjáról is maradt fenn dokumentum. A tizenegy szekéren 22 ember ült, köztük a sáromberki Szabados Gáspár Máté, a sárpataki kádár Buzsi Lőrinc is. Így összesen 24-en érkeztek, akiknek Baranovszki György karkói uradalmi tiszt 192 darab cipót, személyenként nyolc-nyolc darabot osztott ki.¹⁰ A cipó ebben az esetben egyféle korai természetbeni fizetésnek is számíthat, ami arra utal, hogy

⁶ Uo., p. 193–194.

⁷ Uo., p. 94/a-b.

⁸ Uo., p. 141.

⁹ *SzOkl. Ús.*, I, 109.

¹⁰ MOL Teleki lvt. 4. cs. p. 23.

a borszállítás már nem tiszta robotmunkának, hanem konvenciónak minősült. 1690. június 25-én Jeney György azt is leírta egyik levelében Szegedi Istvánnak, hogy hogyan, hány hordóval fuvaroztak. „*Hordokat hoztanak egyik egyik Szekeren harmat im Summa tizenkettőt, kg penigh irt négyet négyet egy szekerre...*”¹¹ A gyakorlat országosan a háromhordós borfuvarozás volt, nem a levélben említett 4-4 hordós, amit a levélíró, úgy látszik, nem ismert, vagy a korábbi híradás miatt hiányolta a három hordó helyett a négyet. A borfuvarozók között jobbágyok is lehettek, akik egyik fő szolgáltatása a földesúri majorsági és a dézsmaborok szállítása volt. Sőt az ilyen új jobbágykötések között, mint új munkaerő és erdélyi lakosú, már betelepedett román jobbágy is megjelent.

1691. április 1-én „Árva Vér Judit”, Teleki Mihályné három román testvérrel, a Kolozs megyei Újfaluban lakó „Oláh” Popa Juonnal, valamint Popa Tivadarral és a Balában lakó Popa Györggyel megállapodott. Jobbágyaiként kötelezte őket arra, hogy minden évben a saját szekerekkel Karkóból vagy Sorostélyból 55 veder bort tartoznak Gernyeszegre, vagy Uzdiszentpéterre fuvarozni. A többi, írásba foglalt szolgáltatásaik ellenében fogadta be őket jobbágyainak.¹² A fentebbi román jobbágymegkötés és -letelepítés mint a munkaerő megkötése nem újdonság erejű, ebben az időszakban tömegével kötöttek szerződést román munkaerővel az erdélyi magyar és nem magyar földesurak.

A bor mindig jó árucikk volt, az eltérő természeti adottságú nagytájak közti árucserében, kereskedelemben fontos szerepet játszott. Ez Székelyföld és Moldva kapcsolatában is fennállt, még a Kárpátok hágói sem tudtak leküzdhetetlen akadályt jelenteni. Moldvából bort hoztak Székelyföldre. De a szász szőlővidékek borait is kedvelték Székelyföldön. 1600. június 11-én pl. Kis Bodo Gergely csíkszentkirályi székely a szolgáját már harmadik éve tőzsindellyel küldte Szászföldre, Medgyesre. A szekéren új hordót is küldött, hogy eladják és bort hozzanak érte, de a szolga nem hozott érte semmit.¹³

Másik kedvelt borbeszerző hely Havasalföld volt. A székely összeírások között is lehet találni adatot arra, hogy pl. „*Pap Thamas Gjalogh Lofü Havaselföldiben ment borért.*”¹⁴ A székely udvarházak összeírásai is mutatják ezt a fajta borkereskedelmi kapcsolatot, pl. 1679-ben a mezőbodoni udvarházban

¹¹ Uo., 1. cs. p. 201.

¹² Uo., 4. cs. p. 84.

¹³ *SzOkl. Ús.*, III, 602.

¹⁴ *SzOkl. Ús.*, V, 59.

is összeírtak egy havasalföldi hordót, amely az ottani borral került Erdélybe.¹⁵ A székely lustrák, összeírások pl. szekérkészítéssel szolgálókat is feltüntettek, akiket erőszakkal jobbágyi munkaszolgálatra, szekérkészítésre – a kereskedelem nélkülözhetetlen szállítóeszközének készítésére – köteleztek.¹⁶

A borkereskedéssel is foglalkozó Teleki Mihály 1688. évi borai között 3 hordó magyarországi is volt, amihez vagy nem nyúlt, vagy pedig másikat hozott az elfogyott helyett, mert 1689. május 28-án ugyancsak három hordónyi magyarországi bora volt.¹⁷

Dongás edényállomány (hordó)

A dongás edényekben nem csak bort tároltak, érleltek és szállítottak, hanem mindenféle terményt, szemes terményt, magokat, húsokat, zsírt, halat, mézet, túrót, tejet, vaját, káposztát, savanyúságot, ecetet stb. Mindez a dongás kis és nagy edények szerepét, fontosságát jelzi. Természetesen a peres ügyekben, a végrendeletek között is számosat találhatunk, ahol ezeket a fontos tárolóedényeket említették. 1600. április 13-án Nagy Jánosné, Ilona asszony a szolgáját elküldte, hogy a tulajdonát képező három földes hordót, egy eresztőkádat, egy káposztáskádat, két oltókádat elhozzon, amelyeket az alperes nem adott vissza neki.¹⁸ Ugyanebben az évben július 31-én a kissolyosi szabad székely jogállású Szentgyörgyi Balázstól egy földes hordót borral együtt elloptak.¹⁹

Az uradalmakban a majorsági termékek és a dézsma, valamint az ajándék és egyéb jogcímen beszedett termények tárolására is a dongás edényeket használták. Teleki Mihálynak, a nagy birtokszerzőnek a birtokain is sok dongás edény állt rendelkezésre. Részben saját, részben pedig más birtokok, udvarházak edényei. 1688-ban össze is írták őket, hogy a birtok irányítói képet kaphassanak a számukról, fajtáikról.²⁰ A tejes- és a vajasedényeken kívül a következő udvarházaknál, birtokokon az alábbi fajtájú és mennyiségű dongás edény áll rendelkezésre:

¹⁵ B. Nagy M., 133.

¹⁶ *SzOkl. Ús.*, IV, 320.

¹⁷ MOL Teleki lvt. 4. cs. p. 86/b. és 32/a.

¹⁸ *SzOkl. Ús.*, III, 325.

¹⁹ *SzOkl. Ús.*, III, 225.

²⁰ MOL Teleki lvt. 4. cs. p. 207/a-b.

Sorostélyban: üres új hordóból 10 db,
 üres kádból 11 db,
 üres régi hordóból 10 db,
 „kiseded” kádból 10 db,
 cseberből 46 db.

Uzdiszentpéterről nem tüntettek fel adatokat.

Görgényi udvarháznál: üres hordó 5 db,
 üres átalag 16 db,
 cseber 55 db,
 sajtár 11 db,
 kád 10 db állt.

Karkói birtokon: mustos kád 45 db.

Hasonlóan nagy kádak voltak az itt feltüntetett, de mindig megkülönböztetett, a mosásnál használt szapuló kád, amelyből két darab állt ekkor ezen a birtokon, valószínű az udvarháznál:

 üres hordó 23 db,
 puttony 8 db,
 dézsa 10 db,
 fa liu (hordótöltő dézsa) 4 db,
 cseber 12 db,
 sajtár 11 db.

Kercsésorán: üres hordó 26 db,
 átalag 8 db.

Kőváron üres pincetok 1 db.

A hordók és a borfajták (ó- és újborok, majorsági és dézsmás, illetve bármilyen más) összeírása állandó, időszakonkénti munkát jelentett az uradalmi alkalmazottaknak, a tisztartóknak. 1688 nyarán például a Gernyeszegen található borokat – és természetesen a hordókat – számlálták össze. Az összeírók a karkói majorságból 11 hordó óbort és egy hordónyi tibori adósságbort találtak, összesen tehát 12 hordónyi óbort. Ezzel szemben viszont az alábbi újborokkal teli hordókat számoltak össze: karkói majorsági újborból 41 hordó, karkói adósságborból 4 hordó, tibori adósságborból 3 hordó, sorostélyi majorsági bor 15 hordó, csernai majorsági, lefoglalt és adósságborból összesen 5 hordó, a sorostélyi adósság- és dézsmaborból 5 hordó, a holdvilági majorsági és adóssági borból 7 hordó újbor, vagyis összesen 92 hordóban volt bor, ebből

12 óbor, 80 hordóban pedig újbor, amelyet 1687-ben szüreteltek.²¹ Még ez év augusztus 5-én a kolozsvári kulcsár, a borokért felelős uradalmi szakember számadása szerint 1687-es évjáratú borból 23 hordónyi volt a keze alatt, de a következő évben már csak 12, amelyből 3 hordónyt kocsmákban, vedrével egy német forinton kimérettetett. A 200 vedernyi borért 240 forintot kapott, 16 vederrel pedig seprőt adott el. Egy hordó bort pedig hordóstul adott el a németeknek.²²

Teleki Mihály birtokain a következő hordókészlet-nyilvántartás a bogácsi hordókról 1688. szeptember 17-én elkészült számvetés volt. Ebből áttételesen azt is megtudhatjuk, hogy Teleki kiknek adott el és kb. mennyi bort, illetve pontosan hány hordóval. Ezek szerint: a geryeszegi kocsmára 1687-es bort 7 db hordóban, az 1688-as bort 3 db hordóban. Az asztralra szánt, vagyis a geryeszegi kastélybeli fogyasztásra 7 hordónyi bort biztosított.

Bogácson pedig 18 tele hordó és egy félben álló volt. Kemény Jánosnál állt 11 hordó, amit még 1686-ban adott neki Teleki, Kereszturi úrnál két darab hordó, amit szintén 1686-ban kapott Telekitől. Rikolomi úrnál egy darab 1687-es, Marczin grófnál egy hordó volt kint 1687 óta, Mabradi úrnál 1685-től két hordó, Daróczy úrnál 1686-ban adott egy hordó volt kint Teleki Mihálytól. Uzdiszentpéteren 15 hordót, Görgényben összesen 10 hordót tartottak nyilván.²³ Összességében tehát 79 hordót tartottak nyilván, hogy hol áll, végigkísérve, hogy hol, kinél van, kihez került el.

A hordók helyzete, üressége, felhasználhatósága alapvető kérdés volt, hiszen szüret előtti időszakban létkérdéssé vált, hogy a termést mennyi és milyen őr-tartalmú hordóba menthették el. Ezért írhatta Csanádi András uradalmi tiszt emlékeztetőjében 1688. októberében, hogy 27 üres hordót szállítatott Karkóba.²⁴ Az 1689. május 25-i, Szent Orbán-napi geryeszegi összeírt boroshordók száma a dongás edények gyarapodását mutatja, ami részben a használat bővülését is jelezte, részben a rossz kezelés miatti amortizálódást. „*Tavaly Segesvárról hozott új negyvenes hordo*” száma 50 db volt, ugyanakkor 18 új átalagot vettek a meglévő majorsági régi hordók mellé. A hordók száma így 146-ra emelkedett. Emellett 12 letesi, 12 tiboldi, 25 bogácsi, 20 kisselyki és 2 db paratélyi hordót, vagyis összesen 71 máshonnan származó hordót számláltak össze. Ezzel Gernye-

²¹ Uo., p. 162/a.

²² Uo., 1. cs. p. 235.

²³ Uo., 4. cs. p. 1. Az itt említett Kemény János, akinek Teleki bort adott hordóstól, 1661-ben erdélyi fejedelem volt.

²⁴ Uo., p. 44.

szenen összesen 217 hordó állt rendelkezésre, illetve ezeket esetleg vissza kellett a származási helyükre szállítani.²⁵ Ez a szám augusztus 22-ére már lecsökkent, ami jelzi, hogy elszállíthatták az eredeti helyükre. Ekkor Kisselykről 25 hordó volt, az egyik Magyarországról való. Bogácsi 2, karkói 2, amiből az egyik ürmös volt, uzdiszentpéterről pedig egy hordó származott. Más pincében: 8 karkói, 4 gernyeszei, 2 berkeszi, összesen tehát már csak 44 hordóban volt bor. Ehhez hozzászámolták a Szebenből származó 12 hordónyi bort, így mindösszesen is csak 56 hordó bor volt Gernyeszezen 1689. augusztus 22-én.²⁶

1689. szeptemberének elején – ugyancsak a szüreti előkészületek jegyében – ismét felmérték a dongás edénykészletet. Sorostélyon a készlet a következőkből állt:

üres boroshordóból 16 db,

új hordóból 13 db,

csigernek valóból 14 db,

káposztának való hordó 10 db,

bornyomó kád 4 db, ami a szőlőtaposás elterjedtségét mutatja, a préselés még nem vált általánossá;

bornyomó új kád 6 db,

káposztás kád 26 db, amelyeknél megjegyezte az összeíró, hogy ezek büdösek voltak, jó erősek és még nem régiek.

Külön számba vették a Sorostélyról elkerült, borral elszállított hordókat is. Így került pl. a nagyszebeni polgármesternek, a fő királybírónak, a székbírónak is egy-egy hordó, Absolon úrnak, Fogarasba Teleki Mihály részére hat hordó, Gernyeszege négy, Uzdiszentpéterre négy, valamint Kende Gábornak egy, ismét Gernyeszege sajtokkal és muromokkal töltve hét darab, Keresdre bornak való üres hordó 30 db, káposztáskád 23 db, és ugyancsak Gernyeszege vittek 20, káposztával teli kádat.²⁷

A gernyeszei hordó- és borállomány ez év szeptember elején teli hordók számában a következőképpen változott meg: bogácsi borral 2 hordó volt tele, kisselykivel 19 hordó, karkói borral 5, csernaival 2, gernyeszegeivel 4, sorostélyi borral 3 hordó, összességében tehát 35 hordónyi bor állt itt a pincében még szüret előtt. Ezek lettek aztán az óborok a következő évben.²⁸ A teli hordók

²⁵ Uo., p. 35.

²⁶ Uo., p. 146.

²⁷ Uo., p. 148.

²⁸ Uo., p. 149.

ismereténél az üres hordók száma jóval fontosabb volt minden ősszel. 1689. szeptember 10-én nem véletlenül megint számba vették az üres hordókat: hol, mennyi, új-e vagy régi áll rendelkezésre.

Karkóban : 31 üres hordó állt,
5 tele borral
1 félben volt, amiből akkor itták a bort,
8 csigeres hordó,
1 káposztáshordó és 9 semmire sem való, rossz hordó állt az összeírás szerint.

Sorostélyon: 13 üres új hordó volt,
46 üres boroshordót,
14 csigeres hordót,
20 káposztáshordót talált a leltározó.

Keresden: 18 üres boroshordót találtak.

Nagyszebenben: 28 üres boroshordót találtak ugyancsak.

Fogarason: 16 üres hordó volt, vagyis ennek a szeptemberi áttekintő összeírásnak az eredményeként összesen 153 db üres hordót találtak, és ezek mellett 22 csigeres hordót és 11 káposztáshordót. Tehát feltétlen hasznos volt az üres hordókról az adatokat bekérni és összegezni, hiszen az a 153 üres hordó nagy mennyiségű saját termelésű vagy dézsmabor tartására volt elegendő.²⁹

A lázas üreshordó-keresést mutatja egy másik összeírás is, amely lehet, hogy része volt a fentebbieknek. Pontosabb időmegjelölés nélkül 1689-ben az alábbi üres hordókat találták:

a görgényi 10 hordóból 5 volt üres,
a paszmosi majorság 10 hordójából Uzdiszentpéterre fuvaroztak 4 hordót, így 5 üres volt már,
a trapoldi 10 hordónyi dézsmaborból 8 üres volt, egy hordó bort tölteknek használtak fel,
a bogácsi 32 hordónyi borból Uzdiszentpéterre 5 hordót elküldtek, itt 2 hordó volt üres,
a radnótfai kocsmán 1 tele hordónyi bor volt,
kissolykon 7 boroshordó volt, ebből 2 lett üres,
Sorostélyon a 4 hordóból mind a négy üres volt már,
a karkói egy hordó is üres volt már ekkor,

²⁹ Uo., p. 151. A hordók űrtartalmáról nincsen ismeretünk ebben az esetben.

az újlaki, sármási 3 hordó borból egy már üres volt,
a lónai borok 4 hordóban még tele voltak. Így az összeírók szerint 27
üres hordót tudtak összegyűjteni a szüret kezdetére.³⁰

Ezek alapján összesíthették a geryeszegi hordószámot a szüret végeztével
1689. november 23-án. A helyben való majorsági borok hordója 134 db volt.
Emellett 16 karkói boroshordó, 10 letesi, 12 apokai és 8 bogácsai hordó volt,
összesen 180 hordó. Ezen felül még plusz 141 dongás edény volt üres, amiből
70 hordó, 18 szüreti kád és 53 káposztáskád volt.³¹ Mindezek az uradalmi
adatok jól jelzik, hogy az üres dongás edényekre milyen nagy szükség volt, és
a pontos számukat minden évben meghatározták. Részben az új, készítenő
edényszükségletet határozhatták meg, részben pedig a termés elhelyezésének
biztosítása miatt volt erre szükségük.

Bár a hordók száma körülbelüli bormennyiséget jelentett, a hordók veder-
száma jelentette a pontos űrmértéket. Erdélyben az erdélyi veder mint alap
űrmértéknyi egység volt általános. Ez 11,3 liternek felelt meg. Ezzel mérték
a hordókat is, általában 40-esnek hívták az általános hordót, vagyis 40 ved-
resnek. Ez kb. 4,5 hektós nagy hordókat jelentett, ami a magyarországi átlag
boroshordóknál nagyobb volt, hiszen a transzporthordók voltak 5 hektósok,
amelyeket a borszállító szekerekre hármásával fektettek a borkereskedők, és
ezzel könnyítették meg a harmincad vámoknál, a határátkelésnél a vámosok
munkáját, akik tudták, hogy egy kocsinéhezéknyi, fuvarnyi bor 15 hl. Nem
kellett külön megmérni, megakolni a határra érkező borkereskedő borát. Az
erdélyi veder űrmérték mellett egy nagyobb veder űrmérték is használatos
volt, ez pedig a bányai (nagybányai) veder. 1688-ban, a Teleki Mihály birto-
kában levő Kővár vidéki majorsági bornál tüntették fel, hogy az 1067 veder
volt, de ha bányai vederrel számolják, akkor csak 800 bányai veder, mint írták:
„...conjutaltatot ...fölül az Erdélyi vödörrel teszen többet Urna 267...”³² Vagy-
is a bányai veder nagyobb űrtartalmú volt. Ha erdélyi vederben számoltak,
akkor a kisebb űrtartalmú veder miatt nagyobb vederszámot kapunk. Egy
bányai veder 1,33-szor volt nagyobb, mint az erdélyi veder. A termés nagy-
ságának mérésekor, a dézsma beszédésekor vált fontos kérdéssé, hogy milyen
űrmértékű vederben szedték be a termést. Ez ugyanis vedrenként 3,72 liter

³⁰ Uo., p. 27/b.

³¹ Uo., p. 182.

³² Uo., p. 205/b. A nagybányai veder űrmértékének Makkai László más mértéket adott meg,
mint az itt említett és kiszámolt érték. Ő 6,2 erdélyi vederrel veszi egyenlőnek a bányait, vagyis
70,06 literesnek. Vö. Makkai L., 651.

különbséget jelentett, és mind a beszolgáltatásnál, mind az uradalmi termés felbecsülésénél, a hordók kiszámításánál jelentős különbség mutatkozott a különböző űrmértékű vedrek miatt.

A hordók nagyjából faabroncsosak voltak még ekkor. Az udvarházak leltáraiban külön fel-feltüntették a vasabroncsot, pl. 1689. október 16-án a boroshordók számbavételekor 12 hordót kötve, vagyis abroncsozva, 122-t még „*kötetlen boroshordók*”-ként említettek.³³ Ezekre a hordókra jobban vigyáztak, mert, mint Jeney György Szegedi Istvánnak írta 1689. május 30-án, „*Az hordok mellyekben a bort elvitték Uj hordok, mellyeknek még csak egy forrás is nincs... Visellje jól gondjokat.*”³⁴ Vagyis a dongák ne eresszenek, az abroncsok el ne pattanjanak, a bor el ne szivárognon.

A fentebbi példák jól jelzik a borlogisztika jelentőségét, fontosságát, amire a történeti vizsgálatok még nem helyeztek elég súlyt. Pedig mind gazdasági, társadalmi, közösségi szempontból lényeges kérdésnek tűnik ez az összetett munka, de ha a bor diplomáciai, kereskedelmi áru szerepét is ide értjük, akkor egyáltalán nem elhanyagolható történeti kérdéssé válik. Főleg egy-egy régió, akár a szőlőt kevésbé termelő Székelyföld esetében is.

³³ Uo., 2. cs. p. 166. A borkötők a kádárok, az abroncskötők voltak.

³⁴ Uo., 1. cs. p. 202.

WEINLOGISTIK ZWISCHEN GUTSHÖFEN
UND GUTSHERRSCHAFTEN IM SZEKLERLAND
IM 17. JAHRHUNDERT

Meine Abhandlung ist als eine angewandte Forschung gedacht. Zuerst habe ich die allgemeinen Merkmale der Weinlogistik im Szeklerland zusammengefasst, in der zweiten Hälfte des Artikels bringe ich meine geschichtlichen-archivarischen Forschungen als Beispiele.

Ich muss meine Arbeit mit einer begrifflichen Klarstellung beginnen. Was ist denn Weinlogistik? Sie bedeutet den Transport und Handel mit Wein, und die dazu nötigen vielfältigen, bewusst geplanten Tätigkeiten, sowie die geeigneten Geräte und Aufbewahrungsgefäße.

Die Wirtschafts- und Weingeschichtlichen Forschungen haben sich auch im Szeklerland nicht mit der Organisation und der Abwicklung des Weintransports der Gutsherrschaften und der Leibeigenen-Bauern beschäftigt. Dabei benötigte diese komplexe Aufgabe große organisatorische Arbeit. Die Schwierigkeit und Wichtigkeit der Arbeit wurde nur erhöht durch die Kürze der Zeit, zwischen der Weinlese und dem ausgären der Neuweines vergehen nur wenige Wochen. Für den Weinhandel, den Transport der Gefäße waren wegen dem schlechten Zustand der Straßen nur die frostigen Wintertage geeignet. Die Gefahr der Neugärung der Weine machte einen Transport bei warmem Wetter unmöglich. So mussten die Beamten der Herrschaftsgüter in kurzer Zeit wichtige und komplexe organisatorische Arbeit leisten.

Im Szeklerland wurden die Beschäftigung und der Handel mit Wein immer wichtiger, obwohl es hier im Vergleich zu anderen Gebieten relativ wenige Reben gab. Dies zeigt auch, dass man durch erfolgreichen Weinhandel wirtschaftlich-gesellschaftlich emporsteigen konnte. Dieser Weinhandel in großem Maße überstieg bei weitem die Bedürfnisse einer Familie. Allerdings, kann man den Hang des ungarischen Adels zum Handel nicht als allgemein und außerordentlich betrachten. Gyula Szekfű war in seiner berühmten Arbeit der sogar der Ansicht, der Handel, der Weinhandel sei der „Seele“ des ungarischen Adeligen durch und durch fremd. Aber interessanterweise wurden viele Familien durch den Weinhandel reich, so etwa die szekler Fürstenfamilien von Gábor Bethlen, György Rákóczi I., Zsigmond Báthori, oder die szekler Aristokraten Sámuel Kálnoky, Zsigmond Rákóczi oder der alte Kapitän von Großwardein (Várad), Rhédey; einige von ihnen waren sogar abstinent,

wie zum Beispiel Mihály Széki Teleki, oder der Hypochonder Miklós Bethlen. Mihály Széki Teleki erwarb sehr viele Güter in Weinbaugebieten, da dieser Anbauzweig am gewinnbringendsten war.

Diese weinlogistische und organisatorische Arbeit erforderte enorme Umsicht von den Leitern des Weinhandels. Das Erscheinen und die Verbreitung von schriftlichen Listen und zusammenfassenden Tabellen sind dem heutigen Forscher sehr hilfreich, um sich ein Bild über den früheren szekler Weinhandel, die Bewegungen der Weine, über ihre allgemeinen Merkmale. Die vielen Daubengefäße mussten registriert und kontrolliert werden; welche wurden für die Weinlese benötigt, für die Behandlung, für den Handel und die Gärung, zum Beispiel. Neben der Vielfältigkeit der Fässer musste bei der Erstellung der Listen berücksichtigt werden, ob sie leer oder voll waren, oder ob sie vielleicht zu dem Typus gehörten, welche bis zum Rand gefüllt werden mussten, oder aus denen die leicht gärende Flüssigkeit in kleiner Fässer umgeschöpft werden wurde. Aber zu dem Begriff der Fässer gehörten auch die kaputten Weinfässer und Fässer für den Kraut dazu. Zu den Daubengefäßen der Weinherstellung gehörten auch die großen Wannen, die alten und neuen Zubern, die Büten, die Bottiche, die Tokajer Fässer („átalag“), die Schaffel und die Tonnen mit parallelen Wänden.

Die obigen Beispiele zeigen anschaulich die Bedeutung der Weinlogistik, die von der geschichtlichen Forschung nicht genug beachtet wurde. Dabei scheint diese komplexe Arbeit aus wirtschaftlichem, gesellschaftlichem und gemeinschaftlichem Aspekt eine wichtige Frage zu sein, und wenn wir Rolle des Weines als Handelsgut hinzuziehen, wird sie zur einen nicht vernachlässigbaren geschichtlichen Faktor. Besonders fürs eine Region, auch wenn sie wie das Szeklerland wenig Reben anbaute.

ELŐADÁSOK

GONDOLATOK MIKES KELEMEN (1690–1761) ÉLETÚTJÁRÓL

Mint e sorok írója, alábbi dolgozatommal szeretnék tisztelettel és szeretettel adózni Demény Lajos történészprofesszor emlékének. Sajnos az emlékkonferencián diplomáciai elfoglaltságaim okán nem lehettem jelen, így utólag iratkozom fel a tisztelgők sorába. Sokszor és sok helyütt találkoztunk, s kerestük a megoldásokat az erdélyi történeti kutatások előbbre viteléhez. Csodáltam Demény Lajos elkötelezettségét a forrásfeltárás és -kiadás mellett. Neki és szorgos tanítvány-kollégájának, Tüdős Kingának köszönhetően a székelység története új fényekben ragyog. A források székely századai éppoly vereteseek, mint az írók és a néphagyomány szarkazmussal teljes tündérmeséi. Én úgy látom, hogy a közreadott forrásvilág egy új szellemiségű történetírásnak is alapja lett, s további alapkutatásokat indított el. De a rendkívül értékes és fontos helytörténetírást is új alapokra helyezte. Az emlékezéshez készített dolgozatom turkológus mivoltom okán Mikes Kelemenhez kapcsolódik. Megpróbáltam a remek magyar író életéről úgy írni, hogy abban megmutatkozzon az 1683–1711 közötti kelet-közép-európai átrendeződés kedvezőtlen hatása a magyar érdekű politizálásra. Ez elsődlegesen az Erdélyi Fejedelemségre épített magyar út elvesztését jelentette. Ennek a folyamatnak volt Mikes Kelemen tanúja, áldozata, értelmezője és szimbolikusan is értelmezett megtestesítője. Összefoglalásom inkább esszé, mint tanulmány, ezért a fontosabb szakirodalmat csak függelékben adom meg. Dolgozatom a Magyar–Török Baráti Társaság és a Rodostói Magyar Baráti Társaság *Mikes Kelemen. Rodostó magyar krónikása* című kétnyelvű (magyar–török), 2012-ben Budapesten megjelentetett kötetben közölt *Nyugati magyar gondolatok Rodostóban: Mikes Kelemen életútja (1690–1761)*, és a *korabeli magyar történelem zsákutcái* című tanulmányom átdolgozása.

1761. október 2-án Rodostóban hunyt el Mikes Kelemen, a magyar irodalomtörténet egyik meghatározó alakja. Mintegy 42 évet élt ebben a városban, s itt írta azokat a műveit, amelyekkel új útra terelte a magyar irodalmat. Sokaknak talán furcsán hangzik, sőt szinte hihetetlen, hogy e török város a modern magyar irodalom egyik szülőhelye. Pedig az. Sőt, ennél még több is: Mikes Kelemen neve és munkássága a 20. században a magyar modernitás szimbóluma lett. Így került a róla készült embléma (Beck Ö. Fülöp alkotásaként) a 20. századi magyar irodalmi és szellemi megújulást hozó *Nyugat* című nagynevű, értékteremtő és véleményformáló folyóirat borítójára. A rodostói íróasztala mellett ülő Mikes Kelemen stilizált ábrázolása a neves folyóirat címlapján mintegy 33 évig (1908. január 1-jétől 1941. augusztus 1-jéig) a magyarság Nyugathoz való tartozását jelképezte, annak ellenére is, hogy a jeles magyar író épp Keleten, az Oszmán Birodalomban élt és alkotott. Irodalmi munkásságát illetően talán nem volt különösebb jelentősége annak, hogy pontosan hol élt. A 20. század forгатagában Bartók Béla és Márai Sándor az Egyesült Államokban is, ahol emigránsként éltek, ízig-vérig magyarok maradtak. Ebben szinte Mikes Kelemt követték, de abban is, hogy szerintük a magyar önazonosság összeegyeztethető a modernséggel, amely évszázadokig a nyugatosságot jelentette Kelet-Közép-Európában.

Bármennyire is a nyugatosság jelképe irodalmi munkásságában Mikes Kelemen; életútjában, illetve személyes élettörténetében azonban jellegzetesen kelet-közép-európai. Annak a történelmi kornak volt a gyermeke, amely 1683-ban, az oszmánok bécsi vereségével vette kezdetét, s 1711-ben a Rákóczi-szabadságharc bukásával fejeződött be. A két évszázadon átívelő három évtized alapvetően megváltoztatta az európai, a kelet-közép-európai és a magyar viszonyokat. Az Oszmán Birodalomnak a Habsburgoktól és szövetségeseiktől elszenvedett vereségei megingatták a Fényes Porta belső erejét, a szultánok kiszorultak Magyarországról, s vele együtt abból az ellensúly-politikából, amellyel Bécs hatalmi lehetőségeit a magyar viszonyokban korlátozták. Bécs a visszafoglaló háború végére (1683–1699) megerősödött, az Oszmán Birodalomtól visszanyert magyar területekkel a Habsburg monarchia tovább nőtt és egyre fajsúlyosabb európai tényező lett, s ez leginkább Franciaország érdekeit sértette. Győzelmeik révén a Habsburgok meghatározó hatalommá váltak Kelet-Közép-Európában, s erejükkel veszélyt jelentettek a magyar érdekű politizálásra. II. Rákóczi Ferenc a magyar pozíciók megvédése érdekében, francia

és bajor szövetségben 1703 és 1711 között háborút vívott Ausztriával. Ezt azonban elveszítette, s ezt követően a Habsburgok kizárólagos alakítói lettek a magyar helyzetnek. Ennek a politikai és hatalmi átalakulási folyamatnak nagyon sok vesztese és nyertese lett Magyarországon. Ebben a három évtizedes küzdelemben vesztett el politikai tartalmaiban és érdekérvényesítő képességeiben az Erdélyi Fejedelemségre épített magyar út, amelyet a geopolitikai evidenciák helyreállítani többet nem engedtek.

A küzdelmek nemcsak a csatatereken és a diplomáciai színtéren zajlottak, hanem a magyar társadalomban is: sokan váltak a változások következtében földönfutókká, de akadtak olyanok is, s nem is kevesen, akiknek az új helyzet felemelkedést hozott. Sok esetben nem is maguk az érintettek választották a végigjárt utakat, a sors, a politika, a családi hagyomány és nem ritkán a véletlen mérte rájuk. A történeteket a kor embere is megítélte, de még inkább az utókor. Így egyes tettek történelmiekké emelkedtek, mások a tévedések, badarságok vagy galádságok kategóriájába süllyedtek. A magyarságra nézve természetesen irányba volt a változásoknak: a Magyar Királyság és az erről leválasztott Erdély sorsa mind jobban összefonódott a Habsburg-házzal és Ausztriával. Ebből következtek előnyök, de hátrányok is. A magyarság egyszerre lett tárgya és részese egy olyan nagyhatalmi politikának, amely Bécs-központú volt, s igyekezett a maga világából a magyar hagyományokat és érdekeket kiiktatni, s helyette a magyar vezetők elé új és csábító célokat állítani. A magyar gondolkodók a 18. században és később is jól ismerték történelmünket. Jól tudták, hogy II. Rákóczi Ferenc szabadságharca (1703–1711) azon fontos törekvések egyik utolsó fellángolása volt, amelyek a magyar érdekek melletti politizálás győzelemre viteléért folytak. Mikes Kelemen nemcsak résztvevője volt ennek a küzdelemnek, hanem emlékműállítója is, de egyben szimbolikus megtestesítője az erkölcsi tartalommal is rendelkező politikai hűségnek, a veretes intellektuális szomorúságnak, a megélt politikai reménytelenségnek, de a vert helyzetben való értelmes tenni akarásnak, s a személyiség, a tehetség és a szorgalom győzelmének a zsákutcás történelmi helyzet felett.

Mikes Kelemen életművének megismerése, rekonstruálása és újra felfedezése közel két évszázadot vett igénybe. Számos remek kutató mutatott rá újabb és újabb emlékekre a Mikes-filológiában. Az összegzés és a teljesség a Mikes-kutatásokat illetően Hopp Lajos (1927–1996) irodalomtörténész érdeme. Ő volt az, aki minden fennmaradt kéziratot áttanulmányozott és azokból kritikai kiadásokat adott közre. Ő volt az, aki Mikes Kelemen örökké ragyogó

márványtábláját olyan mélységben helyezte be a magyar irodalomtörténetbe, mint amit a rodostói bujdosó megérdemelt. E sorok írója sok időt töltött Hopp Lajos társaságában, s volt szerencséje a remek irodalomtörténéssel Rodostó utcáit is járnia. Szavakban szinte visszaadhatatlan az a rajongás, amit Hopp professzor érzett Mikes Kelemen iránt. Fáradhatatlanul kutatta a részleteket, s tisztában volt azzal: rá várt az a feladat, hogy a rodostói emigráns tehetségét és értékvilágát a maga teljességében felmutassa. Ezt sikerült megtennie, mert tragikus és váratlan halála előtt a Mikes Kelemen-kutatásai végére majdnem pontot tett. Megható és igazságos elégtétel az utókor részéről, hogy Mikes emléksobrai és emléktáblái mellett mind Zágónban, mind Rodostóban ott van a Hopp Lajosé is.

A 17–18. században sajátos magyar tapasztalat született, s ez némiképp még a 21. században is velünk él. Jobb – mondatják velünk történelmünk tanulságai –, ha a magyarságnak nincsenek külső patrónusai, ha lehet, még olyanok se, akik azt hirdetik magukról, hogy hazánknak jót akarnak. A Habsburg-dinasztia kétségtelenül sokat tett Magyarországért, de számos uralkodókat tanácsadók rossz útra vezették, s az ennek következtében Bécsből diktált politika sok keserűséget okozott a magyar népnek. Ez természetesen azzal is járt, hogy a magyarság két nagy táborra, s ezek árnyékában további kisebbekre osztódott. Igen gyakran lett magyar a magyarnak farkasa. A Habsburg-dinasztiához való viszony megosztotta a magyarságot. Azokat, akik a Habsburgok ellen küzdöttek, a magyar nyelv a 17. század vége óta kurucoknak nevezi. (Napjainkban is így hívjuk azokat, akik a magyar érdekek mellett határozottabban állnak ki.) Azokat pedig, akik behódoltak Bécsnek, a korabeli magyarok már a 17. század közepe óta, parókájukat kigúnyolva, labancoknak hívják. (Napjainkban is gúnyneve azoknak, akik a külföldi érdekeket a magyarság ügye elé helyezik.) Mikes Kelemen velejéig kuruc volt, s annak intellektuális és nyugatos megtestesítője.

Mikes Kelemen nem volt politikus, őt inkább a történések sodorták. Követte és csodálta a magyar szabadságharc vezérét, II. Rákóczi Ferencet. A fejedelem mellett az írás embere volt: leveleket írt és tisztázott, fordított, írásműveket javított. Otthonában azonban magának írt, a maga kedvére alkotott. Szinte teljes irodalmi munkássága Rodostóhoz kötődik. Egész életét munkáinak szentelte, még annak ellenére is, hogy hosszú ideig szinte semmi esély sem látszott arra, vajon művei eljutnak-e valaha Magyarországra, illetve annak keleti felébe, Erdélybe vagy annak még keletibb végébe, a Székelyföldre, ahol családtagjai éltek.

Szinte a csodával határos, hogy Mikes Kelemen munkásságának jelentős része fennmaradt. Számos kézirat kalandos úton ugyan, de hazajutott. Ezek között kiemelkedő szerepű a *Törökországi levelek*, amely már 1794-ben megjelent nyomtatásban. Levelei nem csupán egy új irodalmi műfaj magyar meggyökeresedésének veretes bizonyítékai, hanem kordokumentumok is, s egyben a magyar nemzeti öntudat építőkövei.

Rodostó lakói jól tudják, de ma már egész Törökországban egyre többen, hogy a 18. században jelentős magyar kolónia élt a Márvány-tenger partján fekvő városban. III. Ahmed szultán itt telepítette le II. Rákóczi Ferenc több száz fős kíséretét, amelynek tagjai azért érkeztek 1717-ben az Oszmán Birodalomba, hogy a törökökkel szövetségben a Habsburgok ellen harcoljanak, s folytassák azt a szabadságharcot, amelyet a magyarság 1703 és 1711 között vívott. Rákóczi azonban későn érkezett meg Franciaországból – vagy túl későn hívták –, mert amikor 1717. október 10-én hajója kikötött Gelibolu kikötőjében, a Habsburgok és az oszmánok között már megkezdődtek a békétárgyalások, bár ennek okmányait csak 1718 nyarán írták alá Pozsarevácott. Komolyabb török–magyar hadműveletekre már nem kerülhetett sor. Rákóczi és kísérete kiszorult az európai politikai események fő vonalából, elveszítették franciaországi támogatásukat is. Párizsba vagy Versailles-ba visszaút már nem volt: a régi szövetséges, a Rákóczit 1713. február 12-én fogadó XIV. Lajos elhunyt. Fülöp régensherceg, aki a gyermek XV. Lajos helyett az országot 1715 óta irányította, jó kapcsolatokra törekedett a Habsburg Birodalommal. Neki már nem volt szüksége XIV. Lajos egykori szövetségeseire. Így Rákóczi és hívei, ha akarták, ha nem, örökös törökországi menekültekké váltak.

Rákóczi és kísérete 1717 őszén Geliboluból Edirnébe ment, majd a szultáni udvar Yeniköyben jelölt ki nekik átmeneti szállást. Végleges letelepítésükről a döntés 1720 elején született meg, s a magyar menekültek hajója 1720. április 24-én kötött ki Rodostóban. Ez a város lett a magyar menekültek többségének végleges otthona. A magyar kolónia lélekszáma állandóan változott, volt azonban olyan időszak, amikor közel félezer magyar is élt Rodostóban. A magyar közösség legalább száz évig létezett. II. Rákóczi Ferenc 1735. április 8-án hunyt el Rodostóban. Hú hívei ezután is Rodostóban maradtak. Közöttük meghatározó személyiség volt Mikes Kelemen, a fejedelem kamarása és titkára.

Mikes Kelemen az erdélyi Zágónban, családjá ősi fészkeiben született 1690 augusztusában. Családjá résztvevője és végül szenvedője volt azoknak a súlyos harcoknak, amelyek az Erdélyi Fejedelemségben akkor már több éve dúltak. Kara Musztafa nagyvezírnek 1683-ban nem sikerült Bécset elfoglalnia: súlyos

vereséget szenvedett. Ennek következtében nemzetközi szövetség jött létre az oszmánok közép-európai kiszorítására. Az Oszmán Birodalom és szövetségesei sorra veszítettek, s magyarországi váraik a nemzetközi koalíció kezére kerültek. A magyarság megosztott volt. Őseink egy része a Habsburg oldalon harcolt, míg másik része az oszmánok mellett állt. Ez a súlyos háború érintette Erdélyt is, amely politikailag 1541-ben (államjogi értelemben 1570-ben) „kivált” a Magyar Királyságból, az Oszmán Birodalom laza függésében élő szuverén állam lett. Népe sokat szenvedett, mert Erdély ütközőállam volt a Habsburg Birodalom és a Fényes Porta között. Az oszmán-török seregek 1683. évi bécsi veresége rövid időn belül érződött az erdélyi politikában is. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek szint kellett vallania, hogy melyik oldalon áll. Országának területén 1685 végétől már Habsburg csapatok állomásoztak, az oszmán haderő viszont erősen tartotta magát Erdély déli és keleti határainál. A tét azonban Apafi fejedelem, de a magyarság egésze számára is nem csupán az volt, miként lávíroznak a változó katonai helyzetben, hanem az: megmarad-e az Erdélyi Fejedelemség mint szuverén állam, s mint a nemzetközi tárgyalások résztvevője, vagy sem. Erdély lakói két pártra szakadtak, voltak, akik Bécsnek behódolni akartak, voltak, akik ellenállni. Az utóbbiak közé tartozott Mikes Kelemen apja, Mikes Pál is, aki Thököly Imre vitézeként Bécs erdélyi terjeszkedése ellen fogott fegyvert.

Az oszmánok mellett elkötelezett magyar politika legjelentősebb alakja Thököly Imre volt, a híres „kuruckirály”. A francia udvarral is kapcsolatban álló Thököly 1678-tól egyre nagyobb területeket ellenőrzött a királyi Magyarországon. Csillaga azonban Kara Musztafa bécsi vereségével leáldozott. Hozzá hű katonáival megmaradt a szultán hűségén. II. Szulejmán szultán 1690 nyarán Thökölyt erdélyi fejedelemmé nevezte ki, mert Apafi Mihály erdélyi uralkodó a Habsburg oldalra állt. Thököly magyar katonáival és a melléjük adott török segédcsapatokkal Havasalföld felől betört Erdélybe, s 1690. augusztus 21-én Zernyestnél nagy győzelmet aratott. Ezt azonban nem tudta kihasználni, s pár hónapon belül kiszorult Erdélyből. Mikes Kelemen édesapja Thököly seregében harcolt, amikor fia megszületett. Fogságba került és kivégezték. Így apa és fia sohasem találkoztak.

A gyermek Mikes Kelemen minden bizonnyal sokat hallott az erdélyi harcokról, a pálfordulásokról, s családok közötti politikai szembenállásokról, amelyek az Erdélyen kívüli külső erők közötti katonai és politikai összecsapások kegyetlen leképeződései is voltak. Thököly Erdélyből való kiszorulását (1690 végén) követően Habsburg-korszak köszöntött be, s egyre nyilvánva-

lóbbá vált, hogy Bécs az erdélyi fejedelmi poszt betöltését magához akarja vonni, s ezzel az önálló Erdély, s vele az egyik magyar út, elveszett.

Mikes Pál fiatal özvegyének, csicsókeresztúri Thorma Évának, akinek elhunyt férje egy veszett ügyet képviselt, nemcsak új magánéletet kellett teremtenie, hanem védelemre is szüksége volt: feleségül ment kövesdi Boér Ferenchez. Mikes Kelemen tízéves korában családja Erdély szellemi fővárosába, Kolozsvárra küldte a jezsuitákhoz tanulni. Itt komoly spirituális műveltséget szerzett, valamint a latin nyelv kitűnő ismeretét. Oktatásával azonban később nem volt elégedett, mert szerinte a jezsuiták nem szenteltek nagy figyelmet a természettudományoknak, s a latin mellett a más nyelveket sem vették komolyan.

Mikes Kelemen életében a nagy fordulatot az hozta, hogy II. Rákóczi Ferenc, miután 1707. április 5-én az erdélyi országgyűlés beiktatta az erdélyi fejedelmi székbe, amelynek helyreállítása Rákóczi számára egyszerre volt stratégiai ügy személyes és nemzeti küzdelmében, útját Kolozsvárra folytatta. Itt jelentette be április 23-án, hogy létrehozta a „Nemes Ifjak Társaságát”, amelyen tisztképző iskolát, amelynek tagjai adták a fejedelem testőrségét. Ebbe hívta meg Rákóczi a 16 éves ifjút, akinek apja a kuruc szabadságharc egyik mártírja volt, nevelőapja, kövesdi Boér Ferenc szintén Rákóczi mellett állt, nagybátyja, zabolai Mikes Mihály pedig az erdélyi kuruc hadak egyik generálisa volt. Mikes a fejedelemmel együtt hagyta el Erdélyt, ahova sorsa soha többé nem vezette vissza.

Mikes Kelemen 1707. április 27-én nemcsak Erdélyt hagyta el, életútja nemcsak a jezsuita kollégiumból a fejedelmi udvarba vitte tovább, hanem a nagy műveltségű, európai szellemiségű férfiú, II. Rákóczi Ferenc hatása alá került, aki egyszerre képviselte ősei veretes magyar politikai útját, s volt századának modern politikai, államelméleti és vallási gondolkodója.

II. Rákóczi Ferenc apai ágon az erdélyi fejedelmek családjából származott. Anyai ágon ősei a Horvátországban és Nyugat-Magyarországon birtokos Zrínyiek voltak. Szülei – I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona – házassága amolyan politikai szövetségalakítás is volt: a kelet-magyarországi és a nyugat-magyarországi magyar arisztokrácia lépett szoros rokoni kapcsolatra egymással. II. Rákóczi Ferenc apja és anyai nagyapja (Zrínyi Péter), valamint anyai nagybátyja (Frangepán Ferenc) más magyar főurakkal, francia és török szövetségben, 1671-ben Bécs ellen lázadást akartak kirobbantani. A szervezkedés kitudódott: II. Rákóczi Ferenc anyai nagyapját, Zrínyi Pétert és nagybátyját, Frangepán Ferencet Bécsújhelyen kivégezték. I. Rákóczi Ferenc jelentős pénzüsszeg lefizetése árán a kivégzéstől megszabadult, de 1676 nyarán természetes halállal

elhuny. II. Rákóczi Ferenc 1676. március 27-én született. Apját nem ismerte, mert pár hónapos volt, amikor ő meghalt. Így anyja, Zrínyi Ilona és félig lengyel nagyanyja, Báthory Zsófia nevelték. Kisgyermekkorától tudatában volt annak, hogy nem csupán a Magyar Királyság első főura, hanem egy magyar politikai útnak is szimbolikus megtestesítője.

Talán romantikus történelmi véletlen, de a kis Rákóczi életét döntően befolyásolta, hogy apja halálát követően pár év múlva, fiatal, özvegy édesanyja, Zrínyi Ilona és a Habsburg-ellenes harcokat fáradhatatlanul szervező még fiatalabb Thököly Imre között szerelem szövődött. 1682-ben összeházasodtak, s így Thököly II. Rákóczi Ferenc mostohaapja lett. Az akkor hat éves kisfiú sem akkor, sem a későbbiekben nem kedvelte mostohaapját. Anyjának sohasem tudta megbocsátani ezt a házasságot, de azt a szerelmet sem, amelyet Zrínyi Ilona Thököly Imre iránt érzett. Anyja döntésének súlyos politikai következményei is lettek. Nem csupán az, hogy első számú rebellisnévé lett Magyarországon, hanem ennél sokkal több. Azt követően, hogy az oszmán csapatok 1683-ban Bécs alatt vereséget szenvedtek, Zrínyi Ilona és gyermekei is a bukott politikai vonalhoz sorolódtak. Így aligha tehetett mást ezekben a vészjósló időkben, amikor férje, Thököly Imre maga is járta a maga kálváriáját, minthogy bezárkózott két gyermekével, Júliával és Ferencsel a Rákóczi-család legerősebb erődítményébe, a munkácsi várba. A Habsburg-haderő 1685-ben Munkácsot is ostrom alá vette. Zrínyi Ilona a várat azonban katonáival hősiesszen védte, miközben Thököly és egyre fogyatkozó serege oszmán kötelékben hadakozott, de Thökölytől Zrínyi Ilona katonai segítséget aligha remélhetett. Zrínyi Ilona 1688 elején kénytelen volt feladni Munkácsot. A megadási egyezség pontjainak megfelelően Bécsbe kellett mennie gyermekeivel, akiket az uralkodó elvetetett tőle. Júlia zárdába került, Ferenc pedig különböző jezsuita iskolákba. Thököly Imre 1690-ben az Erdélyért zajló zernyesti csatában elfogta a Habsburg-haderők egyik vezérét, Heissler grófot, s ezt követően Béccsel alkut kötött: az altábornagy szabadon engedéséért felesége elengedését kérte. Zrínyi Ilona 1692 elején lépett az Oszmán Birodalom földjére, élete többi részét ott élte le, 1703. február 18-án az anatóliai Ýzmitben hunyt el.

II. Rákóczi Ferenc 1694-ben nagykorú lett: átvehette magyarországi birtokait. Bécsben azonban nem bíztak benne, 1701 tavaszán nagysárosi kastélyában letartóztatták, majd abban a bécsújhelyi börtönben tartották fogva, ahol anyai nagyapját és nagybátyját kivégezték. Hogy elkerülje ősei sorsát, kalandos úton megszökött, s Lengyelországban keresett menedéket. Innét tért haza 1703. június 16-án, hogy francia és bajor szövetségben megkezdje Bécs elleni háborúját.

A magyarországi elégedetlenség okai sokrétűek voltak, de szorosan összefüggtek azzal a helyzettel, amely hazánkban a 17–18. század fordulóján kialakult. A Habsburgok nemzetközi segítséggel az 1690-es években nagy győzelmeket arattak az oszmánok felett, s a Magyar Királyságot a Temesköz kivételével visszafoglalták, amit az 1699-ben megkötött karlócai béke szentesített. I. Lipót, a német–római szent birodalom császára és Magyarország királya bécsi tanácsadói hatására azonban a magyarság számára kedvezőtlen politikát folytatott. A helyzet évről évre rosszabb lett. A bécsi udvar úgy vélte, hogy az új magyarországi berendezkedés irányítását nem lehet elsődlegesen magyarokra alapozni, s a visszaszerzett területekre is a birodalom más részeiből hoztak birtokosokat. Bécs a magyarországi felekezeti hagyományokra – melyek szerint a katolikusok és a protestánsok többnyire békében éltek egymással – sem kívánt tekintettel lenni. Ez ahhoz vezetett, hogy Magyarországon minden társadalmi rétegben nőtt a Habsburg-hatalommal szembeni ellenszenv. Ezzel külföldön is tisztában voltak, különösen Franciaországban. XIV. Lajos 1701-től harcban állt a Habsburgokkal a spanyol trón öröklésének okán. A francia diplomácia a magyar ellenzéki vezéreknek többször is tudtára adta: rendkívül jó néven vennék, ha Magyarországon felkelés törne ki, s a magyarok bekapcsolódnának a spanyol örökösödési háborúba. Erre 1703-ban sor is került, s ennek a harcnak lett vezére II. Rákóczi Ferenc, aki Lengyelországból segédcsapataival tért haza a kényszerű száműzetésből.

II. Rákóczi Ferenc hazai politikájában nagy jelentőséget tulajdonított az Erdélyi Fejedelemség helyreállításának. Ő maga nem kívánt Magyarország királya lenni, s nem is lett azzá, magát csupán vezérlő fejedelemnek nevezte. A magyar trónra idegen dinasztiát kívánt volna meghívni. Rákóczi az Erdélyi Fejedelemséget 1704-ben helyreállította, őt az erdélyi rendek 1704. július 8-án Gyulafehérvárott fejedelemmé választották, beiktatására azonban csak 1707. április 5-én került sor Marosvásárhelyen, s innét vezetett útja Kolozsvárra. Ettől kezdődően II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen élete és sorsa összefonódott.

Erdély nemzetközi szuverenitásának megőrzése Rákóczi külpolitikájában nagy szerepet játszott. Az emigrációban magát mindig erdélyi fejedelemnek nevezte. Rákóczinak Erdély egyszerre jelentette a családi múltat, és az ezzel együtt öröklött felelősséget, s diplomáciai lépéseinek a nemzetközi politikai erőterben való kibővítését is. Ragaszkodott ahhoz, hogy környezetében erdélyiek legyenek, ne csak öregek, hanem fiatalok is. A kíséretébe került Mikes Kelemen nemcsak önmagát és családját képviselte a fejedelem mellett, hanem Erdélyt, sőt a székelységet is.

Mikes Kelemen élete 1707 áprilisában gyökerestől megváltozott. A fejedelem közvetlen környezetébe került, megismerhette annak gondolkodását és kapcsolati körét. Itt találkozhatott érdemben először azzal a francia kultúrához kötődő politikai és intellektuális orientációval, amely Rákóczit jellemezte. A fejedelem leginkább a Magyarországra küldött francia katonai szakértőkön és a diplomatákon keresztül állt kapcsolatban XIV. Lajos birodalmával. Nem tudjuk, hogy Mikes Kelemen a fejedelmi udvarba érkezése előtt mennyire tudott franciául, de alapjai bizonyosan voltak. Kiváló latin tudása is bizonyára segítség volt számára, hogy rövid időn belül kellő szinten megtanuljon franciául.

A Rákóczi-szabadságharc sorsa Bajorországban dőlt el. A bajorok – velünk is szövetségben – Franciaország mellett álltak. Nagy francia sereg indult el 1704 tavaszán Bajorország és Magyarország megsegítésére, illetve Bécs bekerítésére. A hadiszerecse azonban a Habsburgoknak kedvezett, de az is, hogy Anglia a szövetségesük volt: Marlborough herceg vezetésével jelentős angol haderő vonult északról Bajorország felé. A szembenálló felek először 1704. július 2-án Donauwörthnél, másodsor pedig augusztus 13-án Höchstädtnél találkoztak. Mindkétszer a Habsburg–angol szövetségesek győztek, majd később másutt is a többi európai csatatereken. Bajorország elesett, s a magyar csapatokra egyre nagyobb nyomás nehezedett. Magyarország hősiiesen ellenállt, de II. Rákóczi Ferenc leginkább külső segítségben reménykedett. Ez csak az orosz cár lehetett volna vagy az oszmán szultán. Ők azonban szemben álltak egymással, s 1710-ben ki is tört a háború közöttük. Mire a következő évben békét kötöttek, Magyarországon már nem lehetett segíteni.

A Rákóczi-szabadságharc története egyik sorsdöntő eseményének az 1708. augusztus 3-án lezajlott trencsényi csata bizonyult. Hiába volt a kuruc sereg többségben, veszített, s ennek súlyos következményei lettek a küzdelem magyar társadalmi támogatását illetően. Habsburg-oldalon is számos magyar harcolt, s az osztrák hadak egyik vezére is magyar tábornok volt, Pálffy János, aki a magyar vezetőket, akár Rákóczi ellenében is, megegyezésre hívta. A szabadságharc belső forrásai kimerülőben voltak, külső segítségre pedig nem volt remény. A harcok két oldalán álló magyar katonai vezetők egyre többet találtak, s a fejedelem háta mögött egyezség körvonalazódott: ha Rákóczi hívei leteszik a fegyvert, nem csupán teljes amnesztiában részesülnek, hanem a magyar alkotmányosság is helyreállítható. Rákóczi tudott ezekről a tárgyalásokról, ezért 1711. február 21-én kíséretével Lengyelországba utazott, hogy onnét külső – tervei szerint orosz – segítséggel térjen vissza. Hadvezérei azonban távollétében, 1711. április 29-én Szatmáron – a Habsburg-oldalon harcoló

magyarokkal összejátszva – békét kötöttek a Habsburg-monarchia és a Magyar Királyság között, s ezt követően a kuruc csapatok letették a zászlókat és feladták a kezükön lévő várakat.

Mikes Kelemen a fejedelem belső embereként élte át a szabadságharc bukását: Rákóczi nagyon gyorsan elfogadta őt bizalmi emberének. A szakirodalom ezt azzal magyarázza, hogy mindketten apa nélkül nőttek fel, akiket a nevelőapák nem pótolhattak. Az apródnál jóval idősebb fejedelem talán Mikes Kelemen apját is pótolni akarta. Az ifjú Mikes a fejedelem kíséretében került Lengyelországba, s ezzel együtt emigrációba. A fennmaradt források azt mutatják, hogy benne fel sem merült, hogy hazatérjen, s II. Rákóczi Ferencet elhagyja. Így a fejedelem leghűségesebb emberévé vált, vele maradt az emigráció minden korszakában, s nemcsak elkísérte az Oszmán Birodalomba, hanem ő is temette el 1735 júliusának elején a jezsuiták galatai St. Benoît-templomában.

II. Rákóczi Ferenc, mivel harcának továbbfolytatásához Lengyelországban nem reménykedhetett, kíséretével Franciaországba ment, hogy szövetségese, XIV. Lajos francia király révén legalább a nemzetközi békekötésekben kiharcoljon valamit a magyarságnak. Franciaország nagy uralkodója 1713. február 12-én fogadta, de ez inkább a megértés, mint a politikai segítség kinyilvánítása volt. Rákóczi belátta, hogy harca újraindításához nincs nemzetközi támogatása. Visszavonult a politikától, s élvezte a francia udvari élet és kultúra adta örömeit, s ebbe kíséretét, köztük a franciául jól beszélő Mikes Kelemet is igyekezett bevonni. Szerencsecsillaga XIV. Lajos halálával 1715 szeptemberében még inkább leáldozott, mert a gyermek XV. Lajos mellett az udvari élet új irányítói megváltak a Napkirály udvaroncaitól, akikkel Rákóczi és kísérete jó kapcsolatokat ápolt.

1715 tavaszán II. Rákóczi Ferenc joggal érezhette, hogy magára maradt. Csak néhány hű embere állt mellette. Utazásai során azonban ráakadt a kalmalduli szerzetesek kolostorára a Párizshoz közeli Grosbois-ban. A fejedelem életében ez döntő fordulatot hozott. A szinte askétikus katolikus élet felé fordult, s a nagy keresztény gondolkodót, Szent Ágostont követve megbánta bűneit, s elkezdte írni vallomásait. Miközben II. Rákóczi Ferenc a világi hiúságtól elvonultan élt, hírt kapott törökországi híveitől, hogy 1714-ben háború tört ki Velence és az Oszmán Birodalom között, s abba 1716-ban a tengeri köztársaság mellett a Habsburg Birodalom is beavatkozott.

Az Oszmán Birodalom vezetői, különösen a végvidéki katonai parancsnokok sokat tudtak Rákóczi szabadságharcáról és vereségéről. Több ezer menekült magyar élt közöttük, akik közül sokan oszmán szolgálatban álltak. A tö-

rök katonai vezetők jól tudták, hogy egy esetleges magyar felkelés jelentős Habsburg-erőt kötne le. Ha hihetünk a hézagos forrásoknak, Ali nagyvezír, aki seregeivel hősiiesen harcolt a dunai fronton, s aki kapcsolatban állt Rákóczi híveivel, számolt leginkább a magyar felkeléssel, s ő érte el Isztambulban, hogy II. Rákóczi Ferencet Franciaországból az Oszmán Birodalomba hívják. Silah-tar Damad Ali pasa azonban 1716. augusztus 5-én a péterváradai harcokban hősi halált halt, s vele a magyarországi viszonyok kiváló ismerője szállt sírba.

II. Rákóczi Ferenc nagyon sokáig vívódott, hogy útnak induljon-e, s vállalja-e a török szövetséget. III. Ahmed szultán követet küldött hozzá, s Mikes a fejedelemmel együtt érkezett meg 1717. október 10-én Geliboluba. Miként már fentebb említettem, később érkezett, illetve később hívták: megérkezésekor a háború már eldőlt a Habsburgok javára, a bécsi seregek nagy győzelmekeket arattak. A béke minél előbbi megkötése már azért is érdeke volt Isztambulnak, nehogy a Habsburgok még nagyobb területeket szakítsanak ki Boszniában, Szerbiában és a Havasalföldön.

II. Rákóczi Ferenc és kísérete két és fél évig átmeneti helyzetben volt: az udvar egyik helyről a másikra irányította őket, s legtöbbször a franciaországi visszatérést fontolgatták. Így II. Rákóczi Ferenc és kísérete politikai értelemben megcsalatra, valójában azonban a török viszonyhoz hozzászokottan érkezett meg 1720. április 24-én Rodostóba. A fejedelem elfogadta az új helyzetet, az emigráns létet, s arra az isteni akarat megnyilvánulásaként tekintett. Részt vett a menekültek életének megszervezésében, építkezéseket kezdeményezett, majd idejét az írásnak szentelte, s természetesen újabb és újabb politikai terveket szőtt. Nem hagyott fel vadászszenvedélyével, de egészében visszavonult életet élt, s naponta ötször imádkozott a kápolnájában. 1735. április 8-án rövid betegség után halt meg. Holttestét két titkára, Mikes Kelemen és a svájci születésű César de Saussure a galatai jezsuiták templomában helyezte örök nyugalomra. Hamvait – miként anyját és több kuruc tábornokét – 1906-ban hazahozták Magyarországra, Kassára, abba a városba, amely legtovább volt a kuruc hadak fővárosa. Kassa 1918-ban az első világháborút követően Csehszlovákiához került, 1938–1944 között ismét magyar város volt, Csehszlovákia felbomlása (1992. december 31.) után pedig Szlovákia keleti regionális központja lett. Így II. Rákóczi Ferenc és a vele eltemetett kísérete holtában is határon túli magyarrá lett.

Mikes Kelemen hozzávetőlegesen három és fél évet élt Franciaországban. Ez lehetőséget adott neki arra, hogy megismerje az akkori világ két politikai és kulturális központját, Versailles-t és Párizst. Olvasó emberként hamarosan

képet kapott a francia irodalmi életről. Kezelte a fejedelem egyre gyarapodó könyvtárát. Mikes Kelemen, amikor 27 évesen török földre lépett, francia műveltségű világlátott ember volt, aki otthonosan mozgott a diplomáciai társaságokban, de azt is jól tudta, hogy az emigráns sors néha megaláztatásokkal jár.

Mikes Kelemen irodalmi munkássága Törökországban kezdődött. Első irodalmi levelének dátuma 1717. október 10., az a nap, amikor II. Rákóczi Ferencsel Geliboluba érkezett. Az utolsó levél, a 207. számú, 1758. december 20-án kelt Rodostóban. 31 év tapasztalata és emléke rejlik ezekben az írásokban. Hopp Lajos kutatásainak köszönhetően jól tudjuk, hogy ezek olyan irodalmi értelemben vett levelek, amelyeket Mikes Kelemen időről időre javított és átírt. Ő volt az első a magyar literatúrában, aki élt e műfaj adta lehetőségekkel, s ezzel a nyugati típusú művészi levelet bevezette a magyar irodalomba. Mikes Kelemen emellett számos munkát fordított franciából magyarra Rodostóban, amelyek csodával határos módon többségükben fennmaradtak.

Mikes Kelemen sohasem gondolta, hogy politikai kérdésekben állást kellene foglalnia: mindvégig II. Rákóczi Ferencet követte. Annak ellenére, hogy a fejedelem jelenlétében óhatatlanul számos esemény tanújává vált, s nem kétséges, hogy számos titoknak is tudója volt, sohasem gondolta, hogy erről írnia kellene. A Rákóczi-szabadságharc leírását és értelmezését meghagyta a fejedelemnek, s annak megállapításait sohasem kérdőjelezte meg. Mikes Kelemen akkor került be ismét a történelembe, amikor 1736-ban Oroszország és az Oszmán Birodalom között háború tört ki, s ebbe a következő évben a Habsburg Birodalom is bekapcsolódott. A háború során a törökök megpróbálták lázadásra bírni az elégedetlenkedő magyarokat, s Isztambulból ismételtelen kísérletet tettek az Erdélyi Fejedelemség helyreállítására. Törökországba hívták II. Rákóczi Ferenc fiát, Rákóczi Józsefet, hogy álljon a harc élére. A herceg mellett Mikes Kelemen képviselte a Rákóczi-hagyományt s a rodostói politikai örökséget. Rákóczi József azonban 1738. november 10-én meghalt a bulgáriai Csernavodában, s nemsokára Isztambul és Bécs között béke született, s így Mikes Kelemen visszatérhetett Rodostóba, hogy tovább élje megszokott bujdosóéletét.

Mikes Kelemen 1711-től semmiféle hivatalos kapcsolatot nem tarthatott családjával. A menekültek és bujdosók titkos és fél-titkos hírláncolata alapján ő is sokat tudott arról, hogy mi történt Erdélyben, de hozzátartozói is tudtak róla. 1740-ben új uralkodó lépett a magyar trónra, Mária Terézia. Mikes kérte, hogy hazatérhessen. Az uralkodó azonban ezt visszautasította. Családtagjaival 1759-től levelezhetett. Fennmaradt levelei egyszerre remek irodalmi alkotások, s szólnak a családi emlékekről és az élet emberi oldalairól. Politikai kérdésekről

aligha lehetett volna szót váltani, mivel a leveleket a Habsburg-titkosszolgálat, amelynek ügynökei szinte mindenről tudtak, ami Rodostóban történt, szintén olvasták. Kár is lett volna ezekről szót váltani, mert Mikes egész rokonsága megbékélt Béccsel. Így Mikes Kelemen minden tekintetben egyedül maradt Rodostóban: felesége nem volt, s következőképp gyermeke sem; bujdosótársai néhány aggastyán kivételével kihaltak mellőle; rokonai pedig Rákóczi harcát és a politikáját a magyar történelmi emlékezet mély rétegébe helyezték. Szinte minden értelemben magára hagyottan halt meg Rodostóban 1761. október 2-án. Az örmények temetőjében hantolták el. Sírhelye feltehetően már a halált követő évtizedekben elveszett, amikor a rodostói magyarok és örmények temetőjét összeolvasztották. Emlékét Rodostóban több művészi alkotás is hirdeti. Mellszobra, amely Kis Sunyi István alkotása, 1992 októberében került a Rákóczi Múzeum előterébe. A rodostói tengerparton felállított, fából készült Mikes-szobor Mónus Béla műve, amelyet 2000. szeptember 14-én avattak fel. Egykori lakóháza helyén 2011. június 18. óta emléktábla hirdeti, hogy a nagy magyar író valaha ott élt. Rodostó városa pedig díszpolgárának tekinti.

Üröm-Ankara, 2011–2012

VÁLOGATOTT IRODALOM

- Dávid Géza – Köpeczi Béla – Tasnádi Edit – Fodor Pál – Tóth Ferenc – Balla Antal – Nagy Ferenc – Tóth Csaba – Somogyi Gréta: *II. Rákóczi Ferenc élete és törökországi emigrációja*. Szerkesztette: F. Tóth Tibor, A Magyar–Török Baráti Társaság kiadványa, Budapest, 2005.
- Hopp Lajos: *Mikes és világa*, Bukarest, 1973.
- Hopp Lajos: *Mikes Kelemen művei*, Budapest, 1978.
- Hóvári János: *Rodostói emlékek és tanulságok. Beszédés Kálmán – Rodostó magyar képirója*, A Magyar–Török Baráti Társaság kiadványa, Budapest, 2009.
- Hóvári János – Tasnádi Edit – Tüskés Anna – Tüskés Gábor – Vásáry István: *Mikes Kelemen. Rodostó magyar krónikása – Tekirdağ Tarihininin Macar Yazari. Kelemen Mikes*. Szerkesztette F. Tóth Tibor, A Magyar–Török Baráti Társaság és a Rodostói Magyar Baráti Társaság kiadványa, Budapest, 2012.
- Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi*, Budapest, 1991.
- R. Várkonyi Ágnes: *Zrínyi Ilona „Európa legbátrabb asszonya” – Ilona Zrínyi „Avrupa'nin en cesur kadını”*. Szerkesztette F. Tóth Tibor, A Magyar–Török Baráti Társaság kiadványa, Budapest, 2008.
- Tüskés Gábor: Író száműzetésben: Mikes Kelemen. *Historia Litteraria*, 28, Budapest, 2012.

THOUGHTS ON THE LIFE OF COUNT KELEMEN DE MIKES (1690–1761)

Count Kelemen de Mikes has played an outstanding role in the history of Hungarian literature. As far as we know, he was the first Hungarian writer who had a wide reading of contemporary Western (French) literature which he went on to adapt to Hungarian literary life in the first half of the 18th century. That is a reason why modern Hungarian literature started with him. However, he was not well known for a long time in Hungary since he had lived in exile from 1717 up to his death in 1761 in Tekirdağ in the Ottoman Empire, called by the Hungarians Rodostó. He became famous in his homeland only in 1794 when his literary (fictitious) letters from Turkey were published. His oeuvre received its first comprehensive analysis a century later, in 1980's by the dedicated works of Professor Lajos Hopp.

The personal life of Count Mikes represents a historic age which could be called a time of transition from the 16–17th centuries to the 18th century, i.e. the demise of the Transylvanian Principality based on a Hungarian-interest minded policy to a Vienna-based Habsburg policy in which the interests of the Hungarians were to be marginalized against the centralizing plans of the Viennese bureaucracy. The greatest attempt to stop this process was the war between 1703 and 1711 of Duke Ferenc de Rákóczi against Vienna in alliance with France and Bavaria. This fight ended with a compromise of the military leaders of the two sides, with Hungarians on both, signed in Szatmár in the spring of 1711 when Duke Rákóczi was having negotiations in Poland with Russian envoys in order to establish a broader coalition against the Habsburgs. His policy failed, and he and his entourage had to take refuge first in Poland, then in France, and finally in the Ottoman Empire.

Count Kelemen de Mikes was the Hungarian secretary and the confidant of Duke Rákóczi for more than three decades. He was born in Zágón (Transylvania) in 1690 and died in Tekirdağ in 1761. His father was a prominent military man in the anti-Habsburg side who died in prison when Count Mikes was a small child. The boy studied at the Jesuits and later in the Military School established by Rákóczi. He served as the intern or page of Rákóczi from 1707, and followed him into exile. A proficient speaker and reader of French, he translated various works in Tekirdağ from French and Latin into Hungarian. Most of his manuscripts have fortunately survived and have recently been edited. Mikes is the most important figure of Hungarian

literature through his *Letters from Turkey* with which he has laid the foundations of Hungarian literary prose. Mikes was not only an excellent writer, but an important thinker as well, influenced by the well-educated Duke Rákóczi. However, he managed to keep his own way of thinking, characterized with his refugee melancholy and sarcastic Transylvanian rooted humor.

Duke Rákóczi tried to re-create the sovereign Principality of Transylvania, and was inaugurated into this position in 1707. The young de Mikes remained faithful for the rest of his life to the Prince of Transylvania and the legacy of the Principality which was lost due to the untrustworthiness of French diplomacy and the Austrian victories over the Ottomans. With his literary works, he has erected a splendid monument to the eternal memory of Duke Rákóczi and his followers in exile who lost their struggle in the battlefields but not in the hearts and the longstanding Hungarian national memory.

DES ÉGLISES FORTIFIÉES AU PAYS DES SICULES

La présente communication est faite à la demande de Kinga S. Tüdös; elle n'était pas prévue dans l'évolution de mon travail. Elle correspond donc à une étape transitoire de mon étude et pose encore un certain nombre de questions. Elle veut surtout faire comprendre comment j'en suis arrivé à envisager cette question des églises fortifiées, en Transylvanie d'abord, puis chez les Sicules en particulier. Comment et pourquoi un «étranger» au monde magyrophone s'est intéressé à la question des Sicules, puis à leur culture. C'est aussi la raison pour laquelle elle est intitulée «Des églises fortifiées au pays des Sicules» (*Vártemplomok Székelyföldön*) et non «Les églises fortifiées sicules» (*A székelyföldi vártemplomok*). Il s'agit donc d'une étape de la recherche non encore finalisée.

Le terme de «Sicule/sicule» ne me plaît d'ailleurs qu'à moitié... Je sais que le terme latin «siculus» était en usage dans les actes et documents officiels du Moyen Age, et que le latin a été utilisé très longtemps en parallèle avec le hongrois pour ce qui touche la Transylvanie. Mais, dans le monde francophone, le nom de «Sicule/sicule» fait trop songer à la population de l'Antiquité qui a donné naissance à la Sicile. Je préférerais donc parler de la population *székely*, en reprenant le terme hongrois, ainsi que des *Székely*, en laissant le terme invariable (en hongrois il faudrait dire: *Székelyek*), comme il est d'usage dans les travaux d'ethnologie/anthropologie de langue française, qui reprennent l'appellation interne – *émique* – des populations étudiées. Mais «Sicule/sicule» est de plus en plus employé dans les ouvrages récents de bonne vulgarisation de langue française.¹ Par contre, je refuse absolument d'utiliser le terme «Szekler/szekler», qui est germanophone et anglophone, régulièrement employé par des francophones.

¹ Cf. par exemple: Le Calloc'h, Bernard: *Les Sicules de Transylvanie*; Kálnoky, Nathalie: *Les constitutions et privilèges de la noble nation sicule*, les deux principaux d'entre eux.

Un détour par la Thiérache

La région considérée «partage avec peu de régions (...) un type particulier de bâtiments, qu'elle doit à sa situation sur une frontière: les églises fortifiées. Consacrées bien évidemment au culte, ces églises accueillait aussi en temps de guerre la population avec ses biens les plus précieux. Dans les villes, souvent ceintes de remparts (...) ou dotées d'une forteresse par décision royale (...), il ne semble pas que les habitants aient considéré l'église comme un abri autre que spirituel, quoi qu'en disent certains historiens. Mais en milieu rural, où des constructions en pans de bois et torchis, couvertes de chaume, offraient une résistance dérisoire, seule l'église, édifiée en maçonnerie (calcaire blanc, grès ou brique), possédait assez d'étendue et de solidité pour recueillir la communauté villageoise menacée.»²

Le texte ci-dessus ne se rapporte pas à la région des Sicules; pourtant, on pourrait l'appliquer entièrement au *Székelystölcs*!

- une situation marginale sur des frontières non sécurisées
- des villes ceintes de remparts
- des forteresses royales
- des églises fortifiées
- des communautés villageoises menacées

Ce texte se rapporte à une région vraisemblablement inconnue de la plupart des Hongrois: la Thiérache, située dans le nord-ouest de la France, de part et d'autre de la frontière belge.

Je connaissais la région par références, mais je ne l'avais jamais visitée. Une émission de la télévision française me permit d'en voir des vues aériennes. Et je fus frappé de la ressemblance entre les églises que je voyais et les églises fortifiées que je connaissais en Transylvanie, particulièrement dans la région saxonne. Je décidai donc d'aller sur place et de visiter ces édifices particuliers. L'analyse sur le terrain ne fit que confirmer ma première impression et je décidai d'approfondir la question, tant en Thiérache qu'en Transylvanie.

Je connais la Transylvanie depuis plus de 20 ans. J'y suis retourné pratiquement chaque année et, ces derniers temps, plusieurs fois par an. J'ai appris à y découvrir le pays par les yeux de ses habitants, par petites touches successives. J'ai appris à le comprendre aussi, aidé en cela par ma double formation d'historien et de géographe. L'historien a toujours été intéressé par l'étude des *minorités* et le géographe par la *dimension régionale* de l'approche envisagée.

² Riboulleau C., 2003, 81.

Quoi de mieux comme complémentarité, pour comprendre la réalité des trois «nations» qui ont constitué la Transylvanie historique?

La seconde raison du lien établi entre les régions de la Thiérache et du *Szé-kelyföld*, le pays des Sicules, est une note que j'ai lue un jour, lors de différentes recherches en géographie historique, qui disait, en substance, que Marie de Hongrie avait envahi la Thiérache en 1552 et que la population avait trouvé refuge dans des églises fortifiées. Or, Marie de Hongrie était la sœur de Charles Quint – de la grande famille des Habsbourg –; archiduchesse d'Autriche, elle a été vice-reine des Flandres, mais aussi reine douairière de Hongrie (1526–1528) – après la mort de son mari, Louis II, tué en 1526 à la bataille de Mohács – et gouvernante générale des Pays-Bas (1530–1555). Elle œuvra en étroite collaboration avec son frère, Charles Quint, à la fois empereur d'Autriche, roi d'Espagne et roi des Pays-Bas. La reconstitution du Saint Empire romain de la nation germanique était en cours; par le jeu des alliances et des guerres, il regroupera, à la fois, l'Allemagne, l'Autriche, la Suisse, l'Italie, la Provence, la Bourgogne, les Pays-Bas et l'Espagne. Tout en appliquant de façon implacable la politique de son frère – la conquête de la Thiérache en est un bel exemple! –, Marie de Hongrie joua aussi un rôle modérateur auprès de lui et elle est surtout connue dans les Pays-Bas espagnols comme protectrice des lettres et des arts. «Sa précieuse collection de livres et de manuscrits, provenant en partie des trésors de Matthias Corvin, a enrichi la bibliothèque de Bourgogne à Bruxelles.»³

Ainsi, par un curieux concours de circonstances, il se fait que la Thiérache (franco-belge) et la Transylvanie (hongroise, à l'époque considérée) ont été aux frontières de l'empire des Habsbourg – le Saint Empire – et ont connu le même sort des régions de marches-frontières, à la merci des troupes en guerre et des bandes de soudards et de pillards qui les accompagnent toujours. Sur les frontières occidentales, les troubles avaient déjà commencé dès le début du 14e s., avec la *Guerre de Cent Ans* entre les Armagnacs (calvinistes, partisans du Roi de France) et les Bourguignons (alliés des Anglais); cela déboucha sur un conflit entre les Français et les Anglais, et n'apporta plus que dévastation et pillage des villages, des abbayes et des églises paroissiales. Troupes françaises, anglaises et bourguignonnes traversèrent la région en tous sens, provoquant des famines et une misère sans nom pour les populations rurales de cette région marginale... avant que ce ne soit le tour des troupes françaises, hollandaises, espagnoles et autrichiennes dans les conflits sans fin qui opposèrent les Rois de France aux Habsbourg d'Espagne et d'Autriche.

³ De Seyn E., 1958, 333.

Sur les frontières orientales du Saint Empire – à l'époque de Marie de Hongrie (milieu du 16e s.) –, ce sont les mêmes intérêts de la maison d'Autriche qui furent défendus par les Habsbourg, non plus par l'assujettissement des Pays-Bas à l'Espagne, mais par la lutte incessante contre les Turcs ottomans. Depuis la chute de Constantinople en 1453, les Turcs avaient fait des progrès inquiétants en Europe orientale. Nous venons de rappeler le désastre de Mohács en 1526 ! Et même s'ils furent repoussés à Vienne en 1529, ils occupèrent progressivement la quasi totalité de l'Europe orientale, à l'exclusion de la Hongrie royale, sous la dépendance des Habsbourg d'Autriche, et de la Transylvanie. La Diète de Debrecen entre les Habsbourg et les Ottomans (1541), scella le statut de la Principauté autonome de Transylvanie, qui géra habilement sa double dépendance théorique de Vienne (lien de vassalité) et d'Istanbul (tribut annuel). Cette indépendance relative fut confirmée par les deux parties, un siècle plus tard, au traité de paix de Vasvár (1664), après une nouvelle invasion ottomane de la Transylvanie en 1657.

Mais, tout comme en Thiérache, il ne fallut pas attendre la période des Habsbourg et la création des «confins militaires» (1522) pour que la courbure des Carpates connaisse des invasions continuelles et des dévastations innombrables. Tout le monde a en mémoire la grande campagne mongole du milieu du 13e s. (1241–1242), menée par Batu Khan, au cours de laquelle la Transylvanie fut envahie par trois routes différentes: *Kadan* par le col de Borgó (Tihuța), *Bediak* par celui de Vöröstorony (Turnu Roșu) et *Bogutaj* par le col d'Ojtoz (Oituz).

En fait, les invasions mongoles avaient déjà commencé au 12e s.; le village et l'église de *Homoródszentmárton/Mártiniș* (ancien Udvarhelyszék/județ Harghita) furent totalement détruits à cette époque. Et ces régions connurent encore de nombreux raids mongols, tatars et – surtout – turcs ottomans, tout au long des 15e, 16e et 17e siècles. Les églises – pourtant fortifiées ! – de *Gidófalva/Ghidfalău* ou *Sepsiárkos/Arcuș* (ancien Háromszék/județ Covasna) seront encore brûlées par les Mongols en 1658... L'église fortifiée de *Csík-szentmiklós/Nicoleşti* (ancien Csík-szék/județ Harghita) joue encore un rôle important dans la défense de tout le bassin de l'Olt supérieure contre les envahisseurs qui arrivent par le col de Gyimes/Ghimeș; son clocher est encore détruit en 1694. Et même jusqu'au milieu du 18e s., les Tatars font encore parler d'eux: ils envahissent toute la région de *Gyergyó-szentmiklós/Gheorgheni* (an-

cien Csíkszék–Gyergyószék/județ Harghita) en 1748! La zone ne fut donc pas particulièrement sûre! Mais la fréquence des noms de villes allemands, à côté des noms hongrois, prouve que les rois de Hongrie avaient très tôt cherché à peupler ces marches frontières très vulnérables, et peu attractives pour les populations hongroises de Hongrie.

Dès le milieu du 11e s. le roi Géza II lance un appel aux populations comprises entre le Rhin et l'Escaut pour venir s'établir en Transylvanie. Ces *hospites* de droit «saxon» – d'où le nom qu'on leur a donné (dès 1231) – allèrent d'abord dans le nord et l'ouest de la Transylvanie (les premières attestations remontent à 1192–1196), avant de s'établir progressivement dans le sud – à la demande du roi –, entre les vallées du Nagy Küküllő (Târnava Mare/Grosse Kokel) et le Maros (Mureș/Mieresch), au nord, et la moyenne vallée de l'Olt (Olt/Alt), au sud, sur des terres qui, jusque là, avaient été occupées par les Sicules.

Le propos n'est pas, ici, de savoir depuis quand les populations sicules se trouvaient dans ces régions, progressivement occupées par les «Saxons», mais bien qu'ils s'y trouvaient. Les faits sont attestés par des fouilles archéologiques, faites dans les églises fortifiées elles-mêmes: on a retrouvé des éléments des églises romanes antérieures (sicules), lorsque les «Saxons» les ont transformées/agrandies en églises gothiques, quand ils sont arrivés après le déplacement des Sicules. C'est de cette époque (début du 13e s.) – et à la demande du Roi de Hongrie – que date le grand transfert des populations. La plupart de ces mouvements sont antérieurs à 1224, date de l'*Andreanum*, lorsque le roi András II accorde aux «Saxons» un statut d'autonomie similaire à celui dont bénéficiaient les populations sicules, après qu'ils se soient installés sur des terres qui étaient précédemment occupées par ces derniers.

Pour les Sicules, les transferts de populations suivent un scénario bien connu maintenant de ceux qui l'ont analysé. Il n'est pas question de reprendre ici l'occupation progressive des régions du *Székegyföld*, ni la constitution des «sièges» de *Aranyos*, *Udvarhely*, *Csik*, *Kézdi*, *Sepsi*, *Orba* et *Maros*, le sujet étant extérieur au propos présenté.

Dans la seconde moitié de ce même 13e s., on assiste donc à la constitution des «sièges» (*szék*, *székek*) saxons et sicules. Les franchises royales reçues par les deux communautés vont leur permettre de créer des circonscriptions administratives et militaires ne dépendant pas directement du pouvoir des rois de Hongrie, et de garantir aux uns et aux autres une organisation interne de leur territoire de façon autonome. Le système de défense frontalier sera similaire, mais non identique:

– les «Saxons» auront des droits et des obligations plutôt collectifs, y compris pour la défense des frontières méridionales de la Transylvanie. Comme artisans et riches commerçants, ils vont rapidement former une bourgeoisie locale dans les villes, disposant d'un pouvoir économique et financier certains, ce qui va favoriser la construction de grandes églises fortifiées. Leurs connaissances techniques vont aussi les conduire à concevoir des systèmes de défense beaucoup plus complexes;

– les Sicules, par contre, vont former une population beaucoup plus rurale disposant de moins de moyens financiers. Ils auront aussi une liberté collective qui présentait de nombreux privilèges (dont celui de l'exemption des taxes royales), mais ces droits collectifs sont assortis d'obligations militaires beaucoup plus personnalisées, comme paysans-soldats chargés de la protection des frontières orientales. Les Sicules étaient plutôt des paysans et des artisans, moins regroupés dans des villes, ne disposant pas des mêmes possibilités économiques; par le fait même, leurs églises seront beaucoup plus petites et moins renforcées, moins bien fortifiées.

Cette différence de mentalité entre les «Saxons» et les Sicules, leur différence d'organisation sociale et économique explique vraisemblablement pourquoi, lorsqu'on parle d'églises fortifiées en Transylvanie, la plupart des gens pensent automatiquement aux églises «saxonnes», avant de songer aux églises sicules... s'ils en connaissent seulement l'existence! Les premières sont plus grandes, plus proches des églises de style et construites de façon plus soignée (les raisons économiques en sont la cause); les secondes sont plus petites, plus campagnardes, rurales, souvent sans style, passant quasi inaperçues. Mais elles forment un patrimoine tout aussi riche d'un point de vue culturel. Il faudrait simplement plus de capitaux pour pouvoir les (re)mettre en valeur, les entretenir pour éviter leur détérioration rapide et, à terme, leur disparition totale. La communauté «saxonne», qui a pratiquement quitté le pays, soutient activement la restauration des édifices religieux urbains et villageois, – mais aussi avec l'aide de l'Etat roumain; la communauté sicule ne bénéficie pas du même soutien de l'extérieur du pays, pour des raisons économiques toujours, mais aussi pour des raisons de géopolitique régionale, – et pratiquement sans l'aide de l'Etat roumain. La situation évolue très lentement, mais la disparité est énorme sur le terrain.

Des églises fortifiées en Thiérache

Tout comme pour les églises sicules, « (...) les églises de Thiérache demeurent mal connues des Français. Pourquoi? Peut-être est-ce en raison de l'archaïsme des formes et de l'absence de recherche ornementale qui les caractérisent. Elles sont, en effet, l'expression d'un art populaire et ne relèvent pas d'une école architecturale. Lieux de culte à l'origine, elles sont ornées de tours, donjons, mâchicoulis, pour jouer un rôle militaire capital dans toute la région».⁴

La région est longtemps restée forestière, puis a été colonisée à partir du 12e s. Au nord, dans les territoires habsbourgeois du Hainaut apparaissent quelques fermes et des manoirs fortifiés, à côté de villes fortifiées, dans des régions de bocages, alors que le sud – français –, beaucoup plus rural, va progressivement voir se développer des églises fortifiées, à côté de quelques petites villes, entourées de murailles de défense (Guise, Vervins, La Capelle, Aubenton, Rozoy). Cette population essentiellement rurale était disséminée dans quelque 150 paroisses, tapies au fond des vallons ou sur des collines d'accès difficile, à cause de la nature argileuse du sol qui rendait les chemins quasi impraticables au moment de la période des pluies. Ces caractères topographiques et pédologiques mettaient ces populations à l'abri des troupes armées qui ne pouvaient pas se déplacer sur ces sols avec du matériel lourd, mais pas des groupes de brigands de toute nature (soldats déserteurs, pilliers professionnels, bandes en quête de rapines), qui franchissaient la frontière et organisaient des excursions ravageuses dans des territoires marginaux non défendus par les Etats centraux.

Les ravages des guerres ont donc amené ces populations rurales à se prendre en charge elles-mêmes, avec les moyens du bord, et à renforcer les seuls édifices en dur qui existaient: les églises. La plupart des églises existant depuis le 12e-13e s., elles ont été progressivement renforcées et fortifiées à mesure que les nécessités s'en faisaient sentir... et que les moyens économiques le permettaient. Les forêts originales de la Thiérache ont commencé à être défrichées par des abbayes qui s'y sont implantées. Les populations laïques ont suivi, encouragées par la présence des moines, qui construisirent des villages. Autant de paroisses en puissance sous l'égide des églises abbatiales existantes. Des églises apparurent rapidement dans les villages, encouragées par les moines... et financées partiellement par leurs abbayes.

En effet, le Droit canon qui a prévalu pendant tout l'Ancien Régime précisait que l'abbaye qui fondait une église paroissiale devait en assurer l'édification

⁴ Pujol R., 1993, 7.

et l'entretien du *chœur*, alors que la construction et l'entretien de la *nef* étaient pris en charge par la population et le seigneur local, le cas échéant. L'abbaye fondatrice finançait ses obligations par la perception de la dîme (qui servait aussi à la subsistance du curé, nommé par le père-abbé), par «décimateur» interposé. La population, elle, nommait des «marguilliers» pour collecter les fonds nécessaires à l'entretien de la nef. Cette distinction importante, relative à la construction et au financement du chœur et de la nef⁵, permet sans doute de comprendre les différences de style, de matériaux utilisés, voire de taille de l'édifice, entre ces deux parties de l'église (Burelles, Gronard).

Les populations rurales ont donc progressivement pris conscience de leurs intérêts communs et se sont regroupées en «communautés d'habitants» pour pouvoir se prendre en charge.⁶ La réparation des églises – et leur fortification – faisait, bien sur, partie de leur cahier des charges, au même titre que l'entretien des chemins, l'administration générale de leurs biens communs, voire communautaires, la ventilation des charges fiscales et militaires, etc...

Ces communautés constituaient une personne morale, à côté des autorités religieuses et seigneuriales, et étaient représentées par une personne élue pour un an: le maire. Les «syndics» étaient les agents d'exécution de la communauté. La structure de l'organisation des populations rurales était donc la suivante:

- les maires et les syndics s'occupaient des intérêts civils de la communauté;
- les marguilliers géraient les recettes et les dépenses des paroisses, et l'entretien des nefs;
- les abbayes percevaient la dîme, par les décimateurs, et géraient l'entretien de chœurs.

L'analyse des documents officiels et/ou notariés, ainsi que des pierres retrouvées, a permis de mieux comprendre les conditions de fortification des églises. Mais les manuscrits ne sont pas assez nombreux pour dissiper toute ambiguïté d'interprétation. Toutefois, la tranquillité relative de l'époque et la prospérité économique des 12e–13e s. permet de localiser dans le temps la grande période d'édification des églises de Thiérache, le début de la fortification des églises dans la marche-frontière remontant probablement au 14e s., lors de la Guerre de Cent Ans. Un document signale que Charles V, en 1370, permet «à ses bien-aimés chapelains, les religieux, abbé et couvent de Saint-Denis-en-

⁵ Poujol R., 2005, 22.

⁶ Poujol R., 2005, 25–28.

France et aux habitants de Chaourse-en-Thiérache, de fortifier l'église du lieu et d'y établir un garde et un capitaine de par lui, pour se défendre contre les partis ennemis, à la charge aux habitants de contribuer aux fortifications»⁷. Ce document atteste de la complémentarité de la fonction religieuse et militaire des églises en voie de fortification, ainsi que de l'obligation des populations locales de contribuer à ces fortifications.

Nous n'entrerons pas en matière dans la querelle d'experts pour savoir si les fortifications remontent vraiment à la période qui suit immédiatement la Guerre de Cent Ans, du milieu du 15e s. au milieu du 16e s., ou si les églises ont été simplement reconstruites et réaménagées durant cette période. Cette thèse est d'ailleurs, elle aussi, combattue par d'autres chercheurs qui pensent que la grande période de fortifications ne date que de la seconde partie du 16e s. et du début du 17e s., avec l'apparition des attributs spécifiquement militaires des églises, comme les donjons, les tourelles d'angle et les mâchicoulis.⁸

Un plan de la seigneurie de Chaourse au 18e s., montre aussi l'église Saint-Martin de Chaourse entourée d'une simple enceinte de type «*keritett*».⁹ Mais les éléments défensifs encore visibles aujourd'hui sur les édifices religieux ne plaident pas pour une période aussi ancienne. De plus, les fortifications ne portent pas tant sur des murailles construites autour des églises, que sur des éléments défensifs apportés sur les églises elles-mêmes («*erödtemplomok*»).

La plupart des églises de Thiérache ont été fortifiées après-coup, bien après leur construction. L'église de Prisces est une des seules à avoir conservé intacts son chœur et sa nef du 12e s., ainsi que son donjon du 16e s., le plus grand de la région.

– Ces églises n'ont pratiquement pas de décorations, seuls des «modillons» au ras du toit, des visages anthropomorphes (humains grimaçants) ou zoomorphes (têtes de bêtes);

– Il n'y a pas de colonnes, pas de chapiteaux, généralement pas de fenêtres sculptées; n'oublions pas qu'il s'agit d'un art populaire, souvent exécuté par des non spécialistes, dans une région pauvre en ressources;

– De nombreux piliers sont carrés à tailloir, libres ou encastrés dans des murs plus récents.

⁷ Poujol R., 2005, 23, 1.

⁸ Pour quelques éléments de discussion et les caractéristiques d'ensemble des églises fortifiées, cf. Plouvier M., 2003a, 68–69; Plouvier M., 2003b, 98; Poujol R., 2005, 23–25; Riboulleau C., 2003, 81–83.

⁹ Riboulleau C., 2003, 81.

Les fortifications qui affectent le bâtiment des églises sont essentiellement de deux types: des donjons et des tourelles. Les *églises à donjon* sont les plus fréquentes et les plus caractéristiques; elles sont construites en brique en Thiérache de l'Aisne, en grès en Thiérache du Nord et en pierre dans la Thiérache ardennaise. Le donjon se trouve souvent à l'extrémité occidentale de la nef, dans la partie non cultuelle; on parle de «donjon occidental», de «fort occidental» ou de «Westbau», caractéristique de l'habitude romane du style «scaldien» (Harry, Prisces). Parfois on le trouve au-dessus du sanctuaire, sur le chœur (Englancourt), à la croisée des transepts (Franqueville), dans la partie essentiellement cultuelle.

Les *églises à tourelles* sont assez fréquentes aussi; les tourelles ou autres échauguettes remplacent le donjon plus souvent qu'elles ne le complètent. Ces tours peuvent se trouver du côté opposé au donjon (Beurain), aux 4 angles de l'église (Marly-Gomont, La Bouteille), de part et d'autre de la porte (Bancigny).

Des aménagements dans les tourelles et dans les murs, tels que des meurtrières, des bretèches et des mâchicoulis permettent de ne laisser aucun angle mort à l'édifice à défendre. C'est l'église entière qui est une place forte, une véritable «*erödtemplom*»! Des espaces d'habitation sont prévus dans le donjon – lorsqu'il y en a un –, souvent à plusieurs étages, pour plusieurs dizaines de combattants, avec vivres, armes et munitions (Prisces); dans certaines églises, les femmes et les enfants peuvent être logés dans des salles-refuges sur le plafond de la nef (Burelles). En cas de nécessité, le bétail pouvait aussi être parqué à l'intérieur de la nef!

Des églises fortifiées en pays sicule

Dans le pays des Sicules – zone rurale par excellence –, on assiste à la même logique de défense des populations. Lorsqu'on est à proximité des forteresses royales et des églises qui y ont été construites pour permettre aux populations des villages avoisinants de s'y tenir pendant les sièges, on bénéficie du système de protection du château. Ainsi celui de Fitos possédait une église entourée d'une muraille pourvue d'une tour. Les fouilles archéologiques de 1950 ont permis de retrouver les ruines de cette construction romane du 12e–13e s., qui devait servir de refuge aux populations des villages de Énlaka et Korond, par exemple. Mais, dans le cas le plus fréquent, les populations se trouvent en situation marginale, loin des forteresses protectrices; elles se réfugient alors

dans les églises, les seuls bâtiments en dur à l'époque, que l'on renforce progressivement avec les moyens du bord.

Le système de fortification des églises remonte déjà au 11e-12e s., comme le rapporte Kinga S. Tüdös: «Au centre de la fortification de Várad, déjà au 11e s., il y avait une église construite au temps de Szent László (1077-1095), la chapelle-tour (torony-kápolna) dont la défense était assurée par une muraille en pierre et qui avait aussi une tour qui a été incluse dans cette fortification. Nous savons par l'ouvrage de Rogerius *Plaintes*, créé en 1241, que cette fortification a été entourée d'un grand fossé pendant l'invasion tatare. Les murs de défense ont été renforcés par des tours qui ont été «charpentées» de bois, et, «propter castris fortitudinem», grâce à la résistance de ces murailles, les Tatars ont eu bien des difficultés pendant leur siège. (...) Toujours à la même époque, l'église Saint-Michel (Szent Mihály) de Kisdisznód (dont on a des documents remontant à 1223), une basilique à 3 nefs, un bâtiment en pierre, a été entouré d'une muraille de défense de forme ovale, de 4-5 mètres de haut, et qui puisse s'adapter aux conditions, aux circonstances du terrain et qui puisse défendre pendant les dangers non seulement les habitants mais aussi leur fortune, leurs biens et leur bétail.»¹⁰

La situation précaire des populations est donc similaire en Thiérache et en Transylvanie, aux marches des empires (les Empires vont changer, les dynasties aussi, ainsi que le tracé de leurs frontières), mais le système de défense et de fortification n'est pas identique. Alors qu'il est pratiquement inconnu en Thiérache, le système de muraille(s) défensive(s), d'enceinte(s) fortifiée(s) va se généraliser en Transylvanie, tant dans le pays des «Saxons» que dans celui des Sicules. Ces murs d'enceinte sont devenus une sorte de signature *couleur locale* du sud-est de la Transylvanie, quel que soit le type d'église fortifiée. Le cas de *Énlaka/Inlăceni* est révélateur de ce point de vue, puisque le mur d'enceinte a été construit au milieu du 18e s. (1745), soit un siècle après la fin des principaux raids ayant affecté la région; la tour qui en surmonte l'entrée date même de 1830-33. Par contre, l'église elle-même, gothique, date de la 2e moitié du 15e s. – certains disent du 14e s., voire même du 13e s. – et a été brûlée par les raids mongols de 1661. Comme la première mention du village date de 1333, sur le registre pontifical de la dîme, il est vraisemblable qu'une église existait déjà avant celle du 15e s., comme en témoignent des fragments de corniche et de porte retrouvés sur place.

Les ouvrages qui parlent des églises fortifiées sicules ne sont pas très nom-

¹⁰ Tüdös, S. K., 2002, 15. Traduction orale: Irén Józsa.

breux, même en hongrois. Aucun n'embrasse la totalité d'entre elles pour l'ensemble du *Székelyföld*. Le livre qui envisage la couverture la plus large d'un point de vue géographique, *Székelyföldi vártemplomok*¹¹ est très sélectif dans ses choix et n'envisage pas toutes les églises fortifiées du pays des Sicules: 25 cas sont abordés, dont 18 pour l'ancien Háromszék, 5 pour le siège de Csík et 2 pour celui de Udvarhely. L'ouvrage intitulé *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században*¹² est beaucoup plus exhaustif pour la zone envisagée, mais les 32 cas étudiés se rapportent uniquement à la région de Háromszék. Au stade actuel de mon étude, je ne vois pas toujours très clair dans les critères choisis par les différents auteurs pour décider que telle église est fortifiée et telle autre ne l'est pas! En lisant les textes et documents de Lésztján Ferenc sur les églises moyenâgeuses du diocèse de Transylvanie¹³, on se rend compte que bon nombre d'églises ont été fortifiées et ne sont plus considérées comme telles, alors que d'autres l'ont aussi été et le sont toujours...

De façon plus générale, si on se souvient que le 1er roi de Hongrie – István – avait ordonné que l'on construise une église tous les dix villages et si on se base sur la liste des églises de la dynastie arpadienne (10e–13e s.) actuellement dans le territoire roumain, dressée par János Gyurkó¹⁴, comment peut-on penser que les églises mentionnées n'aient pas été fortifiées lorsque le besoin s'en est fait sentir? Surtout que la plupart des villages dans lesquels elles se trouvent sont repris sur la liste des registres pontificaux de la dîme (1232–1237). Par exemple, dans l'ancien Aranyosszék, pourquoi Gyöngyössy J. et al. ont-ils choisi seulement les 3 églises fortifiées de Kövend, Sínfalva et Várfalva, alors que plusieurs autres ont aussi été fortifiées et sont toujours entourées d'enceintes? Le cas de Bögöz/Mugeni (Udvarhelyszék) est similaire: l'église, en gothique tardif, est considérée comme non fortifiée, mais elle est effectivement entourée d'un mur renforcé de petits contreforts, de type *kerített*; ou encore Agyagfalva/Lutița, Csíkszentkirály/Sâncrăieni ou Homoródkarácsonfalva/Crăciunel. Même chose pour Kinga S. Tüdős à propos de certaines églises de Háromszék, comme Kökök/Chichib ou Réty/Reci, par exemple.

Par contre, tous les auteurs s'accordent à reconnaître que les fortifications des églises sicules sont de trois types:

¹¹ Gyöngyössy J. – Kerny T. – Sarudi S. J., 1995.

¹² Tüdős, S. K., 2002.

¹³ Lésztján F., 2000.

¹⁴ Gyurkó J., 1996–1999.

– l'église elle-même est fortifiée, comme un château-fort – *erődtemplom* –; en français, nous l'appellerons «église-forteresse» (ex. Székelyderzs/Dârjiu ou Nagyajta/Aita Mare);

– l'église est entourée d'une muraille fortifiée, de plusieurs mètres de hauteur, avec un système défensif et (très souvent) des tours – *vártemplom* –; en français, nous l'appellerons «église fortifiée» (ex. Illyefalva/Ilieni, Nagyajta/Aita Mare, Csíkkarcfalva/Cârța ou Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe);

l'église est simplement enceinte d'une clôture, un mur bas, une simple palissade – sens du mot *kerített* – en pierre ou en briques de quelques dizaines de centimètres de large, sans fortification ni système défensif – *kerített templom* –; en français, nous l'appellerons «église enclose» (ex. Gelence/Ghelința, Csíkdélne/Delnița ou Székelydála/Daia).

Toutefois, le classement des trois types de fortifications dans lequel les auteurs font entrer les différentes églises référencées n'est pas toujours identique. Certaines de ces églises peuvent se trouver dans deux catégories, soit parce qu'un auteur hésite, en liaison avec les documents consultés, soit parce que deux auteurs font des analyses différentes de la réalité. La difficulté d'interprétation concerne surtout la différence entre les *vártemplom* et les *kerített templom*. Ainsi, Kinga S. Tüdös ne se prononce pas nettement dans les cas de l'église fortifiée de Lisznyó/Lisnău, dans l'ancien *Háromszék* (județ actuel de Covasna)¹⁵; de même, Gyöngyössy J. et al., rencontrent la même hésitation pour l'église de Csíkkozmás/Cozmeni, dans l'ancien *Csikszék* (județ actuel de Harghita). Dans quatre cas, les deux auteurs ne sont pas d'accord entre eux, Kinga S. Tüdös considérant les églises comme *vártemplom*¹⁶, et Gyöngyössy J. et al.¹⁷ les faisant figurer comme *kerített templom*; il s'agit de Altorja (Alsó)/Turia de Jos, Barót/Baraolt, Lisznyó/Lisnău et Ozsdola/Ojdula. Des interprétations divergentes de même nature se retrouvent aussi sur le site de Szabó Tibor¹⁸, qui présente une compilation des forteresses de la Hongrie historique et de la Transylvanie – dont les églises fortifiées –, en partant des analyses faites par un panel d'auteurs différents.

Faire un décompte de toutes les églises fortifiées du pays des Sicules n'est pas facile, puisque les critères *absolus* de sélection ne me sont pas connus pour

¹⁵ Tüdös, S. K., 2002, 52, 138.

¹⁶ Tüdös, S. K., 2002, 52, 74, 138, 152, 163.

¹⁷ Gyöngyössy J. et al. n'analysent aucune des quatre églises mentionnées, mais les représentent comme «*kerített templomok*» sur la carte de la page de garde du livre.

¹⁸ Szabó T., s. d.

l'instant. Toutefois, en cumulant les églises citées par les deux ouvrages mentionnés (Gyöngyössi J. et al., 1995 et Kinga S. Tüdös 1995), et en complétant par quelques résultats de fouilles archéologiques de 4 églises dans l'ancien *Csikszerék*, présentés par Botár István¹⁹, on constate que plus de la moitié des églises fortifiées se trouvent dans le *Háromszék*, parce que c'est cette région-là qui se trouvait sur la voie de passage la plus fréquentée des invasions et des razzias, dans le fond de la courbure des Carpates. Le «siège» de *Csik*, qui se trouvait plus au nord, en comprend un petit quart – et elles sont situées dans la partie la plus méridionale (la région de *Gyergyó* n'en comporte plus); le siège de *Udvarhely*, un peu moins que la quart restant; le siège de *Maros*, plus à l'intérieur, n'en comporte que quelques unes. A cela s'ajoutent les quelques églises fortifiées de l'*Aranyoszerék*.

Il n'est pas question de reprendre ici – dans cette présentation rapide des églises fortifiées dans le *Székegyföld* – les différents types de fortifications et de murs d'enceinte, ainsi que leurs formes suivant les époques considérées, si ces murailles sont simples, doubles, voire triples, si elles existent encore ou si elles ont disparu avec le temps, mais il est évident que ce sont des critères de classification dont il faut tenir compte dans la synthèse qui sera présentée sur ce sujet, dans un ouvrage à publier en langue française.

Il est tout aussi évident que le tableau d'ensemble de ces églises fortifiées sera remis dans un contexte esquissant l'évolution religieuse de la Transylvanie, depuis l'adoption du christianisme par István Ier, la division du pays en diocèses, la création du diocèse de Transylvanie en 1009, à côté de celui de Csanád, constitué en 1030. La structure des diocèses actuels est probablement moins importante – pour le sujet qui nous intéresse – que la division des différentes confessions apparues après la Réforme: l'Eglise luthérienne (évangélique) étant surtout présente chez les «Saxons», le calvinisme un peu chez les «Saxons» et surtout chez les Sicules, l'Eglise unitarienne particulièrement concentrée dans le siège de *Udvarhely*. L'édit de Torda/Turda (1568) assura la tolérance religieuse dans la principauté de Transylvanie pour les catholiques et les trois confessions protestantes reconnues. Et l'on vit une alternance religieuse assez étonnante des voïvodes/princes à la tête de la Principauté au cours des 16e et 17e siècles, avec l'unitarien Zsigmond János, le catholique István Báthori, le protestant Gábor Bethlen, ou encore István Bocskay, catholique mais partisan de la liberté religieuse et du respect mutuel, système assez rare à cette époque d'intolérance religieuse, liée aux Guerres de Religions. Cette

¹⁹ Botár I., 2009.

diversité se retrouve toujours actuellement dans les églises fortifiées sicules et apparaît sur la carte de présentation d'ensemble.

On constate aussi que la plupart de ces églises fortifiées se trouvent toujours légèrement en retrait par rapport aux grands axes de déplacement et que, à l'extrême SE de la courbure des Carpates, de Zabola à Zagon, il n'y a plus d'église fortifiée. Pourquoi? Il n'était pas nécessaire de les renforcer parce que, aux 16e–17e s., tous les fonds étaient formés de gigantesques marécages; c'était l'époque du «Petit âge glaciaire». ²⁰

Il y aurait encore tant d'éléments à mettre en évidence ! Et l'attente mise dans cet article était, peut-être, de trouver une présentation détaillées des églises fortifiées du pays sicule... Ce n'était pas le propos, ni la demande qui avait été faite. C'est pourquoi – comme signalé au début – cette communication est intitulée *Vártemplomok Székelyföldön* et non *A székelyföldi vártemplomok!* Je ne suis d'ailleurs pas le mieux qualifié pour faire une présentation de cette nature.

J'ai surtout voulu montrer que le cas de la Transylvanie historique, aux marges des différents Empires qui se sont succédé, n'est pas un cas particulier en Europe. Ce n'est pas parce qu'on se trouve en Europe orientale qu'on a dû fortifier des églises pour se défendre contre des envahisseurs. Les faits historiques étant ce qu'ils sont, la même problématique s'est posée en Europe occidentale: les mêmes causes ont engendré les mêmes effets; les populations se sont défendues avec les moyens du bord, en fonction des possibilités offertes par le milieu naturel dans lequel elles se trouvaient, et de celles offertes par les espaces culturels qui les ont vu se développer.

Ce regard «étique», exogène, sur le monde culturel «sicule», porté par une personne extérieure, permettra peut-être d'avoir des points de repère et de comparaison pour recouper les propres idées et le propre regard «émique», endogène, des populations concernées. L'intérêt porté sur sujet traité, la régularité du suivi de l'évolution de cette région de Transylvanie et l'honnêteté de la démarche scientifique permettront peut-être, aussi, de compenser la lacune de départ de la méconnaissance profonde de la langue hongroise! L'honnêteté de la démarche de quelqu'un qui connaît un peu la région, son présent et son passé; de quelqu'un qui aime découvrir la région de l'intérieur, et qui est sensibilisé aux questions touchant les Etats et les nations, les différentes «régions» et la richesse de leur patrimoine, surtout celui des minorités culturelles.

²⁰ Communication orale de Kinga S. Tüdös.

Sur le contexte historique

- Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Histoire de la Hongrie médiévale, II, Des Angevins aux Habsbourgs, *Histoire*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2008.
- Illyés Elemér: Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area, *East European Monographs*, CCXLIX, (1st. ed., 1988), Hunyadi Öcs. Mk., Hamilton, Ontario, 2nd revised ed., 1992.
- Kálnoky Nathalie: Les constitutions et privilèges de la Noble Nation Sicule – Acculturation et maintien d'un système coutumier dans la Transylvanie médiévale, *Publications de l'Institut Hongrois de Paris*, Dissertationes II, Université de Paris X-Nanterre, Budapest–Paris–Szeged, 2004.
- Köpeczi Béla (dir.): *Histoire de la Transylvanie*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Köpeczi Béla – Makkai László – Mócsy András (eds.): History of Transylvania. I. From the Beginnings to 1606, *East European Monographs*, DLXXXI, Institute of History of the Hungarian Academy of Science – Hungarian Research Institute of Canada, University of Toronto, Social Science Monograph, Boulder, Colorado – Atlantic Research and Publications Inc., Highland Lakes, New Jersey – Columbia University Press, New York, 2001.
- Köpeczi Béla – Makkai László – Mócsy András (eds.): History of Transylvania. I. From 1606 to 1830, *East European Monographs*, DXCIII, Institute of History of the Hungarian Academy of Science – Hungarian Research Institute of Canada, University of Toronto, Social Science Monograph, Boulder, Colorado – Atlantic Research and Publications Inc., Highland Lakes, New Jersey – Columbia University Press, New York, 2002.
- Kristó Gyula: Histoire de la Hongrie médiévale. I. Le temps des Árpáds, *Histoire*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2000.
- Le Calloc'h, Bernard: Les Sicules de Transylvanie, *Peuples en péril*, Editions Armeline, Brest, 2005.
- Molnár Miklós: Histoire de la Hongrie, *Nations d'Europe*, Hatier, Paris, 1996.
- Nouzille, Jean: Histoire de frontières. L'Autriche et l'Empire ottoman, *Faits et Représentations*, Berg International, Paris, 1992.
- Nouzille, Jean: La Transylvanie – Terre de contacts et de conflits, *Revue d'Europe centrale*, Strasbourg, 1993.
- Pámlényi Ervin (dir.): *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, Commission nationale hongroise pour l'UNESCO, Ed. Corvina, Budapest / Ed. Horvath, Roanne, 1974.
- Péter László: Historians and the History of Transylvania, *East European Monographs*, Boulder, Colorado, 1992.
- Róna-Tas András: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*, Central European University Press, Budapest–New York, 1999.
- Roth Harald (hg.): Die Szekler in Siebenbürgen. Von der privilegierten Sondergemeinschaft zur ethnischen Gruppe, *Siebenbürgisches Archiv*, 40, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2009.

Sur les églises fortifiées sicules

- Botár István: *Kövek, falak, templomok*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó – Csíkszereda Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2009.

- Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár, 1994.
- Gyöngyössi János – Kerny Terézia – Sarudi Sebestyén József: *Székelyföldi vártemplomok*, Budapest, 1995.
- Gyurkó János: Churches of the Árpadian Age in East-Hungary. Appendix to: Kosztin Árpád: *The Daco-roman Legend*, the first English edition, by special permission, Matthias Corvinus Society, Network and Hunyadi OCS. MK., Hungary, 1996–1999. [<http://www.hungarianhistory.com/lib/kos/kos10.htm>].
- Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, Gyulafehérvár, 2000, második, bővített kiadás. [<http://mek.niif.hu/04600/04684/html/index.html>]
- Szabó Tibor: *A történelmi Magyarország várai. Várak Magyarországon és Erdélyben*, s. 1., (Magyarország), s. d. [<http://www.varak.hu>; <http://jupiter.elte.hu/terkep+lista2.php>]
- Tüdös S. Kinga: *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században*, 2., javított, bővített kiadás, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002.
- Vofkori László: *Erdély közigazgatási és etnikai földrajza*, Balaton Akadémia, Vörösberény, 1996.

Sur les églises fortifiées de La Thiérache

- Artaud, Gérard: *La Thiérache et ses églises fortifiées*, Ed. Chez l'auteur, Bourg-la-Reine, 2003.
- De Seyn, Eugène: *Dictionnaire de l'Histoire de Belgique*, éd. Solédi SA, Liège, 1958.
- Plouvier, Martine (dir.): *Sur une frontière de la France. La Thiérache. Aisne*, Association pour la généralisation de l'Inventaire régional de Picardie, Amiens, 2003, 2e éd.
- Plouvier, Martine: Les églises du Moyen Age à l'aube de la Renaissance, in: Plouvier Martine (dir.): *Sur une frontière de la France. La Thiérache. Aisne*, Association pour la généralisation de l'Inventaire régional de Picardie, Amiens, 2003a, 2e éd., 68–80.
- Plouvier, Martine: Les églises au XVIIe et XVIIIe siècles, in: Plouvier Martine (dir.): *Sur une frontière de la France. La Thiérache. Aisne*, Association pour la généralisation de l'Inventaire régional de Picardie, Amiens, 2003b, 2e éd., 98–103.
- Poujol, Robert: Les églises fortifiées de la Thiérache, dessins: Pol Verschaeren, *Les Inédits du Patrimoine*. La Découverte, Bouhet, 2004.
- Poujol, Robert: Les églises fortifiées de la Thiérache, *Trésors de Picardie*, illustrations: Albert Lemasson, 1re: Res Universis, Paris, 1993, Rééd.: Raisons Loris, Paris, 2005.
- Riboulleau, Christiane: Les églises fortifiées, in: Plouvier Martine (dir.): *Sur une frontière de la France. La Thiérache. Aisne*, Association pour la généralisation de l'Inventaire régional de Picardie, Amiens, 2003, 2e éd., 81–97.

VÁRTEMLOMOK SZÉKELYFÖLDÖN

Ez a dolgozat a külső szemlélő betekintéseként szól a székelységről. Azt szándékszik megértetni, hogy hogyan és miért érdeklődik egy, a magyarság számára „idegen” a székelyek és a székely kultúra iránt? Azt is megmutatja, hogy hogyan jutott el először az erdélyi, majd a székelyföldi vártemplomok tanulmányozásáig, még mielőtt párhuzamot állapított volna meg ez utóbbiak és

a francia-belga határon található thiérache-i erődítménytemplomok között.

A két régió történelmi vonatkozásban nagyon közel áll egymáshoz, mivel mindkettő a határmenti területek szomorú privilégiumával rendelkezett, a Habsburgok fennhatósága alatt álló Szent Birodalom egyik és másik végén. Határszéli területek, kevésbé védettek, kitéve a háborúzó seregeknek, a hódító portyázóknak. Erdély – különösen a Székelyföld – bizonyos korszakokban igen sebezhető tartomány, Thiérache úgyszintén. Nem meglepő tehát, hogy falusi környezetben erődített templomokat találhatunk itt – védőfallal bekerítve vagy sem –, tornyokkal, bástyákkal, lőrészekkel, sőt talprésekkel ellátva, így védekezve támadások esetén. Az elemzés az erődítések építési körülményeire, valamint általános jellemzőikre irányul, mind Thiérache-ban, mind Székelyföldön. Mindkettőnél a lakosság védelmének a logikáját észlelhetjük. Tehát a történelmi Erdély esete, az egymást követő birodalmak uralma idején, nem egyedülálló Európában. A történelmi tények így azonos gondokat jelentettek Nyugat-Európában is: azonos ok azonos okozatot vont maga után. A lakosság a rendelkezésére álló eszközökkel védekezett, azokkal, amelyeket természetes környezete nyújthatott a maga kulturális közegeiben.

BISERICI FORTIFICATE ÎN ȚINUTUL SECUIESC

Această comunicare prezintă o privire din exterior a Secuimii. Să se înțeleagă cum, și de ce, un străin de lumea maghiarofonă s-a interesat de chestiunea secuilor și a culturii sale? Arată și felul în care el a ajuns să studieze mai întâi bisericile fortificate din Transilvania, și apoi mai ales cele din Ținutul Secuiesc, după care să stabilească o paralelă între bisericile secuiești și bisericile de la frontiera franco-belgiană de la Thiérache.

Contextul istoric dintre cele două regiuni este foarte asemănătoare, având un privilegiu trist, de a se afla pe un teritoriu mărginaș, pe de o parte și de alta a Sfântei Împărății dominate de Habsburgi. Ele formează ținuturi de hotar, mai puțin controlate, mai expuse armatelor din războaie, invaziilor neîntrerupte, nenumăratelor devastări. Transilvania, – și în special Ținutul Secuiesc – a fost o regiune foarte vulnerabilă într-o anumită epocă, ca și Thiérache. Nu este deloc de mirare dacă găsim aici, în mediu rural, biserici fortificate – încercuite sau nu de ziduri de protecție –, înzestrate cu turnuri, bastioane, gură de tragere, chiar și de „mâchicoulis” pentru apărare în caz de agresiune. Analiza arată condițiile fortificărilor, ca și caracteristicile lor de ansamblu în Thiérache

și în Ținutul Secuiesc. Asistăm la aceeași logică de apărare a populației. Cazul Transilvaniei istorice, la marginea diferitelor imperii care s-au succedat unul după celălalt, nu este deci un caz particular în Europa. Faptele istorice fiind care sunt, aceeași problematică s-a pus și în Europa occidentală, aceeași cauză aducând aceeași efect. Populațiile s-au apărat cu cea ce au avut la îndemână, în funcție de mijloacele asigurate de mediul natural în care trăiau și de spațiul cultural care le-a văzut dezvoltându-se.

FORTIFIED CHURCHES IN SZÉKELYFÖLD

This paper brings an external perspective on the *Székely* world. It shows how and why an “outsider” to the Magyar-speaking community has been interested in the *Székely* question and its cultural world. It also explains how he has progressively come to consider the question of the fortified churches, in Transylvania first and then in *Székelyföld* more specifically, before making a parallelism between these *Székely* fortified churches and those found in the “Thiérache” region, crossing the border of present France and Belgium.

The historical context of the two regions is very similar, because they have been ancient march-lands, on each side of the Habsburg Holy Roman Empire. They are marginal borderlands, not under strict supervision, lying at wartime troops’ mercy, constant invading armies, and numberless devastations. Transylvania – and *Székelyföld* more specifically – has been a very vulnerable region at some periods of time, like in Thiérache. So it is not surprising to find, in rural areas, fortified churches – belted or not by a defence wall –, equipped with towers, dungeons, loop-holes and even mâchecoulises, to protect themselves in case of aggression. The analysis shows the conditions of the fortifications of these churches, as well as their main characteristics, in both Thiérache and *Székelyföld* regions. We are confronted to the same defensive logic of the populations. The case of historical Transylvania, on the margin of different successive empires, is not at all a specific case in Europe. Historical facts being what they are, the same kind of problems has occurred as in Western Europe: the same causes have produced the same effects. People have defended themselves with the means at hand, according to the possibilities offered by the natural environment in which they were, and those offered by the cultural spaces that have sprung up.

DEMÉNY LAJOS KORTÁRSA, INCZE LÁSZLÓ

Tisztelettel köszönöm a meghívást e rangos eseményre, a dr. Demény Lajos emlékére rendezett konferenciára. Ezzel lehetőséget teremtettek számomra, hogy ismét tiszteleghessek nagy földim emléke előtt, akit egyetemi hallgató koromban nagyra becsült tanáromtól, Balogh Edgártól hallottam a „Mezőség büszkesége” jelzővel illetni. Hosszú, felelősségteljes munkában eltöltött életét a sokoldalúság jellemezte, és egy olyan ügynek a szolgálata, amely a nemzet és a nemzetiség egymás jobb megismerését és értékeinek felmutatását szolgálta.

Az ő tiszteletére rendezett konferenciának egyik mozzanata az *In memoriam Incze László* című közlés, egy ugyanazért a célért dolgozó ember munkájának ismertetése. Annak ellenére, hogy a két ember, akinek emlékét ma megidézzük, kortárs volt, ismerték is egymást, hiszen mindössze két év különbség volt közöttük, és azonos időszakban voltak a hajdani Bolyai Egyetem hallgatói, összehasonlításról szó sem eshetik. Az egyetem elvégzése után pályájuk nagy ívben kerülte el egymást. A szál, amely ez utóbbiról való emlékezést idekapcsolja, az a hasonló törekvés, hogy nemzetiségi kultúránkat szélesebb körben népszerűsítsék, érdembeli megbecsülést szerezzenek neki. Mindketten ezt tették a maguk helyén és a rendelkezésükre álló eszközökkel, természetesen más-más eredménnyel. Dr. Demény Lajos tevékenységi területe messzemenően átfogóbb, szélesebb spektrumú volt, a könyvei munkájának lecsapódásai. Sajnos, Incze László neve után nem sorakoztathatók fel könyvek, csupán egy kötetre való kisebb-nagyobb lélegzetű írás, amelyeket helytörténészként Kézdivásárhelyre vonatkozóan publikált.

A maga nemében egyedülálló mikrovilág Felső-Háromszék központja, ez az Erdély legkeletibb magyar kisvárosa. A minorita iskoladramák jeles kutatója, az irodalomtörténész dr. Kilián István kissé tréfásan így jellemezte Kézdivásárhelyt: „úgy képzelem, mint egy kistermetű, nagyon határozott embert, akit az Isten minden jóval megáldott. Van neki mindene, ha kicsiben is, csak észre kell venni”. Ezt a kisvárost szolgálta egy fél évszázadon át Incze László. 18 évig tanárként, több mint 35 évig a múzeum vezetőjeként, munkatársaként.

Csak a vele egykorúak és a nálánál idősebbek, valamint tanárkollégái tudták róla, hogy nem tősgyökeres „varga”, hanem – itteni szóhasználattal – „jöttment”, erdővidéki. Tanárként került a városba 1953-ban. Ide kerülve úgy érezte, sohasem fogja megszokni ezt a helyet, amelyben hol enyhén, hol tetőket szaggatva, de állandóan fúj a Nemere szele. Évek elteltével nemcsak megszokta, de meg is szerette, fogadott szülővárosának tekintette, és erejéhez mérten igyekezett is tenni érte. Történelem–filozófia szakos tanárként a múlt megismerése mindig is érdekelt. Életének alakulása, Kézdivásárhelyen való megtelepedése valósággal kínálta e hely múltjába való betekintést.

1953-ban Kézdivásárhely még igazi kisváros volt, lakóinak száma lényegesen kevesebb, mint a 70-es években, akkoriban még a mezőgazdaság szövetkezesítése nem űzte a városba Felső-Háromszék fiatal, munkaképes lakosságát, hogy a kialakuló szocialista iparosítás nyomán juthasson kenyérkeresethez. Olyan hely volt ez, mint egy nagy falu. Itt szinte mindenki ismerte egymást. Az értelmiségi embert a város polgárai mindig tisztelték, és ha munkájával, emberi magatartásával rászolgált, befogadták. A város akkori jelenének és közelmúltjának megismerését Incze László számára a tanári munkához szorosan hozzátartozó családlátogatások tették lehetővé. E közvetlen beszélgetések során lassan feltárult előtte a város múltja, lakóinak élete, emberi magatartása. Felismerte azt a sajátos kétarcúságot, amely e város lakóit jellemezte: egyik oldalon a szilárd erkölcsi tartás, a hagyományok szigorú tisztelete, a másikon pedig a minden újra való nyitottság, befogadás, és nem utolsósorban az áldozatkészség.

Ez a kézműves polgárság egyházi és világi intézményeit mindig bőkezűen támogatta, igényelte a tudást, a tanulást, a művelődést, és az ezeket biztosító intézmények, szervezetek életében, munkájában, vigasságaiban életkorához illoően mindig tevékenyen részt is vett. Lelkes fiataalként bálszervező, ősz fejjel tekintélyes presbiter lett. A közösségi szellem igen erős volt. Egymással szemben toleránsak, embertisztelők voltak. Természetesen, mint mindig és mindenütt, kivételek itt is voltak.

A 19. század nagy társadalmi, politikai és kulturális eseményei, ha egy kis késéssel is, de ide is begyűrűztek. Nem véletlen, hogy a múzeumok létesítésének századában, a 19.-ben ebben a városban már volt igény ilyen jellegű intézményre, azonban anyagi okok miatt nem valósulhatott meg (ti. a Cseregyűjtemény befogadására jelentkezett a város). Ez volt az első lépés egy állandó múzeum létrehozásának útján, még akkor is, ha kudarcot vallott. A második már konkrét eredményekkel rendelkező, 9 évig fennálló intézmény volt. En-

nek bezárása, anyagának fokozatos pusztulása még nagyon elevenen élt Kézdivásárhely polgárainak emlékezetében, és az újrakezdést igényelte. A jelenlegi múzeum nem egyenes folytatása a két világháború közöttinek, amely mindent gyűjtött, ami egy vidéki múzeumban elhelyezhető volt, érdeklődésre tarthatott számot.

A közel két évtizeden át itt tanító Incze László meglátta, hogy itt a város kézműves múltjának emlékeiből lehet és kell múzeumot létrehozni, mert ez a legtöbbet mondó, igazi helytörténeti ismeretforrás a helyieknek, és kuriózum az idegenek számára.

Annak ellenére, hogy Kézdivásárhely századokon át virágzó kézművességét egyetlen csapással megszüntette az államosítás, Incze László felismerte, hogy még mindig hatalmas elfekvő, értékes anyag van a városban, amelyet a hajdani közösségek (korábban céhek, később ipartársulatok) vezetőinek családjai, leszármazottai, az egykori céhmesterek unokái kegyelettel őriznek. Az emlékekben még elevenen élő múlt (mondhatnánk közelmúlt) és a frissiben kialakult új szocialista társadalmi rend felemás világában akadt Kézdivásárhelyen néhány olyan ember, aki a múlt értékeit csendben, nem nagydobra verve próbálta menteni, összegyűjteni. Oldalakra rúgna neveik fölsorolása. Tisztség adassék emléküknél!

Romániának az 1968-as új területi felosztása és az utána következő időszak politikai „húzd meg – ereszd meg” játékában kedvező időszak nyílt nemzetiségi történelmünk eseményeinek, kultúránk emlékeinek felmutatására. Ebben a kedvező széljárású időszakban jött létre a múzeum is, bár nem lehetett önálló intézmény, hanem a Megyei Múzeum részlege volt és maradt mindmáig. Az akkori idők pozitívumai közül egyet szeretnék kiemelni: az 1968 márciusában megjelent *Jóbarát* című kiváló magyar gyermeklapot, amely nemzedékeket nevelt hagyományaink megismerése jegyében és annak megbecsülésére, megtartására, továbbvitelére. Ezt azért tartom fontosnak felelegetni, mert a lap által hirdetett pályázatok egyik legsikeresebb anyaga, a „Zsuzsi és Andris népviseletben” nevű miniatűr népviseleti gyűjtemény ma a kézdivásárhelyi múzeumban látható. Kézdivásárhelynek az 1848–49-es szabadságharcban játszott szerepe oly jelentős volt, hogy Orbán Balázstól a „Háromszék Párisa” megtisztelő jelzőt kapta. Ebben az időszakban lehetőség nyílt arra, hogy ebben a mindig is 48-as szellemű városban méltó ünnepséget szervezzenek az ágyúöntő Gábor Áron halálának 120. évfordulóján. A Turóczy-ház, amelynek udvarán 1849-ben a szabadságharc ágyúit öntötték, a két világháború között megrongált emléktáblával ugyan, de állt. A Megyei Művelődési Tanács és a Megyei

Múzeum szervezésében az épület két nagyobb helyiségében két kiállítás nyílt. Az egyik az akkor megyei, előtte és ma újra Székely Nemzeti Múzeum által biztosított 48-as anyagból, a másik a fentebb már említett néhány lelkes ember munkája nyomán összegyűlt céhes és ipartársulati relikviákból. Ez Gábor Áron Emlékház néven vonult be a köztudatba, és annak ellenére, hogy egyetlen alkalmazottja volt, a takarító-teremőr, hamarosan ismert és látogatott hely lett, mondhatnám kegyhelynek is.

Egy bő év elteltével az idő bizonyította, hogy ide hozzáértő ember kívántatik. A Megyei Múzeum Incze Lászlót bízta meg ezzel a feladattal. 1970 szeptemberében, 18 évi tanítás után, odahagyva a katedrát, boldogan elfogadta a muzeológusi kinevezést. Tanárként alaposan megismerhette a város múltját és látta, hogy itt még mindig vannak lehetőségek. Ez a felismerés megcsillantotta számára az önmegvalósítás új útját is. Annak ellenére, hogy megbecsült, jó tanár volt, sokszor kellett azt és úgy tanítani, ami nem sok sikerélményt nyújtott, de ő a ráosztott feladatot a legnagyobb pontossággal, lelkiismeretesen végezte. A múzeumi munka valóságos fellélegzésnek ígérkezett. Az emlékházban ellátott szolgálat idején a helyiek, főleg az idősebbek, de az idegenből jövő látogatók is egyre sűrűbben hangoztatták, hogy ebből egy nagyobb múzeumot kellene kialakítani. Incze László, a tanári munkában eltöltött évek tapasztalatai alapján tudta, látta, hogy múzeumhoz való anyag bőven van, és azt is érezte, hogy a város polgárai bíznak benne, melléje állnak, támogatják. Nem csalódott. Irányításával elkezdődött a gyűjtés, de most már csak a kézműves múlt emlékeire, eszközeire összpontosítva. Ugyanúgy, mint az előző múzeum létesítésekor, a megvalósítás lehetőségének láttán az adakozó kedv is megnőtt és rövid idő alatt nagy számú, értékes tárgy gyűlt össze.

A két világháború közötti múzeum tapasztalatából okulva tudta, hogy egy gyűjtemény, bármilyen értékes legyen, ha nincs fedél a feje fölött, nincs önálló épülete, pusztulásra van ítélve. Az 1968-as új területi felosztás során az egykori Kézdi rajon az újonnan alakult Kovászna megye része lett, sok hivatal megszűnt, ezáltal több épület szabaddá vált. Ezek között volt az 1857-ben befejezett egykori városi tanácsház is. Ezt azonban, a városban a hirtelen megnövekedő népesség igénylései nyomán fellépett lakásínség enyhítésére, az ipari létesítményekbe özönlő családok számára utalták ki. Az épület alkalmasnak ígérkezett múzeum számára, de először ki kellett költöztetni belőle a lakókat. Az épülő tömbházakban biztosított számukra lakást a városi tanács, amelynek vezetője jó értelemben vett lokálpatrióta vásárhelyi ember volt, aki a létesítendő múzeumot szívügyének tekintette.

Az anyag nagyon gyorsan gyarapodott, de a használatból évtizedek óta kiszorult munkaeszközök, funkciójukat veszített tárgyak javításra, restaurálásra vártak. Az összegyűlt anyag nem mutatta éppen tetszetős múzeumi kiállítás képét és akadt „jó szándékú” ember is, aki a felsőbb hatalmaknak jelentette, hogy ez nem múzeum, hanem tárgyak halmaza, és hogy ebből múzeum nem lesz, az elképzelés csak az Incze László „grandomániás” hóbortja. Szerencsére szakembereket küldtek a dolog kivizsgálására, akik kellemes csalódással nyugtázták a látottakat, és további munkára biztatták a szervezőt. A város polgárainak ügyszeretete és lokálpatriotizmusa azonban nem volt elég a kitűzött cél eléréséhez, de a magasabb fórumokon is volt politikai akarat, került anyagi támogatás is a külső-belső javításra, és a múzeumhoz szükséges körforgalom kialakításával elkezdődhetett a termék berendezése. A város legjellegzetesebb mesterségei, annak szerszámanyaga, termékei egyenként kaptak egy-egy termet. Ezekben az itt látható, hiteles anyaggal berendezett műhelyekben ma aligha lehetne piacképes árut termelni, azonban pontosan felidézik az elmúlt korok világát.

A múzeum 1972. március 3-án nyílt meg. Ekkor két alapkiállítása volt. Az egyik az itt hajdan virágzó mesterségeket igyekezett bemutatni: tímárok, lábbelikészítők, szűcsök, fazekasok, kovácsok, mészárosok, asztalosok, kalaposok és szabók társulatainak emlékeit, valamint az egyetlen nem céhes mesterséget, a pogácsasütést, a mézeskalácsosságot. Az olyan emlékek, amelyek a hajdan virágzó mesterség létét igazolják, de nem volt annyi belőlük, hogy önálló kiállításon lehessen bemutatni, a hozzá legközelebb álló rokonszakma termeiben kerültek kiállításra, így a szíjgyártók és a lakatosok emlékei is.

A másik alapkiállítás a várostörténet, különös tekintettel az 1848–49-es forradalom és szabadságharc helyi vonatkozásaira. Ehhez a 70-es években már nem nagyon lehetett anyagot gyűjteni, de az anyaintézmény támogatása és az ott dolgozó kollégák önzetlen segítsége lehetővé tette ennek berendezését is.

Közel 40 év elég hosszú idő, még egy intézmény életében is, és változások végbemennek vagy önként, a jobbítás érdekében, vagy felső parancsra. Ezen változások közül a legfájdalmasabb az 1986-ban bekövetkezett átrendezés volt, amely az országos szabványhoz, a Ceaușescu-diktatúra kívánalmaihoz igazította a múzeumot. Ez, szerencsére, a kézművesipar bemutatását nem érintette. A „Szépművészi Céh” rendezvényeinek színhelye, a városház egykori tanácsterme lett ennek az átrendezésnek az áldozata., ahol nagynevű művészek kiállításaira, rangos író-olvasó találkozókra nyílt alkalom, mindig népes közönség részvételével. Szerencsére ez az időszak nem tartott sokáig. Az 1989-es

változások után nagyon gyorsan megtörtént a visszarendezés, végbementek kisebb változtatások, de a múzeum jellege maradt.

A múzeum egyik legvonzóbb kiállítása a babaméretű népviseleti gyűjtemény, amelynek híre olyan nagy, hogy vannak látogatók, akik egyenesen a babamúzeumot keresik. Ez az anyag a múzeum létesítése után került ide a Székely Nemzeti Múzeum anyagából, és ma ez a harmadik állandó kiállítás.

Ezt az intézményt hozta létre segítőkész munkatársaival, a város lelkes polgárainak hathatós hozzájárulásával Incze László, és vezette közel három évtizeden át. Ő nem volt olyan javakkal rendelkező ember, hogy a sajátját adhatta volna e célra, de adta testi, lelki energiáját, ügyszeretetét, amelyért e közösség bizalmát kiérdemelte. Segítségükkel hozta létre ezt a múzeumot, ahol minden tárgynak külön története van. Egy közösség kallódó értékeit gyűjtötte össze és adta vissza egy nagyobb közösségnek.

Amit leírt, minimális. Igazi pedagógus alkat volt és maradt élete végéig. Múzeumi munkája során is tanított. Ismereteket adott át olyan dolgokról, eseményekről, amelyek egy adott korszak iskolai tanterveiből és tanóráiból hiányoztak. Amint egyik legjobb barátja nevezte, „verbális” ember volt, és mindaz, amit elvitt magával, kötőanyaga lehetett volna annak a több ezer cédulának, jegyzetnek, amely ennek hiányában nem áll össze könyvvé.

Az ő és hozzá hasonló alkatú, a kisebb vagy nagyobb közösséget mindig híven szolgáló ember típusát a költő Kányádi Sándor szép metaforája világítja meg: „Vannak helyek a Székelyföldön, ahol az ember csak lenyomja az ásót, és borvíz tör fel. Lépi párat, ott is lenyomja, onnan is borvíz tör fel, és még ízbeli különbség is szokott lenni a két forrás között. Aztán melyik palackba, melyik korsóba kerül, vagy csak elcsurog a füvek s virágok tövére...”

Die beiden Historiker und Zeitgenossen dr. Lajos Demény und László Incze verband ihre Bemühung, die Kultur und Geschichte der ungarischen Minderheit in Siebenbürgen zu pflegen, zu bewahren und sie den Menschen nahe zu bringen. Doch sowohl die Methoden als auch die Ergebnisse ihrer Arbeit unterschieden sich grundsätzlich voneinander.

Während dr. Lajos Demény hauptsächlich einer wissenschaftlichen Tätigkeit nachging, Studenten unterrichtete und zahlreiche Publikationen verfasste, war László Incze zunächst als Gymnasiallehrer tätig, um sich später seinem eigentlichen Lebenswerk, dem Aufbau des Zunfthistorischen Museums in Szekler Neumarkt zu widmen.

Szekler Neumarkt ist eine kleine Stadt im östlichen Zipfel des Karpatenbogens, die in erster Linie dank ihres Jahrhunderte alten, in Zünften organisierten Handwerks bekannt geworden ist. Der reichhaltige Fundus an handwerklichen Gegenständen wurde Ende des 19. und Anfang des 20. Jh. in zwei kurzatmigen Anläufen zur Museumsgründung gesammelt. Dieses Material ging später leider zum großen Teil verloren. Anfang der 1970er Jahre erkannte schließlich László Incze die Notwendigkeit, die Geschichte der Handwerksstadt zu dokumentieren. Als geschätzte und vertrauenswürdige Persönlichkeit der Stadt gelang es ihm, viele Gegenstände, die sich in Privatbesitz befanden, zu einer einzigartigen zunfthistorischen Sammlung zusammenzuführen. Der zweite wichtige Pfeiler der Stadtgeschichte, die Revolution von 1848/49, ist im Museum ebenfalls vertreten. László Inczes Bestrebungen trugen Früchte, das Zunfthistorische Museum wurde am 3. März 1972 eröffnet. 1974 wurde die Sammlung durch die im ungarischen Sprachgebiet einzigartige Miniaturvolkstrachten-Ausstellung „Zsuzsi und Andris“ ergänzt. László Incze leitete das Museum von Beginn an bis zu seiner Pensionierung 2001 sehr fachkundig und mit großem persönlichen Einsatz.

Anders als Dr. Lajos Demény blieb László Incze keine Zeit mehr, um seine aus Archivrecherchen und Zeitzeugengesprächen stammenden umfangreichen lokalgeschichtlichen Kenntnisse in der angestrebten Stadtmonographie zusammenzufassen. Als Ersatz dafür dienen nun die Museumssammlung sowie ein geplanter, posthum herausgegebener Band.

Das Lebenswerk dieser beiden Historiker erinnert daran, wie wichtig die Pflege kultureller Werte für eine Gemeinschaft ist.

KÉPMELLÉKLET

DONÁTOR-ÁBRÁZOLÁSOK A SZÉKELYFÖLDI TEMPLOMOKBAN

1. kép Homoródszentmárton, unitárius templom.
A Szent László-legenda donátorjelenete. Huszka József akvarellmásolata

2. kép Gelence, Szent Imre-templom. Compostelai Szent Jakab legendája.
Huszka József akvarellmásolata

3. kép Gelence, Szent Imre-templom. Orgonakarzat-részlet

4. kép Sepsibesenyő, református templom. Falképrészlet. Huszka József akvarellmásolata

5. kép Sepsikilyén, unitárius templom. Részlet az Utolsó ítélet falképéből.
Huszka József akvarellmásolata

„SKARLÁT SZŐNYEG, TÁBLÁS ABROSZ ÉS HABOS SZUPERLÁT”
– HÁZÖLTÖZETEK A FEJEDELEMKORI SZÉKELY NEMESI OTTHONOKBAN

1. kép Festett vászonkárpit töredéke, 18. század eleje, 90 x 202 cm.
Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 13 967

2. kép Bársony párnalap, Bursza, 17. század, 112 x 62,5 cm; vétel Sigerus Emil gyűjteményéből, Nagyszeben, 1917. Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 14 434

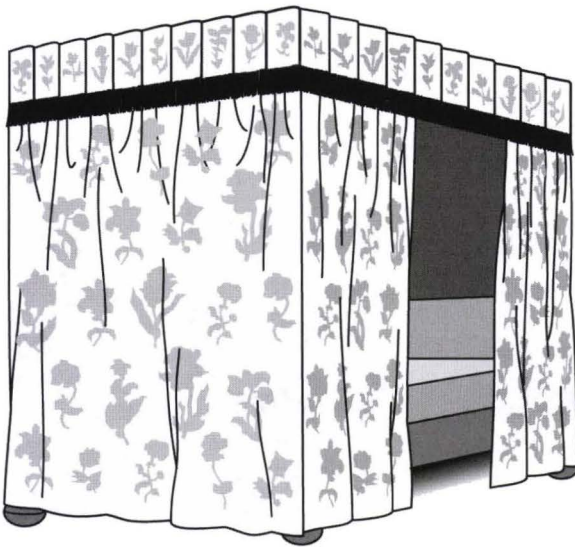
3. kép Úrasztali terítő, Erdély, 1592, 95 x 108 cm.
Vétel az Oltszemi Református Egyháztól, 1912.
Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 9262

4. kép Az úrasztali terítő részlete

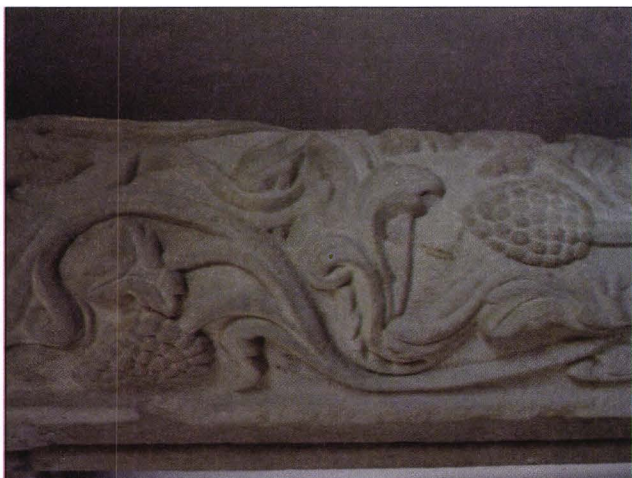

5. kép Táblás terítő, 1740. 140 x 140 cm; Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 19 338

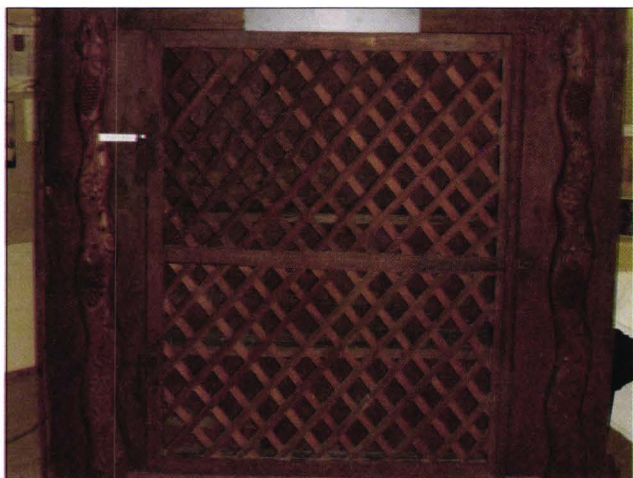

6. kép Az Esterházy-kincstár szuperlátjának rekonstrukciós rajza (Végyári András)

UDVARHÁZI, BIRTOKRÉSZEK KÖZÖTTI BORLOGISZTIKA
A SZÉKELYFÖLDÖN A 17. SZÁZADBAN

1. kép Szőlőfürtös motívum Tompa Miklós és Eresztevényi Éva kisborosnyói udvarháza kőtornácán, 1728. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

2. kép Szőlőfürtűdíszítés könyvespolcon,
Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

3. kép Szőlőfürtös homlokzati díszítés
(ún. erdélyi karikás-szálvesszős művelés ábrája) uradalmi borházon, Celnán

4. kép Széki Teleki Mihály celnai udvarháza, ma felújítva
a falusi turizmust szolgálja

GONDOLATOK MIKES KELEMEN (1690–1761) ÉLETÚTJÁRÓL

Groß Mikos Kelemen Rakotzi
Ferdinand Fejedelmnek Kamarásza.

1. kép Mikos Kelemen. Ismeretlen festő, Művészeti Múzeum, Kolozsvár

2. kép Mikes Kelemen emlékpark, Rodostó

3. kép Mikes Kelemen domborműve

Fig. 3 Gronard: nef en brique, chœur en pierre

Chaourse, église Saint-Martin (Cl. MH 04.01.1921). Vue cavalière de l'église, extraite d'un plan de la seigneurie de Chaourse au XVIIIe siècle (A.N. : N I Aisne 10).

Fig. 4 Eglise de Chaourse avec une enceinte de type «kerített»

Fig. 5 Prises: le plus grand donjon de la région (16e siècle)

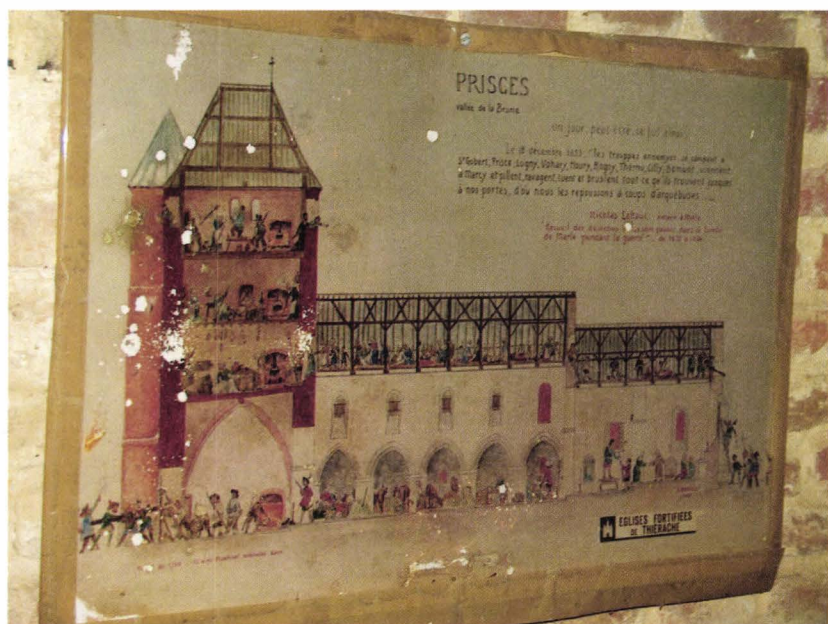

Fig. 6 Prises: espaces d'habitation dans le donjon et au-dessus de la nef de l'église

Az *In memoriam Demény Lajos (1926–2010)* emlékkonferencia plakátja

A konferencia meghívója

Székyei Nemzeti Múzeum

Sepsiszentgyörgy

Kastélyok, udvarházak és lakók a régi Székelyföldön

konferencia

és

Az erdélyi fejedelmek székelyeknek adott címerlevelei

válogatás a Magyar Országos Levéltár okleveleiből
kiállítás

2011. szeptember 22-23.

In memoriam Demény Lajos

...*tárom ajnáki sraitais azzal a kőnévszeggel, hogy a nemzedékünk között fiatal szakembereink a székely történelem kutatásában is időnként messzebbre haljanak a grófká...*
Dr. Demény Lajos
Bukarest, 1993. augusztus hónapban

A konferencia védnökét: Prof. Egyed Ákos és gr. Kálnoky Tibor

A konferencia és a kiállítás támogatói:

Tamás Sándor Kovászna Megye Tanácsának elnöke
Áron Árpád András Sepsiszentgyörgy város polgármestere
Reisz T. Csaba Magyar Országos Levéltár c. főigazgatója,
Otto Fleckhammer von Astetten
gr. Mikos Zsigmond

A konferencia és a kiállítás szervezői: Tüdös S. Kinga, Oborni Teréz

Program

2011. szeptember 22.

10.00: A konferencia megnyitása, köszöntők:

Tamás Sándor, Kovászna Megye Tanácsának elnöke

Csorba László, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Kálnoky Tibor, a konferencia védnöke

Tüdös S. Kinga, a Román Tudományos Akadémia Nicolae Iorga Történettudományi Intézetének tiszteletbeli tagja

10.35: Előadások

Levezető elnök: Egyed Ákos, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja

10.40 **Violeta Barbu**, Román Tudományos Akadémia Nicolae Iorga Történettudományi Intézete, Bukarest: *In memoriam Demény Lajos*

11.00 **Karad Zoltán**, Szegedi Tudományegyetem: *Néhány koraközlepkori székely hadtörténelmi problémáról*

11.20 **Oborni Teréz**, MTA Történettudományi Intézet: *A székelyföldi helyelete a 16. század közepén*

11.40 **Balogh Judit**, Miskolci Egyetem: *Udvarházépítés mint a székely nemzeti reprezentáció eszköze a 16-17. században*

12.00 **Jánó Mihály**, Székely Nemzeti Múzeum: *Székelyföldi mecénások*

Kérdések, hozzászólások – Ebédszünet

14.30 Előadások

Levezető elnök: Oborni Teréz, tudományos főmunkatárs, MTA TTI, Budapest

14.35 **Egyed Ákos**, MTA külső tag, Kolozsvár: *A hídvégi Mikó nemzeti emlék-Jerónika- és naplói*

14.55 **Gebel Sándor**, Esterházy Károly Főiskola, Eger, II. *Rákóczi György és székely tancsok*

15. 15 **Garda Dező**, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár-Gyergyószentmiklós: *Szárhegyi László István kalandozó élete (1625-1679)*

Kérdések, hozzászólások – Kávészünet

17.00: Kiállítás megnyitós és vezetés

Közszó:

Tamás Sándor, Kovászna Megye Tanácsának elnöke

Reisz T. Csaba, c. főigazgató, főosztályvezető, Magyar Országos Levéltár, Budapest

Megnyitói előadás:

Tüdös S. Kinga, Sepsiszentgyörgy: *Műveltség, iránítással szerzett címeres nemzeti emlékek a fejlődéskorszaki Erdélyben*

Szakmai vezetés: Tüdös S. Kinga, Oborni Teréz

2011. szeptember 23.

9.30 Előadások

Levezető elnök: Balogh Judit, egyetemi docens, Miskolci Egyetem

9.35 **Csikó Árpád**, Sepsiszentgyörgy: *Újabb adatok gr. Kálnoky Sámuel vicekancellár életéhez*

9.55 **Papp Sándor**, Szegedi Tudományegyetem: *Újabb adatok Mikos Kelemen és a bujdosók törökországi életéhez*

10.15 **T. Orgona Angelika**, Magyar Nemzeti Múzeum: *Kornisok a Székelyföldön a 16-17. században*

10.40 Kávészünet

11.00 **Kiss Erika**, Magyar Nemzeti Múzeum: *Erdélyi udvarházak. A fejedelem nemesinek kincsei*

11.20 **Pásztor Emese**, Iparművészeti Múzeum, Budapest: *„Skarlát szőnyeg, sábbász abrász és habos szuperlín” – házilátások a fejedelemig kori székely nemzeti otthonokban*

11.40 **Csoma Zsigmond**, Esterházy Károly Főiskola, Eger, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest: *Uradaáni „borlogasztika” Székelyföldön a 17. században*

Kérdések, hozzászólások – Ebédszünet

14.30 Előadások

Levezető elnök: Tüdös S. Kinga, a Román Tudományos Akadémia Nicolae Iorga Történettudományi Intézetének tiszteletbeli tagja

14.35 **Hubert Ressel**, tud. kutató, Yvonand, Svájc: *Des églises fortifiées au Pays des Sicules (Vártemplomok Székelyföldön)*

14.55 **Benkő Elek**, MTA Régészeti Intézete, Budapest: *Castellum és kolostor Székelyudvarhelyen*

15.15 **Szabó Judit**, Kézdívásárhely: *Céhes élet Kézdívásárhelyen. In memoriam Ince László*

15.35 **Benczédi Sándor** – Csáki Árpád, Sepsiszentgyörgy: *Egy háromszéki „nobilitaris curia” 17. századi változásai*

15.55 **Vekov Károly**, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem: *Tria genera Siculorum*

16.15 gr. **Kálnoky Boris**: *Család- és helytörténelmi versenyszínterrel közlekedésről*

Kérdések, hozzászólások

Zárszó:

Prof. Egyed Ákos,

Tüdös S. Kinga,

Vargha Mihály a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója

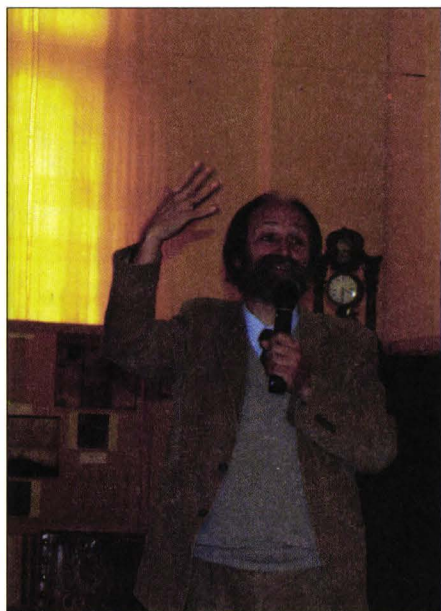
A konferencia programja

Tamás Sándor,
Kovácszna Megye Tanácsának elnöke

Tamás Sándor születésnapjára
az előadók könyveit tartalmazza

Csorba László, a Magyar Nemzeti
Múzeum főigazgatója

Balról jobbra: Balogh Judit, Oborni Teréz,
Tüdös S. Kinga

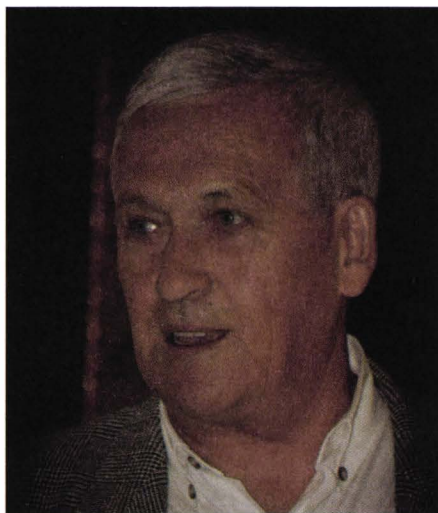
Violeta Barbu, RTA Nicolae Iorga
Történettudományi Intézete, Bukarest

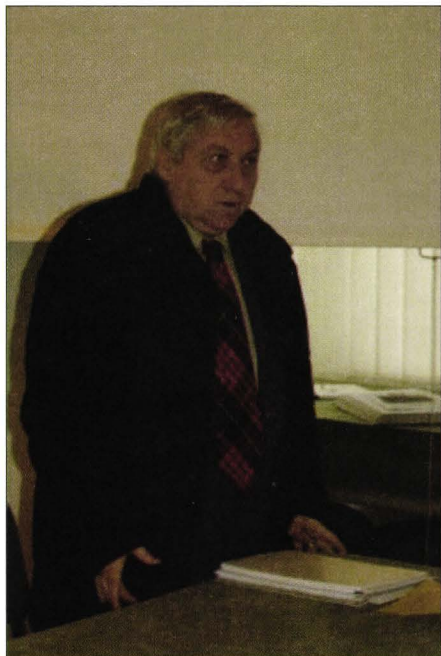
Kordé Zoltán,
Szegedi Tudományegyetem

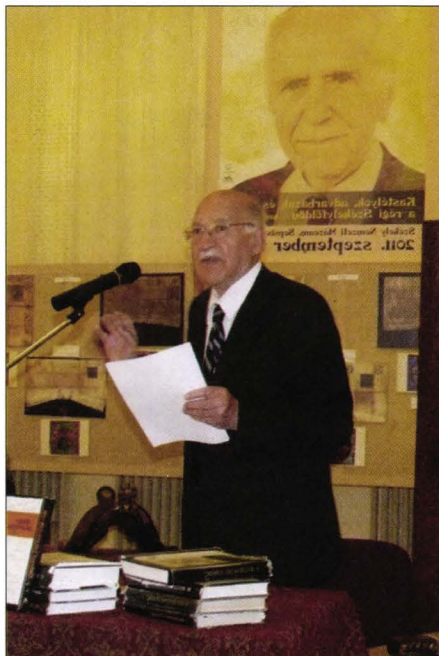
Oborni Teréz, MTA Történettudományi
Intézet, Budapest

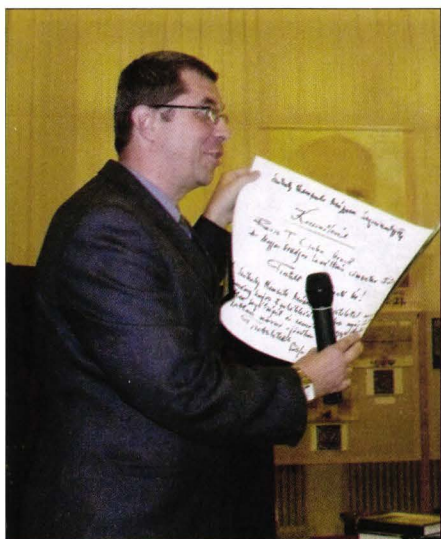
János Mihály,
Sepsiszentgyörgy

Garda Dezső, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár–Gyergyószentmiklós

Egyed Ákos, MTA külső tagja, Kolozsvár

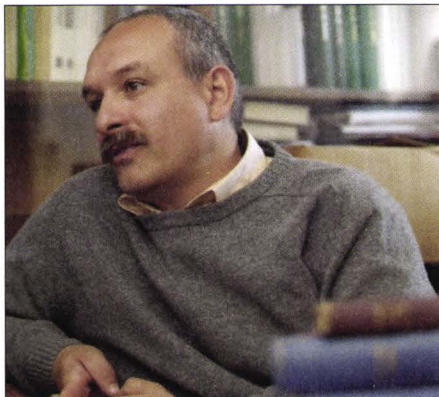
Reisz T. Csaba, c. főigazgató, Magyar Országos Levéltár, Budapest

Gebei Sándor, Esterházy Károly Főiskola, Eger

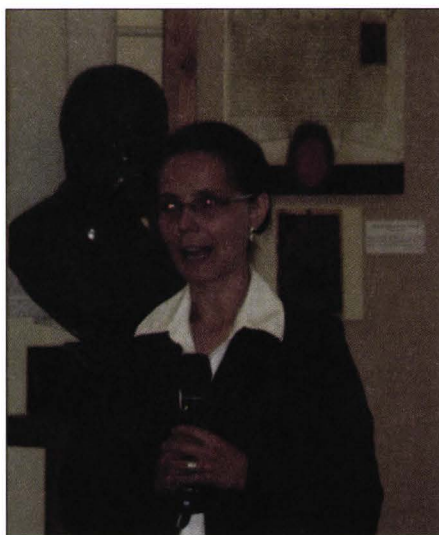
Pásztor Emese,
Iparművészeti Múzeum, Budapest

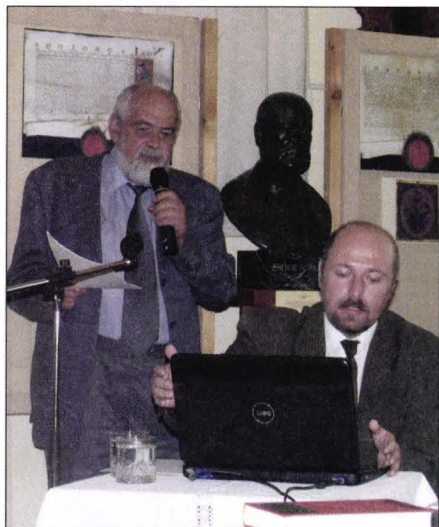
Papp Sándor,
Szegedi Tudományegyetem

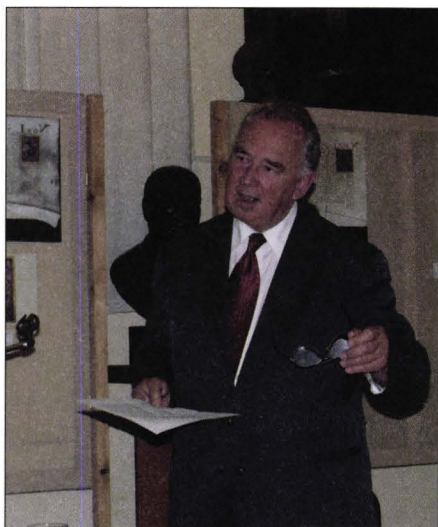
Csoma Zsigmond, Esterházy Károly
Főiskola, Eger – Magyar Mezőgazdasági
Múzeum, Budapest

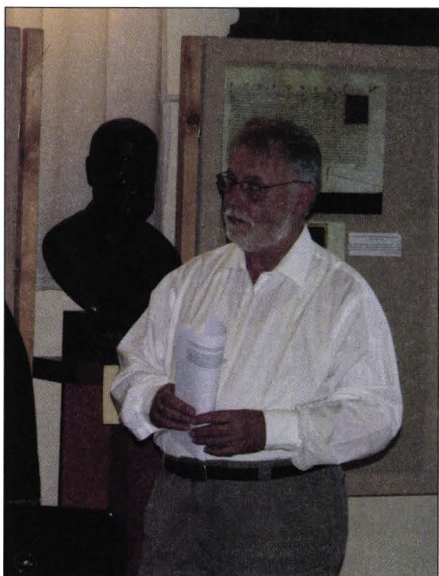
Kiss Erika,
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

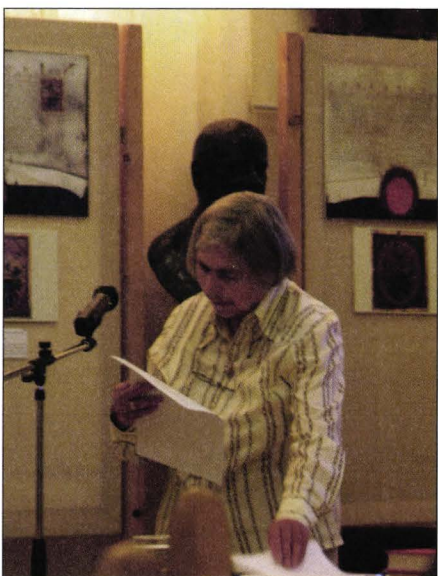
Benczédi Sándor és Csáki Árpád,
Sepsiszentgyörgy

Vekov Károly, Babeş–Bolyai
Tudományegyetem, Kolozsvár

Hubert Rossel,
Yvonand, Svájc

Szabó Judit, Kézdivásárhely

Az erdélyi fejedelmek székelyeknek adott címeres levelei című kiállítás

Székely Nemzeti Múzeum
520055 Sepsiszentgyörgy, Kós Károly utca 10.
Tel.: 0267-312442, fax: 0267-312443
E-mail: office.sznm@gmail.com
www.sznm.ro
A kiadásért felel Vargha Mihály igazgató
ISBN 978-973-0-15187-9

A tördelés a T3 Kiadó munkája
Nyomta és kötötte a T3 Kiadó nyomdája
Felelős vezető Bács Attila
A könyv formátuma: 16,5 × 23,5 cm
Ívterjedelme 24,5 (A5)

APAFI

dominus et SICULORUM

lium Dominor Consiliarior nostror; Signanter autem
Nicolai Füstös de Csik Bent György, servitor sui factam
no nro Framme Principibusq; ejus pie memorie, ut et
dem igitur Nicolaum filius ac Stephanum, Matthei
Principalis nre potestatis plenitudine, e statu et con-
tator, insignitorq; Regni hujus Framme, et partium Hun-
regamus, cooptamus et adscribimus, present per sigor:
lius, Coulius, Desarius et

natis, indubie acis, insignitisq; nobilibus habeantur et
a cujus campo sive area, homo quidam integer, e quo nisi
lausa est posita, quam contigit Diadema regium gem-
pulcherrime ambiunt et exornant, prout haec omnia in-
ncia liberalitateq; nra Principali memorato

libusq; et posteritatibus ipor uniusq; sexus universis,
or, insignitorq; nobiliu armis uen, utiq; in preliis, hach
or, domibus, sepulchris, generaliter vero quarlibet re-
dignitatis, et praeceminentis homines existant, insigni-
ogatoris, quibus caeteri ven, nisi, indubitati, insignitiq; no-

or, et gaudent, perpetuo ui, www.cimec.ro, indere valeant